

**T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE İSLAMCILIK
Ve
İTTİHAD-I MUHAMMEDÎ CEMİYETİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

LOKMAN AKBAŞ

**BALIKESİR
2015**

**T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE İSLAMCILIK
VE
İTTİHAD-I MUHAMMEDÎ CEMİYETİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

LOKMAN AKBAŞ

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Bülent ÖZDEMİR**

BALIKESİR

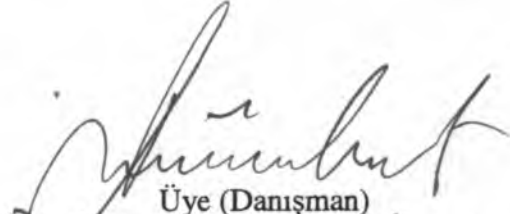
2015

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüzün Tarih Anabilim Dal'ında **200212517003** numaralı **Lokman AKBAŞ** tarafından "**II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE İSLAMCILIK VE İTTİHAD-I MUHAMMEDÎ CEMİYETİ**" konulu YÜKSEK LİSANS tezi ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca **27/05/2015** tarihinde yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda tezin onayına OY BİRLİĞİ / OY ÇOKLUĞU ile karar verilmiştir.

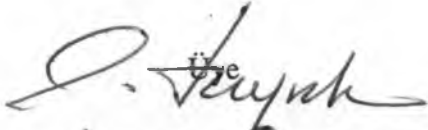
Başkan

Üye (Danışman)
Prof. Dr. Bülent Özdemir

Üye

Üye
Doç. Dr. İsmail ARSLAN

Üye

Üye
Y. Doç. Dr. Suat Feyzi

Üye

Yukarıda imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım.

.27.06/2015

Enstitü Müdürü

ÖZET

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE İSLAMCILIK VE İTTİHAD-I MUHAMMEDÎ CEMİYETİ YÜKSEK LİSANS TEZİ

AKBAŞ, Lokman

Yüksek Lisans, Tarih Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Bülent ÖZDEMİR

2015, 299 sayfa

“*II. Meşrutiyet Döneminde İslamcılık ve İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti*” isimli bu tez çalışmasında öncelikli olarak, hem İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti, hem de İslamcılık fikrinin gelişimini daha iyi değerlendirmek için II. Meşrutiyet öncesi Müslüman milletlerdeki İslam birliği anlayışı ne olduğu ve İslam birliğinin siyasi merkezi olan hilafetin tarihi seyrinin nasıl olduğu hakkında bilgi verilmiştir. Sonrasında ise İslamcılık fikrinin çıkışı ve sebepleri incelenmiş, İslamcı düşünürlerin genel hatlarıyla fikirleri konu edilmiştir. Tezde ana konu olarak, İslamcı kimliği olan İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti’nin nasıl ve kimler tarafından kurulduğu, teşkilat yapısı ve teşkilatlanması anlatılmış; kurucular ve kurucuların fikirleri hakkında özet bilgi sunulmuştur. Kurulmasından kısa zaman sonra çok hızlı yayılan bu cemiyetin 31 Mart hadisesine etkisinin ne olduğu ele alınmış, 31 Mart öncesi İttihad-ı Muhammedî Cemiyetinin engellenme sebepleri, sonrası ise kapatılmasının nedenleri değerlendirilmiştir. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti mensuplarının 31 Mart Hadisesi sebebiyle Divan-ı Harp yargıları sonucu aldıkları cezalar konu edilmiş, Cemiyet aleyhinde kullanılan “irticacı” tabirinin sebebi ve gerçekliği üzerinde durulmuştur. Son olarak da 31 Mart öncesi tarihi arka plan incelenmiştir. 31 Mart hadisesine kadar Osmanlı Devleti’nde gelişen liberal düşüncelerin yayılması ile Osmanlı bürokrasisinde İslam fihna dayanan kurumların ve siyasi anlayışın giderek azalmasına karşı gelişen İslamî söyleme dayanan muhalefet özetlenmiştir. 31 Mart hadisesine sebep olan cemiyet, fırka vb. etkenler hakkında iddia ve deliller sunularak genel değerlendirme yapılmıştır.

ANAHTAR KELİMELER: İslamcılık, hilafet, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti, Derviş Vahdetî, Bediüzzaman Said, 31 Mart, II. Meşrutiyet

ABSTRACT

İTTAHAD-I MUHAMMEDİ ASSOCIATION AND ISLAMİZM IN THE SECOND CONSTITUTIONAL PERİOD

AKBAŞ, Lokman

Advisor: Prof. Dr. Bülent ÖZDEMİR

2015, 299 Pages

In this research which named “*İttihad-ı Muhammedi and Islamism in the Second Constitutional Period*” studies, firstly before the second constitutional period gives information about the understanding of the Islamic union in the other Islamic countries and the caliphate; the centre of Islamic union. In order to evaluate both İttihadi Muhammedi Association and Islamism, historical development of the thought in general terms as a topic. Later the idea was examined output and causes of Islamism, Islamist thinker with ideas in general has been the subject line. The topic of the research is who and how the İttihad-ı Muhammedi Association was established. Organizational structure, its founders and the founder’s aims are analyzed. In addition, the effect of this association in 31 March Incident before 31 March and the establishment of the İttihad-ı Muhammedi . Then the reason of its closing, the punishment of judicial council to people who belong to İttihad-ı Muhammedi Association and the reason of using “reactionary” conception against them. Finally, the historical background before 31 March Incident. Then sums up the spreading of liberal thought in Ottoman bureaucracy the association which based on the Islamic jurisprudence and the political understanding so that the Islamic opposition appeared. Providing evidences by doing general evaluation to the groups and societies which caused 31 March event.

KEYWODDS: İslamizm, caliphate İttihad-ı Muhammedi Association, Bediüzzaman, 31 March Incident, Derviş Vahdeti, II. Constitutional

ÖNSÖZ

31 Mart, tarihimizde mühim bir dönüm noktasıdır. Osmanlı Devleti'nde ıslahatlara gösterilen tepki ve oluşan muhalefet anlaşılmeden 31 Mart hadisesini tam olarak anlamak mümkün değildir. Bu muahlefetin 31 Mart'a bakan en mühim cephesi İslamcılık olduğundan öncelikli olarak İslamcılık ve İslam birliği ele alınmıştır. Tezin asıl konusu olan ve İslamcılık ile İslam birliği fikrinin cemiyetleşmiş bir şekli olan İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin daha iyi anlaşılması için Müslüman toplum ve devletlerde Pan-İslamcılık'ın yansımaları gözden geçirilmiştir. İslam birliği, devlet bazında hilafet ve ulema ile sosyal alanda da tarikat ve cemiyetlerle ilişkilidir. Bu sebeple cemiyetler, İslamcı düşünürler (ulema) ve hilafet ele alındıktan sonra bu fikrin bir meyvesi olan İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti kapsamlı bir şekilde anlatılmıştır.

Bu tez, hem II. Meşrutiyet gibi hareketli bir zamanı, hem şaibeli bir olay olan 31 Mart'ı, hem de 31 Mart'ta ön plana çıkmış fakat resmen birkaç hafta ancak devam edebilmiş bir cemiyet olan İttihad-ı Muhammedî Cemiyet'i ele alınmıştır. Hakkında farklı birçok değerlendirme ve çalışmalar bulunan 31 Mart olayı, Osmanlı'nın son zamanlarındaki muhalefet bilinmeden tam olarak anlaşılması zordur. Bundan dolayı 31 Mart olayına kadar Osmanlı'nın hususen son asrındaki muhalefet ve bu muhalefetin bir kısmını oluşturan İslamî muhalefet öncelikli olarak konu edilmiştir. 31 Mart olayı da, isyanda en büyük muhalefet cephesi olup İslam'ı referans yapan ve sonradan "İslamcılık Akım"ı olarak bilinen ekol ile İslami muhalefetin en ses getiren cemiyetlerinden biri olan İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti perspektifinden değerlendirilmiştir. İslam birliğinin İslamcı çevrenin ve "İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti"nin 31 Mart'ta rolü ve tavrı ne olmuş, ne kadar etkisi olmuş, Cemiyet önderlerinin fikir ve icraatları nelerdir ve niçin kısa zaman sonra kapanmış olduğu ele alınmıştır.

İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti daha önce kapsamlı bir şekilde çalışılmamış bir konudur. İttihad-ı Muhammedî, genel olarak 31 Mart'ın en mühim mesulü olarak

görölmüş önyargılar bugün henüz kalkmamıştır. Bu tez çalışmasında birinci el kaynaklardan İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin nizamnamesi, mensuplarının fikir ve icraatları vb. konularda uzun alıntılar yapılarak cemiyetin daha iyi tahlil edilmesi amaçlanmıştır. Cemiyetin görölmeyen kısmı gün yüzüne çıkarılmaya çalışılmıştır. 31 Mart'ın müsebbipleri hakkındaki iddia ve deliller ortaya konularak İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin ne kadar masum veya mesul olduğu gün yüzüne çıkarılmaya çalışılmıştır.

İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ni anlatan bu tez çalışmasında karşılaştığım birçok zorluklarda desteğini ve görüşlerini esirgemeyen tez danışmanım Sayın Bülent Özdemir hocama çok büyük minnet borçluyum. Yüksek lisans eğitimimde kendilerinden istifade ettiğim bütün hocalarımla beraber, usul konusunda yardım edip birçok konuda bilgilerini esirgemeyen Yücel Yiğit hocama da ayrıca teşekkür etmeliyim. Tezi dilbigisi kontrollerini yapan çok sevgili Sevda kardeşim ile İlker Balçık hocama ve uzun çalışmalar sonucu zaman ayıramadığım moral kaynağım kıymetli aileme de şükranlarımı sunmak isterim. Her ne kadar kendi bakış açılarından değerlendirseler de, 31 Mart hadisesini hatıralarına taşıyan şahitlerinin de ruhlarını şad edip, zamanın çalkantıları içerisinde mazlum olarak vefat edenlerine Cenab-ı Haktan rahmet dilerim.

Lokman AKBAŞ

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	vi
1. GİRİŞ	1
2. İSLAM BİRLİĞİ ve İSLAMCILIK AKIMI	5
2.1. İslam İnancına Göre İslam Birliği	5
2.2. Hz. Peygamber Zamanından Osmanlı Devleti'ne Kadar Hilafet	9
2.3. Osmanlı Devleti'nde Hilafet	12
2.4. İslamcılık Akımı	18
2.4.1 İslamcılık Taraftarı Düşünürler ve Görüşleri	29
2.5. II. Meşrutiyet ve Sonrası İslamcılık ve Hilafet	47
2.5.1. II. Meşrutiyet Dönemi İslam Birliği Siyaseti	48
2.5.2. 31 Sonrası Hilafetin Durumu	51
2.5.3. Milletler Bazında İttihad-ı İslam ve İslamî Cemiyetler	58
3. İTTİHAD-I MUHAMMEDÎ CEMİYETİ	72
3.1. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti Kuruluş Süreci	73
3.2. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti Beyanname ve Nizamnamesi	79
3.3. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin Fikriyatı	85
3.4. Cemiyetin Kurucuları ve Düşünceleri	91
3.4.1. Merkezî Meclis-i İdare Azaları	92
3.4.2. "Merkezî Meclis-i İdare" Haricindeki Diğer Azalar	159
3.4.3. Merkezî Meclis-i İdare Azaları Hakkında Genel Değerlendirme ..	166
3.5. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin Yayılması ve Gelişim Süreci	167
3.6. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ni Engellenme Çabaları ve Kapatılması	172
3.7. Divan-ı Harp Mahkemelerinin İttihad-ı Muhammedî Cemiyet Mensuplarına Verdiği Hükümler	192
4. 31 MART VAKASI	200
4.1. 31 Mart'a Kadar Muhalefet	200
4.2. 31 Mart İsyanını Hazırlayan Sebepler	210
4.3. 31 Mart İsyanı Öncesi İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ne Muhalefet ..	217
4.4. 31 Mart İsyanı	224
4.5. 31 Mart Olayının Çıkmasında Etkisi Olan Cemiyetler	235
5. SONUÇ	271
KAYNAKÇA	278
EKLER	290

KISALTMALAR

age.	: Adı geçen eser
A.s.m.	: Aleyhisselam
ATESE	: Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi
Ayn.y.	: Aynı yer
bk.	: Bakınız
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Dr.	: Doktor
ed.	: Editör, editörler
H	: Hicri
hk.	: Hakkında
Hz.	: Hazret-i
Hn.	: Hadis no
İŞİD	: Irak- Şam İslam Devleti Örgütü
İMC	: İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti
İT	: İttihat ve Terakki
M	: Miladi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
Prof.	: Profesör
R	: Rûmî
r.a	: Radıyallahü anh

s.m. : Sallallahü aleyhi vesellem
TBMM : Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
vb. : Ve benzeri
vs. : Vesaire
Yay. : Yayıncılık
Y. Lisans : Yüksek Lisans
Yrd. Doç. : Yardımcı Doçent
yy : Yüzyıl

1. GİRİŞ

Osmanlı Devleti geniş bir coğrafyada derin izler bırakmış bir devlettir. Osmanlı'nın üzerinde en ziyade iz bıraktığı ülke ise şüphesiz Türkiye Cumhuriyeti'dir. Osmanlı ile yeni Cumhuriyet her ne kadar farklı devletler olarak ortaya çıkmışsa da, Osmanlı birçok aynılığı varisine devretmiştir. Nitekim dikkat edilirse günümüzde tartışma konusu olan birçok meselenin, Osmanlı'nın son zamanları ve günümüz Türkiye'sinin habercisi olan II. Meşrutiyete dayandığı görülecektir.

Osmanlı Devleti'nin savaşlarda aldığı yenilgilerin artmasıyla hızlanan "ıslahat yapma fikri", günümüz Türkiye'si ortaya çıkıncaya kadar artarak devam etmiş, Cumhuriyetin ilk zamanlarında ise en ileri merhaleye ulaşmıştır. Bu değişimler çeşitli sebeplerle muhaliflerin ortaya çıkmasına sebep olmuş, bu muhalefet değişik versiyonlarıyla nispeten günümüze kadar devam etmiştir. Osmanlı'yı günümüz Türkiye'siyle bağlayan ve Avrupa usulü yeniliklerin yapılmasında kritik eşiğin aşılmasını sağlayan 31 Mart hadisesi, uzun bir ıslahat mücadelesinin hem neticesi hem de semeresi olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde yapılan ıslahatlar ve zamanın getirdiği değişimler sosyal yapıya ve idari kurumlara temas ettiği gibi İslamî kurum ve kurallara da temas etmiştir. Cihat müessesesi üzerine kurulan Osmanlı'da İslamî kural ve kurumlara, ulema ve medrese talebelerine temas eden bu kanunî ve sosyal değişimlere her zaman muhalefet edenler bulunmuş, tepkilerin oranı ıslahatların yapılma tarzı ve hızına göre değişmiştir. Osmanlı'nın son zamanlarında en mühim muhalefeti ise İslamî muhalefet oluşturmuştur.

Dini muhalefete atfedilen 31 Mart Vakası, Osmanlı Devleti'nde liberal düşüncüyü iktidara taşıyan ve günümüz Türkiye'sinin habercisi olan bir hadisedir. Bu hadise devletin nirengi noktalarını değiştirip, günümüzde de halen tartışılmaya devam eden meselelerin kırılma noktasıdır. 31 Mart olayına baktığı pencerenin rengine göre

herkes farklı değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu hadise ile ilgili çalışmaların yapıldığı dönem ve fikir iklimine göre çalışmalarda birçok reaksiyon ve anti-reaksiyona taraf olunmuştur. Ortadan bakan yok değildir; ama neticede insanın bulunduğu coğrafya ve yaşadığı zamanın etkisinden kurtulması kolay değildir.

31 Mart hadisesini birçok kişi farklı şekilde yorumlamıştır. 31 Mart üzerine en kapsamlı çalışma yapan araştırmacılardan Sina Akşin'in kitabına verdiği "*Şeriatçı Bir Ayaklanma*" isimindeki gibi, birçokları 31 Mart'ı şeriatçı¹ bir ayaklanma olarak görmüş veya lanse etmiştir. Süleyman Şefik Paşa hatıratında hadiseyi "bir irtica² ayaklanması değil, İttihatçıların eşkıyalıklarından ve zulümlerinden halkın bezmesinin sebebi" olduğunu;³ Mevlanazâde Rıfat *31 Mart Bir İhtilalin Hikayesi* adlı kitabında "31 Mart 1909 askerî ayaklanmasının irtica ürünü olmadığını, İttihatçıları devirmek için yapıldığını" söylemiştir.⁴ Mizancı Murat da "*31 Mart olayının meşrutiyet itibariyle sırf 'irticaî hareket' olduğunu göstermek gibi olmayacak bir şeyle uğraşmaktan artık vazgeçsinler*" demiştir.⁵ Süleyman Kani İrtem ise "*kıyam eden asker makul metalibini Mebusan Meclisi'nden istiyor, padişahattan değil... Şeriat istemek öyle denildiği gibi istibdat aramak, zulüm istemek değildir*" yorumunda bulunmuştur.⁶ Yine Cevat Rıfat Atılhan; *31 Mart Faciası* isimli kitabında 31 Mart'ı, "*âdi politikacılar, softalar ve istibdat artıkları tarafından zehirlenmiş, iğfâl edilmiş, cehaletleri yüzünden hakikî menfaatlerini idrakten âciz masum halkın ve askerinin şuursuz bir şekilde ayaklanmasını ifade eder.*" diye tanımlamış, "siyonizm ve Farmason

¹ Şeriat, Arapça "yol, mezhep, metod, âdet, insanı bir ırmağa, su içilecek bir kaynağa ulaştıran yol" anlamına olup terim olarak "Kur'an âyetleri, Hz. Peygamber'in söz ve fiilleri olarak anlaşılan (sünnet/hadis) ve İslâm bilginlerinin görüş ve yorumlarıyla oluşturulan ibadetler, muameleler ve cezaları içerisine alan dini kanunlar toplamıdır. Bazen din anlamında da kullanılan şeriat, "dinin insan eylemlerine ilişkin hükümlerinin bütünü", "dünya ile ilgili hükümlerinin tamamı" ve "İslam Hukuku" gibi anlamlara da gelmektedir.

² Arapça (رجع) "rücu" kökünden türeyen "irtica" kelimesi Türkçe: "önceki yere dönüş" demektir. 31 Mart sonrası başlayıp Cumhuriyet tarihinde yerleşen manasıyla irtica, teokratik olarak İslam hukukuna göre devlet idaresi isteyenler kastedilip "gericilik" manasında kullanılmıştır. Hatta bazen de İslamcı kimliği olanlara atfedilmiştir.

³ Süleyman Şefik Paşa, *Hatıratım Başıma Gelenler ve Gördüklerim 31 Mart Vak'ası*, (Yayına Hazırlayan: Hümeyra Zerdecî), İstanbul: Arma Yayınları, 2004, s. 184.

⁴ Mevlânâzâde Rıfat, *31 Mart Bir İhtilalin Hikayesi*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2010, s.173.

⁵ Mizancı Mehmet Murat, *Hatırat 4: Tatlı Emeller Acı Hakikatler*, (Yayına Hazırlayan: Ahmed Nezih Galitekin), İstanbul: Şehir Yayınları, 2005, s.53.

⁶ Süleyman Kani İrtem, *31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu*, (Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul: Temel Yayınları, 2003, s.140.

işbirliğinin yarattığı sistemli ve planlı bir suikast” olarak değerlendirmiştir.¹ Bu kadar farklo değerlendirmelere yola açan bu konunun tam olarak anlaşılması için şu sorulara cevap aranacaktır:

- Osmanlı’da İslamî muhalefetin gelişim süreci nedir?
- İslamî kimliğiyle 31 Mart çatışmalarının merkezine oturtulan İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti, zamanın ihtiyacına binaen mi ortaya çıkmıştır; yoksa zoraki kurulmuş ve zamana uymadığı için -zaman en güzel müfessir olması hasebiyle-zamanın feshettiği bir cemiyet midir?
- İttihad-ı Muhammedî Cemiyetinin fikriyatı nedir ve neden gerici olarak vasıflandırılmaktadır?
- 31 Mart ayaklanmasında hangi cemiyet ve fırkaların ve hangi devletlerin ne kadar etkisi olmuştur?
- Fikir yönünden birbiriyle iç içe girmiş partiler ve grupların hemen her kesimi içinde İslamcı mütefekkirler bulunmasına nazaran 31 Mart ayaklanması, İslam referanslı muhalefetin inkılap taraftarlarına karşı gerici bir tepkisi olduğu ne kadar iddia edilebilir?
- 31 Mart sonrası İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti kapanmasına rağmen neden sair parti ve cemiyetlere hemen hemen hiç dokunulmamış, yenilerinin kurulması engellenmemiştir?²
- 31 Martı hortlattığı iddia edilen “dinci, gerici, yobaz, şeriatçı” zihniyetle 21. yy.da niçin ciddi mücadele kararları alınmıştır?

Tezin konusu olan bütün bu soruların cevabını bulmak için öncelikle İslamcılık akımının tarihi sürecinden II. Meşrutiyet esnasındaki konumuna, sonra ise İslamcılık akımının bir temsilcisi olan İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti’nin genel olarak zihniyet ve fikriyatına ve bu cemiyet zihniyetinin günümüz tarihi üzerindeki izine bakılmaya çalışılacaktır.

Osmanlı Devleti’nde ıslahatlara gösterilen tepki ve oluşan muhalefet anlaşılardan 31 Mart hadisesini tam olarak anlamak mümkün değildir. Bu çalışmada İslamcılık akımı ele alındıktan sonra hakkında farklı birçok değerlendirme ve çalışma olan 31 Mart olayı, muhalefet içinde İslam’ı referans yapan ve sonradan “İslamcılık Akım”ı

¹ Cevat Rıfat Atılhan, *31 Mart Faciası*, İstanbul: Bahar Yayınevi, 1972, s.4, 55.

² Nühket Turgut, *Siyasal Muhalefet*, Ankara: Birey ve Toplum, 1984, s. 245-246

olarak bilinen ekol ile İslamî muhalefetin en ses getiren cemiyetlerinden biri olan İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti perspektifinden değerlendirilmiştir. İslamcı çevrenin ve bunlar içinde “İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti’nin olayda rolü ve tavrı ne olmuş, ne kadar etkisi olmuştur?” sorusuna cevap bulunmaya çalışılmıştır.

Osmanlı’nın hususen yokluk, kıtlık ve buna bağlı olarak ezilmişlik, bitmişlik, devlet kontrolünün zayıflamasından da kaynaklanan hissiyatın uç noktada olduğu, devlet ve devlet adamlarına saygının azaldığı 20.yy. başındaki o devri, zamanımız penceresinden tahlili kolay değildir. Bundan dolayı genel olarak tarihi, sosyolojik ve psikolojik kaideler üzerinden olaylar okumaya çalışılmalıdır. Maksat suç bulmak veya değerlendirmekten ziyade etkileri günümüze kadar devam eden hadiselerin o zamandaki köklerine inebilmektir. Zira hadiseye ne taraftan ve nasıl bakılırsa bakılsın, tarihi hakikat değişmez. Düşünene ders verir, gerçeğe göz kapayana yeni tecrübeler için yeni acı ve ızdıraplar verir. Zira ne insanın yapısı ve psikolojisi değişir ne de toplum sosyolojisinin genel kuralları değişir.

2. İSLAM BİRLİĞİ ve İSLAMCILIK AKIMI

‘İslamcılık’ akımı (Panislam) fikri ile İslam birliği inancı ayrı değerlendirilmesi gereken iki konudur. Panislam son yüzyıllarda dillendirilmiş bir fikir iken İslam birliği bizzat İslamın içinden gelen bir inançtır. Gerek Panislam gerek İslam birliği inancında sağlanması hedeflenen bu birliğin “siyasi mi sosyal mi olacağı, mümkün olup olmadığı” gibi konular tartışma konusudur. İslam birliğinde en mühim unsur hilafet makamıdır ki “İslam inancına göre İslam birliği” konusundan sonra hilafetin tarihteki uygulamaları özetlenecektir.

2.1. İslam İnancına Göre İslam Birliği

İslamiyet, temelini cemaat üzerine kurmuş ve bu cemaat ruhunu on dört asır devam ettirmiş bir dindir, bir medeniyettir. Beş vakit namaz ile tabilerini günde beş defa camide cem olmaya çağıran İslamiyet, haftada bir gidilmesini mecbur (farz) kıldığı Cuma namazı ve senede iki defa kılınan bayram namazlarıyla ümmetini toplumsal birlikteliğe davet etmiştir. Bu cihetle öncelikle İslam’ın inanç sistemi içinde bütün inananlarını birbirine kenetleyip cemaat halinde tutmayı hedeflediğini, naslardan da (Kur’an ve hadisler içindeki kati emirler) anlamak mümkündür. İslamcılık denilen akımın da bu naslara dayandığını doğal olarak kabul etmek gerekir. Yalnız, Müslümanların ne kadar birlik olma şuurunda olduğu ve İslam tarihi boyunca bu hükümlere ne kadar özen gösterdikleri ayrıca değerlendirilmesi gereken bir konudur.

İslam bilginleri, imamet veya hilafet seçiminin akıl ve din olarak vacip (şart) olduğu konusunda müttefikdir. Bu konudaki görüşleri ise şöyledir:

- Maverdi “imametini dini korumada ve dünyayı yönetmede nübüvvet hilafeti olarak konulduğunu ve imam seçmenin vacip olduğunu, imamın imamlıktan çıkmasının fiska girmesi, görevini yapmasına engel bedeni bir eksiklik oluşması ve imamın hürriyet ve davranışını kaybettiren kısıtlama sebebiyle olabileceği”ni savunur. Halifenin Kureyşi olma şartını vurgular.¹

- İmam-ı Gazali’de imam seçmenin aklen ve dinen vacip olduğunu savunur.²

- İbn-i Teymiye, medeni olan insanın dünya ve din işlerini idare ile bunlara dokunacak kötülükleri def, iyilikleri emredecek bir başkanın zaruri görür. Dini ve dünyevi devlet işleri istikrarlı olduğu müddetçe isyan edilmemesini ve her halikarda isyanın toplumun düzenini daha fazla bozduğunu savunur.³

- İbni Haldun, medeni olan insanın işlerinde düzen için başkan veya sultanı zorunlu görür. Hilafeti uhrevi ve onunla ilgili dünyevi yararlarında herkesi dini düşüncenin gereğine yöneltme olarak görür. Devlet başkanını, yöneten ve yönetilenlere hâkim semavi kanunu uygulayacak kişi olarak görür. İmamet, meşruiyetini kamu yararından aldığını ve seçimini seçim kurulu işi olduğunu savunur. Halifenin “Kureyşi olması şartını, bizzat kureyşilik değil, güçlü asabiyet bulunması” olarak yorumlar. Adaletle yönetilmesi halinde saltanat hilafetini över, fakat ekseriyetle saltanatın dünyevileşmeyi getirdiğini söyler.⁴

İslamiyet, din, can, mal, namus (toplumda kırmızı çizgi diyebileceğimiz anlayış ve görenekler) ve inancı kutsal sayıp muhafaza etmeyi garanti etmiştir. Zira halk, geçimini temin edip güven içinde yaşıyor, inancını gereğini yapabiliyorsa ve adalet-eşitlik üzere hayatını devam ettirebiliyorsa, genelde idarecilerine itaati tercih ettiği görülmüştür. Eğer bu haklarından biri veya birkaçı eksik ise halk, bilirkişi olarak kabul ettiği kişilerin muhalefetine veya isyan sesine kulak vermiştir. İnsanlar inançları için veya adalet-eşitlik için canlarını feda edebilmişlerdir. Maiyet- geçim ve güvenlik temini ise ekseriyetle inancın önüne geçmiştir. Nitekim genel olarak bütün isyan ve başkaldırıların temelinde, ekonomik olarak güçlü olanların ve idarecilerin “sen çalış ben yiyeyim” veya “ben tok olayım, başkaları açlıktan ölürse ölsün bana ne” zihniyetine tepki olduğu söylenebilir.

¹ Huriye Tefik Mücahid, *Farabi'den Abdüh'a Siyasi Düşünce*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2012, s.106, 109-110.

² Age., s.132

³ Age., s.139, 144

⁴ Age. s.158.

İslâm bilginleri, bir şeyden korkarak kötülüğe engel olmamayı, âdetâ o kötülüğü kabul etmek ve ona katılmak anlamına geldiğini kabul ederek, Müslümanları, Allah'a isyan ya da inkâr etmeye zorlayan zalim idareciye itaatten kaçınmalarını farz olarak görmüşlerdir.¹ Tabiiinden olan Hasan el-Basri (7. yy.), İmam-ı Azam (8. yy.), İbn-i Batta (10. yy.), Gazali (11. yy.), İbn-i Cema'a (14. yy.) gibi farklı çağlarda yaşayan âlimler, "idareciler kötü de olsalar -Allah'ın emrine zıt bir şey yapmayı emretmeleri hariç- onlara isyan edilmemesini" fetva vermişler.² Fakat gerektiği yerde de onlara tenkitlerini yapmaktan kaçınmamışlardır. Ulemanın bu fetvasına binaen Müslümanlarda çoğunluğu oluşturan ehl-i sünnet vel'cemaat denilen zümrenin en önemli hususiyeti ümmete ve devlete bağlı bir tavır sergilemek olmuştur. Onların müşterek tutumları, devlete ve temel İslamî esaslara bağlılık olmuştur. Bu durum da Müslümanlar arasında birlikteliğin sağlam olmasına ve İslam'ın hususen ilk devrelerinde bir tek ulüemr etrafında toplanmasına vesile olmuştur.

İslam tarihine bahsi geçen perspektiften bakıldığında, her ne kadar halife ve devlet reisi etrafında toplanmak İslam'ın emri olsa da can, mal, akıl, güvenlik, namus ve inançlarının korunması konusunda idarecilerinden beklediği neticeyi alamamaları durumunda, halk bu ihtiyaçlarını karşılayacağına inandıkları başka bir devlet veya idareciyi kendilerine hami olarak kabul etmişlerdir. Dolayısıyla Müslüman millet ve devletlerin birliği her zaman istenilen birlik çizgisinde yürümemiştir. Genelde de iki Müslüman devlet birbiriyle savaşma sebebinin "Müslümanların canına ve malına tecavüz etmek" ve "Müslümanların birlik ve dirliğine zarar vermek" suçlamalarına istinat ederek Müslümanları korumak bahanesi ile savaşmıştır. Kuran'da "*Eğer inananlardan iki gurup birbirleriyle savaşarlarsa aralarını düzeltin. Eğer biri ötekine karşı haddi aşarsa, Allah'ın buyruğuna dönünceye kadar haddi aşan tarafa karşı savaşın. Eğer (Allah'ın emrine) dönerse, artık aralarını adaletle düzeltin ve (onlara) adaletli davranın.*"³ emrini kendilerine dayanak etmişlerdir.

İnsanların lider bazlı yaşadığı ortaçağ dünyasındaki liderlerin, idare edebilmek için din merkezli bir ideal etrafında insanları topladıklarını söylemek herhalde yanlış

¹ Ahmet b. Hanbel, *Müsned, C. II*, çev.: Osman Keskinöglü, (Yayına Hazırlayan: Muhammed Ebu Zehra) www.Ada99.com (26.08.2005), s.144

² Bernard Lewis, *İslam'ın Siyasal Söylemi*, çev.: Ünsal Oskay, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2011, s.151-153; Eb-ul-A'la Mevdudi, *Hilfet ve Saltanat*, çev.: Ali Genceli, İstanbul: Hilal Yayınları, 1980, s.38.

³ *Kur'an-ı Kerim*, Hucurat Suresi, Ayet 9. Kur'an Meali için "Hasenat Programı"ndan istifade edilmiştir.

olmayacaktır.¹ Bu durum İslam coğrafyasında da geçerli olması cihetiyle İslam dininde birliğin timsali olan ve siyaseten İslam birliğine bakan hilafetin ortaçağ ve sonrasında nasıl algılandığı; Müslüman milletlerin ve Müslüman devletlerin, İslam birliğine ne kadar ehemmiyet verdikleri ve kendilerine İslam'ı ne kadar referans yaptıklarını anlamak için hilafet kurumunun tarihine bakmamız faydalı olacaktır. Bazılarına göre “Kuran’da ve hadislerde belli bir devlet, hükümet ve yönetim biçimi üzerinde durulmadığı, bu ilkeleri benimseyen ve uygulayan her yönetim biçiminin şeriata uygun olabileceği, hilafetin tek yönetim biçimi olmadığı, hatta söz konusu şartları taşımadığı zaman gayr-i meşru bile olabileceğini” savunanlar olsa da² biz bu tartışmalara girmeden uygulamadaki hilafete ve İslam toplumlarının hilafeti nasıl algıladıklarına bakacağız.

Hilafet konusundaki hadisler hilafetin varlığını açıkça göstermiş, İslam’ın “birlik” üzerine yaptığı vurgu Müslümanlar arasında kardeşlik ve yardımlaşma, birlik ve beraberlik için her zaman referans olmuş ve İslam âlimleri tarafından dillendirilmiştir.³ Bundan dolayı Müslümanlar arasında birlik olma şuuru oluşmuş ve hususen İslam’ın ilk devrelerinde Müslümanların tek ulümler etrafında toplanmalarını sağlamıştır. İşte bu “ulümler”e itaat anlayışı içerisinde, etrafında birlik olunması gerektiği düşünülen ümmetin liderine İslam literatüründe “halife”, vazifesine de “hilafet” denilmiştir.⁴

¹ Orta çağın iki büyük güç merkezi olan Avrupa’ında aristokratlardan sonra en çok söz sahibi unsurun din adamlarıdır. İslam coğrafyasında ise sultanların halifeden sultanlıklarına onay almak istemeleri yahut nam ve güç sahibi oldukları zaman hilafet iddiasında bulunmaları, ya bizzat kendileri ya da yanındaki ulemanın İslamı referans edinerek İslami kaidelerle devletlerini yönetmeleri, hususen Osmanlı’da fetvalarla padişahların hâl edilebilmesi Müslüman devletlerde hilafet referansının ne kadar önemli, din referansının ne kadar kuvvetli olduğunu gösteren önemli bir durumdur. Yine Moğol istilası sonrasında Moğolları yenip büyük ün sahibi olan Baybars’ın, yanına çağırdığı eski halifenin amcası ile devlet ve kudretini yitirmiş hilafet kurumunu tekrar canlandırması, toplumun bu konuda ki bir beklentisinin tezahürü olsa gerektir.

² İsmail Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler* 1, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997, s.53.

³ Şu hadis İslamda birlik anlayışını gayet net göstermektedir: “Allah ümmetimin işini dalalet üzerine asla toplamaz. Siz büyük çoğunluğa uyun. Allah’ın (yardım ve inayet) eli cemaatle beraberdir. Kim cemaatten ayrılırsa, cehenneme ayrılır.” (İbrahim Canan, *Kütüb-üs Sitte Tercüme ve Şerhi (e-kitap)*, www.darulkitab.com, (11.10.2006), Hilafet ve İmamat, 6/442). Lewis, tek olan Allah’ın tek hukukunun uygulanması için tek bir yönetici tesis ettiği inancının sonucu olarak Fatimiler çıkıncaya kadar tek bir Halife olabileceği inancı ekser Sünni ulemanın benimsendiğini söyler (Lewis, s.73-74).

⁴ “Halife” tabirinin hangi zamanda hangi anlamda ve ne kapsamda kullanıldığı konusunda farklı görüşler varsa da biz bu konulara girmemeyi tercih ediyoruz.

2.2. Hz. Peygamber Zamanından Osmanlı Devleti'ne Kadar Hilafet

Hz. Peygamber kendisinden sonraki halifenin kim olacağına dair açık hiç bir tavsiyede bulunmamıştır.¹ Hz. Ebubekir, Hz. Peygamber tarafından bazen kendi yerine imametle görevlendirildiği için, bu durum Hz. Peygamber sonrasında Hz. Ebubekir'in Peygamberin yerine devletin başına geçeceği tahmin ediliyordu. Kendisinin Peygambere yakınlığı ve gayreti de toplumda büyük itibar görmesini temin etmiş, bu sebeple Hz. Ebubekir halife seçildiğinde halifelğine karşı -küçük hadiseler hariç- itiraz gelmemiştir. Hz. Peygamber ve ilk iki halife döneminde Müslümanlar arasında ihtilaf çıkarmak isteyenlerin gayretleri netice vermemiş, siyasi ve sosyal birlik devam etmiştir. Hz. Peygamberin hemen vefatı akabinde, devlet ve din işlerini idare eden ve Peygamberi temsil eden halifelik makamına ilk isyan, İslam'ı tamamen sindirememiş olup İslam dininden çıkan, zekât vermeyi istemeyen kabilelerin peygamberlik iddia eden şahıslar veya reisler etrafında toplanmasıyla çıkmış² ve bu isyan İslam ordularına zor günler yaşatmışsa da, Hz. Ebubekir zamanında bastırılmıştır. Hz. Ebubekir'in vasiyeti ile halife olan Hz. Ömer döneminde, İslam devleti daha da kurumsallaşmış, sosyal ve siyasi yapı kuvvetlenmiştir.³

Hz. Ömer'in seçtiği altı kişilik şura heyetinin kararı ile Hz. Osman halife olmuş ve halifeliği kabul görmüştür. İlk iki halife sonrasında hilafete geçen Hz. Osman'ın son zamanlarında bazı uygulamalarının hem muhacir ve ensar da, hem de Medine haricindeki şehirlerde hoşnutsuzluk uyandırması sonucu kendisine karşı sert bir

¹ Başta Hz. Ali olmak üzere pek çok sahabe açıkça söz birliği halinde böyle bir tavsiyenin olmadığını ifade etmişlerdir. Çünkü öyle bir şey olsaydı, onları bu tavsiyenin dışına çıkıp önceleri Ensar'ın, Sa'd b. Ubâde'yi seçmek istemeleri ve sonradan da hep birlikte Hz. Ebu Bekir (r.a)'ın halifeliğinde karar kılmaları gibi bir durum mümkün olmazdı. Böyle bir şeyi kabul etmek Hz. Peygamber'in emirlerine aykırı hareket etmek anlamına gelecektir ki sahabelerin umumiyetle bunu kabullenmesi mümkün değildir. Yine her ne kadar Şii'ler Hz. Peygamberin vefatı öncesinde kendine vekil bırakmak için kâğıt kalem isteyip Hz. Ali'yi kendi yerine bırakacağını söylediler de, yazılmamış bir şeyin ne olduğunu bilmek mümkün olmayacağı için tartışılması abes bir konudur. Genel bilgi için bk. *Sahih-i Müslim*, (Yayına Hazırlayan: Ahmet Davutoğlu), Sönmez Neşriyat, 1968, www.darulkitab.com (19.12.2007), Vasiyye, Hn. 18, 19; *Sünen-i Tirmizi (e-kitap)*, çev.: Abdullah Parlıyan, 2004, www.darulkitab.com (04.09.2006), Fiten, 48. Bölüm.

² İslam'ın tek hükümünü dahi kabul etmeyen Müslüman sayılamayacağı için İslam âlimleri, zekâtı reddeden isyancıları dinden çıkmış-dönmüş manasında "mürtet" demişlerdir. Zaten isyan da direk Hz. Ebubekir'in hilafetine karşı değildir.

³ Filibeli Ahmet Hilmi, *İslam Tarihi*, ed: Yasin Topaloğlu (Sadeleştiren: Havvanı Ünver Altun), Ankara: Elips Kitap, 2013, s.295-296; Şahin Uçar, *Tarih Felsefesi Açısından Mülk ve Hilafet*, İstanbul: Şule Yayınları, 2011, s.36.

muhalefet oluşmuştur. Hz. Osman'ın görevde kalmakta ısrar etmesi ve neticede şehit edilmesi üzerine boşalan hilâfet makamına, isyancıların ısrarı ile Hz. Ali halife olmuştur. Hz. Ali'nin halifeliğinin birden gelişmesi ve Hz. Osman'a isyan edenlerin üzerine yeterince düşmediğiyle suçlanmasıyla Hz. Osman'ın kabilesi tarafından Hz. Ali'ye muhalefet başlamıştır. Muâviye'nin Hz. Osman'ın kanını bahane ederek başlattığı iktidar mücadelesine sahabelerden ileri gelenlerin de katılması ile büyüyen muhalefet sonucu İslam devletinde iç çatışmalar başlamış, nitekim bu çatışmalar Müslümanlar arasında günümüze kadar devam eden siyasi ihtilâfların başlangıcı olmuştur.

Hz. Osman'ın öldürülmesi sonrası başlayan mücadelelerle Müslümanlar fikren bölünmüş ve günümüzde ehl-i Sünnet, Şia ve Haricilik (günümüzde devamı sayabileceğimiz Vahhabilik) olarak üç farklı gurup oluşmuş, bunlar da kendi aralarında bölünmeye devam etmiştir. Şiiler ve Haricîler ise ehl-i Sünnetin aksine mevcut siyasi nizamın otoritesinin meşrutiyetini kabullenmemişler, kendileri de ekser İslam milletlerine hükmedecek konuma gelememişlerdir. Şiiler kaybolduğuna inandıkları Mehdi'yi beklerlerken, Haricilerin büyük kısmı ise liderliğin insanlara verilmesini, "*hüküm ancak Allah'a aittir*"¹ ayetine zıt görerek hilafeti kabul etmemişlerdir.²

İlk dört halife sonrasında Emeviler saltanatını kuran Muâviye, iktidara gelip muktedir olduktan sonra Hulefâ-yi Râşidîn dönemindeki seçim ve biat ilkesini tamamen reddetmemekle birlikte, hilâfeti babadan oğula veya hanedanın başka bir üyesine geçmesi usulünü benimseyerek hilafeti saltanata dönüştürmüştür. Muâviye'yi hilâfeti saltanata çevirmekle suçlayan âlimlerin bir kısmı, halifeliğin Hulefâ-yi Râşidîn ile sona erdiğine inanmışlardır.³ Fakat genel olarak âlimler, toplumu iç savaşa sürüklemekten kaçınmak amacıyla, Allah'ı hükümlerini açıkça çiğnemediği sürece mevcut idareye itaati tercih etmişlerdir. Emeviler dönemi, Peygamber nesli taraftarları ile Emeviler arasında gerilim ve mücadelelere sahne olmuştur. Emeviler

¹ *Kur'an-ı Kerim*, Yusuf Suresi, Ayet 39.

² Uçar, s.88.

³ "Peygamberin "Halifelik benden sonra otuz yıl sürecek, ondan sonra hükümdarlığa (krallığa) dönüşecek" hadisine dayanarak halifelik görevini sınırlamak isteyen bir başka görüş, rağbet bulmamıştır." İsmet Kayaoğlu, "Halifelik", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Yayınları*, S. 4, 1980, 133-149, s.134.

döneminde farklı fikirdeki guruplar daha da siyasileşmiş, büyük isyanlar çıkmış ve halk bölünmüşse de, yine de devlet olarak birlik devam etmiştir.¹

Emevilere karşı toplumsal muhalefeti ve Peygamber sülalesine yakınlıklarını kullanarak meşruiyetini kabullendiren ve idareyi ele alan Abbasiler'den (750-1258) öncelikle Endülüs kopmuş ve ayrı bir devlet olmuşsa da uzun zaman hilafet iddia etmemiştir. Ehl-i sünnete göre müfrit olmayan Peygamber nesli taraftarları (Şia) Abbasîleri sahiplenirken, ehl-i Sünnet'in nazarında müfrit olanları mücadeleye devam etmiş, merkezi idarenin zayıflaması sonucu oluşan siyasi boşlukta Şianın İsmailiyye kolundan olan Fatimîler (909 - 1171) devlet kurup ilk kez ayrı bir hilafet bayrağı açmışlardır.² Endülüs Emevileri de Fatimilerin hilafetine karşı kendine meşruiyet kazandırmak için hilafet iddiası (929) ile ortaya çıkmışlardır.³ Önceden ehl-i Sünnet'e yakın olan Zeydilere, sonradan ise Şiiliğin ehl-i Sünnete uzak olan İmamiye fırkasına destek olan Büveyhîler (932 -1062) bir asırdan ziyade Abbasîlerin merkezini ele geçirip (945) halifeyi baskı altında tutular da Şia inancı temelinde bir halifelik ilan etmemişlerdir. Büveyhilerden Abbasileri kurtaran Selçuklular Abbasiler'de iktidara ortak olmuşsa da halifeye tabi kalmışlardır. Şiiler'in ehl-i Sünnet'e yakın diğer bir kolu olan Zeydîler ise IX. yüzyılın ortalarında Taberistan'da ve aynı asrın sonlarına doğru Yemen'de iki ayrı devlet kurmuşlardır. Bunlardan daha uzun süre yaşayan Yemen Zeydî Devleti'nin kurucusu Yahya b. Hüseyin, halifeler gibi Hâdî-İlelhak lakabını ve emîrül-mü'minîn unvanını kullanmıştır.

Abbasî sınırları içinde merkezî otoritenin zayıflaması sebebiyle zaman zaman birçok Müslüman devlet ortaya çıkmışsa da bunlar hilâfetin manevî otoritesini genellikle kabul etmişlerdir. Çünkü bir hükümdarın hâkimiyetinin meşruiyet

¹ Emeviler'in halifeliği saltanata dönüştürmesi ve ehl-i beyte davranışlarından dolayı rejimlerine itiraz edilmişse de, diğer hilafeti yüklenen devletlerde de saltanatla devam edilmiş ve zamanla bu durum normal karşılanır olmuştur. Bu durum halkın genel olarak biati ve kabulü olarak görülmüştür.

² İdare sistemi ve ordu teşkilatını güzel kurup kurumsallaşmış belli bir zaman bir bölgeyi idare etseler de, toplumdaki destek bulamayan devletler zamanla silinip gitmişlerdir. Mesela, Batınî Şialardan olan Fatimîler (909) kuzey Afrika ve Suriye taraflarını üç yüz sene gibi uzun bir zaman idare etmeleri, Abbasiler dönemindeki Müslüman devletçiklerin birbiriyle çekişmesi sonucu bozulan siyasi iktidar boşluğunu değerlendirmelerindedir. Yoksa toplumsal destek bulmuş olsalardı bu gün bu coğrafyadaki insanların çoğu Batınî Şiilerinden olmalı, ya da bu bölgede çok ciddi bir katliam veya inkılâp meydana gelerek izleri silinmeliydi. Fakat her iki şık da gerçekleşmemiştir.

³ Endülüs Beyliklere bölündüğü zamanda aynı anda birkaç hanedanın hilafet iddia edenleri olduğu gibi, Abbasî Halifesi tarafından menşur gönderilmiş ve emîrül-Müslimîn unvanı verilmiş, bu unvanı benimseyerek metbû tanıdıkları Abbasî halifelerinden bir derece aşağıda bulduklarını kabul eden Endülüs sultanları da olmuştur (Azmi Özcan, "Hilafet- Osmanlı Dönemi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası, 1998, 546-553, s.544).

kazanması için halife tarafından resmen tanınması gerekmiştir. Halife bir hükümdara yeni bir mülk edinme yetkisini vermesinin halk üzerinde ve o yerin zaptında rolü büyük olduğundan, hükümdarlar halife ile olan ilişkilerine büyük önem vermiş ve kendilerini onun hizmetinde saymışlardır.¹

Moğolların Bağdat'ı işgaliyle Memlûklüler'in himayesine giren Abbasî halifelerinin, İslam dünyasında manevî nüfuzları azalsa da devam etmiş, fırsat buldukça siyasî olaylara da karışmışlardır.² Halifeler hükümdarlara İslam dünyasında kabul görmelerini sağlayan menşur devam etmişlerdir.

Özet olarak bakıldığında, ilk üç halife döneminde Müslümanlar arasındaki birlik hem devlet hem de toplum olarak devam etmiştir. Emeviler devrinde ise devlet olarak birlik devam etmişse de toplum fikren ayrılmaya başlamıştır. Abbasiler döneminde ise hem devlet hem toplum olarak ayrılıklar belirginleşmiştir. Fakat iki yüz sene süren Fatimi hilafeti ve ona nispet için hilafet iddia eden bazı Endülüs Emevi padişahları hariç, genel olarak Abbasi hilafeti Müslüman coğrafyasında kabul görmüştür. Moğol istilası sonrası Memlûklülerin koruması altına giren Abbasi hilafeti gücünü kaybetse de Müslüman devletlerde itibarını korumaya ve İslam toplumlarının birlik sembolü olmaya devam etmiştir.

2.3. Osmanlı Devleti'nde Hilafet

Moğolların etkisiyle devletleri parçalanan Müslüman milletlerin birinci derdi güvenlik ve maişet- geçim olmuştur. Coğrafyasının müsaitliğiyle cihat ruhunu diriltip manevi bir ideal vererek birlik temin eden, zapt ettiği topraklar ve kazandığı maddi gelirler cihetiyle de güvenlik ve maişet derdini aşmayı sağlayan

¹ Thomas Walker Arnold, "Halife", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. 5/1, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1948, 148-155, s.150-151. Selçuklular döneminde birçok emirlik, halifeden "emir-el müminin" unvanının alarak halifenin himayesini kabul etmiştir. Suriye'de Zengiler ve Eyyubiler, Yemen'de Resuliler, Gazneliler, Guriler, Doğu İran ve Hindistan'daki küçük melikler halifeye biatlerini sunmuşlardır (İsmet Kayaoğlu, "Halifelik", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Yayınları*, S. 4, 1980, 133-149, s.143).

² Meselâ 815(1412)de Sultan Nâsır'ın ölümü üzerine Halife Adil kendisini sultan ilân etmiş, fakat üç gün sonra Müeyyed Şah tarafından makamından indirilerek öldürülmüştür.

Osmanlı Devleti, İslam âleminin dikkatini çekmiştir. “Hakka riayetle adaleti yerine getiren ve şeriatı uygulayan sultanlar kendi ülkelerinde halife sıfatını kullanabilirler” fetvasına göre halifeden beklenen şartları sağlamak hususlarında yeterli olduğuna inanan Osmanlı Devleti, I. Murat’tan itibaren halife unvanını kullanmaya başlamıştır.¹ Osmanlı, öncelikle hilafet hakkını iddia etmiş, sonra ise gücüyle hilafeti üzerine aldığını İslam âlemine benimsetmeyi başarmıştır. Yavuz Sultan Selim döneminde Mısır ve Arap yarımadası da Osmanlı hâkimiyetine girince padişah “hâdimü’l-Haremeyni ş-şerîfeyn” unvanına sahip olmuştur.² Benzer ifadeler, Kanûnî ve III. Murat tarafından Kuzey Afrika’da hüküm süren Sa’dî sultanlarına gönderilen namerlerde de yer almış ve onlardan da Osmanlı hilâfetini kabul etmeleri istenmiştir.³

Osmanlı Devleti Yavuz Sultan Selim ile halifeliği fiili olarak uhdesine almış, Anadolu, Balkanlar, Arap diyarları, Şam, Mısır, Fas ülkeleri Osmanlı’ya boyun eğmiştir. Osmanlı’nın cihat mefkûresiyle Müslümanlara ufuk açması, istikbal vaat etmesi, hilafeti gücüyle izzetlendirmesi ve Emeviler dönemi milliyetçiliği ve Abbasiler dönemi “Kur’an mahlûktur” iddiasıyla âlimlere uyguladığı baskılar gibi uygulamalara gitmemesi hasebiyle, Müslüman millet ve devletlerin halifeye gösterdiği hürmet artmıştır.⁴ Dolayısıyla Endülüs’ten Doğu Türkistan’a, Cava adalarına kadar nerede darda kalan ve temel haklarından biri zarar gören bir Müslüman millet varsa Osmanlıdan destek bekler olmuştur. Osmanlı yükselirken, halife vasfını kullanmış olan Endülüs ve Hindistan’daki Müslüman devletlerinin zayıflaması, Osmanlı’dan Müslümanların beklentisini daha da artırmış 20. yy.da

¹ Azmi Özcan, “Hilâfet”, *DİA*, C.17, s. 546.

² Modern tarihçilerden bazıları, “Osmanlı Devleti’nin hilafeti üzerine aldığına dair söylenen merasimin uydurma olduğunu ve Osmanlı’nın bu merasimi, hilâfetin manevi nüfuzuna ihtiyaç duydukları dönemlerde geriye dönük olarak rivayet ettiğini” ileri sürerler. Tarihçilerden bazıları ise, “Osmanlı padişahlarının I. Murat veya Fatih’ten itibaren bir buçuk asırdır “halife” vasfını kullandıklarını, dolayısıyla Osmanlı Devleti’nde, Yavuz Selim Mısır’ı aldığı anda hilafeti üzerine aldığı gösterilecek bir programa gerek olmadığını” söylerler (İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010, s. 203; Arnold, s.151). Bu konuda Emeviler ve Abbasiler nazara alındığında, bu devletlerin de hilafeti üzerlerine aldıklarını belirtecek bir program yapma ihtiyacı duymadıkları görülür (Hulusi Yavuz, “Sadriâzam Lütü Paşa ve Osmanlı Hilafeti”, *Marmara Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5-6 (1987-1988), İstanbul 1993, s.28). Abbasi Halifesinin Yavuz Sultan Selim’e hilafeti devretmesini İsveç seferinde çalışan bir Türk Ermeni’sinin Fransızca bir kitabında bahsetmesi (Lewis, s.78) gariptir.

³ A. el-Moudden, U/82 11995], s. 106-108 Aktaran: Azmi Özcan, “Hilâfet”, *DİA*, C.17, s. 546.

⁴ Şeyh Hasan Attar, *İslamda Hilafet ve Osmanlı Hilafetinin Önemi*, çev.: Mustafa Özcan, İstanbul: Ark Yayınları, 2011, s.68-76.

Müslümanların can, mal, hürriyet gibi temel hakları koruyacak devlet kalmayınca, Müslüman halklar mecburen Osmanlı Devleti'ne yüzlerini dönmüşlerdir.

17. yy. sonrasında ise hem siyasi, hem de toplumsal bozulmalar sonucu Müslüman devletlerin gerilemesi, aksine hâkim konuma gelen Avrupalıların Rönesans'la birlikte millet olarak şuurlanmaları ve devlet bazında kalkınmaları neticesinde Müslüman halkların Hristiyan dünyası hâkimiyetine girmeye başlamasıyla Müslümanlar birlik olmanın ihtiyacını daha çok hissetmişlerdir. Eskiden Müslümanlarla ve hususen hilafetle uzaktan bağ kurup kendi halinde kalan Müslüman devlet ve milletler, Müslüman devletlerle birlikteliği daha fazla önemsemek durumunda kalmışlardır. Oryantalistlerin İslam'ı sorgulamaları sonucu Müslümanlarda İslam inancını savunma ihtiyacı doğmasına, siyasi ve mali üstünlüğü kabullenilen Avrupa kültürünün Müslüman toplumlarda yayılmaya başlamasından doğan rahatsızlıklar da eklenince, 19. yy.a doğru İslam birliğini savunanların sayısı artmaya başlamıştır.¹ Müslümanların birliğini ifade eden halifeliğin Osmanlı'da olması sebebiyle, hususen zor durumda olan Müslüman halklar ve devletler gözünü Osmanlı'ya çevirmiştir. Osmanlıda kendi nüfuz alanı gördüğü bu yerlere -bazen görünüşte de olsa- sahip çıkmaya çalışmıştır.

Uluslararası anlaşmalarda "hilafet", ilk kez 5 Temmuz 1779 Aynalıkavak Tenkihnamesi'nde gündeme gelmiştir. Bu anlaşmaya göre bağımsız olan Kırım'da hanı "*Tatarlar serbest olarak kendi reyleriyle seçecek... Devlet-i Âliye'ye bildirecekler ve bunda padişahın Müslümanların imamı ve Müminlerin halifesi olduğunu açıkça kabul edecekler ve şer'an takdis edilmesini istid'a eyleyecekler [dileyecekler].*"dir.² 1908'de Avusturya tarafından Bosna'nın işgali sonrası Bosna reis-ül ülemasının, 1912'de Trablus'un İtalyanlarca işgali sonrası ise Trablus cemaat liderlerinin tayin ve emeklilik işleri Şeyhülislam ve Osmanlı halifesi tarafından yapılması karara bağlanmış,³ Sırbistan ve Yunanistan gibi 1913'de bağımsız olan

¹ İsmail Kara, "Tanzimat'tan Cumhuriyete İslamcılık Tartışmaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, 1405-1419, s.1406. Tanık Zafer Tunaya, *İslamcılık Akımı*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007, s.81.

² Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, ed.: Mustafa Güçlükol ve Bilge Bozkurt, C. 1, İstanbul: İlgü Kültür Sanat Yayıncılık, 2011, s.117.

³ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.204.

Bulgaristan ile de Cuma Hutbesinin halife adına okunması vb. şartlarla anlaşılmasıdır.¹

Genel olarak bakıldığında Babürlüler'in belli bir zamanı hariç, ekser Müslüman toplumlar Osmanlı halifeliğini muteber görmüşlerdir.² 19. yy.da sömürgeleşen İslam memleketlerinin Osmanlı halifesine saygı ve muhabbeti daha da kuvvetlenmiş, beklentileri daha da artmıştır. Müslüman toplumların Osmanlı halifesinden yardım istemesi veya Osmanlı sultanlarının Müslümanları koruma gayretleriyle ilgili hadiseler ise pek çoktur. Bu konuda dikkate değer hadiseleri sunmak Osmanlı hilafetinin etkisini ve saygınlığını anlamak açısından faydalı olacaktır.³

- Kanûnî zamanında, Endülüs Müslümanlarının yardım çağrularına cevap verilmiş, İspanya'dan çıkışları için yardım edilmiştir. Daha sonraları Endülüs'te kalan ve sıkıntı yaşamaya devam eden İspanya Müslümanları Osmanlı Devleti'nden yardım istemeye devam etmiş, Osmanlı Devleti'de onlarla ilgilenmeye devam etmiştir.⁴

- Buhara sultanları 1690'da Osmanlı Halifesi'nden yardım etmesini istemiş, 1707'de diğer bir Buhara Hanı Osmanlı Halifesi'ne bağlılığını bildirmiş, 1719'da ise Ruslarla savaşan Osmanlı Devleti'ne yardım etme ve devlet olarak Osmanlı'ya tabi olmayı teklif etmiştir. Buhara Hanı Haydar Şah 1819'da tek taraflı olarak Osmanlı Devleti'ne biat ve bağlılık yeminini mektupla iletmiştir. Osmanlı'dan da cevap olarak, "Osmanlı padişahının Hâdimül-Haremeyn ve halife sıfatıyla bütün Müslümanların sığınacakları merci olduğu, dolayısıyla Haydar Şah'ın ayrıca biatine ihtiyaç bulunmadığı" bildirmiştir. Yine Buhara Hive ve Hokand Hanlıkları gerek Rusya gerekse kendi aralarındaki anlaşmazlıklarda sık sık Osmanlı Devleti'ne başvurmuşlardır.⁵

- 1565'de (II. Selim zamanı) Açeliler Osmanlı tebaiyetine girmiş, Osmanlı da bu

¹ C. H. Beckher, "İslam Politikası", *Siyasi İslam ve Pan İslamizm*, (Hazırlayan: Mümtaz Türköne ve Ümit Özdağ), Ankara: Rehber Yayıncılık, 1993, 151-174, s.169; Kadir Mısıroğlu, *Geçmiş ve Geleceği ile Hilafet*, İstanbul: Sebil Yayınevi, 2013, s.182.

² Konu ile ilgili Arminius Vambery'nin *Times* gazetesine yazdığı Hilafet makaleleri için bk. İsmail KARA, *Hilafet Risaleleri (Abdülhamit Han Devri)*, C. 2, İstanbul: Klasik Yayınları, 2002, s.428,433-434; Londra İslam Cemiyeti Başkanı Müşir Hüseyin Kıdvai'nin *Times*'e Hilafetle alakalı gönderdiği mektup için bk. age. s.436.

³ Osmanlı halifesinden yardım istenmesi hakkındaki bilgiler için bk. Azmi Özcan, "Hilâfet", *DİA*, C.17, s.546-548; Azmi Özcan, *Panislamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1992, s.37-42.

⁴ Fernand Braudel, *II. Flipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası 2*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1992, s.164, 470-471,474-481.

⁵ Özcan, *Pan-İslamizm*, s.37,40-41.

himayeti kabul ile Portekizlilere karşı savaş gemisi yollayarak Endonezya ve Malezya Müslümanlarına yardım etmiştir. 1850’de Sultan Abdülmecid, II. Selim zamanından beri Osmanlı himayesinde buldukları gerekçesiyle Hollandalılara karşı yardım isteyen Uzakdoğu’daki Açe Müslümanlarına cevap vererek bu himayenin mevcudiyetini teyit etmiştir. 1850’lerde Hollanda’nın buraları tehditi üzerine yine Osmanlı’ya müracaat eden Endonezyalılar, kendilerinin Osmanlıya tabi devlet olduğunun ilan edilmesini istemişlerdir. Sultan Abdülmecid bunu kabul etmiş, neticesiz de olsa Osmanlı devleti tarafından arabuluculuk yapılmıştır.¹

- 1873’te Sultan Abdülaziz zamanında Osmanlı Devleti’nin himayesine girmek isteyen Doğu Türkistan Kaşgar Emiri Yakup Han’ın yardım talebi kabul edilmiş, kendisine askerî yardım gönderilmiş; kendisi Sultan adına para bile bastırmıştır.²

- II. Abdülhamid döneminde Osmanlı konsolosları, Hollanda sömürgesi Cava’da haksız yere vergi ödemekten şikâyetçi olan Müslümanlar adına Hollanda hükümetine başvurmuşlar ve Osmanlı padişahı da bu müracaatın arkasında durmuştur.³

- Yine Abdülhamid döneminde, Ermenilerin saldırısına uğrayan Kafkasya Müslümanlarının haklarını savunup mallarını korumak için Rusya nezdinde girişimlerde bulunulmuştur.

- O zaman için sürgün yerleri olarak görülen ve coğrafi olarak bir nebze önemi olsa da, getiri olarak çok mühim olmayan Kuzey Afrika bölgesiyle Osmanlı 16. yy.da ilgilenip sahip çıktığı gibi, İT’de Osmanlı’nın son zamanlarında buralardaki Müslümanların desteğiyle hâkimiyetini devam ettirmeye çalışmıştır.

Müslüman nüfus sadece Osmanlı Devleti sınırları içerisine münhasır olmadığından hilafet, yalnız lafız manasıyla bile yeryüzünün Müslümanlarla meskûn bütün yerlerini içine alan manevî-dinî himaye ile yükümlü görülmüştür. Görüldüğü gibi yukarıda bahsi geçen tüm örnekler, İslam âleminin genel olarak Osmanlı hilafetini kabul ettiğini ve Osmanlı halifesinin de makamının gereğini yapmaya çalıştığını göstermektedir. Ayrıca Osmanlı, Müslüman memleketlerle irtibat kurmak

¹ Özcan, *Pan-İslamizm*, s.41-42.

² Dwinght E. Lee, “Pan İslamizm’im kaynakları”, *Siyasi İslam ve Pan İslamizm*, (Hazırlayan: Mümtaz Türköne ve Ümit Özdağ), Ankara: Rehber Yayıncılık, 1993, 111—123, s.119; Özcan, *Pan-İslamizm*, s.56-57.

³ Özcan, *Pan-İslamizm*, s.79-80.

ve desteklemek için oralara âlimler,¹ şeyh ve dervişler yolladığı gibi, oraların ileri gelenlerinin çocuklarına eğitim vermek üzere İstanbul'a getirtmiştir. Osmanlı, idaresi altında olmayan İslam memleketlerindeki siyasi idarelere karışmazken, yardım istemeleri durumunda gücü nispetinde destek olmaya çalışmıştır. Dini himaye çoğu zaman kuvvet gerektirmiş, Osmanlı Devleti ise 19. yy. sonrası, her zaman bu kudreti gösterme durumu bulamamış, yine de zaman ve zemin durumuna göre müdahil olmaya çalışmıştır. Abdülhamid'in idaresinin sonuna kadar hilafet İslam coğrafyasında çok mühim etkiye sahip olmuştur.²

Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamid zamanında gündeme gelmeye başlayan İslam birliği siyaseti Batılı büyük devletlerde tedirginliğe yol açmıştır. 1870'lerde İngiltere'nin Müslüman sömürgelerinde ortaya çıkabilecek direnişlerin hilâfet etrafında güçlenmesi korkusu İngilizleri endişelendirmeye başlamış, bu tarihlerden itibaren "ittihad-ı İslam"a dair çıkan yazıları takip ettirmeye başlamışlardır.³ 1882'de Mısır'ı işgal eden İngiltere, Araplardan bir halife ortaya çıkarıp hilâfet merkezini Cidde veya Mısır gibi bir yere taşımayı ve hilâfeti kendi maiyetine alıp bütün Müslümanları istediği gibi yönetmeyi hedeflemiştir. İngiltere, "Osmanlıların Kureyş soyundan gelmemesi,⁴ Osmanlı Hilâfeti'nin biatla değil zorla ve tevarüsle gerçekleşmesi" gibi konuları gündeme taşıyıp Mekke Emiri'ni halife ilan etmek için çabalamışsa da bu hareketin etkisi dar kalmış ve genel kabul görmemiştir. İngilizlerin tesiriyle hilafetin Araplara geçmesini hedefleyen el-Cemiyet'il-Arabiyye adlı örgütü kuran Reşit Rıza, bu doğrultuda İbn Suud, Şerif Hüseyin, İmam Yahya ve İdris ile irtibat kurarak Araplar arası bir pakt kurulması için çalışmıştır. 1901'de Mısır Hidiv'i II. Abbas kendisini halife seçtirmek için Şah İsmail'in torunlarından

¹ *Lügat-i Çağatayi ve Türkî-i Osmanî* müellifi Buharalı Şeyh Süleyman Efendi Abdülhamid tarafından saltanatının ilk yıllarında Türk ve Türkmenlerle temas kurmak için Orta Asya'ya yollanmıştır (İsmail Hami Danişmend, *Sadra'zam Tevfik Paşa'nın Dosyasındaki Resmi ve Hususi Vesikalara Göre: 31 Mart Vak'ası*, İstanbul: Fatih Yayınevi, 1974, s.173).

² Fransız raporları Osmanlı idaresinden memnun olmasalar bile halifeye saygıdan Osmanlı'ya taraf gözüktüklerinden bahseder (İhsan Süreyya Sırma, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2013, s.64).

³ BOA, Y..MTV. 280/52. Hindistan'a giden yolların güvenliği için Almanya ile mücadeleye girişen İngilizlerin Panislamizm siyaseti izleyen Abdülhamid'de tepkili olmaları gayet normaldir. Bu hassasiyet o kadar İngilizlere yerleşmiştir ki *Abdülhamid Düşerken* kitabına önsöz yazıp yayınlayan Çelik Gülersoy'un tarafsız diye nitelendirdiği İngiliz yazar McCullagh bile panislamizmden şikayet etmektedir (Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, İstanbul: Epsilon Yayınevi, 2005, s.8, 231).

⁴ Mısır'ın Osmanlı ile çekiştiği bir dönem olan Mehmet Ali Paşanın zamanında Ezherde rektör olan Şeyh Hasan Attar Efendi'nin, Hz. Ömer ve İbni Haldun'u da kaynak göstererek "Halifenin Kureyş'ten olması"ndan kastedilen manayı, "yeterlilik ve toplumun genel kabulü" olarak değerlendirmesi manidardır (Şeyh Hasan Attar, s. 38-41).

Kevakibi'yi çeşitli İslam memleketlerine göndermiş, 1904 yılında ise İmam Yahya ve Şeyh Said Dahiani kendilerini halife ilan etmişlerdir.¹ Yine İngiliz güdümlü bir halifelik çıkacağından korkan Fransa 1915'te Fas'ta kendine bağımlı bir halife çıkarmak istemişse de, bu da Müslüman milletlerce kabul görmemiştir.² Netice'de 1916'da son şekli verilen Sykes Picot anlaşması ile Fransız İngiliz nüfuz bölgelerinde bir Arap Hilafeti kurulmasına karar verilmişse de, Panislam nitelikli olmaktan ziyade Arap milliyeti üzerine kurulu ve cismani olmaktan çok ruhani hilafete taraf olan Şerif Hüseyin İngilizlerce desteklenmiştir.³

2.4. İslamcılık Akımı

Abbasiler zamanı ve sonrası iyice dağılan Müslümanların fiziki ve sosyal birliği, genel olarak Şii ve Sünni ekseninde kutuplaşmıştır. Osmanlı Devleti'nde Yavuz Sultan Selim ile öncelikle olarak fiziki birlik teminine çalışılmış; İranlıların kendilerine yakın bölgelerde mezheplerini ve nüfuzlarını yaymak istemelerine karşı Osmanlı da oralara hocalar yollayarak fikren birlik temin etmeye çalışılmıştır. Hatta Şii çocuklarını alarak İstanbul'da eğitmeye çalışılmışsa da pek muvaffak olunamamıştır. Şii ve Sünni âlimlerle oluşturulacak bir cemiyetle mezhep ihtilaflarının kaldırılmaya çalışılması ve Osmanlı ile İran devletinin Almanya modeli gibi bir şekle tebdili bile gündeme gelmiştir.⁴

Tanzimat'a kadar hilafet saltanat ayrımı pek gündeme gelmemiştir. Tanzimat'la birlikte, Tanzimat Fermanının öngördüğü İttihâd-ı anâsır ve eşitlik hedeflerine göre hilâfet, padişahın sadece Müslümanların reisi olması dolayısıyla dinî riyasete, saltanat ise aynı zamanda gayrimüslimleri de kapsadığı için salt siyasî riyasete dönüşmüştür. Bu ikilik, hilâfetin siyasî güç ve nüfuz bakımından zayıflamasına, dar

¹ Ali Satan, *Türk ve İngiliz Belgelerinde Halifeliğin Kaldırılması*, İstanbul: Ufuk Yayınları, 2013 s.38-39.

² Fahir Armaoğlu, "Hilafet'in Dış Cephesi", *10 Kasım 1999 Devlet Töreni ve Hilâfetten Cumhuriyete Paneli*, Ankara: Divan Yayınları, 2000, 53-64, s.96.

³ Satan, s.45-46.

⁴ BOA, Y.EE. 3/58.

manada değerlendirilmesine sebep olmuştur. Bu ayırımın nihaî neticesi, en yüksek dinî-siyasî makamda bulunan ve ulümler olan halifenin, siyasî yetkilerini zamanla saltanata terk etmesi ve kendisinin sadece dinî-ruhanî bir alanla sınırlı kalması olmuştur.¹

Osmanlı Devleti, sınırları haricindeki Müslümanlar tarafından büyük saygı görürken, çağını kaçırmaya başlaması, ekonomisinde ve idare sisteminde bozuklukların baş göstermesiyle devlet içerisinde idareye karşı isyanlar çıkmaya başlamıştır. İdare ve ekonomiyi düzeltmek için Avrupa'dan alınan kanun ve usuller Avrupa kültürünü de beraberinde getirmesi sonucu, Avrupa'dan maddî veya manevî bir şeyler alınıp alınmaması konusunda Osmanlı toplumu ve idarecilerinde tartışmaya sebep olmuştur. 1851'de kurulan Encümen-i Daniş ve 1862'de kurulan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'de Ali ve Fuat Paşaların zihnindeki Avrupaî usulü ile Cevdet Paşa'nın medrese kültürü çatışmaya devam etmiştir.² Genelde idareci kesim Avrupa'dan ıslahat devşirilmesine taraftar olmasından dolayı, din temeli ve cihat mefkûresi üzerine kurulmuş Osmanlı Devleti'nde, halkın devlet idarecilerinden gönül bağı zayıflamaya başlamıştır. **Avrupa'dan ıslahat devşirilmesi konusuna âlimlerin tepkisi**, Avrupa kültürünün toplumda yaygınlaşması ve âlimlerin itibarının azalması nispetinde artırmıştır. Osmanlı'da, eskiden et ve tırnak mesabesinde olan devlet ile İslamiyet, birbirinden gerek zihniyet gerek kurumlar olarak ayrılmaya başlamasıyla,³ devletten ziyade ulema, halk ve düşünürler İslam'a sahip çıkmış ve İslamcılık bir akım olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. Tanzimat sonrası kadıların elinden vergi toplama yetkisinin alınması, Nizamiye mahkemeleri ile önce ticari davalar sonra diğer medeni kanunlara dayalı davalara bakma yetkileri kadılardan alınması sonucu İslamî referans vurgusu devlet bürokrasisinde zayıflamaya

¹ Azmi Özcan, "Hilâfet", *DİA*, C.17, s.547. 1876'da ilân edilen Kanûn-i Esâsî'nin 3. maddesi bu sürecin resmî ifadesidir: "*Zât-ı Hazret-i Pâdişâhî hasbe'l-hilâfe din-i İslam'ın hâmisî ve bi'l-cümle tebea-i Osmâniyye'nin hükümdarı ve padişahıdır.*" (BOA. Y.EE 71/4).

² Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.220-221.

³ Osman Selim Kocahanoğlu, İslam düşüncesi bütün kalelerini, yıllardır modern düşüncenin ve çağdaş devlet yapılanmasının kurumlarına terk edip devamlı savunmaya geçtiğini söyler (Kocahanoğlu, s.XXI). Daha Kanûnî'nin zamanında Şeyhülislam olan Zenbilli Ali Efendi, Kanûnî'nin Avrupa kanunlarından esinlenerek çıkardığı toprak kanunlarına itiraz ederek, "yaptırдың kırk çeşmeler yüz sene üzerinden aksa bu pisliği temizlemez" demesi veya bir âlimin Cuma selamlığı dönüşünde II. Mahmud'a yaptığı ıslahatlardan dolayı "kâfir padişah" diye hitap etmesi hadiselerinin dilden dile dolaşarak günümüze gelmesi, halk nezdinde ne denli sloganlaştığını gösterir. Bk. Osman Selim Kocahanoğlu, İslam düşüncesi bütün kalelerini, yıllardır modern düşüncenin ve çağdaş devlet yapılanmasının kurumlarına terk edip devamlı savunmaya geçtiğini söyler (Kocahanoğlu, s.XXI)).

başlamıştır. 20. yy.da Müslümanların birbirine daha çok ihtiyaç duymaları, Müslümanlara yardım edebilecek tek İslamî otorite Osmanlı Devletinin kalması ve II. Abdülhamid'in Tanzimat sonrası ikinci planda kalan halifelüğün gücünü tekrar kullanmaya başlaması sonucu İslamcılık akımı hem toplum, hem de devlet bazında kuvvetli bir akım olarak tezahür etmiştir.¹ Abdülhamid zamanında ilan edilen Kanûn-ı Esâsî'nin² dördüncü maddesinde Halifelik kurumunun Osmanlı hanedanına ait olduğu, beşinci maddesinde ise Halife olan Osmanlı Padişahının İslam dininin hamisi olduğu yazılması³ İslamcılık siyasetinin bir tezahürü olmuştur.

'İslam Birliği' ifadesi 1870'lerin başında telaffuz edilmeye başladığı,⁴ II. Abdülhamid zamanı politika olarak kabul edildiği, II. Meşrutiyet döneminde fikirsel olarak tartışıldığı genel olarak kabul edilse de,⁵ uygulama olarak çok önceye dayandığını iddia edenler de bulunmuştur.⁶ Panislam olarak da ifade edilen "İslam Birliği" siyaseti, farklı bakış açılarına göre farklı anlamlara gelecek şekillerde yorumlanmıştır. Bir guruba göre Panislamizm, zaten İslam inancında temel olarak var olan bütün Müslümanların birliği idealiyle İslam imparatorluğunun hedeflemesidir. Diğer bir guruba göre ise Panislam, Avrupa ile olan mücadele ve "yeniden canlanma" anlamında bir ideal halini alan bir "izm"dir. Bu görüşte olanlara göre İslamcılık, Batının artan etkisine İslam dünyasının tepkisi olarak gelişmiş, yükselen Batı emperyalizmine karşı siyasi, sosyal ve kültürel dayanışmayı hedefleyen bir akım olarak çıkmıştır.⁷

¹ Azmi Özcan, "Hilâfet", *DİA*, C.17, s.548.

² 1876 Kanun-i Esasi özel bir kurul olan "Meclis-i Mahsus" tarafından hazırlanmış Osmanlı'nın İslam fıkından düzenlenmiş ilk yazılı anayasasıdır. 1876'da ilan edilmiş, 1978'de kaldırılmış, 1908'de yeniden ilan edilmiştir.

³ BOA, Y.EE 71/4.

⁴ Mümtaz Türköne ve Ümit Özdağ, *Siyasi İslam ve Pan İslamizm*, Ankara: Rehber Yayıncılık, 1993, s.11

⁵ Gökhan Çetinsaya, *Abdülhamid'in İlk Yıllarında 'İslam Birliği' Siyaseti*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y. Lisans Tezi, Ankara 1988, s.1. İsmail Kara'da, İslamcılık'ın fikir akımı olarak çıkmasını 14 Ağustos 1908'de *Sırat-ı Müstakim* gazetesinin yayına girmesiyle başladığını söyler (Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*, s.29).

⁶ Özcan, *Pan-İslamizm*, s.35, 37. III. Selim öncesi layihalarda sık sık "Kanun-ı kadime yada şer-i şerife dönmek" ifadeleri devlette İslamın referans olarak kullanılmasının eskiye dayandığını göstermektedir (Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*, s.27).

⁷ Gökhan Çetinsaya, *Abdülhamid'in İlk Yıllarında 'İslam Birliği' Siyaseti*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y. Lisans Tezi, Ankara 1988 s.2-6; Lewis, s.78-79; Jacob M. Landau, *İslami Birliğin Sağlanmasına Yönelik Gayretler*, <http://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=285244> (27.12.2014) saat 17: 48.

Birinci iddia nazariyesine göre:¹

- Osmanlı Devleti ile Hindistan, Endonezya ve Orta Asya'daki Müslüman sultanlıklar arasında çok önceden "ittihad-ı İslam, ittihad-ı din, uhuvvet-i din" gibi kavramları kullanılmaktadır.

- Müslüman devlet ve milletler Osmanlı padişahını "İslam âleminin halifesi" olarak tanımış, hatta bazıları devlet olarak Osmanlı'ya tabi olmayı bile teklif etmişlerdir.²

- Osmanlı padişahı III. Ahmed'in 1727'de İranlı Eşref Hanla imzaladığı anlaşmada, kendisini "bütün Müslümanların halifesi" olarak nitelemesi ve sonrasında Nadir Şah'dan da bu ünvanı tanınmasının istenmesi, Osmanlı halifesinin Şî'î milletler dâhil bütün Müslümanları, bir devlet olarak olmasa da bir millet olarak değerlendirdiklerini gösterir.

- 1774'de Kırım'ın elden çıkmış ve savaşta yenilmiş olmasına rağmen Osmanlı padişahı kendisini bütün Müslümanların dini otoritesi olarak kabul ettirmesi bu devamlılığın uluslararası da kabul edildiğini gösterir. Yine Hindistan'da Meysûr Sultanı Tîpû'nun kendilerine karşı Fransızlarla iş birliği yapmasından endişe eden İngilizler, "Müslümanların imamı" şeklinde niteledikleri III. Selim'e başvurarak Tîpû'ya bir mektup gönderip ona nasihatte bulunmasını istemesi, 1857'de İngilizlere karşı bağımsızlık için Hindistan'da ortaya çıkan ayaklanmanın Osmanlı halifesi Sultan Abdülmecid'in Müslümanlara sükûnet tavsiye eden bir mektubunun Hindistan camilerinde okunması ile sükunet bulabilmesi; 1901'de Çin'de çıkan Boxer ayaklanmasında Müslüman nüfusun yardımı için yine Osmanlı halifesine başvurulması gibi hadiseler de, Osmanlı hilafetinin Müslüman olmayan devletlerce

¹ Genel olarak bk. Azmi Özcan, "Hilâfet", *DİA*, C.17, s.546-548; Azmi Özcan, "İngiltere'de Hilafet Tartışmaları, 1873-1909", *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 2, 1998, 49-71, s. 49-50; Özcan, *Pan-İslamizm*, s.35, 37; Satan, s.31-32.

² Buhara sultanları 1690'da "ehl-i İslam Padişahı olan Osmanlı Padişahından bütün Müslümanlara yardım etmesini istemiş" ve 1707'de diğer bir Buhara hanı bir elçi ile bağlılığını bildirmiş, 1719'da da Ruslarla savaşan Osmanlıya yardım etme teklif etmiştir. 1786'da da Osmanlı Devleti Buhara Hanlığından yardım talep etmiştir. 19. yy'da iş o dereceye varmıştır ki, "Turan'a bilgi, dirayet ve dini tarafı kuvvetli bir şehzade gönderilirse hutbe ve para onun adına olacağı" Osmanlı Devletine mektupla bildirilmiştir. Fakat Osmanlı Devleti'nin zayıflaması, bu tebaiyeti üzerine almasını zorlaştırmış ve sadece silah ve teçhizat desteğiyle yetinilmiştir. 1565'de (II. Selim zamanı) Açeliler Osmanlı tebaiyetine girmiş, Osmanlı'da bu himayeti kabul etmiş, Portekizlilere karşı savaş gemisi yollamıştır. 1850'lerde Hollanda'nın buraları tehdidi üzerine yine Osmanlı'ya müracaat eden Endonezyalılar, kendilerinin Osmanlıya tabi devlet ilan edilmesini istemiş, Sultan Abdülmecid bunu kabul etmiş ancak buraları korumak adına sadece neticesiz arabuluculuk yapabilmıştır. Geniş bilgi için bk. Özcan, *Pan-İslamizm*, s.37-42.

de benimsendiğinin göstergesidir.¹

- 1782'de İspanya ile yapılan anlaşmada, İspanya'nın önerdiği karşılıklı düşmanlarına yardım etmeme maddesini, "Fas Müslüman olduğu için yardım etmenin de farz olduğunu" bildirerek Osmanlı'nın reddetmesi, Osmanlı halifesinin Müslümanları devlet olarak olmasa da millet olarak bir gördüğüne delildir.²

- 1786'da da Bab-ı Âli Buhara Hanlığından yardım talep etmiştir. Kurtuluş savaşı esnasında Hindistan ve Orta Asya Türk halkları "hilafeti kurtarmak" maksadıyla işgalci güçleri protesto ve maddi yardımlar ile Osmanlı Devleti'nin destekçisi olduklarını göstermişlerdir.³

Bütün bu delillere bakıldığında Müslümanlar arasında dayanışma ve halife merkezli bir anlayış olduğu kabul edilebilir.

İkinci iddiayı sahiplenenlere göre Osmanlı dağılma sürecine girdiği zaman II. Mahmut bütün milletleri bir arada tutmak için "Osmanlı milliyeti" (Osmanlıcılık) oluşturmaya çalışmış, fakat "ittihad-ı anasır" yani Osmanlıcılık fikri, Tanzimat gibi başarısızlıkla sonuçlanıp,⁴ gayrimüslim unsurlarda kopmalar ve kopma meyilleri başlayınca, Müslüman milletlerin birliğini savunan Panislam ya da İslamcılık akımı⁵ ön plana çıkmaya başlamıştır. Zira Osmanlı yok olursa artık Müslümanların başvurabileceği başka yer kalmayacağı düşünülmüş, bunun için sadece Osmanlı'daki değil, bütün dünyadaki Müslümanların sorumluluğuna atıf yapılmıştır. Bu ikinci iddiaya göre başta Osmanlı'da olmak üzere Müslüman aydınlar da bu fikrin çıkmasının genel olarak sebepleri şöyledir:⁶

- İslam dünyasının Batı karşısında askeri başarısızlıkları ve neticesinde siyasi ve içtimai sarsıntıların çoğalması

- Hürriyetten mahrum kalan Müslüman ülkelerin baskıcı idareciler altında zulüm görmeleri

¹ Bu tarihler hilafetin Avrupalılar tarafından öneminin kavranmaya başladığı tarihler olarak görülebilir.

² "Devlet-i Âliye, ittihad-ı diniye üzere, mülük-ü İslamiye'den Fas ve Yemen hâkimlerinden gayri devletlerden birisiyle İspanya Devleti arasında düşmanlık vukuunda kat'an ve kâtiben bir bahane ve illet ile hiç bir vakitte İspanya Devleti'nin hasımlarına gizli ve açık yardım göstermeyip bitaraf ola." Ahmet Cevdet Paşa, C. 1, s.142-143.

³ Bk. Mim Kemal Öke, *Hilafet Hareketleri*, İstanbul: İrfan Yayıncılık, 2005.

⁴ Özcan, *Pan-İslamizm*, s.48.

⁵ Cemiyeti ilahi hukuka göre inşa etmek olarak da tarif edilebilen İslamcılık akımı (Pax İslamica), beşeri hükümlerle son vermek ve İslam sulh ve selametini bütün dünyaya yaymak fikrine dayandığı söylenebilir. Bk Uçar, s.39, 43.

⁶ Genel olarak bk. Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*, s.20-22

- Avrupalı devletlerin kamuoyunu İslam'ı ve İslam dünyasında olanları yanlış ve yanlış anlatması sonucu Hristiyan dünyasının Müslümanlara ve Türklere düşmanca bakması ki bu durum Osmanlı içindeki Hristiyan nüfusa da sirayet etmiştir.¹

- Gayrimüslim devletlerinin İslam beldelerini madden ve fikren tehdidi tehlikesi karşısında, İslam'ı ve ehl-i İslam'ı muhafaza edip kalkındırma fikrinin yaygınlaşması

- 93 Harbi sonrasında Batı'nın genel olarak Osmanlı'nın yıkılması konusundaki ittifaklarından artık yabancı bir güce dayanmanın mümkün olamayacağı görüşünün yaygınlaşmasıyla, İslam birliği ile Osmanlıyı yıkmaya çalışanlara karşı koyma düşüncesi oluşması

- İlerlemek için Avrupa'nın takip ve taklit edilmesi gerektiğine inananların zamanla artması neticesinde, bu düşünceye karşı ulema ve ulemanın etkin olduğu halkın tepkisi

- Oryantalizm ve Hristiyanların misyonerlik faaliyetleri sonucu Müslümanlarda ilmi ve fikri alanda tereddüt, şaşkınlık ve İslamî yaşantıda lakaytlık oluşması neticesinde, İslam'ı müdafaa gayretinin oluşması

- İngilizlerin Ruslara karşı İslamcılık akımı ile bir set çekmek istemesi gibi Almanlar da İngiliz sömürgeciliğine karşı İslamcılık akımını desteklemesinin etkisi²

İslam Birliği, 1872'de *Basiret* gazetesinde *Devlet-i Aliye ve Avusturya* isimli makalede ittifad-ı İslam'ın siyaset olarak takip edilmesi istemiyle gündeme gelmiş,³ Müslümanların dayanışmaya olan ihtiyacı ittifad-ı İslam fikrine kuvvet vermiş, sonrasında da bu konu da risaleler yazılmaya başlamıştır. Abdülhamid öncesi "*Peyk İslam*" isimli bir gazetenin Hindistan'da İngilizlerce kapatılması üzerine, İstanbul'da yayınına Mahmut Paşa izin vermişse de, İngilizlerin baskısı üzerine kapatılmıştır.⁴ Bu hareket Mısır'da Cemaleddin Efganî (aslen İranlıdır, 1839-1897), sadık talebesi Muhammed Abduh (1845-1905), Hindistan'da Seyyid Ahmed Han (1817-1898), Seyyid Emir Ali (1849-1928), Türkiye'de *Strat-ı Müstakîm-Sebilürreşad*, *Beyanülhak*, İslâm mecmuası, *Volkan* gibi dergi ve gazetelerde

¹ Wyman Bury "Eski çağlarda Müslümanlar kendilerine zarar verilmedikçe Panislam hareketini ortaya koymamışlardır" diyecek ve kendi devleti olan İngiltere'ye "Biz İngilizlerin saldırganlıkları karşısında ortaya çıkacak gerçek bir Panislam hareketi başımıza büyük bir problem çıkarabilir" diye tavsiyede bulunacaktır (G. Wyman Bury, Pan-İslam veya İslam İmparatorluğu, çev: Mehmet Akçanbaş, İstanbul: Destek Yayınevi, 2011, s.10, 65).

² Lee, "Pan İslamizm'im kaynakları", (Hazırlayan: Mümtaz Türköne ve Ümit Özdağ), *Siyasi İslam ve Pan İslamizm*, Ankara: Rehber Yayıncılık, 1993, 111—123, s.122

³ Özcan, *Pan-İslamizm*, 1992, s.39.

⁴ BOA., Y.EE. 38/101.

yazan kişiler öncülüğünde ortaya çıkmış ve gelişmiştir.¹ Bu konu gündemde iken, diğer yandan “*Cemiyet-i İhya-yı İslam*” ve “*Memalik-i İslamiye Coğrafya Cemiyeti*” ve Londra’da “*Imperial Pan-Islamic Sositie*” (İttihad-ı İslam)² gibi cemiyetler 1900 başlarından itibaren kurulmaya başlamıştır.

“İslam birliği” fikri konuşulmaya başlamasından kısa zaman sonra padişah olan ve İslamcılık siyasetinin temsilcisi bir padişah olarak görülen II. Abdülhamid, otuz üç yıllık saltanatı boyunca İslam dünyasını Osmanlı hilâfeti etrafında birleştirmeye çalışmış ve bunda da genel olarak başarılı olmuştur.³ Bu başarıda, Sünni Müslümanların yoğun yaşadığı coğrafyaların çoğunun istilaya uğraması ve bu Müslümanların kendilerine yardım için tek dayanak noktası olarak Osmanlı halifesini görmeleri önemli bir sebep olmuştur. Osmanlı Devleti’nde ekseriyetle Müslüman nüfusun kalması da bu siyaseti icap ettiren büyük bir etken olmuştur. Böylece Osmanlı’nın, dolayısıyla hilafetin önemi artmış, halifelik Hulefa-yı Raşidin’den sonra öneminin en çok kavrandığı bir konuma yükselmiştir.

Sultan Abdülhamid “hükümdar” yerine “halife” unvanını kullanmaya ağırlık vererek hilafet makamının itibarını artırmaya çalışmıştır. Yine, bu zamanda dinî öğretim oranı artırılmış, İslâm dünyasının etkili âlim ve şeyhleri taltif edilmiş, Afrika, Orta Asya, Kuzey Afrika içlerine kadar tarikat mensupları gönderilmiş,⁴ tekke ve zaviyelere olan resmî ilgi oldukça artmış, temel dinî kitaplar basılarak İslâm ülkelerine ücretsiz dağıtılmıştır. Sibiry’a’dan Ümitburnu’na kadar İslam’ın yayılmasına çalışılmıştır.⁵ Hac işlerine ve hacılara özel ilgi gösterilmiş, Hicaz demiryolunun inşaatına başlanmış, Arap vilayetleri birinci sınıf vilayet haline getirilmiş, İstanbul’da Arap aşiretlerinin ileri gelenlerinin çocukları yatılı ve ücretsiz aşiret okullarında okutularak İslam coğrafyasında birlik köprüleri kurulmuştur. Abdülhamid’e taraf olan- olmayan Osmanlı aydınları da bu dönemde ittihad-ı İslâm

¹ Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi 1*, s.16

² BOA, Y..MTV. 280/52.

³ II. Abdülhamid temel olarak İslam birliği siyasetini benimsemiş, bunun için tarikatları ve hac ziyaretlerini çok iyi değerlendirmiştir. Geniş bilgi için bk. Gökhan Çetinsaya, *Abdülhamid’in İlk Yıllarında ‘İslam Birliği’ Siyaseti*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y. Lisans Tezi, Ankara 1988, s.6-11.

⁴ Fransızlar ve İngilizler gibi sömürgeci devletler yollanan hocalar ve tarikat şeyhlerinin nüfuzundan epeyce korkmuş oldukları ve tedbir aldıkları görülür (Sırma, s.54-59, 78-81).

⁵ Ümit Burnu’nda kurulan Mekteb-i Burhaniye için bk. İsmail Kara, “Tanzimat’tan Cumhuriyete İslamcılık Tartışmaları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, s.1420

tarafı olmuştur.¹ Abdülhamid'in hilafete bakışını, Hatıra Defteri'nde şu anlatımı gayet güzel izah eder:

Benim Avrupa devletleri ile bir başıma boğuşmaya gücüm yoktu ama Rusya gibi, İngiltere gibi Asya'da birçok Müslüman ahaliyi idareleri altına almış büyük devletler de benim Hilafet silahımdan ürüyorlardı. Bu yüzden, Osmanlı'nın işini bitirmek noktasında anlaşılabilirlerdi. Ben "Beklediğim güne" kadar bu silahı hudutlarımdan dışında kullanmamalıydım. Çünkü böyle bir teşebbüs, ne din kardeşlerimizin işine yarayacak, ne ülkemin yararına olacaktı. Hilafet kuvvetimi, memleketimin huzuru ve birliği için kullanmaya, dışardaki din kardeşlerimizi de her ihtimale karşı sağlam tutmaya karar verdim.

Donanma'yı muattal bırakmak İngilizleri ve Fransızları tatmin etti ama Hilafetin elimde olması sürekli olarak İngilizleri tedirgin etti. Blund adlı bir İngiliz'le, Cemaleddin'i Afgani adlı bir maskaranın el birliği ederek İngiliz hâriciyesinde hazırladıkları bir plan elime geçti, bunlar Hilafetin Türkler tarafından zorla alındığını ileri sürüyorlar ve Mekke Şerifi Hüseyin'in Halife ilan edilmesini İngilizlere teklif ediyorlardı. Cemaleddin Afgani'yi yakından tanırdım. Mısır'da bulunuyordu. Tehlikeli bir adamdı. Bana bir ara mehdilik iddiası ile bütün Orta Asya Müslümanlarını ayaklandırmayı teklif etmişti, Buna muktedir olamadığımı biliyordum. Ayrıca İngilizlerin adamı idi ve çok muhtemel olarak İngilizler beni sınamak için bu adamı hazırlamışlardı. Derhal red ettim. Bu sefer Blund ile işbirliği yaptı.

Bütün Arap ülkelerinin itibar ettiği Halepli Ebül Hûda Esseydi yolu ile kendisini İstanbul'a çağırttım. Aracılığını, Afgani'nin eski hamisi Münif Paşa ile Abdülhak Hamit yaptılar. Geldi ve bir daha İstanbul'dan çıkmasına izin vermedim.

Hilafet mevzuunda İngiliz teşebbüslerinin sonu gelmiş değildir. Çünkü Asya'da yüz elli milyon Müslümanı idareleri altında tutuyorlardı ve bu Müslümanlar üzerinde Hilafet makamının büyük bir nüfuzu vardı. Bunu bildiğim için İngilizleri kuşkulandırmadan, her ihtimale karşı, Seyyit'ler,² Şeyh'ler, dervişler gönderip Asya'daki Müslüman'ın Hilafete manen bağlamağa hususi bir itina gösteriyordum. Buharalı Şeyh Süleyman Efendi'nin Rusya'daki Müslümanlar arasında, yaptığı hizmetleri bilhassa şükranla yâd ederim. Bunun, İngilizlerle münasebetlerimizde çok faydasını gördüm. Hindistan Umumi Valileri oradaki Müslümanların Osmanlı devleti ile yalandan ilgilendiklerini gördükçe, hükümetlerine Osmanlılarla iyi geçinilmesini yazıyorlar ve böylece bizim işlerimizi bir nebze kolaylamış oluyorlardı.³

¹ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*, s.28-29.

² Arapça Efendi manasında olup Hz. Muhammed (a.s.m.) soyundan olan ve onun yolundan giden demektir.

³ *Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, (Yayına Hazırlayan: A. Alaaddin Çetin), Ankara: Alter Yayınları, 2012, s.70-71. Ali Birinci, İbn-ül Emin'den rivayetle bu hatıra defterinin Süleyman Nazif tarafından kaleme alındığını söylese de (Sina Akşin ve Ali Birinci, "31 Mart Vak'ası İttihat ve Terakkili Yıllar", Taha Akyol, *Kayıp Tarihimiz I-II*, İstanbul: Yakın Plan Yayınları, 2012, 87-114, s.106-107), Abdülhamid'e bu kadar zıt fitrat birisinin bunu kaleme alması ve saraydaki bazı hususi hatıraları da

Abdülhamid'in "İslam Birliği" siyaseti, sömürgeci devletlerin, İngiltere, Fransa -başta olmak üzere-, İtalya'nın hoşuna gitmemiş alternatif zayıf bir halife Arap'lardan çıkarmak peşine düşmüşlerdir. Ülke dışında hilafetin itibarı artarken, ülke içinde -bu devletlerin de kışkırtmasıyla- "Sultan Abülhamid'in gerçek halife olamayacağı" yönünde neşriyat yapılmasıyla, Abdülhamid ile beraber halifelik de eleştirilmeye başlanmıştır.¹ 1853'te medreseli talebe ve hocaların isyanıyla Sadrazam değişip Mustafa Reşit Paşa geldiği gibi, 1876 günü önce Fatih, sonrasında Bayezid ve Süleymaniye medreseleri talebeleri Mithat Paşa'nın da teşvikiyle sadrazam değişikliği için gösteriler düzenleyip başarıya ulaştığından olsa gerek, Panislamist siyaset izleyen Sultan Abdülhamid, medrese talebeleri ve hocalarına güvenemeyip sıkı kontrol altında tutması neticesinde bu kesimden yeterli desteği alamamış, hatta muhalefet görmüştür.² Ayrıca Abdülhamid, "İslam birliği siyaseti"ni de kendi kontrolü altında tutmak istemiştir ki Kanûn-ı Esâsî'de bütün "padişahın bütün Müslümanların halifesi olduğu" hususen vurgulanmıştır.

Abdülhamid'e muhalif olanların gayretiyle kabul edilen II. Meşrutiyet idaresinde, halife meşrutî bir idarede hükümet reisi makamında görülüp hak ve yetkileri sadece icra ile sınırlandırılmış, teşrî ve kaza yetkileri alınmasıyla hilâfetin ülke içindeki ağırlığı azalmıştır. İslamcılık fikriyatı Abdülhamid tahttan indirildikten sonra daha serbestçe yapılmaya başlamışsa da, uygun zeminin ortadan kalkması ve kavmiyetçilik güdüp Batılı devletlerle dirsek temasına girmeye başlayan gurup ve cemiyetlerin ortaya çıkması neticesinde ittihad-ı İslam oluşması neredeyse imkânsız duruma gelmiştir.³

II. Meşrutiyet sonrası İslamcılığın siyasi bir düşünce ve akım olarak çıkmasına *Sırat-ı Müstakim* mecmuası vesile olmuştur.⁴ Devletin gidişatından ve İT içerisinde İslam'a bağı zayıf olanların hareket ve fikirlerinden rahatsız olan İslamî kesim, II.

nakletmesini pek mümkün görmediğimden, ancak Abdülhamid'in aldırıldığı notlardan faydalanan birisi tarafından yazıldığı kanaati oluşmasıyla *Abdülhamid'in Hatıra Defteri* kitabından alıntı yapmakta mahzur görmedim.

¹ Azmi Özcan, "Hilâfet", *DİA*, C.17, s.548.

² Şerif Demir, "Beyanülhak Mecmuası ve Hamdi Efendi", Selçuk -Üniversitesi *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 32, (Güz/2012), 309-325, s.312-313

³ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*, s.29-30

⁴ Fakat Reşit Rıza, Şemsettin Günaltay gibi mecmua yazarlarının İslamcı-Türkçü çizgiye geçmesiyle aralarındaki fikir birliği bozulmuş ve bu mecmua kapanmıştır (İsmail Kara, "Tanzimat'tan Cumhuriyete İslamcılık Tartışmaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, s.1408, 1410, 1413).

Meşrutiyetin havasının verdiği hürriyet fikriyle *Cemiyeti İlmiye-i İslamiye* (kuruluşu 1908), *el-İslam Cemiyeti* ve *Talebe-i Ulum Cemiyeti* ve *İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti* gibi cemiyetlerle teşkilatlanmışlardır.¹ Hatta liberal fikirli ve Meclis-i Mebusan'da yemin ederken Allah kelimesini kullanmayı reddeden Ahmet Rıza bile Fransa'da etrafına toplanan Müslümanlarla *Uhuvvet-i İslamiye Cemiyeti*'ni kurmuştur.² Meşrutiyet döneminde *İttihad-ı İslam*, *Sebil-ür Reşat*, *Sırat-ı Müstakim*, *Beyanülhak*, *el-İslam*, *Hilal*, *Hikmet* gibi birçok İslamî gazete ve dergi de yayınlanmıştır. Bu cemiyetler ve İslamî basın hem devletin İslamî çizgilerden ayrılmaması, hem de İslamî ilimlerle meşgul olanların haklarının savunulması için mücadele vermişlerdir. Gerek İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti gerek diğer İslamî teşekküller, kısmen ve hususen ilk başlarda İttihatçıların icraat ve ıslahatlarına taraf olmakla beraber,³ yapılan ıslahatların İslamî ölçüler süzgecinden geçmesine taraftar olmuşlardır. Bu cemiyetler kurulmadan önce de -gerek İslamî hassasiyet gerekse başka sebeplerden- değişime İslamî bir ölçü ile gidilmesine taraftar olan bir zümre her zaman bulunmuştur. Bu cemiyetlerden Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye bütün medrese talebelerini doğal üyesi kabul edip zamanın siyasi sosyal meselelerini İslamî ölçü ile değerlendirirken, Talebe-i Ulum medrese talebelerinin haklarına yoğunlaşıyor;⁴ İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti ise ittihad-ı İslam ile bütün Müslümanların haklarını savunmayı hedefleyip, bütün Müslümanları doğal üyesi addediyordu.⁵

İslamcılık iddiasından vazgeçmek halk nezdinde büyük prestij kaybına ve Mısır,

¹ Osman Selim Kocahanoğlu *Derviş Vahdeti ve Çavuşların İsyanı* kitabında “*Volkanlıların muhalefeti sadece kendi dar çevrelerinin itirazları değil, İslami düşüncenin yıllardır içinde beslenen inanç ve yorumların, hatta kabullerin dışı vuran tepkisi*” olduğunu söyler (Kocahanoğlu, s. XX).

² Orhan Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, İstanbul: Eylül Yayınları, 2002, s.102.

³ Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi 1*, s.56. Hatta Talebe-i Ulum Cemiyeti ilk başta İttihatçılara ait bir cemiyet gibi algılandığından, 23 Mart’ta 1909 *Mizan* gazetesinde çıkan şu ilân ile izahta bulunmak durumunda kalmıştır:

“*Cemiyetimizin ‘İttihad ve Terakki Cemiyeti’ ile münasebette bulunduğu günlerde bir şayia deveran etmekte ise de bunun kat’iyen asıl ve esası olmadığı ve cemiyetimiz hiç bir cemiyet ve firkanın taht-ı nüfuz ve tesirinde hareket etmediği gibi siyasi bir meslek dahi takip etmeyip mücerred talebe-i ulûmun hukuk-ı meşrualarını muhafaza ve şeriat-ı garayı Ahmediyenin nigeşban ve hâdimi olan hilâf-ı şer’î şerîf vukubulacak muamelâtı delâil-i muknia [fikna edici deliller] ve berahin-i katia [kesin deliller] irad ile red ve iptal etmek üzere teşekkül etmiş müstakil ve dini bir cemiyet olduğu ilân olunur. Talebei Ulûm Cemiyet Meclisi İdare Reisi Muvakkati Ali Salih” (Mizan, 23 Mart 1909, S. 103)*

⁴ Şerif Demir, “Beyanülhak Mecmuası ve Hamdi Efendi”, Selçuk -Üniversitesi *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 32, (Güz/2012), 309-325, s.312-313; Mustafa Gündüz, “II. Meşrutiyet ve Erken Cumhuriyet Dönemi, Eğitim ve Öğrenci Dernekleri”, *Turkish Studies* 5/ 2, Spring 2010, 1088-1120, s.1102.

⁵ *Volkan*, 7 Nisan 1909, S. 97, s.2-3.

Tunus, Cezayir üzerindeki Osmanlı'nın haklarından vazgeçmesine sebep olacağından İttihatçılar İslamcılık çizgisinden çok da ayrılmamışlar; Osmanlı mirasında İslam'ı öğretinin ağırlığından dolayı farklı bir ideoloji kurmakta da zorlanmışlardır. İngilizlerle arayı bozmak istemeyen İttihatçılar ve hükümet, her ne kadar Mısır hakkında konuşmaktan çekinseler de el altından Mısır ve Hint milliyetçileriyle bağ kurmaya çalıştıkları haber konusu oluyordu.¹

İttihatçıların Panislamizm ile beraber Pantürkizm siyaseti de gütmeleri zaten varolan ulusçuluk akımlarının Müslüman milletlerde de yayılmasına sebep olmuştur. İttihatçıların padişahıtan –ki aynı zamanda halife- bazı yetkileri alarak sert değişikliklere gitmeleri, İslamî hassasiyet taşıyan kesimde tedirginliğe sebep olmuştur. İttihatçıların Avrupaî serbest yaşantılarının da, meyhane, resim ve kadınların dışarı çıkmalarının dahi yasaklanmasını isteyen halk nezdinde olumsuz etkileri olmuştur. 31 Mart'ta, “şeriat isteriz” sloganına atfen “irtica” ve “gericilik” ile yaftalanan İslamî muhalefetin sindirilmesi ve İslamcılık politikasıyla kendini Müslüman milletlere sevdiren Abdülhamid'in tahttan indirilmesi sonucu İslamî hassasiyeti bulunan Müslüman milletlerde İttihatçılara karşı ciddi bir kırılma yaşanmasına sebep olmuştur. Kısa vadede kendilerine zararı olsa da, İngilizler de bu tepkiyi kullanmışlardır. Mesela Mısır'ın İngiliz destekli basını Yemen'de ayaklanmış İmam Yahya'ya destek vermiştir. Bu gazetelerden Al-Muayyad'ın sahibi Ali Yusuf Abdülhamid'in tahttan edilmesini yermişse de, Osmanlı kontrolünde bir İslam birliği önerdiği yazısında Aden'deki Arap şeyhlerinin bir Arap konfederasyonu kurup halife seçme kararı almalarını da konu edinmiştir. Al-Muayyad ve Al-Ahram gazeteleri, anayasada dilin Türkçe olması eleştirilip “İttihatçıların Kur'an diline saldırması” olarak değerlendirilmiştir. Arapların bir kısmı ise İngiliz destekli bir Arap hükümeti oluşacağına inanmaktaydı.²

Osmanlı'da 1913 darbesiyle İslamcılar tarafından sevilen Enver Paşa iktidara gelmişse de Müslüman milletlerde İttihatçılara tepkiler devam etmiştir. Müslüman milletler ya fakirliklerinden veya reislerinin iktidar hırsından Osmanlı'ya muhalefetleri gittikçe artmıştır. İttihatçıların bahsi geçen hareket tarzlarını dile dolayan ve İslamcılık akımının düşmanı olan –başta İngiltere- Avrupa ülkeleri bu muhalefeti kullanarak kısmen istedikleri neticeyi almışlar ve “İslamcılık”ın etkisini

¹ Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s.175, 312.

² Age., s.152-153, 175, 183.

ve tepkisini I. Dünya Harbi'nde kırmışlardır.

2.4.1. İslamcılık Taraftarı Düşünürler ve Görüşleri

Tanzimat'la laikliğe doğru bir gidiş başlamış, İslamî kesim ile devlet idarecileri arasında çelişki ve zıtık gittikçe büyümüştür. Gerçi Osmanlı reformcuları din adamları ve dinî kuramlarla açıkça savaşmamışlardır. Ulemanın ve medreselerin dışında laik eğitim alanlarla laik bir bürokrasi sınıfı yetişmiş; laik-liberal bürokrat sınıfın toplum hayatındaki etkinliği arttıkça ilmiye sınıfı kenarda kalmış ve nihayet II. Meşrutiyet'ten sonra büyük darbeler yemeye başlamıştır.¹

19. yüzyılın düşünür ve yöneticileri gerekli reformları, yarı İslamcı ve yarı Batıcı bir ikilem içinde tasarlayıp yürütmeye çabalamıştır. İslamî yaşantı ve devlet içindeki İslamî otoritenin zayıflamasıyla İslamcı düşünürler, olaylar, değişen devlet ve toplum yapısı karşısında farklı yaklaşımlarla hale çare aramışlardır. İslam coğrafyasındaki düşünürler bu konuda genel hatlarıyla üçe ayrılmıştır:

1. Eski İslamî eserler ve fikhî itibara alarak bütünüyle eskiye dönmek taraftarı olan gelenekçiler²

2. Gelişmiş ülkelerin teknolojisini alıp kanun ve kurallarından içtinap etmek isteyenler

3. Eski kitapların sahihliklerini kabul ile beraber, zamanın ruhuna göre eski fetvaların ruhuna münasip yeni içtihatların yapılmasına taraftar olanlar.

İlk fikre sahip olanlar, ya eski ulemayı körü körüne benimsemeleri ve yeni düşüncelere siper yapmalarından, ya da Batı taklidinden sakınmak istediklerinden yeni fikirlerden uzak durmuşlardır. Son iki fikir taraftarları ise fikren birbiriyle iç içedir. Bunlardan Namık Kemal, Seyyit Ahmet Han, Cemalettin Afgani, modernleşmeyi kolaylaştıracak koşulların İslam'daki içtihat sistemi ve kurumu

¹ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.211.

² Bu akım 17. yy.'da Kadızadeliiler ve Üstüvani Mehmet Efendi'lerden başlayıp, Kuleli hadisesi ile devam etmiştir. Osmanlı'nın son zamanında Babanzade Ahmed Naim vb. kişiler tarafından sahiplenilmiştir.

içinde mümkün olduğunu savunurlar. Hattâ Seyyit Mehmet es-Sunisi'ye göre, her Müslüman akli, bilgisi ve doğru yorumuyla bir içtihat ileri sürebilir. İslam cemaati adına belirli bir kurulun koyduğu içtihat itiraz görmez veya çoğunluğun tasvibi ile karşılanırsa İslamî bir içtihatdır. Şehbenderzade Ahmed Hilmi ise içtihadın kurumsallaşmasını şart gören bir düşünürdür. Daha ileri giderek anayasal rejimi, İslamî icma ve meşveret kuralı ve Batı hukukunun temel kurumlarının kabulü dâhil her yeniliği İslamî içtihat sistemi içinde mümkün gören düşünürler bile çıkmıştır.¹

Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında tartışılan İslamî konular ise şöyledir:²

- 1- İslam Birliği olmalı mı, olacaksa nasıl olmalı
- 2- Çağdaşlaşma gerekli midir? Gerekliyse Batıdan neler alınıp neler alınmamalı
- 3- İslam'da milliyetçilik olup olmadığı
- 4- İslam'da akıl ile nakil, din ile ilim çatışması olup olmadığı
- 5- İslam'ın terakkiye mani olup olmadığı
- 6- Devletin koyduğu kanunların İslam'daki yeri
- 7- İchtihat kapısının açık olup olmadığı
- 8- Tekke ve medresenin gerekliliği ve aralarındaki üstünlük çekişmesi
- 9- Tarikat ve tasavvufun dünyadan el etek çekmeye yönlendirmesinin sahlılığı
- 10- Kadın hakları, kadın erkek eşitliği, kadınların, erkeklerden kaçma meselesi, çok eşlilik, kadınların çarşılarda açık gezmeleri; kadının çalışıp çalışmayacağı, eğitim alma durumu
- 11- Müslümanların Hristiyan meyhanelerine gitmeleri ve kadınlarıyla münasebet seviyesi
- 12- Zina edenlere, serseri ve sarhoşlara uygulanacak dayak cezası³ gibi İslama göre cezaların günümüzde uygulanıp uygulanamayacağı
- 13- Seferilik, altın ve gümüş takmak, tiyatronun durumu, suret ve heykel mesleleri gibi fikhî bazı meseleler

¹ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.210-211

² Geniş bilgi için bk. İsmail Kara, "Tanzimat'tan Cumhuriyete İslamcılık Tartışmaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, 1405-1419; Rukiye Macit, *Türk Basınında Dinî Tartışmalar* (23 Temmuz 1908 – 31 Mart 1909), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2007, s.52-111.

³ Kocahanoğlu, s.XXIX.

İslamcı olarak bilinen düşünürler ve fikirleri kısaca şöyledir:¹

Cemaleddin Afgani (1838-1897): Kimisine göre Afganistan'a bağlı Kabil'de doğmuş olduğu (1839) iddia edilerek kedisine Afganlı denilse de Muhammed Reşâd "aslen İran Şiilerinden olduğu delillerle kesinlik arzettiği" söylenmektedir.² Hindistanda eğitim görerek Afganistan'da bir ara hükümette görev de yapan Cemaleddin Afgani, aslen Hz. Hüseyin neslindedir.³ Afganistan'a İngilizlerin desteklediği Ali Han'ın gelmesi sonrası hacca gitmek isteyen Afgani İngilizlerce tehlikeli görülerek Mısır'a getirilmiştir (1869). 1870'de İstanbul'a gelen Cemaleddin Afgani, Valide Mektebi'nde ders verirken "Nübüvvetin bir sanat olduğu"nu söylemesi ulemanın –hususen Şeyhülislam'ın- tepkisine sebep olmuş ve İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır.⁴ Afgani Paris'te Muhammed Abdüh'la beraber İngiltere aleyhine neşriyat yapan Arapça bir gazete çıkarmıştır.⁵ Reşit Rıza, Mısır'a geldiğinde tanınmayan Afgani'nin burada masonluğu yaydığını hatta masonluktaki derecesinden dolayı Şarki Fransız localarının şubelerinin açılışı tarafından sağlandığını söyler.⁶

Cemalettin Afgani ihtilalci kişiliği ile bilinir. Paris'ten Şahın ısrarı ile İran'a giden Afgani, İran şahını devirmek için İngiliz ve Fransız istihbaratları ile çalışmış, İran ulemasını, "memleketi Frenklere peşkeş çektiği iddiasıyla şaha karşı kışkırttığı"⁷ gerekçesiyle Osmanlı'ya sürülmüştür. Londra'ya giden Afgani'yi Ebülhüda aracılığıyla Abdülhamid tekrar geri getirmiş, fakat fikirleri tehlikeli görüldüğü için İstanbul'dan bir daha ayrılmasına izin verilmemiştir.⁸ İlk başlarda Abdülhamid'le arası iyi olan Cemaleddin Afgani, İran Şah'ının öldürülmesine sevindiğinden padişahla arası açılmış ve göz hapsinde tutulduğu İstanbul'da ölmüştür.⁹

¹ İslamcıların görüşleri genel olarak İsmail Kara'nın Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1-2 kitapları ve Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi'nde *Tanzimat'tan Cumhuriyete İslamcılık Tartışmaları* (C. 5, s.1405-1419) adlı makalesinden derlenmiştir.

² Muhammed Reşâd, "Efgani Hakkındaki Sualler", *Cemaleddin Efgani'nin Gerçek Yüzü*, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1997, 9-50, s.17; Ali Nar, "Cemaleddin Efgani'de Kelamî Kimlik", *Cemaleddin Efgani'nin Gerçek Yüzü*, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1997, 51-68, s.51, 59-60; Alaaddin Yalçınkaya, "Cemaleddin Efgani ve Terörizm", *Cemaleddin Efgani'nin Gerçek Yüzü*, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1997, 69-102.

³ Muhsin Abdülhamid, *Cemaleddin Afgani*, Ankara: Fecr Yayınevi, 1991, s.15-35.

⁴ BOA, Y..EE.. 38/93.

⁵ BOA, Y..EE.. 10/56.

⁶ Ali Nar ve Hasibe es-Samarrai, *Dini Modernizmin Üç Şövalyesi*, İstanbul: DYG Yayınları, 2013, s.128-129.

⁷ BOA, Y..PRK.BŞK. 81/43.

⁸ Nurullah Aydın, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İstihbarat*, İstanbul: Paraf Yayınları, 2010, s.227-228; BOA, Y..PRK.AZJ. 46/50; Y..EE.. 9/20.

⁹ Muhsin Abdülhamid, s.34.

Mısır'da Arabî Paşa isyanına¹ ve İran'daki anayasa hareketine doğrudan doğruya katkıda bulunan Afgani, fikirlerinin temelinde emperyalizmle mücadele ve Müslümanların birliği ve kalkınması vardır. Yabancı kudret ve müdahale karşısında ancak halk iradesine dayanan anayasal hükümetlerin direnebileceğini iddia eder. İttihad-ı İslam fikrini ilk ortaya atan ve devlet ricaline de telkin eden kişi olduğu kabul edilir. Ona göre önce bütün İslam ülkeleri milli kurtuluşunu sağlayacak, sonra ittihad-ı İslam'a bakılacaktır. Buhrandan çıkışın yolunu hem hürriyet hem inkılâp olarak tanımlarken, Muhammed Abduh önce kurumların oluşmasını savunmaktadır.² savunmaktadır.²

Eğitim öğretim sisteminin medreselerde değişmesini ister ki felsefe dersinin Ezher'e girişine vesile olanlardandır. Afgani mekteplerin ders cetvellerinin düzeltilmesi gereği ve mezhepler arasındaki ihtilafın giderilmesi ihtiyacına dikkat çekmiş, mehdilik üzerinde durmuş, hatta Sultan Abdülhamid'in kendini mehdi ilan ederek Orta Asya Müslümanlarını ayaklandırmasını teklif etmişse de, hakkında iyi jurnaller almayan Abdülhamid, İngilizlerin bu adamla kendini sınıadıklarını düşündüğünden itibar etmemiştir.³

İbn-i teymiyye'nin mezhepleri reddetmesi, tefsirlere karşı olup direk Kur'an'dan her Müslümanın istifade etmesi, kabir ziyareti ve mucizelerin harikulade hadiseler olduğunu reddetmesi gibi fikirlerinin 20. yy.da savunucusu Cemaleddin Afgani, Abduh ve Vahhabiliğin kurucusu Muhammed Abdülvehhab olduğu söylenir.⁴ İngilizler sömürgecilere karşı geldiği halde Fransızlara sesini çıkarmadığı söylenen Afgani'nin Renan'la Felsefe ile dinin mücadelesinden bahsettiği yazışmalarında "*Bu hırslı mücadele de 'Hür tefekkür'ün galip gelemeyeceğinden korkuyorum.*" sözüne atfen dinsizlikle suçlandığı gibi Reşit Rıza ve Abduh'un kendisine yazdığı

¹ 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla sömürgeci güçlerin Mısır'a müdahalelerine karşı Batı karşıtı hareket, Mısır Hidivi İsmail Paşa'nın modernleşme yönündeki faaliyetlerinden hoşlanmayan İngiltere ve Fransa'nın baskısıyla Osmanlı Padişahu II. Abdülhamid tarafından görevinden alınıp yerine İngiltere ve Fransa yandaşı Tefik Paşa'nın getirilmesine tepkiyle isyan olarak ortaya çıkmıştır. Arabi Paşa önderliğindeki bu ayaklanma, İngilizlerin Mısır'ı işgaline bahane olmuştur. Ayaklanmayı sonrasında İskenderiye topa tutulmuş ve 1882 yılında Mısır'ın tümü İngiliz birlikleri tarafından işgal edilmiştir. Mısır 1914 yılına kadar İngiltere tarafından yarı-sömürge durumuna düşürülmüş ve Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na Almanya'nın yanında yer alınca bu devlet, İngiltere himayesine alınmıştır.

² İsmail Kara, "Tanzimat'tan Cumhuriyete İslamcılık Tartışmaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, s.1406, 1412. Said Halim Paşa da aynı görüştedir (age., s.1413).

³ BOA, Y..EE.. 34/76; 38/14, 15; 3/58; 34/76; 9/20; *Abdülhamit'in Hatıra Defteri*, s. 71.

⁴ Muhsin Abdülhamid, 37-43; Ahmed Davudoğlu, *Dini Tamir Davasında Din Tahripçileri*, İstanbul: Huzur Yayınevi, 1989, s.226.

ifadelerden de dinen sapık olduğu da söylenir.¹

Afgani'nin fikirleri *El-Urvet'ül Vüska*, *Risalet'ür-Red al'ed-Dehriyyin* ve *Şerhu Nehc'ül-Belağa* isimli eserleriyle yayılmıştır.² Ayrıca *Tarih-i Efgân* isimli eseri vardır.³ Mehmed Emin Bey'e Türkçülüğü aşıl原因, Şeyh Cemaleddin Afgani, Mısır'da Şeyh Muhammed Abduh'u, şimal Türkleri arasında Ziyaüddin b. Fahreddin'i yetiştirmiştir. Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Akif ile Ziya Gökalp'te Afgani'den etkilenmişlerdir.⁴ Mezhepsizlik ve milliyetçilik taraftarı olup selefi görüşleri Mısır'da yaydığı ve onun etkisiyle Mısır Şeyhlerinden Mahmut Şetut, Mustafa el-Merağî, Muhammed Tantavî gibi Türkiye'de de Yaşar Nuri Öztürk gibi birçok ilahiyat hocaları ve Mustafa İslam gibi birçok şahsı etkilediği söylenir.⁵

Muhammed Abduh (1849-1905): Mısır'lı olup önce Ezher'de okumuş sonra ise Cemaleddin Afgani'ye talebe olmuş, 1870'de onunla beraber İstanbul'da bulunmuştur. Mısır'daki Arabî isyanı sırasında "Hidiv İsmail Paşa'nın azline fetva verdiği" iddiasıyla sürgün olarak Paris'e gitmiş Cemaleddin Afgani ile birlikte *Urvet'ül Vüska*'yı çıkarmıştır.⁶ Cemaleddin Afgani ile beraber kendi ifadesiyle "siyasal ve sosyal amaçlarla" masonluğa girmiştir.⁷ Devlet tarafından müftülüğü onanmadığı halde "Mısır müftüsü" sıfatını kullanan Muhammed Abduh, şeri mahkemeleri diğer mahkemelerle aynı çatı altında toplamak için plan yapan İngilizlerin desteğiyle Mısır müftülüğüne atanmıştır.⁸ 1901'te İstanbul'a gelerek Abdülhamid ile görüşmüştür.⁹ Cemaleddin Afgani'nin talebesi olan Abduh da Sultan Sultan Abdülhamid tarafından tehlikeli görülmüş, 1903'de Suriye'ye girmesine izin verilmemiştir.¹⁰ 1904 yılında ise "Amme Cüzü tefsiri"nin basımına izin verilmişse

¹ Muhammed Reşâd, "Efgani Hakkındaki Sualler", *Cemaleddin Efgani'nin Gerçek Yüzü*, s.27, 31-40; Davudoğlu, s.62-67.

² Ali Nar, "Cemaleddin Efgani'de Kelamî Kimlik", *Cemaleddin Efgani'nin Gerçek Yüzü*, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1997, 51-68, s.55.

³ Davudoğlu, s. 58.

⁴ Muhsin Abdülhamid, , *Cemaleddin Afgani*, Ankara: Fecr Yayınevi, 1991, s.15-35; Ali Nar, "Cemaleddin Efgani'de Kelamî Kimlik", *Cemaleddin Efgani'nin Gerçek Yüzü*, s.63.

⁵ Muhammed Reşâd, "Efgani Hakkındaki Sualler", *Cemaleddin Efgani'nin Gerçek Yüzü*, s.12-15.

⁶ Nar ve es-Samarrai, s. 142.

⁷ Orhan Koloğlu, *Abdülhamid ve Masonlar*, İstanbul: Pozitif Yayınları, 2004, s.158.

⁸ Mehmet Zeki İŞCAN, *Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasi Görüşleri*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1998, s.69-70.

⁹ BOA, Y..A..HUS. 487/116; Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s.212.

¹⁰ BOA, A.ŞMKT.MHM. 734/2; Y..A...HUS. 487/116. İhsan Süreyya Sırma, Abduh'un eğitimin ıslahı konusunda Abdülhamid'e sunulması için mektup yolladığı, Abdülhamid'inde bunun istifade

de, kısa zaman sonra “fesada yol açtığı gerekçesi” ile toplattırılmıştır.¹ Nisan 1906’da yapılan “İslam Konferansı”nda, “mezhepleri kaldırıp Kur’an’a yönelmek gerektiğini, Mısır’ın dinin kaynağı olup Suriye, Irak ve Hicaz’ı bu yola imale ettirmek gerektiği”ne dair konuşmalarının *Times* ve *el-Müeyyed* gazetlerinde yayınlanması Osmanlı Devleti’nde rahatsızlığa sebep olmuştur.²

Muhammed Abduh, Cemaledin Afgani’nin aksine milliyetçi düşüncelere karşı çıkmış, ittihad-ı İslam için önce kurumların oluşmasını gerekli görmüştür. Meşruti idareden önce halkın buna hazırlanmasını ve ihtilal yerine devlet adamlarının talim ve terbiye ile yetiştirilmesini savunmuştur.³ Devletin idaresi dünyevi olup hata yapabilen idarecisine baktığını, din âlimlerinin ise kendi alanlarıyla ilgilenmesi gerektiğini savunarak “*Siyasetin her şeyinden Allah’a sığınırım*” demiştir. İdarenin kuvvetler ayrılığına göre ve “hürriyet, şura ve hukuk” üzerine kurulması gerektiğini savunmuştur.⁴

Abduh, dini bilimlerle müsbet bilimlerin ayrı kaynaklardan geldiğini ve İslam’ın her şeye çözüm getirdiğini savunur.⁵ İslam’ın akılla yorumlanıp Müslümanlara ve Batılılara anlatılması gerektiğini savunduğundan akılla izah edilemeyecek kerametleri ret, mucizeleri anlatan hadislerin çoğunu inkâr ve ayetleri tevil ile yorumlamış, İbn-i Teymiyye gibi mezheplerin kaldırılarak cemedilmesini, birleştirilmesini savunmuştur. Felsefe ve bilimin medreselere girişini savunmuş, medreselerin günün ihtiyacını karşılayacak ilimlerle donatılmasını istemiştir.⁶

Abduh, kimine göre büyük müceddid iken, kimisine göre ise kendine müceddid dedirtmek için ömrü boyunca çabalamış biri olup onun ölümüne Amerika ve Avrupalıların da sevinmesi de Müslümanlardan ziyade onlara hizmet etmiş olması ve mason olmasındandır.⁷

ettiği ve aralarının bozuk olmadığını ifade etse de (Sırma, s.25-27, 45) arşiv kaynakları bunu doğrulamamaktadır.

¹ BOA, MF.MKT. 936/13; 959/21; DH.MKT. 2611/38.

² BOA, Y..EE.. 128/110; Y.EE. 10_56_1_1.

³ İşcan, s.48.

⁴ Mücahid, s.196-206.

⁵ İsmail, Kara, “Tanzimat’tan Cumhuriyete İslamcılık Tartışmaları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, s.1406, 1413 1415.

⁶ Davudoğlu, s.78, 80, 88, 226-229.

⁷ Davudoğlu, s. 117-118.

Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi (1865-1914):¹ Galatasaray Sultanisi mezunu olan Ahmet Hilmi Efendi, Duyun-ı Umumiye’de bir ara memurluk yapmış, sonradan Mısır’a kaçarak Terakki-i Osmaniye Cemiyeti’ne katılmıştır. *Çaylak* isimli mizah dergisini, *İttihad-ı İslam* (1908) isimli Türkçe ve *el-İttihadül-İslamî* Arapça ve Farsça iki gazete çıkarmıştır.² 1910’da ise haftalık *Hikmet-i Ceride-i İslamiye*’yi, 1911’de ise *Hikmet*’i, sonradan *Coşkun Kalender* isimli mizah dergisi (1911), *Münakaşa*, *Nimet* ve *Kanad* isimli gazeteleri çıkarmıştır. Filibeli Ahmet Hilmi Efendi’nin *İslam Tarihi* isimli kitabı günümüz Türkçesiyle halen yayınlanmaktadır. Meşrutiyet sonrası *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye* azalığı da yapan Hilmi Efendi, ölümünün de sebebi olarak gösterilen, Siyonizm ve Masonluk konusunu ilk ele alan bir mütefekkindir.³ Bütün yayınlarıyla İslam birliğine önem verdiği anlaşılan Ahmed Hilmi Efendi, Müslümanların tekâmülü hakkında şöyle der:

İslâm dininin rakibi ve muarızı Hristiyanlık değil “hür düşünce” ile modern bilim ve felsefedir... Kurtuluş İslâm dini ile Batı düsturlarını bağdaştırabilmektir... Bir yandan bugünkü fenlerin öğrenilmesi lüzumu ileri sürülürken, diğer yandan bunları muzır ve yanlış gösteren fikirlerin devamında ısrar edilmesi, içinden çıkılmaz derin bir çukurdur... Ancak şimdiki ulema, insan bilgisinin bugünkü seviyesine ve şimdiki ilmin kuvvet ve derecesine sahip bulunmadıkları için olayları tahlil muhakemede acz gösteriyorlar... Bu gaflet o derece derin ki, zavallılar bin sene evvel söylenen bir fikrin yaşatılmasını, günümüz İslâm camiasını diriltebilecek bir fikre katılmaya tercih ediyorlar... Onlar İslam’ın düştüğü tehlikeleri görmekten ve sebeplerini anlamaktan bile acizler... Bu şartlarla ulemadan İslâm cemiyetlerinin ıslahını beklemek boş ve neticesiz bir fikirdir.⁴

Doğumuzda hâkim olan his dindir, milletin dinî hislerini rencide etmekle ele bir şey geçmez. Aksine din, kerim his dini halini ve hikmetli safvetni kazanırsa terakki ve tekemmülün en büyük amili olur. Ne cahilane sofuluk, ne mukallidane dinsizlik; hak ve hakikat olmalıdır.⁵

Ahmet Hilmi içtihadın bireysellikten çıkarılıp bir kurum haline getirilmesi gerektiğini, içtihadın bireysel olmasının İslam’daki gelişmeyi engellediğini savunur. Mezheplerin birleştirilerek umumi bir mezhep oluşturulması ve şekilcilikten

¹ Filibeli Ahmed Hilmi Efendi’nin fikirleri hakkında genel bilgi için bk. Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi 1*, s.69-115.

² BOA, DH.MKT. 2660/60.

³ Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi 1*, s.69-70.

⁴ Kocahanoğlu, s.XXIII, XXV.

⁵ Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi 1*, s.107, 108.

vazgeçilmesi lazım geldiğini söyler. En sağlam ilmi metodu “tahlil metodu” olarak görür. Felsefenin, İslam’ın menetmesinden değil, İslam âlimlerinin fikirlerinin ona galebesinden silinip gittiğini iddia eder.¹ Ahmet Hilmi Efendi, *Maddiyyun Meslek-i Dalâleti* isimli eserinde Celal Nuri’yi tenkit ederek maddecilerin yanlışlarını anlatmış; *Allah’ı İnkâr Mümkmündür?* isimli eserinde felsefeyi anlatıp filozofların fikirleini tahlil etmiştir.²

Avrupa’nın sanayisine hayranlıkla beraber manevi olarak düştüğü durumun kötü olduğunu ve sosyalizm sonrası komünizme, daha sonra ise anarşizme doğru ilerlediğini iddia eder. Avrupa’nın Müslümanlara kuvvet ve zenginlik sebebi şeyleri değil, zaaf ve sefahat sebebi şeylerini vermeye meyyal olduğunu söyler. Avrupa’nın sanayisinin alınmasını lüzumlu görürken, ahlakının zilletinden bahseder.³

Ahmet Hilmi Efendi, Müslümanların ırk olarak bölünerek yaşayamayacaklarını, birlikten başka çarelerinin bulunmadığını; Osmanlı hilafet ve saltanatının hiçbir kuvvetin kayıtsız kalamayacağı, hafife alamayacağı bir kuvvet olduğunu söyler.⁴

Musa Kazım (1858-1920): Musa Kazım, Fatih Medresesi, Mekteb-i Hukuk, Mekteb-i Sultani, Darülfünûn ve Darulmuallimin’de ders vermiştir. Mason Şeyhülislam olarak bilinen Musa Kazım İttihatçı ve ıslahatçı fikirlere sahiptir.⁵ Şeyhülislamlığa bağlı Tedkik-i Müellifat Başkâtipliği (1907), Maarif Nezaretine bağlı Meclis-i Kebir-i İlmi azalığı, Ayan üyeliği ve Şeyhülislamlık yapmış, sonradan medreselerde müderrislik yapmıştır.⁶

Kazım Efendi, Kanûn-ı Esâsî’nin ve meşrutiyetin şeriata dayandığını, mutlakîyetin İslam’da olmadığını söyler. İslam’da terakkinin ümmetin istişare etmesi (şurası), hürriyet, adalet, müsavat (eşitlik), kardeşlik ve önceden kuvvet hazırlamakta olduğunu savunur. Kadının özgür olmasıyla beraber İslamî kurallara uyması gerektiğini; ilim tahsil etmesi mümkün olmakla beraber, evlilik ve çocuk bakımının

¹ Age., s.102, 112.

² Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınevi, 2011, s.287-289.

³ Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi 1*, s.88-89.

⁴ Age., s.97-101.

⁵ Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s.174

⁶ Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi 1*, s.119-120. Musa Kazım Efendi’nin hayatı hakkında daha geniş bilgi için bk. Prof. Dr. Mehmet Azimli, *Son Müderris Musa Kazım Efendi*, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2013.

onlar için mühim olduğunu söyler.¹

Halkın refah ve saadet üzere beraber yaşaması anlamındaki gerçek medeniyetin ancak hak dinle, yani İslamiyet ile gerçekleşebileceğini iddia eder. İslamiyetin terakkiye mani değil, vesile olduğunu, fakat İslam milletlerinin tembellik ve bilgisizlikten felaketlere uğradıklarını söyler. Musa Kazım'a göre, din ve ahlâk insana işte bu gibi güzel itikatlar ve yüce vasıfları bahşettiğinden, dinsizlik ise insanı hayvani şehvetler ve nefsanî heveslerin vadilerine dalmaya sevk ettiğinden birincisinin "medeniyetin koruyucusu", ikincisinin ise "insanlığın yıkıcısı" olduğunda şüphe yoktur. Dinin yaşanması için önce dünyanın imar olmasını, her şey için evvela ilim ve maarif olması gerektiğini iddia eder.²

Musa Kazım, "*bir millet adavetten, husumetten, gıybetten, büh tandan, yalandan, iddiayı cinsiyet ve kavmiyetten (ırkçılık ve milliyetçilik iddiasından) şiddetle men edilmezse o millet arasında uhuvvetten eser bulunamaz ve binaenaleyh öyle bir milletin yaşaması da kabil olmaz.*"³ der.

Said Halim Paşa (1863-1921): Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın torunu ve Vezir Halim Paşa'nın oğlu olan Said Paşa, İsviçre'de siyasal bilimler konusunda yüksek tahsilini yapmıştır. Rumeli Beylerbeyliği payesi alan ve Şura-yı Devlet azalığı da yapan Said Paşa, Jön Türklerle irtibatından dolayı Mısır ve Avrupa'ya kaçmıştır. II. Meşrutiyet sonrası *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye* idare heyetinde yer almış, İttihat ve Terakki Cemiyeti sekreterliği ve sadrazamlık yapmıştır (1913). En meşhur eserleri *Buhranlarımız ve İslam'da Teşkilat-ı Siyasiye*'dir.⁴

Said Halim Paşa, İslam'ın siyaset esaslarının, cemiyet kaidelerinden doğduğu için kin ve husumet gibi hislerden arınmış olduğunu, siyasî hâkimiyetin İslâmî müesseselerin her an uyanık bir koruyucusu olmaktan başka bir şey olmadığını iddia eder. İslâm'ın bütün içtimaiyatı şeriatın mutlak hâkimiyetine istinat ettiğini; gerçek İslam cemaati ancak bu hâkimiyete uyan ve boyun eğen cemaat olduğunu söyler. Said Paşa, Müslümanın en kutsi vazifesi hür olmak görür ve insan için, hürriyeti olmadıkça ne gerçek saadet ne de gerçek terakkinin mümkün olmayacağını savunur.

¹ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*, s.121-129.

² Age., s. 130-143.

³ Age., s.142.

⁴ Age., s.1157-159.

Kanûn-ı Esâsî'yi ise Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu sosyal yapının farklılığı sebebiyle devletin ictimai durumuna uygun olmadığını iddia eder. Müslümanların şeriatın hâkimiyeti yerine milli hâkimiyetini koymalarının yanlış olduğunu ve meşrutiyetin çoğunluğun azınlığa tahakkümü olduğunu söyler. Milli iradeye saygı gösterilmesini, fakat her şeyin üstünde tutulmamasını savunur. Osmanlı'da sınıf olmadığı için demokrasi, meclis, senato gibi müesseselerin oturmayacağını iddia eder. İslâm cemiyetinde milleti temsil eden kuvvet yalnız denetçidir, yoksa teşri sahibi değildir. Teşri ekalliyet değil, salahiyet meselesidir. Teşri hakkının hukukçulara, yani faziletleriyle, tecrübeleriyle, ilimleriyle milletin hürmet ve itimadını kazanmış mütehasıslar sınıfına ait olması icap eder. Hükümet başkanı, şeriattan doğan hâkimiyeti milli irade temsil etmesi itibariyle şahsen hem şeriata, hem millete karşı; aynı şekilde onu temsil eden memurlar da millet ve şeriatın mümessillerine karşı mesuldürler.¹

Said Halim Paşa, garbın sırf kendi ihtiyaçlarına göre dikte olarak kabul etmiş olduğu gerek içtimai, gerek siyasî müesseselerin –ne kadar tadil edilirse edilsin- Müslümanlara muvafık geleceğini zannetmenin pek açık bir hata olduğunu söyler. Doğu ile Batı âlemleri arasında o kadar farklar görür ki hiçbir tadil bu farkları ne izale, ne de tahfif edebileceğine inanmaz. İslâm milletlerinin Batı milletlerinden beğenip alabilecekleri bir şey olmadığından başka, bilakis bu hususta onların İslâmiyet'ten istifade edebilecekleri birçok cihet mevcut olduğunu söyler. Mesela; Batıdan gelen feminist hareketin karşısına İslam'da kadın haklarını koymayı da abes görür.²

Said Paşa Müslüman cemaatin Batılılaşmasına taraftar olanlar aydınların küçük bir azınlığın üstüne çıkamadıklarını iddia eder. Fakat bu azınlık, aydın ve mütefekkir tabakaların çoğunluğunu temsil etmeye ve İslam dünyasına hâkim olan Batılıların kendilerine destek ve yardımcı olmaları ve bu konuda himayelerini aşırı derecelere götürmeleri sayesinde İslam camiasının mukadderatı üzerinde ciddi bir şekilde tesirli olmaya başlamış olduklarını söyler. Bu şartlar altında yetişmiş mütefekkirlerin, gerek o dinin kendilerine öğretmiş olduğu ahlâkî ve ictimai hakikatleri düşünürken, çaresiz olarak az çok Batılılaşmış bir kafa ile düşünerek hükümlerini ona göre vermiş

¹ Ertuğrul Düzdağ, *Said Halim Paşa Buhranlarımız ve Son Eserleri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2003, s. 215-231.

² Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*, s.160-193.

olduklarını; bu suretle dinlerine olan itimatlarını, dinin ahlâkî ve içtimaî ilkelerinin mükemmeliyeti hakkındaki imanlarını kaybetmeye başladıklarını düşünür. Ona göre Batılılaşmış kafalar, çaresini bulmak istedikleri hastalığın ne tabiatını, ne mahiyetini hiçbir zaman gerektiği kadar anlayamadıkları gibi, ilerlemesini ve yükselmesini gerçekleştirmek için boş yere uğraşıp durdukları cemaati de ne yazık ki öğrenememiş ve tanıyamamışlardır. Müslümanların, bütün teşkilat ve iktisadî esaslarını şeriatın sırf hikmet olan ruhuyla mütenasip bir şekilde yeniden ortaya koymak için, ilimde kendisine başvuracağı yegâne mercii fıkıhtır. Refah, Batının fennî bilgilerine dayansa da, bu durum Batı cemiyetinin içtimaî yönteminin üstünlüğü hakkında yeterli bir delil olamaz. Düşünürlerimizi bu gibi hatalara karşı sevk eden gerçek sebep, Batılılaşmaları ve dolayısıyla maddî zevklere karşı müptela oldukları sınırsız ve aşırı düşkünlüktür. İslâm dünyasının şimdiki gerileme ve çöküşüne son verebilmeyi ümit etmek için, Müslümanların telakkilerini daha iyi anlamak, İslam'ın ahlâkî olduğu kadar içtimai tarafı da bulunan ilkelerini daha iyi tatbik etmeye çalışmaktan başka çare yoktur. Nasıl ve ne dereceye kadar olursa olsun İslam cemiyetinin Batılılaşması tasavvur edilebilecek hataların en dehşet vericisidir.¹

Said Halim Paşa'ya göre, milliyet gerek belirli bir muhitin mahsulü olmak, gerekse bir hayat gerçeği olmak bakımından ortadan kalkacak değildir ve insanlık ve milletlerarası dayanışmayı geliştirmeden millî dayanışmanın mümkün olmadığını görerek, birincisini geliştirmeye çalışacaktır. İslam âlemi büyük bir ailedir. Onu meydana getiren milletler bu soylu ailenin çeşitli şubelerini teşkil ederler. İslam birliği sayısız kuvvetlerin, unsurların ve âmillerin tam bir bütün ve ahenk içinde bulunduğu kâinattaki birliğin bir benzeridir. Avrupalıların fikir ve inançlarına göre siyasî birlik, lisan ve mezhep beraberliği ile birbirine bağlı olan kimselerin birleşmesinden meydana gelir. Hâlbuki Osmanlı siyasî birliği ırk ve lisan birliğinden ve çoğu zaman adet ve gelenek birliğinden bile uzaktır. Osmanlı siyasî birliği Avrupa Hristiyan hükümetlerinde olduğu gibi milliyet esasına değil İslâm birliği ve kardeşliği esasına dayanmaktadır. İslam âlemini meydana getiren milletler bu soylu ailenin çeşitli şubelerini temsil ederler. Her şubenin kendine karşı olan özel vazifeleri, bir de başka şubelere karşı olan genel vazifeleri vardır. Özel vazifeler, ferdin ahlak ve fikir seviyesini yükseltmek, İslam'ın ahlaki, ictimai ve siyasi

¹ Düздаğ, *Said Halim Paşa Buhranlarımız ve Son Eserleri*, s.199-203, 235-239

esaslarını daha tam, daha mükemmel bir şekilde tatbika çalışmaktır. Genel vazifeler ise öteki Müslüman milletlerle tam bir dayanışma içinde yaşayarak, onların hürriyet ve geleneklerine saygı gösterip, gelişip yükselmelerine yardımda bulunmaktan ibarettir.¹

Halim Paşa, Müslümanların gerilemesinin temel sebebinin ahlaki, ictimai değil, iktisadi olduğunu, cehalet ve bilgisizlikten kaynaklandığını savunur. Türklerin Arap ve Acem medeniyetlerinin hatalarını taklit etmelerinde aynı hataya düştüklerinden ve Batı medeniyetine düşmanlıklarında da onları tanımayarak onların üstünlüklerinden istifade etmediklerinden gerilemeye girildiğini yazar. Said Halim Paşa'ya göre; Müslüman milletlerin kurtuluşu ve saadeti onların tam olarak İslâmlaşmalarındadır. "İslamlaşmak" demek, İslâmiyet'in inanç, ahlâk, yaşayış ve siyasete ait esaslarının tam olarak tatbik edilmesi demektir.²

İsmail Hakkı İzmirli (1868-1946): Mülkiye, Darüşşafaka, Darülfünûn, Mekteb-i Hukuk, Sahn-ı Süleymaniye, Medresetü'l-Mütehassisîn, Medresetü'l-Vaizîn ve İstanbul Üniversitesinde felsefe, tarih, İslamî ilimlerde dersler veren İsmail Hakkı Efendi, Ordinaryüs profesörlüğe kadar yükselmiştir. Maarif Nezareti Teftiş ve Muayene Heyeti ve Tedkik-i Kütüp, Medresler Teftiş Heyeti, Daru'l-Hikmet'ül-İslamiye, İslahât-ı İlmiye Encümeni, Şeriye ve Evkaf Vekâleti Tedkikat ve Te'lifat-ı İslamiye Heyeti gibi birçok komisyonda yer almıştır. 1932 ve 1937'de tarih kongrelerine katılmış, *İslam Ansiklopedisi*'ne tepki oluştuğu düşünülen *İslam Türk Ansiklopedisi* ilim heyeti başkanlığı yapmış ve birçok maddesini yazmıştır.³

Akıl, burhan ve delile tabi olduğunu söyleyen İsmail Hakkı Efendi, hiçbir âlim, meşrep, mezhep ve tarikate bağlı olmadığı gibi karşı da olmadığını ifade eder. İslam'a zıt fikirler ihtiva eden çeviri felsefe kitaplarına karşı cevaplar yazmasıyla tanınır. Medrese ile mektebi birleştirme fikrinde olan modernistlerdendir.⁴

İsmail Hakkı Efendi, halife seçiminin mecburiyeti ve hilafetin dinin hamisi, dünyevi saltanatın idarecisi olduğunu söyler. Halifenin Kureyşî olmasını umum müminlerin o zaman ki muhabbetleri sebebiyle olduğunu, şimdi ise gerek

¹ Düzdağ, *Said Halim Paşa Buhranlarımız ve Son Eserleri*, s.203-214.

² Age., s.161, 179-187, 197-199; Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*, s.238-254..

³ İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 2*, s.135-137.

⁴ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s.276, 282.

kalmadığını söylemiştir. İslam devletinin Allah'ın dinini yaymak (ila-yı kelimetullah) için nüfuz sahibi olması gerektiği, zillet ve esarete asla tahammül edilemeyeceğini söyler. Devlette çıkacak fırkaların İslam'ın ictimai usulünü korumaya mecbur görür. Geçim, refah, emniyet ve eşitlik rükünlerinin devlette muhafazası için şeri kanunlarla devletin idare edilmesini savunur.

İsmail Hakkı Efendi, hürriyetin şeriat ve hukuk kurallarına bağlı olarak başkasının hukukuna zarar vermemek kaydıyla geçerli olduğunu, şeriat ve hukuka itaatin külfet değil hürriyet şartı olduğunu söyler. Kadın erkeğin kendi fikir ve iradelerinde hür olup birbirlerine mütahakkim olmamakla beraber, ev reisliğinin İslam'da erkeğe verildiğini, kadının bazı konularda erkekten izin alması gerektiğini savunur. “*Kadın müftü ve âlim olabileceği gibi idareci de olabilir*” der. Kadınlarda örtünme emri hürriyet kısıtlaması değil, aşağılık insanların nazarlarından korunmak için zaruret olarak değerlendirir.¹

Mehmet Ali Ayni (1869-1945): Mehmet Ali Ayni, Mülkiye mezunu olup, Recaizade Mahmut Ekrem ve Mizancı Murat'tan ders almıştır. Süleyman Nazif'e dostluk, Ziya Gökalp'e hocalık yapan Mehmet Ali Bey, öğretmenlik, maarif müdürlüğü ve valilik yapmıştır. Darülfünûn'da felsefe dersleri vermiş, Edebiyat Fakültesi Müderrisler reisliğine seçilerek, *Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nı kurmuştur. Cumhuriyet döneminde, *Te'lifat ve Tedkikat-ı İslamiye* üyeliği yapmış, felsefe kongrelerine katılmış, Türk tarih tezi çalışmalarında bulunmuştur.² Aynî'nin çizgisi ümmetçilik, ıslahatçıktan ziyade vahdet-i vücud mesleğine meyletmış,³ birleştirici tasavvufî bakış açısını savunmuştur.⁴

İslam'a zıt fikirler ihtiva eden çeviri felsefe kitaplarına karşı yazdığı felsefi tenkit kitabı *İntikad ve Mülahazalar* kitabıyla meşhur olan Mehmet Ali Aynî,⁵ tarikatlerin insanların fiil ve hareketlerini murakabe ettiği için faydalı görür. Hilafetin kaldırılmasını uygun görmüş, şerait kanunlarına dayanan Osmanlı hukuku, taassuplar sebebiyle birçok yeniliğin önünü kestiği için, Cumhuriyet döneminde laikliğe

¹ İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi* 2, s.175-183.

² Age., s.67-68.

³ İrfan Görtaş, *Felsefe Tarihi Üzerine Bir İnceleme*, Ankara: Birleşik Yayınevi, 2012, s.8-9.

⁴ Mehmet Ali Aynî, *Tasavvuf Tarihi*, (Sadeleştiren: Hüseyin Rahmi Yananlı), İstanbul: Kitabevi, 1992

⁵ Görtaş, s.12.

geçilmesini hoş karşılamıştır. Türk milliyetçiliğini savunan Mehmet Ali, hangi dinden olursa olsun bütün Türklere muhabbet beslemeyi, fakat Türkiye Cumhuriyeti içindeki Türklerle siyasi olarak iştiğal etmeyi uygun görür, Cumhuriyet devrinde Türk isminin kaba ve vahşetle anılmasının önüne geçildiğini savunur. Arapça ve Farisi üsluplarla dolu olan Osmanlı Türkçesi'nin anlaşılır olması için sadeleşmesinden yana olup, Osmanlıca'nın hatipliğe müsait olmadığını, devlet belgelerinde uzun ve anlaşılmasının zor olduğunu iddia eder. Ona göre, Arapça için bile müsait olmayan Kur'an harflerini Türk çocuklarına öğretmekteki müşkilatın daha fazla olduğundan yazı devrimi olmalıdır. Kısacası bütün Cumhuriyet devrimlerine taraftardır.¹

Mustafa Sabri (1869-1954): Fatih Dersiamı olan Tokatlı Mustafa Sabri Efendi, Fatih Dersiamlığı, 1898-1914 arası Huzur Dersleri müdavimi ve 1900-1904te de Abdülhamid'in kütüphaneciliğini yapmıştır. 1908-1912 arası 182 sayı çıkaran Cemiyet-i İlmiye'nin yayın organı *Beyan'ül-hak* mecmuasının başyazarlığı yapan Mustafa Sabri Efendi, *Medrese* namında haftada iki defa çıkacak bir gazete için ruhsat istemişse de² herhalde bastırmaya fırsatı olmamıştır. Sabri Efendi, II. Meşrutiyette de Tokat mebusu olmuştur. 31 Mart sonrası meşrutiyeti yıkmak ve şeriat istemekle ittiham edilen *Cemiyet-i Hafıye* isimli örgüte üye olmakla suçlanan Sabri Efendi,³ 1910'da *Ahali Partisi*'nin, 1911'de *Hürriyet ve İtilaf Partisi*'nin kurucu üyelerindendir. *Cemiyet-i İttihadiye-i İslamiye* adlı cemiyetinde kuruluşuna katılmış, fakat 1913 Bab-ı Âlî baskını sonrası yurt dışına çıkmış, I. Dünya Harbi esnasında Dobruca'dan Osmanlı ordusu ile Bilecik'e mecburi ikamete yollamıştır. Harp sonrası (1918) İslam'ın doğru tebliğ edilmesi için kurulmuş olan *Daru'l-Hikmet'ül-İslamiye* azalığına getirilmiştir. Sonradan iki kez Şeyhülislamlık ve bir kez Ayan azalığı yapmıştır. *Cemiyet-i Müderrisîn*'in birinci reisliğini de yapan Sabri Efendi, klasik kalamcı görüşlerine sahiptir. Kurtuluş Savaş'ında muhalifler arasında olduğundan 150'likler içinde sürgün edilmiş, Mısır'da vefat etmiştir.⁴

Sabri Efendi, İslam âleminin sefalet ve inkırazdan kurtulmak için çaba

¹ İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 2*, s.85-112.

² BOA, DH.MKT. 1278/26.

³ Rıza Nur, *Cemiyet-i Hafıye*, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1997, s.120.

⁴ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 2*, s.383-384.

sarfedilmesine, fakat bunun İslam'dan taviz verilmeden yapılmasını savunur; İslam âlimlerinin ilmen ve fikren kifayetsizliğinden yakınır. Kanûn-ı Esâsî ve şeriata bağlı meşrutiyetin İslam'a uygunluğunu savunur. Meclisi kanun yapmaktan ziyade icra makamı olarak kabul eder. Allah'ın herkese tam bir hürriyet verdiğini söyler. İslam'ı, gerilemeye değil, dünya ve ahiret mutluluğuna vesile görür.

Sabri Efendi milliyet meselesinin ön planda tutulmasına karşı çıkar, hatta azınlık olanların buldukları yerlerdeki halkın arasında milliyetlerinin kaynaşmasını savunur. Müslümanlığı daha iyi muhafaza ve daha üstün olanı tercih kastıyla dil ve milliyetin değiştirilmesini faydalı görür. Türkiye Cumhuriyeti'nde Latince'nin kabul edilmesine karşı çıkmış ve Kur'an'ın Arapça'dan Türkçeye tercümesini din, ilim ve mantık kaidelerinin çiğnenmesi olarak görmüştür.¹ Sabri Efendi, tesettür, Medeni Kanun, din aleyhtarlığı, M. Kemal'in ilahlaştırılması gibi konular üzerinde çok durmuş ve eserler neşretmiştir.² Ayrıca güncel fiki meslelere dair *İslamda Münakaşaya Hedef Olan Mes'eleler Hakkında Cevaplar* isimli kitabı vardır.³

Babanzade Ahmet Naim (1872-1934): Mustafa Zihni Paşa'nın oğlu olan Ahmet Naim, muallimlik, mderrislik yapmıştır. İslahat-ı İlmiye Encümeni çalışmalarına katılmıştır. Darülfünûn'da bir ara rektörlük de yapan Naim Efendi 1933 yılında üniversite reformuyla kadro dışı edilmiş bir sene sonra da vefat etmiştir.⁴ Naim Efendi Mehmet Akif ile sıkı dost olmasına bakılırsa⁵ aynı çizgide oldukları söylenebilir.

Faydalı gördüğü felsefi kitapları tercüme eden Ahmet Naim gelenekçi ekoldendir. Milliyetçiliği reddetmiştir. Türkçülüğü "halis Türkçü" ve "Türkçü-İslamcı" diye ikiye ayırmış, halis Türkçülüğü apaçık dinsizlik mefkûresi olarak görmüştür. "Bütün İslam âlemi küffar diyarı olmuşken ve düşmanlar pay-ı tecavüzü ta kalbgahımıza bastığı bir sırada milliyet iddiasını cinnet" olarak görür. Millet ve milliyetin dinin önüne geçirilmesine itiraz eder.⁶

¹ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 2*, s.409-413, 431-455.

² Şeyhülislam Mustafa Sabri, *Kemalist Türkiye'nin Din Yanlıları*, İstanbul: Derin Tarih Kültür Yayınları, 2014, s.4.

³ Şeyhülislam Mustafa Sabri, *İslamda Münakaşaya Hedef Olan Mes'eleler Hakkında Cevaplar*, (Sadeleştiren: Osman Nuri Gürsoy), Ankara: Sebil Yayınevi, 1984.

⁴ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*, s.363.

⁵ Dursun Gürlek, *Ayaklı Kütüphaneler*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2003, s. 137.

⁶ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*, s.371-381.

Ahmet Naim'e göre, İslam dini akılla daima barışıktır. İslam bütün manasıyla ahlak ve fazilet dini olduğu gibi en yüksek merteye de ilim ve hakikatin hamisidir. İslâm düşmanı ve onlara bilmeyerek uyanların hoşuna gitmeyecek yalnız iki türlü ahkâmı vardır ki; biri köleliğe, diğeri kadınlara taalluk edenleridir. İslam dini köleliğe cevaz vermekle beraber daima gairesini kaldırmaya ve hafifletmeye meyilli olduğu sarahaten anlaşılır. Kadın haklarına gelince bu hususta İslam dini ile aynı ayarda olacak hiçbir dini veya medeni müessesese henüz zuhur etmemiştir. Gayr-i Müslimlerin ahlakıyla ahlaklanmak için manasız bir taklittir ki; şevket yokluğundan ve galip milletlere benzemekle güya nazarlarında hürmet ve itibar kazanmak bâtil vehminden doğmuştur.¹

Ahmet Naim devleti dinden ayırmakta gayet büyük bir içtimaî mahzur görür. Hükümeti dini korumak ve emirlerini yerine getirmekle şer'an vazifeli bilen halkın, hükümetin bu vazifeden imtina ettiğini hoş gördüğü gün, diğeri dinî vazifelerini de, buna bağlı olarak ahlâkî davranışları ve ictimaî vazifelerini de ihmal edeceğini savunur. Hilafet vasfını papalık gibi ruhanî bir vasıf zannetmenin yanlış olduğu, Hilafet şer'î hükümleri icra etmede vekillik (niyabet) manasına geldiğini söyler. Emire sultan, padişah veya her ne denilirse denilsin vasfı değişmeyeceği; vazifesi diğeri Müslüman fertlerin vazifesi gibi dini olmakla beraber, aradaki farkın emirde hükümet kuvveti ile hükümleri infaz etmek ve şeri cezaları yerine getirme yetkisi olduğunu söyler. Avrupa düşünme tarzı ile onda ayrı ayrı iki vasıf vehim edip onun bazen şer'î hükümleri, bazen şeriata mugayir hükümleri yerine getirmeye memur zıtlıklarla dolu bir şahsiyet olmayı kesinlikle reddeder.²

Buharî-i Şerif tercümesini yapan Babanzade, Papa'nın yazdırdığı *İslam Tarihi*'ne ve Tefvik Fikret'in *Tarih-i Kadîm*'inde dinsizliği ilan eden şiirlerine reddiyeler yazmış, Yahya Kemal'in Türkçülüğüne ve İslamiyeti efsaneler üzerine kurulmuş bir din olarak göstermesine cevaplar yazmıştır.³

Mehmet Akif (1873-1936): Babası Fatih müderrislerinden Mehmet Tahir Efendi olan Mehmet Akif, Darülfünûn edebiyat müderrisliği yapmış, Eşref Edib'in çıkardığı İslamcı yayınlardan olan *Sırat-ı Müstakîm* kadrosu içinde yer almıştır. Dünya Harbi

¹ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*, s.382-391.

² Age., s.392-397.

³ Gürlek, s. 1141-143.

sonrası İslamî tebliğ için kurulan Daru'l-Hikmet'ül-İslamiye'nin başkâtipliğini yapmıştır. Milli mücadele döneminde *Tedkikat ve Te'lifat-ı İslamiye Heyeti*'ne seçilmiş (1922), milli mücadele sonrası ise milli mücadelenin amacından uzaklaştığını görerek Mısır'a gitmiş Türk edebiyatı dersleri vermiştir.¹ Cemaleddin Afganî'yi zamanın şeyhülislamı olarak gören Akif, Babanzade Ahmet Naim Efendi'nin yakın arkadaşıdır.

Mehmet Akif, Müslümanların sadece ahirete değil, dünya için de çalışmalarını tavsiye eder.² İslam'ın terakkiye kaynak bir din olduğunu; Avrupa'ya fen tahsili için gidenlerden bazılarının bozuk ahlakı da getirip, ahlakı -hususen kızların edebini-bozduğunu söyler.³ Dini, dünyası, adetleri, kıyafeti, selamı, kelimayı taklit olan sosyal bir vücut oluşturulamayacağını savunur.

Akif, Müslüman milletlerin zillete, esarete düşmesi, ilahi hükümleri yerine getirmediklerinden, birlik olmak yerine tefrikaya düştüklerinden kaynaklandığını söyler. Kuran'dan doğrudan ilham alıp asrın idrakine göre söyletmek lüzumundan bahis ile bütün Müslümanların birbirinin dertleriyle dertlenmesini temenni eder. Bu fikri ve bazı şiirlerinden Cemaleddin Afgani'nin ve Muhammed Abduh'un izinden gittiğini gösterse de Akif, bu iki üstadının Ehl-i Sünnetçe müfrit görülen fikirlerine taraftar olduğunu gösteren herhangi bir ifadesi yoktur.⁴

Milliyetçiliğin yıkım olup İslam'da olmadığını savunan Akif, Türk dilini bütün Türklerin anlayabileceği ortak bir hale sokmanın mümkün olmadığından bahisle dilde tasfiyeye karşı çıkar.

Akif, hilafeti hem kanun vaz etme makamı, hem de icra makamı olduğunu, Şeyhülislamlık makamının da sadece ruhani bir makam olamayacağını ve adliye ve maarifte halifenin vekili olduğunu savunur.

Akif, Avrupa'nın ilmini takdir etmekle beraber, ahlak zafiyeti ve sermayedarlara diğerlerinden fazla ehemmiyet vermesini eleştirir. Avrupa'nın İslam karşısında aldığı vicdanın tesiriyle aklilikten hissiliğe kaydığından mevcut yapısının yıkılmaya mahkûm olduğunu iddia eder. Müslümanlığın tedennisini ise, dini hassasiyetin

¹ İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi* 1, s.401-02

² Age., s.405-410.

³ Age., s. 412-413.

⁴ Davudoğlu, 145-147; Ertuğrul Düzdağ, *Mehmet Âkif Ersoy*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002, s.25-26..

azalması, aşkın sönmesi ve akidelerin donuk kalmasına bağlar.¹

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1878-1942): Süleymaniye, Medreset'ül Vaizin, Beyazid Medreselerinde ve Mülkiye mektebinde dersler veren Muhammed Hamdi Efendi, Meclis-i Mearif azalığı yapmış Huzur Dersleri'ne katılmıştır. 1908'de dersiam ünvanını almış. Meşrutiyet döneminde mebus olmuş, Abdülhamid'in hal fetvasını yazmıştır. Daru'l-Hikmet'ül-İslamiye azalığı ve reisliği, Evkaf Nazırlığı, Ayan azalığı yapmış, İttihatçıların ilim şubesinde vazife almıştır. Cumhuriyet Döneminde evine kapanan Elmalılı, sonradan TBMM tarafınan kararlaştırılan Kur'an Tefsirini kaleme almıştır.²

Faydalı gördüğü felsefi kitapları tercüme eden Elmalılı, Kanûn-ı Esâsî'nin şeriata dayandığını savunur. Hükümlerin ya nasa, ya ictihada dayandığını, ictihada dayanan hükümlerin zamana göre yeniden yorumlanabileceğini söyler. İslamdaki bütün muteber mezheplerin hükümleri ile Avrupa hükümleri kıyaslanarak zamana uygun İslam şeriati temeline dayanan kanunlar yapılmasını tavsiye eder.³

M. Şemsettin Günaltay (1883-1961): Şemseddin Bey, öğretmenlik ve müdürlük yapmış, Darülfünûn, Süleymaniye Medresesi'nde ders vermiş, Darülfünûn İlahiyat Fakültesi dekanlığı yapmış, tarih ve felsefe ile ilgilenmiş yazılar yazmıştır. *Sırat-ı Müstakîm – Sebilürreşad* da yazılar yazmış, *İslam Mecmuası*'nı (1913) çıkarmış İslamcı-Türkçü ekiptendir. İki dönem mebusluk yapmış, 1918'de İttihatçılar içerisinde 3. kâtiplik yapmış, aynı yıl *Teceddüd Fırkası* kurucuları arasında yer almış ve İttihatçıların ileri gelenlerini sorgulayan komisyonda bulunmuştur. Cumhuriyet döneminde İstanbul CHP teşkilatını kurmakla görevlendirilmiş, 1923-1954 arası mebusluk yapmış, 1941'den 1961'e kadar *Türk Tarih Kurumu* başkanlığında bulunmuştur.⁴

Yenilik taraftarı olan Şemseddin Günaltay bu konuda Cemaleddin Afganî'yi methetmekte, İslam'a giren birçok hurafenin temizlenerek asr-ı saadetteki sadeliğe

¹ Akif'in genel olarak fikirleri için bk. İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi* 1, s.405-460.

² Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi* 2, s.5519-520.

³ Age., s.564-570.

⁴ Age., s.563-564.

dönülmesine taraf gözükmektedir. Her asır için içtihadın zaruri olduğunu düşünen Günaltay, Kur'an'ın akla muhal gelen hiçbir tarafı olmadığını, "nass"ta (ayet ve hadis) içtihat olamayacağını, fakat örf, adet, zaman ve mekâna göre dünyalık meselelerde fetvanın değişebileceğini söyler.¹

Şemseddin Bey, mektep ile medrese, Doğu ile Batıyı birleştirmek isteyenlerdendir. Tarikatlerin ictimai hayatın yükseltilmesi, hassas ruhların çoğaltılması için kurulduğunu söyleyen Günaltay, sonradan çığrıdan çıkmış olduklarını iddia eder. Tasavvufun dünyadan el-etek çektirip meskenet yuvasına dönmesini ve insanların iradelerini ellerinden almasını eleştirmiştir. Türbe ve ziyaretgâhları İslama aykırı bidat görür, ölümlerden dirilerin menfaatlenmesi olduğunu söyler. İslam'ın keramet ve olağanüstü şeylere önem vermediğini, bunların İslam harici şahıslarda da gözüktüğünü söyler.²

Din ve milliyeti ruhi bir ihtiyaç olarak gören Şemseddin Günaltay, milliyeti müşterek duygular mefkûreler etrafında toplanmak manasında değerlendirip, bunun kayağının da din olduğunu iddia eder. Çağdaşlaşmayı da vazgeçilmez bir ihtiyaç olarak gören Şemseddin Günaltay, asrileşmekle dinden uzaklaşılmayacağını, uzaklaşırsa bunun ölüm olacağını söyler. Ayrıca Türklerin Abbasilere tahakkümünün ilmi gelişmeyi engellediği fikrini reddeder ve örnek olarak Buhara merkezli kurulan Samaniler'in zamanında buranın fikir ve ticaret merkezi olduğu ve kendi asrına kadar bu durumu muhafaza ettiğini söyler. Orta Asya'nın en eski kültür merkezi olup en kadim halkının ise Türkler olduğunu iddia eder.³

2.5. II. Meşrutiyet ve Sonrası İslamcılık ve Hilafet

'İslamcılık' akımına İslam birliğini hedef alan bir fikir olarak bakıldığında, bu fikrin her zaman biri sosyal biri de siyasal iki cephesinin her zaman bulunduğu görülür. Siyasi merkez olarak ekser tabilerinin birlik merkezi olan halifelik kurumu

¹ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 2*, s.571-577.

² Age., s.585-595.

³ Age., s.578-584, 598-610.

bulunup söylem ve -gücüne göre- icraat olarak siyasi İslamcılık ya da İslam Birliği davasını üstlenmiştir. Sivil olarak ise, ekser tarikat ve medreseler, İslam toplumları içinde fikren birlik olmanın zeminini hazırlamış, fakat bunu icraata dökme işini ise devlete ve halifeye bırakmıştır. Bu konu da tarikatlar daha müstakil hareket ederken, ileride devlette görev alacakları yetiştiren medreseler ise genelde devletle paralel hareket etmiştir. “İslamcılık”ın bir akım olarak ortaya çıkması ise Müslüman devletlerin, Müslümanların can, mal, namus ve inançlarını korumaya gücü yetmemeye başladığı 19. yy. sonlarında olmuştur. Tarikat ve medreselerden ziyade bir cemiyet etrafında toplanıp, basın-yayın ve sosyal faaliyetler ile Müslümanların hakkını korumak için birlik olmak amaçlanmıştır.

2.5.1. II. Meşrutiyet Dönemi İslam Birliği Siyaseti

Sultan Abdülaziz döneminde gündeme gelen İslam birliği siyaseti, II. Abdülhamid döneminde uygulanmaya konmuştur. Son Müslüman devlet olan Osmanlı Devleti’nde, gayr-i Müslim tebaanın ayrılıkçı düşüncelerinin artması Osmanlıcılık siyaseti yerine İslamcılık fikrinin ön plana çıkmasını sebep olmuştur. Sultan Abdülhamid de Batılı büyük devletlerin baskısını azaltmak için İslamcılığı önem vermiştir.

İslam birliği için Şii’lerle birlik olma çalışmaları da Meşrutiyet öncesine rastlar. Şii olup Osmanlı ile mezhep mücadelesi içinde olan, hatta bu yolda Ermeni komitacılar dahi destek veren İran etkisine karşı gerekli yerlere vaizler yollanmış, Şii talebeleri eğiterek Sünnileştirip Şii bölgelere yollamak gibi tedbirler de alınmıştır. İstenilen netice alınamayınca Şii ve Sünni ulema ile bir cemiyet teşkil edilerek mezhep ihtilaflarının ortadan kaldırılmasına çalışılmış, hatta Alman modeli¹ gibi bir birlik dahi konuşulmaya başlanmıştır.²

¹ Arşiv kaynaklarında geçen bu ifadeden kasıt, feodal beylik veya devletçiklerin başında bir kiral bulunması kastediliyor olmalıdır.

² BOA, Y.EE. 3/58.

19. yy.da İslam birliği siyasetini Dünya Müslümanlarına uygulamak ve yaymak kolsy olmsmıştır. İslam birliği siyasetine destek için gazetelerin ve cemiyetlerin desteklenmesi, tarikat mensuplarının yollanması vb. organizasyonlar, İstanbul'dan çok uzaktaki büyük Müslüman kitlelere ulaşmanın büyük zorlukları olmuştur. Hitap edilen coğrafyada insanların değişik lisanlar konuşuyor olmaları, Osmanlı Devleti'nin sınırlı finansal imkânları ve Panislam siysetinde aşırı gizlilik ile hareket edilmesi¹ ve Avrupalı devletlerin İslam birliğini engellemek için haccın engellenmesi, tarikatler arasına ihtilaf sokulması, yerel reislerin elde edilmesi gibi tedbirlere başvurmaları² Panislamizmin tam olarak amacına ulaşmasına engel olmuştur.

31 Mart ve sonrasında her ne kadar “şariat isteyenler” takibe uğramıřsa³ ve Abdülhamid'in tahttan inmesi sonrası her ne kadar Panislam siyasetinin iflası gibi gözükse de, bu durum Osmanlı Devleti'nin “İslam'dan kopuşu” olarak değil “hükümetlerin nüfuzunu hissettirmeye yönelik icraatları” olarak değerlendirilmelidir. Çünkü hükümetler İslamî hassasiyetleri gözönünde bulundurulmaya devam etmişlerdir. Mesela Abdülhamid zamanında nasıl ki adaba ters olan resimlerin basılması yasaklanması söz konusu olmuşsa, Divan-ı Harp'te mahkûm olanlar bir sene sonra Hz. Peygamber'in doğum günü sebebiyle serbest bırakılmış, 1917 yılında Peygamber'e hakaret eden bir muallim tutuklanmıştır.⁴

Sultan Abdülhamid'i tahttan indiren İttihatçılar, başlangıçta Panislam siyaseti izlemekten kaçınmış,⁵ fakat dinsizlik suçlamaları altında İslam memleketlerinin nefretleri ve devletten kopacağı korkusu ile Trablusgarp,⁶ Balkan Harpleri ve Dünya Harbi'nin getirdiği gerçekler karşısında Panislam siyasetinin faydalarından istifade etmeye çalışmışlardır.⁷ Enver Paşa'nın başını çektiği Teşkilat-ı Mahsusa da Panislam

¹ Jacob M. Landau, *İslami Birliğin Sağlanması Yönelik Gayretler*, <http://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=285244> (27.12.2014) saat 17: 48.

² Sırma, s.57-58, 63, 68

³ Mesela 1915'de Cemal Paşaya çekilen bir telgrafta “Kırçova müderrisinin Volkancı Vahdefi ve emsali gibi Meşrutiyet aleyhinde bulunmuş olması” bahsedilip maaşına uygulanan yaptırımdan bahsedilmektedir (BOA, DH.ŞFR. 54/114).

⁴ BOA, DH.MKT. 1131/21; İ.MBH. 1/61; DH.İ.UM.EK. 28/104.

⁵ Fransa'ya Osmanlı Hükümeti'nin “İttihad-ı İslam siyaseti gütmediği teminatı verilmesi” hakkında bk. BOA, BEO 4190/314332.

⁶ İttihatçılar, Şili'deki Antofagosta Şehri Cemaat-i Osmaniyesi'nin Trablusgarp mücadelesini tebrik eden telgraf (bk. BOA, İ.MBH. 7/57) vb. destekleri dünya kamuoyunda yalnız kalmamak için reddetmeyeceklerdir.

⁷ İttihatçılardan Enver ve Talat başta olmak üzere Dr. Bahaeddin Şakir, Dr. Nazım'ın, hatta Prens Sabahattin'in dahi İslamcı görüşleri bulunduğu gibi Teşkilatı Mahsusa'nın da bu konuda çalışmaları

ve Pantürkizm fikirlerine dayanıyordu.¹ Dünya Harbi sonrası Enver Paşa Türkistan'ı Rusların aleyhine birleştirmiştir. I. Dünya Harbi sonrası kurtuluş savaşına destek olmak için girişimlerde bulunup İsviçre'de Arap, İran, Afgan, Hind Milliyetçileriyle “*Asya Müslümanları Federasyonu*”nu kuran Talat Paşa da, Müslümanların esaretten kurtulması için ortak mücadele çağrısı yapmıştır.² Enver Paşa'nın İslam âlemindeki nüfuzundan istifade edilmesini Mustafa Kemal'e teklif edip Panislam siyaseti çerçevesinde faaliyetlerde bulan Talat Paşa'nın katledilmesini, bu hareketinden rahatsız olan İngilizlere bağlayanlar vardır.³ Cemal Paşa da Afganistan'da Emanullah Hanın ordusunu ıslah ile uğraşp, M. Kemal ile irtibat halinde kalmış, İngiltere'nin Afganistan'dan çıkarılmasına çalışmıştır. İngilizler, Afganistan'ın bu durumunu İngilizler aleyhine destekleyen Rusya'yı “Enver- Cemal- Talat Paşaların M. Kemal ile oluşturdukları bu ittifakın Türk İslam uyanışını getireceğini” Ruslara anlatarak destek vermesini engellemişler ve Afganistan'ı aralarında paylaşmışlardır.⁴

Cihan harbi sonrası hükümetleri de hem siyasi hem de insani olarak İslamcı politikalara devam etmiştir. 1918 yılında Vahdettin'in padişahlığı ve İttihatçı ve mason olarak tanınmış Musa Kazım Efendi'nin şeyhülislamlığı zamanında, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nde idari azalık yapmış olan Said Nursi, Cemiyet-i İlmiye'den Mustafa Sabri, Abdülhamid'in hal fetvasını hazırlayan Elmalı Hamdi yazır ile bazı şeyhler bulunan bir kadro ile “*Daru'l-Hikmet'ül-İslamiye*” kurulmuştur. Bu kurum, İslam âleminde çıkan sorunlara cevaplar vermek ve İslam aleyhinde yazılar yazanlara cevap vermek, hatta ceza almaları için Dâhiliye Nezaretine müracaat etmek, umumi ahlakın ıslahı için çalışmak vazifesini üstlenmiştir.⁵

Türkiye Cumhuriyeti, devletin laikleşmesi sebebiyle İslamcılık siyasetinden uzaklaşmış, hatta dine müsamaha ile yaklaşan Menderes bile Müslüman milletlerle bu konuda herhangi bir faaliyette bulunamamıştır.⁶ Uzun müddet İslam coğrafyasına ilgisiz kalan Türkiye'nin Müslüman devletlerle yakınlaşması, Kıbrıs meselesinde

vardır. Bk. Nevzat Artuç, *İttihat ve Terakki'nin İttihad-ı İslam Siyaseti Çerçevesine İttihatçı Senusi İlişkileri (1908-1918)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2013, s. 35-41.

¹ Aydın, s.137. Bundan savaş beraber girdiğimiz Almanların rahatsız olması altında kıskançlık mı yoksa başka mana mı aranmalıdır bilinmez (Öke, s.49, 51-54).

² Öke, s.79.

³ Hasan Babacan, *Mehmet Talat Paşa 1874-1921*, Ankara: Altınpost Yayınevi, 2012, s.245, 249-252.

⁴ Öke, s.109-110.

⁵ BOA, MV. 224/107; ŞD. 2840/21; 2842/15; 2842/55

⁶ Mısıroğlu, s.462.

Yunanistan'a taraf olan Avrupa devletleriyle arasının açılarak 1974'de İslam Konferansı Teşkilatına katılmasıyla başlayacaktır.¹

2.5.2. 31 Mart Sonrası Hilafetin Durumu

Hilafet II. Meşrutiyet sonrası yavaş yavaş eleştirilere hedef olmaya başlamıştır. Yine de Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına kadar hilafet fazla muhalefet görmemiştir.² II. Meşrutiyet sonrası serbest olarak yazmaya başlayan basının Abdülhamid'e saldırıları, hilafete de zarar vermeye başlamıştır. 31 Mart sonrası padişahın yetkilerinin azaltılması ve padişahlığın temsili konuma düşürülmesi ile hilafetin etki alanı da daralmıştır. 31 Mart üzerinden henüz iki ay geçmeden 9 Mayıs 1325'de (22 Mayıs 1909) İttihatçıların fikirlerine tercüman olan *Tanin* gazetesinde³ çıkan haberde, yeni tahta çıkan Sultan Mehmet Reşat'ı –her ne kadar halifelüğün Müslümanlarda, hususen Akdeniz coğrafyasındaki öneminden bahsetse de– “Türklerin hükümdarı” lakabını ön planda tutarak tanıtmayı dikkat çekicidir.⁴ İttihatçıların bu anlayışı İslamcılıktan ulusçuluğa geçişin işaretini vermektedir.

Hilâfet kurumunun 31 Mart Vakası'ndan sonra Ağustos 1909'da çıkarılan kanunla halifenin hak ve yetkileri daha da sınırlandırılmışsa da, bir müddet sonra İslam âleminde gelen tepkiler üzerine İT yönetimi, içerideki Müslümanların devlete

¹ Mısıroğlu, s.464.

² Mevlanza'de gibi bir Abdülhamid düşmanı dahi şöyle demiştir: “Halifesini, padişahını sevmek, Osmanlıların en birinci ahlâki üstünlüğüdür... İşte biz Osmanlılar bu ruha, bu kahramanlığa, bu vicdana sahip âlicenap, cömert, kanaatkar; azim, sebat ve merhamet gibi yüce erdemlerle temayüz eden halifelerimize, padişahlarımıza muhabbet beslemiş, tazim ve hürmet ederek köleleri olmuşuz; diğer taraftan miskinlerini, hevâ ve hevesine yenik düşenleride daima kovmuşuz. Yüce Osmanlı tahtını her an için Osmanlılık şan ve şerefine layık padişahlarımıza sunmuşuz.” (Mevlanzade, s.175-1760.)

³ Hüseyin Cahit'in idaresinde Tefvik Fikret ve Hüseyin Kazım Kadri tarafından 1908'de çıkarılmaya başlayan İttihatçıların sözcüsü konumundaki bir gazetedir. Falih Rıfki (Atay), Enis Avni (Aka Gündüz), Fazıl Ahmet (Aykaç) ve İttihatçıların dış politikadaki akıl hocası olarak tarif edilen Babanzade İsmail Hakkı'nın da yazarları içinde aldığı gazete 31 Mart Hadisesi'nde toplumun inancına zıt yayınlarıyla önemli rol oynamıştır. 1914'te İttihat ve Terakki tarafından satın alınmıştır. Hükümeti elletirdiğinden 1912-1913 yılları arasında kapatılan *Tanin*, İstanbul'un işgali sonrası 1922'de Hüseyin Cahit tarafından tekrar çıkmışsa da Terakkiperver Cumhuriyet Fıkası'na destek verdiği için 1925-1943 tekrar kapatılmıştır. *Tanin*, 1947'ye kadar çıkmaya devam etmiştir.

⁴ *Tanin*, 22 Mayıs 1909, S. 258, s.1-2.

bağlılığını devam ettirebilmek ve dışarıdaki Müslüman kamuoyunun desteğini sağlayabilmek amacıyla tekrar hilâfet kurumuna önem vermeye başlamıştır.¹ Böylece başlangıçta zayıflamaya yüz tutan “İslam birliği siyaseti” 1913 sonrası tekrar canlanmıştır. Araplardan bazı kabilelerin isyanlarıyla İslamcı bir siyasetten nispeten ümidi kırılmış olan İttihatçılar, Trablusgarp ve Balkan savaşlarında İslam âleminden hususen Hindistan Müslümanlarından gelen desteklerle, tekrar hilafetin nüfuzunu fark etmişlerdir ki,² I. Dünya Harbi’ne bu cesaretle girmişlerdir. Ancak İngiltere, Fransa ve Rusya kendi Müslüman sömürgelerinde gereken tedbirleri alması ve halkı harekete geçirmesi muhtemel bütün kişi ve kuruluşları tasfiye etmeleri sebebiyle beklenen etki hâsıl olmamıştır. I. Dünya Harbi sırasında Müslümanlardan beklenen tepkinin gelmemesi, İngilizlerin Hindistan Müslümanlarının tepkisini yatıştırmak için Osmanlı hilâfetine ve mukaddes bölgelerdeki hâkimiyetine hâlel gelmeyeceğini taahhüdünden kaynaklanmıştır.³ Taahhüdün yerine getirilmeyeceği Sevr Antlaşmasında ortaya çıkınca Hint Müslümanları, Anadolu’da başlayan Millî Mücadele’ye de büyük yardımı olacak olan, Osmanlı hilâfetine hukukunu korumak üzere büyük bir eylem başlatmışlardır. Bu eylem İttihatçıların İslam âleminden bekledikleri yardımın çok da boş olmadığını göstermiştir. Cihan Harbi yenilgisi sonrası Hicaz, Yemen, Asir’de halk büyük üzüntü duymuş, Mısır’da halk İstanbul’la ciddi ilgilenir olmuş, Kuzey Afrika’da ise Fas yüksek komiseri ile Fransız hükümetine baskı yapmış, Hindistan’da Cuma halife için dua günü ilan edilmiş, Londra’da “İslam Cemiyeti” Sünni ve Şii Müslümanların desteğini beyan eden bir bildirgeyi İngiltere Başbakanı’na ve Vahdettin’e yollamıştır.⁴

İngiltere’nin Dünya Harbi sonrası hilafette siyasi tercihi için üç şıktan bahsedilir. Birincisi: Araplara hilafeti vermektense Vatikan gibi sadece dini yetkileri olan bir halifeliğin Türklerde kalarak Bolşeviklik, Türk ulusculuğu ve Hind ulusculuğuna

¹ Hususen Araplar, Arnavutlar ve Kürtleri Osmanlı ile bağlayan hilafet olup, hilafetin ikinci planda kalıp unsur-ı asli olarak görülen Türk ve Türkiye kavramlarının ön plana çıkması ve Osmanlı’nın ekonomi ve istikrarın bozulmasıyla Arnavutluk ve Arap memleketlerinde millet temelinde devlet kurma fikirleri yayılacak, Türklerle akrabalık bağları ziyade olan Kürtlerde de bu konuda huzursuzluklar artacaktır. Bk. Edward F. Knight, *1908 İhtilali’nin Hikayesi Jön Türkler ve II. Abdülhamid*, çev: S. Deniz, İstanbul: Kariyer Yayınları, 2010, s.221, 241-245; Sommerville Story (ed.), *İsmail Kemal Bey’in Hatıratı*, çev.: Adnan İslamoğulları ve Robin Hoxha, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009, s. 224; Mısıroğlu, s. 48, 196.

² Şerif Mardin, “İslamcılık”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, 1400-1404.

³ Azmi Özcan, “Hilâfet”, *DİA*, C.17, s. 549.

⁴ Satın, s. 47-48, 58-66.

karşı bir merkez oluşturmak. İkinci fikir: En büyük Müslüman tebaası olan devlet İngiltere olduğundan kendi güdümünde Mısır veya Cidde merkezli bir hilafet kurmak; üçüncüsü ise kendi hükmündeki Müslümanları İslamcılık akımıyla etkileyen halifeliğin kaldırılmasıdır.¹ İngiltere önceleri Hilafetin iktidar gücünden arındırılıp, ruhani bir kisveye büründürülmesini isteyecektir. Sonra ise hilafetin kaldırılmasının kendisine zarar vermeyecek şekilde zemini oluşmasından dolayı kaldırılmasına sevinecektir.

İzmir'in alınmasıyla Vahdettin'in Malta'ya gitmesi sonrasında TBMM, işgal altındaki İstanbul'daki şehzade Abdülmecid'i halife olarak tayin etmiş, fakat iktidar alameti olan kılıç kuşatılmamıştır. İslam coğrafyasında dünya ile irtibatı kopmamış yegâne millet Hind Müslümanları olduğundan, Türkiye Cumhuriyeti'nin hilafeti evvela manevi alanla sınırlanmasına tepki de bunlardan gelmiştir. Hindli Müslümanların kurduğu "Hilafet Kongresi Cemiyeti", hilafetin saltanattan ayrılmasını meşruti halifelik olarak görüp normal karşılamış, fakat "Cemiyet-i Ulema-yı Hind" halifeliğin saltanat olmayıp seçimle gelmesini uygun görmüşse de cismani güçten halifeliğin arındırılmasına karşı çıkmıştır.² Hilafetin saltanattan ayrılmasına tepkiler olsa da Hindistan, Mısır, Tunus, Beyrut'tan gazeteler bu durum için olumlu yorumlarda bulunmuş; Bağdat din âlimleri, Finlandiya Müslüman cemaati, Arnavut, Romanya, Çin Müslümanları, Rusya Müslümanları Kongresi halife Abdülmecid Efendi'ye biat etmişlerdir.³

'22 Ocak 1923'de Ankara hükümeti Abdülaziz Çaviş başkanlığında Heyet-i İlmiye kurularak Rusya ile ortak bir İslamî birleşme programı canlandırılacağı; buna Afganistan, İran, Buhara, Suriye, Trablugarp, Yemen ve Rusya'dan destek verdiği; Afganistan, Hindistan, Mısır ve Kuzey Afrika ülkelerinin yeni halifeyi resmen tanımadan önce Panislamik bir kongre toplamak istedikleri' haberleri İngiliz istihbaratında konu edilmiştir.⁴ İstenilen bu toplantının Lozan sonrasına bırakılması, Lozan'da tarafların bunu siyasi malzeme olarak bahis yapmasına yol açmış, Lozan sonrası gelişen olaylar neticesinde de hilafetin kaldırılması gündeme gelmiştir.

Osmanlı Devleti, I. Dünya Harbi'nde mağlup olunca yıkılan İttihatçı idare yerine

¹ Öke, s.13, 30.

² Öke, s.125-126.

³ Satan, s.148-149, 162-163.

⁴ Satan, s.151-153.

gelmek hesabıyla olsa gerek Prens Sabahattin, kendine göre memlekete faydası olur diye Malta'daki İngiliz donanması Campel Paşa ile hilafetin kaldırılması karşılığında Türkiye'nin toprak bütünlüğünün korunması pazarlığı yapması¹ dikkat çekicidir. Kurtuluş mücadelesi sonrası (1924) ise İzmir mebusu Seyyit Bey, Mecliste yaptığı konuşmada “Hz. Osman'ın 6 kişilik bir komisyon tarafından halife seçilmesinin Meslisin seçme yetkisini temsil ettiği” fikrinden yola çıkarak “Meclis'in halife yerine geçtiğinden ve eskiden olduğu gibi Müslüman milletlerin Türkiye'ye muhabbet ve desteğinin devam edeceğinden” bahisle hilafete artık gerek olmadığını anlatmıştır.² Tartışmalarda hilafetin kaldırılmasına yönelik öne çıkan iddialar şöyledir:

1. Halife Ordusu diye Milli mücadeleye karşı gelinmesi gibi halifelikğin siyaseten Cumhuriyet aleyhinde kullanılması tehlikesi vardır. Nitekim halife düşman elindedir. Yenisini seçmek aralarında mücadeleye sebep olacaktır.³

2. Hilafet dolayısıyla Müslüman milletlerin mukadderatına karışmak, azınlıklar dolayısıyla Avrupalıların bizim iç işlerimize karışmasına sebep olmaktadır.

3. Halifelik Avrupa'da Panislam korkusu uyandırıp memleketin istiklaline engel olmalarına sebep olmaktadır.

4. Türkiye'deki bir halifenin istila altında olan ve başka bir devletin tebaası olan Müslümanlara sözünün geçmesi mümkün değildir.

5. Hilafetin birleştirme gücü olsaydı, Müslümanlar Dünya Harbi'nde Osmanlı Devleti aleyhine kullanılmazdı. Olmayan bir birliği muhafaza için Türkler birçok savaşta milyonlarca insanını kaybetmiştir.⁴

6. Hilafetin İslam birliği için kullanılması siyaseten Almanların İngilizlere karşı ortaya çıkardığı bir tez olup bize faydası olmamıştır.

7. Hilafet demek hükümet demek olduğu için, TBMM de zaten her şeyi nefsinde toplamış olduğundan ayrı bir makama gerek yoktur. Meclis zaten İslam meclisidir. Halifelik demokratikleşerek güçlenmiştir.

Türkiye'de ise kurtuluş mücadelesinin öne gelen isimlerinden Rauf, Kazım

¹ Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2000, s.434. Prens 1919 yılında *Tribune de Geneve* gazetesinde de “Hilafetin Türkiye için gereksiz”liğini anlatacaktır (age., s.446).

² İsmail Kara, “Tanzimat'tan Cumhuriyete İslamcılık Tartışmaları”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, s.1415.

³ Kemal Atatürk, *Nutuk*, (Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Zeynep Korkmaz), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2012, s.385-386, 575.

⁴ Atatürk, s. 433.

Karabekir, Ali Fuat, Refet Paşalar halife ile görüşmeleri tedirginliğe sebep olmuş ve kurdukları Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ise “dini düşünce ve inançlara saygılıdır” ifadesi irticayı hortlatmak olarak yorumlanıp “en hain kafaların eseri” olarak değerlendirilmiştir.¹ Bahsi geçen tartışmalar neticesinde hilafetin sorumluluğunu kaldıramayacağı ifade edilen TBMM, son Halife Abdülmecid’in idareye muhalif kişilerle temasından da çekinmesi bahanesiyle hilafetin “hükümet ve meclis demek olduğu” için gereksizliği gerekçesiyle “Halife” makamını ilga etmiştir.

Hilafetin kaldırılması sonrası Abdülmecid’in Fransızlar tarafından çağırılması, halifeliğin Fransa güdümüne gireceği korkularına sebep olsa da bundan bir netice çıkmamıştır.² İngilizler ise Şerif Hüseyin veya Kral Faruk gibi birini halife yapmaktansa, ortadan kaldırılmasını tercih etmiş, fakat İslam âleminde gelen tepkiler üzerine zahirde işe karışmıyor görüntüsü vermiştir. Şerif Hüseyin, 1923’te Lozan görüşmeleri sırasında kendisine verilen sözü gündeme getirmiş ise de İngiltere’den gerekli desteği bulamamıştır.

Hilafetin kaldırılması, tekke ve zaviyeler ile medreselerin kapatılmasına en büyük tepki Türkiye’nin doğusundan gelmiş, Şeyh Said isyanı patlak vermiştir. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nı kuran ve Abdülmecid ile görüşen paşalar da hilafetin kaldırılmasına tepki göstermişlerse de kurdukları parti Şeyh Said isyanı bahane edilerek kapatılmış, kurucular idamdan zor kurtulmuşlardır.

Hilafetin ilgasına Türkiye haricindeki Müslümanlardan da tepkiler gelmiştir. Hilafetin ilgasına “*Berlin İslam Cemaati Şurası*” sert tepki gösterecek, Mısır ve Hindistan uleması protesto telgrafları yollayacak, Ezher uleması Ankara’nın icraatlerini reddedecek; Taşkent müftüsü ise ilgayı olumlu karşılayacaktır.³ Hint Müslümanları ise hilafetin ilgasına inanmamışlardır. Enver- Cemal- Talat Paşaların vurulması, Hind Müslümanlarından aktif olan liderlerin tutuklanması, halifeliğin bizzat Türkiye Cumhuriyeti’nce kaldırılıp, İngiliz taraftarı Emir Ali ve Ağa Han tarafından hilafetin kaldırılması protesto ediliyor görüntüsü verilmesi sonucu başta hayal kırıklığı yaşayan Güney Asya Müslümanları, M. Kemal Paşa’nın “her milletin kendi bağımsızlığını kazanması sonrası İslamî ülkelerle bir ittifak kurulacağı” fikrine

¹ Atatürk, s. 601-604.

² Öke, s.180.

³ Satan, s.208-209, 211

yanaşmışlardır.¹ İlk baştaki şaşkınlık ardından bunlardan bazıları “halifeliğin meclise devredildiği, Türklerin dine hizmete devam edecekleri” gibi tevillerle bunu kabullenmişler, Türkiye Cumhuriyeti’nin kötülenmesi için İngilizlerin bir oyun çevirdikleri kanaati oluşmasıyla da sessiz kalıp Türkiye’ye tepki göstermemeyi tercih etmişlerdir. Hilafet için yoğun çaba sarfeden Orta Asya Müslümanları, bundan sonra gayretlerini Hindulardan ayrı bir Müslüman devlet kurmak üzerine yoğunlaştırmışlardır. Balkanlar ve Kırım ve Kafkaslar halkı esaret altında kendi derdinde olmaları, Arapve Afrika ülkelerinde yarı esaret ve Avrupalı devletlerin tasallutu altında hareket edenlerce idare edilmeleri cihetiyle buralardan hilafetin kaldırılmasına bir tepki beklemek zordur. Gösterilen tepkiler varsa da şahsi ve hususi olmuştur.

20. yy.da İslam coğrafyasındaki devletlerin ekseri başka devletlerin istilasına veya güdümüne düşmesi, halifeliğin mirasını taşıyan yeni Türkiye ise, hilafet kurumunun gereğini yapmanın düşman kazanmamıza sebep olacağı vb. sebeplerle hilafeti lağvetmesiyle halifelik meselesi ortada kalmıştır. Sonradan bağımsız olan Müslüman nüfuslu devletler de, idarecilerinin ya laik bir idare taraftarı olmaları, ya da gayrimüslim devletlerin desteğine dayanmaları cihetiyle hilafet meselesini gündeme almamışlardır.

Şerif Hüseyin’in I. Dünya Harbi sırasında Osmanlı Devleti’ne isyanı sadece İngilizlerin işini kolaylaştırmıştır. Kendisine hilafet değil, İngilizlerin vadettikleri Arap krallığı dahi verilmemiştir. 7 Mart’ta 1924’te Şerif Hüseyin kendini halife ilan etmiş, Temmuz 1924’de ise Mekke’de Hilafet Kongresi toplayarak hilafetine onay almak istemiş ise de kendisine hain nazarıyla bakılması sebebiyle Araplar haricinde kabul görmemiştir. Şerif Hüseyin’in bu girişimi İngilizleri telaşlandırmış olmalı ki hemen sonrasında Suudiler tarafından tahtından edilmiştir. Ezher önderliğinde Vehhabi, Zeydi, İbadi, Şiiilerden Ağa Han’a kadar çok kesimlerin katılımıyla 1926’da Kahire’de Hilafet kongresi toplanmışsa da ne Şerif Hüseyin, ne Suudiler, ne de Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın son temsilcisi Kral Faruk’un halife olmak istekleri onaylanmamıştır. Sünniler ise bu toplantıya her kesimin katılmasına tepki göstermişlerdir. Bu hadise aslında halife’nin kim olacağı fikrinden ziyade İngilizlerin “halifeliğin artık olamayacağı”nı Müslümanlara benimsetmesi olarak da

¹ Atatürk, s. 483

değerlendirilmiştir.¹ Güney Asya Müslümanları ise (Cemiyet-ül Ulema, Bütün Hindistan Müslümanları Birliği, Hilafet Kongresi) ise bu konferansı protesto etmiştir.² Suudîlerin Arabistan'ı istilası sonrası, tekrar hilafet kongresi toplamışlarsa da Vahhâbî olmaları hasebiyle kendilerine sıcak bakılmamıştır.³ 1931'de Kudüs'te toplanan İslam Konferansı Yahudi Muhacereti konulu iken Şerif Hüseyin'in halife olmak için bahis açmasıyla hilafet meselesi de konuşulmasına ve "kendisinin Hilafet şartlarına haiz olmadığı" kararına varılmasına sebep olmuştur. Osmanlı Hanedanını tekrar halife yapma girişimleri, bazı Müslüman devlet reisleri veya Batılı devletlerin kendi menfaatleri dairesinde alttan altta gündeme gelmişse de bunlardan da bir netice çıkmamıştır.⁴

Filistinli Takıyyuddin isimli birisinin öncülüğünde hilafeti kurmayı amaçlayan "Hizbu't-Tahrir" hareketi 1952'de kurulup Almanya'da "Hilafet" isimli aylık bir dergi çıkarmıştır. 1991'de çıkan dergilerinin başında bugün hilafet iddiasıyla çıkan İŞİD'in benzeri bayrak kullanıp Müslümanların birçoğunu tekfir eden bu hareket,⁵ benzer düşüncelerin günümüzde de devam ettiğini göstermektedir.

Hilafet Müslümanlar arasında birlik ve ittifak oluşması için zaman zaman gündeme gelmiş ve bu konularda konferanslar düzenlenmiş, kitaplar neşredilmiştir. 1930'da Hindistan Müslümanlar Birliği başkanlık konuşmasında Muhammed İkbâl hilafet müessesesinden bahseder ve "hilafeti ihya etme düşüncesini abes görerek bir İslamî Devletler Federasyonu kurarak Pax İslamica oluşturmak ve başına bir imam-ı Müslimîn seçmek gerektiği"ni söyler.⁶ Muhammed Hamidullah, Abdurrezzak Senhurî, Dr. Şahin Uçar, Abdülkadir es-Sufî ve Prof. Ziyaeddin er-Reis gibi âlimler de bu konu hakkında fikir beyan edip kitap neşretmişlerdir. Pakistan'da Mevdudi'nin "Cemaat-i İslamiye"sinin siyasetle şeriatın geleceğine inanarak siyasete girmesinden rahatsız olarak ayrılan Dr. Israr Ahmed "hilafetin yeniden ihyası"na toplumu hazırlamak için Lahor'da "Hilafet'in Sesi" isimli haftalık dergi yayınlamıştır.⁷

Günümüzde ise ekser halkı Müslüman olan devletler arasında gerek ırka dayalı gerek dini kimliğe dayalı birliktelikler bulunuyorsa da, halifeliği tekrardan ihya

¹ Mısıroğlu, s. 458.

² Öke, s.183.

³ Armaoğlu, s. 64.

⁴ Mısıroğlu, s.448, 466-470.

⁵ Mısıroğlu, s.475-477.

⁶ Uçar, s.93.

⁷ Mısıroğlu, s.488-489

etmek veya İkbâl'in hayalindeki güçlü İslam Cumhuriyetleri ailesine "emir-ül Müminîn" vasfında bir idareci tayin etmek için, Müslüman nüfusun yoğun olduğu devletlerdeki idareciler ve yönetim tarzları açısından şimdilik bir çok engellerin aşılması gerekmektedir.

2.5.3. Milletler Bazında İttihad-ı İslam ve İslamî Cemiyetler

Sivil teşkilatlar olan tekke ve medreseler ile genelde devletin belli seviyede irtibatı olmuştur. Osmanlı'da ulema genellikle devlet politikalarına paralel hareket ederken tekkelerin durumu biraz farklı olmuştur. İslamî öğretisi ve birlikteliklerin sivil yapıları olan tekke ve tarikatlar, 18. yy. sonlarından itibaren kayıt ve kontrol altına alınmak istenmiştir.¹ 1860'da çıkan fermanla tekkelere girenler bir memur vasıtasıyla kayda alınarak Şeyhülislam ve Şehremanetine bildirilmiş, 1866'da Şeyhülislama bağlı olarak medrese uleması ve tarikat şeyhlerinden oluşan Meclis-i Meşayih kurularak İstanbul ve taşradaki tekkeler belirli bir hiyerarşiye bağlanarak kontrol altına alınmıştır.

İlim erbabı olan medreseler ile ahlak ve gönül merkezli olan tekkeler arasında hususen Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında meşruiyet üzerine çekişmeler başlamıştır. Ulema tarikatleri cahillik, taassup ve batıl birçok inanç kaynaklık yapmakla suçlarken, tarikat erbapları da medrese ehlini bidatlere girmesi vb. sebeplerle eleştirmişlerdir. Her ne kadar ikisinin arasında birlik sağlanmaya çalışanlar olmuşsa da istenen netice alınamamıştır. 1925'te tarikat ve tekkelerin lağvına kadar tekke-medrese mücadelesi devam etmiştir.² İttihad-ı İslam fikrine kuvvet veren medrese talebeleri, son zamanlardaki İstanbul ayaklanmalarında yer aldıklarından Abdülhamid tarafından dahi ihmal edilmiştir. Medrese talebeleri, İttihatçılar tarafından da sıkıştırılmış, imtihanlarla elemelere tabi tutulmuş ve onlara askere gitme zorunluluğu getirilmiştir. II. Meşrutiyet sonrası medreselerin ıslahı ve eğitimine önem gösterilmesi için çalışmalar olmuş, hatta maaşlarına iyileştirmeler

¹ Zekeriya Akman, *Osmanlı'da Devlet Tekke Münasebetleri*, Ankara: Elipskitap, 2013, s.31-43.

² Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 158-159.

yapılmışsa da¹ Osmanlı Devleti'nin son dönem girdiği uzun savaşlardan medreseler de nasibini almış ve belini bir daha doğrultamamıştır.

Tekkeler ve medreseler İslamî şuurun oluşmasında önemli yerleri olmakla beraber, hilafeti yüklenen Osmanlı Devleti'nin Müslümanları korumakta acziyeti ve Avrupa'nın desteği ve Osmanlı'ya baskısıyla gayrimüslimlerin gerek eğitim,² gerekse ticarete ilerlemeleri neticesinde Müslümanlar halk arasında bir rekabet hissi, sivil olarak bir şeyler yapma ve birlik olma ihtiyacı uyandırmıştır. Halkın pek çoğunun medrese ve tekkelerle bağı olmadığından, muhtemelen kendine göre İslam ve İslam kardeşliğine hizmet etmek isteyen Müslümanlar böyle cemiyetlere yönelmiştir.

Osmanlı içindeki Müslüman ahali, gayrimüslüm ahali ile rekabete girerken, mağdur olan Osmanlı haricindeki Müslümanlar da birlik olmak için çaba göstermeye başlamışlardır. İlk önceleri şahsi bazda fikir adamları ile başlayan bu çalışmalar sonraları cemiyetleşme yoluna gitmiştir. ikisidir. Her iki şahsiyet de Panislam'ın amaçları konusunda konuşmalar yapıp yazılar yazmışlar, ayrıca, Rusya'da aktif Müslüman politikacılar tarafından düzenlenen üç konferansa katılmışlardır. Söz konusu konferanslara katılan şahıslardan bir diğeri ise olup, Rusya'da (daha sonraları yurtdışında da) Panislamizmin hedefleri konusunda propaganda faaliyetleri yürütmüştür.³ 1900 yılı başlarında Londra'da bazı mutaassıp Hristiyanların saldırılarına karşı müdafaa ve İslamiyeti karalayan yayınlarını reddiyeler yayınlamak üzere **“İmperial Panislamic Sosietie” (İttihad-ı İslam Cemiyeti)** kurulmuş, İtalyanların 1911'de Osmanlı'ya harp ilanına karşı bazı kararlar almasıyla da bu cemiyet gündeme gelmiştir.⁴ Ahmet Rıza da, Meşrutiyetten sonra çevresinde toplanan Müslümanlarla **“Uhuvveti İslamiye Cemiyeti”**ni kurduğunu ve bazı eserler neşrettiği için İstanbul'a dönüşünde yabancılar tarafından İslamcı olmakla suçlandığından bahseder.⁵

¹ BOA, BEO 3841/288053; MF.MKT. 114//60; Y.EE. 38/14.

² Sırma, s.17.

³ Tatarlardan İsmail Gaspıralı (1815-1914) ile Azerilerden Ahmed Ağaoğlu (1870-1938) ve Abdürreşid İbrahim (1853-1944) Panislamizm konusunda faaliyet gösteren en ünlü kişilerdenir (Jacob M. Landau, *İslami Birliğin Sağlanması Yönelik Gayretler*, <http://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=285244> (27.12.2014) saat 17: 48).

⁴ BOA, HR.TO.. 542/99.

⁵ Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s.102-103. Ahmet Rıza, muhtemelen İslamî yaşantıya ve söyleme uzak olmasından yazdığı eserler pek rağbet görmemiş olmalı ki; eserlerinin anılmaması olmasından şikayetlenmiştir.

İşgal altında veya azınlık olarak gayrimüslim memleketlerde kalmış olan Müslümanlarda cemiyetler kurarak haklarını muhafazaya çalışmışlardır. 1911’de Şili’de Antofagosta’nın gelen ve “Trablusgarp mücadelesini tebrik eden” bir telgrafla varlığından haberdar olduğumuz “**Cemaat-i Osmaniyesi**”¹ ve arşiv kayıtlarıyla öğrendiğimiz 1915’de Yunanistan’da seçimler için organize olduğu görülen Müslümanların “**Cemaati İslamiye**”si² bu şekilde kurulan cemiyetlere örnektir. 1880’de “**Encümen-i İslamî**” ve 1877’de “**Müslüman Cemiyeti**”, Londra’da ise Seyyid H. A. Abdülmecid başkanlığında “**İslam Cemiyeti**” vb. isimlerle dernekleşen Hint Müslümanları da 30 Aralık 1906’da “**Umum Hindistan Müslümanları Birliği**”ni kurmuşlardır.³ Akabe olayı⁴ ve Trablusgarp Harbi’nde de halife kuvvetlerine yardım işini Hind Müslümanlarının kurduğu “**Hamidiye İslam Cemiyeti**” üstlenmiştir.⁵

“**Umum Hindistan Cemiyet-i İttihadiye-i İslamiye**”, 1914’de bir mitingde “Dünya Harbi’nden İslam devletlerinin hususen Osmanlı’nın zarar görmemesi için tarafsız kalacakları inancı’ ile İngilizler için Avrupa’da savaşmak için karar almıştır.⁶ Bu cemiyet, Osmanlı’nın savaşa katılması sonrası ise “savaş dini bir veçhe kazanmadıkça İngiltere hükümeti yanında olmak” üzere karar almıştır.⁷ Bu da Müslümanların birbirleriyle irtibat zayıflığını göstermektedir.⁸ Bu kararın bir sebebi de, İngilizler “Türlere karşı anlayışlı olmak ve mukaddes topraklar başta olmak üzere Osmanlı’yı parçalamayacağına” söz vermeleri ve “İttihatçıların Mason ve dinsiz olup halifeyi hapsedtikleri” propagandasının işe yaramasıdır. Hilafeti korumak için kurulan ve Şerif Hüseyin’in isyanını “İslam’ın kalbine saplanmış bir hançer”

¹ BOA, İ.MBH. 7/57.

² BOA, HR.SYS. 2388/38.

³ Öke, s.26. Ağa Han İngiliz Ajanlığına çalıştığı ve Sünnilerce müfrit Şiiler olarak görülen İsmaili mezhebinden ve Emir Ali’nin de Şiilerden olup İngiliz çıkarları için çalıştığı sonradan anlaşılmış, Hind Müslümanlarınca görevlerinden alınmıştır.

⁴ Arabî Paşa isyanı sonrası İngilizlerin Mısır’ı ilhakıyla İngilizlerin neticelenmiştir. Mısır Ürdün ve İsrail arasında bugün sınır olup Akabe Körfezi, Hicaz Demir yolu yapılırken Sultan Abdülhamid’in bir oldu bittiye getirmesi ile Osmanlı eline geçmiştir. Neticede İngilizlerle harbe kadar götürecek bir durum ortaya çıkmışsa da İngilizler sömürgelerindeki Müslümanların tepkisinden çekindiğinden müdahale etmekten çekinmiş ve Akabe Osmanlı elinde kalmıştır. Osmanlı Devleti’nin İngiltere’yi karşısına alarak istediğini elde etmesi cihetiyle mühim bir olaydır.

⁵ Öke, s.33,39.

⁶ BOA, HR.SYS. 2402/84.

⁷ İngiltere’nin Dünya Harbi sırasındaki propagandasından biri, Osmanlı’nın gayr-i Müslim Almanlarla harbe girdiği için İngiltere’nin Osmanlı ile harbe tuttuğudur (Deniz Doğru, “I. Dünya Harbi Sırasında Şerif Hüseyin’in Faaliyetleri”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 112/5, 51-57, s.53).

⁸ Öke, s.46-47.

olarak yorumlaya “**Hüddam-ı Kâbe Cemiyeti**” aynı Hind Müslümanlarınca kurulmuşken aldıkları bu karar, Halife aleyhine değil lehine hareket ettikleri zannında olduklarını gösterir.¹ Savaşta sonradan durumu anlayıp da savaşmaktan vazgeçenler ise İngilizlerce kurşuna dizilmiştir. Savaş sonrası gerek “**Umum Hindistan Cemiyet-i İttihadiye-i İslamiye**” ve “**Cemaat-i Ulama-yı Hind**” (1919) gerekse “**Hilafet Komitesi**” (1919), “**Encümen-i İslam**” ve Londra merkezli “**İslam Cemiyeti**”nin faaliyetleri, konferansları, bürokratik temasları, Halife’nin mukaddes topraklarda, Filistin’de, Trakya ve İstanbul’da hâkimiyeti devam etmekle beraber sadece dini değil dünyalık otoritesinin de devam etmesi konusunda gayretleri, hatta İngiltere’ye karşı silahlı mücadele başlayabileceği tehditleri’nin kurtuluş savaşına büyük katkıları olmuştur. Güney Asya Müslümanlarında kaçıp İstanbul’a gelebilen bir gurup “**Türk- Hind Dostluk Cemiyeti**”ni kurmuşlardır. Çoğu üyesi İslamcılardan oluşan cemiyete Abdülmecid de destek vermiş, Hind sipahilerinin İngilizlere isyanı vacip olduğu fetvasını çıkarınca İngilizlerce kapatılmıştır.

Dünya Harbi Müslümanların bölünmüşlüklerini ve irtibatsızlıklarını gün yüzüne çıkarmakla beraber, diğer taraftan son İslam kalesi olan Osmanlı’nın yıkılması sonucu Müslümanların ittifak ihtiyacını en fazla hissettikleri zaman olmuştur. Müslümanların birlik olması için pozitif ve negatif etkiler Dünya Harbi sırasında belirgin bir hale gelmiştir. İslam birliğinin oluşmasına kolaylık sağlayan pozitif etkiler kısacası şunlar olarak sıralanabilir:²

- İslam’ın inanç sisteminin tutarlılığı ve basitliği ile genel olarak Müslümanları aynı inanç düzleminde birleştirmesi
- Namaz’da mahalle bazında, bayram ve cumalarda şehir bazında, hac’da ise dünya çapında cemaat olma ve birbirini tanımaya fırsat tanıyan cemaat ruhunun İslam’ın özünde bulunması
- İslam dininin yardımlaşmaya verdiği önemin etkisi
- Müslümanların Kur’an dili olan Arapça etrafında ekseriyetle anlaşabilmesi, Arapça konuşamayanların da Kur’an yazısı ile ortak yazı karakterlerini kullanmasının verdiği avantaj
- Müslümanlarda ruhban sınıfı olmadığından her ferdin kişisel gayreti ile hareketinin topluma verdiği dinamizmin etkisi

¹ Öke, s.55.

² Bu etkiler için bk. Bury, s.51-65.

İslam birliği için negatif etkiler ise Şunlar olmuştur:

- MŐslŐmanların Batı medeniyetinden etkilenererek sekŐlerliđe kayan kesim ile muhafazakâr kesim arasındaki inanç, kŐltŐr ve anlayış farkının belirginleŐmesi
- 31 Mart sonrası Osmanlı idarecileri olan ve muhafazakâr kesimi irticacı olarak suçlayıp kendini “yobazlıktan kurtulmuş” olarak gören sekŐler kesimin İslamî inaç ve yaŐamdaki gevŐekliklerinin olumsuz etkisi¹
- Osmanlı’nın MŐslŐman olmayan Almanya ile harbe girmesinden dolayı, hilafet adına verilen cihat ilanının dini değil siyasi bir karar olarak gŐrŐlerek itimat edilememesi²
- MŐslŐman milletlerin ekseriyetle sŐmŐrgeci gŐçler elinde olmasından İslam dŐnyasından sınırlı seviyede haberdar olması, sŐmŐrgecilerin yoğun propagandaları ve bŐlŐcŐ faaliyetleri altında olmaları
- Zayıf emirlik veya sultanlıklar olarak yaşayan Afganistan gibi yerlerin gayrimŐslim devletlere karşı kendi kendine ayakta duramadıklarından ŐzgŐr irade beyanında zorlanmaları
- MŐslŐman milletlerin fakirliği ve cahilliğinden dŐŐmanlarının rahat istifade edebilmesi
- Hususen Osmanlı idaresindeki MŐslŐmanların, Osmanlı idarecileri ve harici tesirlerle milliyetçi hareketlerin etkisi altına girmesi
- Devlet idarecilerinde İslam’a zıt olan rŐŐvet ve iltimas gibi yolsuzlukların artması sonucu tebaanın duyduğu rahatsızlıklar
- MŐslŐman aşiret ve millet reislerinin Avrupalılardan destek aldıkları dŐŐncesiyle bunlara gŐven duyulmaması

¹ Bury Panislam kitabında, Mısır’da ۆlen Osmanlı askerlerinin ۆzerinde Panislamcı propaganda belgeleri arayıp birkaç hadis kitapları haricinde ekseriyetle çıplak kadın posterleri bulması (Bury, s.23), Filistin’de halk aç iken subayların fiykalı dans partilerine katılmalarından (age., s.74) bahsetmesine bakılırsa Osmanlıya karşı savaşan MŐslŐman milletlere yaptıkları “İttihatçılar mason ve dinsiz, halifeyi hapsedtiler” propgandasına iyi malzeme bulmuŐlardır. Seyyit olan Muhammed er-Raşid Ridha bir makalesinde “Enver PaŐayı halifeyi yerinden eden ateistlerin en ateisti” olarak tanımlaması da (age., s.49) dikkate değerdir.

² Bury’den nakledilen Şu olay bu durumu çok gŐzel tasvir eder: Cihat ilamını Şam’da okumak için Cuma hutbesine çıkan imamın camide ۆnŐformalı Alman subaylarını gŐrŐnce “*Cihat gavurlara karşı kutsal yerleri korumak için ilan edilir. Durum buyken bu gavur domuzlarının camimizde ne işleri var?*” diye karşı geldiğinde canını zor kurtarmıŐtır (age., s.50)

Dünya Harbi'nde İttihatçıların “cihat fetvası”, Müslümanlar milletlerce sevilen Abdülhamid'i hâl etmelerinden “halifeyi esir aldıkları ve dinsiz- mason oldukları” propagandasının ve milliyetçi tavırlarının da tesiriyle, İslam coğrafyasında etkisi her ne kadar azalmışsa da, Osmanlı'nın son İslam devleti olmasının verdiği hamiyetle İttihatçı hükümet destek görmüştür. Müslüman memleketler, ekseriyetle sömürgeci güçlerin istilası altında olması onların sansürlü haberleri ve propagandaları altında gerçekleri görmesine engel olmasına rağmen savaşta Osmanlı Devleti'ne ciddi bir taraftar kitlesi bulunmuştur. Sırayla değerlendirecek olursak: ¹

- Cihat fetvası üzerine sömürgeci devlet idarelerindeki Müslüman milletler defalarca isyana kalkışmış, binlerce Müslüman öldürülmüştür. ²

- Trablusgarp'a gönüllü asker ve para yardımı yapan Umum Hind Müslümanları Cemiyeti'nin reisleri I. Dünya Harbi boyunca hapis yattıkları sırada Hind Müslümanları İngilizlerce kendi saflarında savaşmak üzere gönderilmişlerdir. ³ Kanal cephesinin kaybedilmesine sebep olan ve Çanakkale'de de savaşan Hind Müslümanlarından İngiliz propagandasının gerçek olmadığını anlayıp savaşmaktan vazgeçenleri, İngilizlerce kurşuna dizilme hadiseleri birçok defa vaki olmuştur.

- Her ne kadar Dünya Harbi'nde organize olarak Osmanlı yanında yer almaları söz konusu olmamışsa da Güney Asya Müslümanları gibi Ortadoğu Türk memleketlerinden kurtuluş mücadelesine ciddi maddi ve siyasi destek görmüştür. İstanbul'da depolardan silah kaçırılmasında İngiliz askeri olan Hintli Müslümanlarının önemli rolü olmuştur.

- İngiltere işgalinde ve Osmanlı taraftarı Hidiv'inin darbeyle indirildiği Mısır'da Panislam propagandası çok etkili olmuş, savaş sırasında Mısır deve birliği tamamen Osmanlı saflarına geçmiştir.

- Libya ve Trablusgarp'ta etkili olan Sunusi tarikat mensuplarının Mısır'daki İngiliz kuvvetlerine yapabileceği bir saldırıdan İngiltere çok çekinmiştir. ⁴

- Arap Cemiyetleri 19. yy. sonuna kadar Osmanlı'nın birliği içinde kalmayı tercih etmişlerdir. İttihatçıların, farmason olmaları ve Türkçülük siyaseti izledikleri kuşkusu uyandırmalarından, dillendirdikleri İslam birliği siyasetine güven

¹ Genel olarak İngilizlerin resmi bakış açısını gösteren G. Wyman Bury'in Panislam veya İslam İmparatorluğu adlı kitaptan istifade edilmiştir. Sömürgelerde sansür uygulaması için bk. age., s.70.

² Mısıroğlu, s.194.

³ Mısıroğlu, s. 326

⁴ Bury, s.21

duyulmaması sebebiyle İslam'ın en büyük milletlerinden biri olan Araplarda ayrılıkçı düşünceler uyanmaya başlamışsa da, Osmanlı'nın son zamanlarına kadar Arapların çoğu Osmanlı ile birlikten yana olmuşlardır.¹ Arabistan'ın genel durumuna bakıldığında, bedeviler yağmacı olup ne tarafa dönecekleri belli olmazken Şerif Hüseyin'e bağlı birliklerdeki Araplar bile Türk askerlerine saldırmakta çok lakayt davranmıştır. Çanakkale harbinde Araplardan teşekkül eden iki tabur asker, Aden tarafına yapılan Osmanlı saldırısında ise 3 bin Türk yanında 5 bin Arap askeri bulunduğu görülür. Hicazlı tüccarlar Araplara satmak üzere geçirdikleri malları ve Şerif Hüseyin'e gönderilen silahların bir kısmı Türklere satmışlardır. İngilizlere, aleyhlerine geçmesinler diye özen göstermelerine rağmen, Araplar kıyı şeridinde kendilerine suikastlerde bulunmuş ve Türklerin teşvikiyle gösteriler düzenlemişlerdir. Hatta Şerif Hüseyin Medine'yi teslim alırken getirdiği 350 kişi yağmacı takımı olduğundan bunlara güvenemeyip silah depolarında nöbet tutmaları için Türklerin yardımcı olmasını istemiştir.² Vahhabi Suudilerin kuvvetli olduğu Necd'de bile İbn-i Raşit kabilesi Türk taraftarıdır.³

- Aden ekseriyetle Osmanlı tarafında olup sadece bertaraf edilen Lahej sultanı İngilizlere yakın durmaktadır. Umman sultanı da İngilizlerle işbirliği içindedir.

- Yemen'in Zeydî imamı Osmanlı'ya destek vermiş, -muhtemelen siyaseten- Osmanlı yenilince aleyhte davranmıştır. Yemen- Hicaz arasında hüküm süren İdrisî ise Osmanlı aleyhine savaşmış, Osmanlı'nın ilk başta gösterdiği başarılarından tedirgin olarak sonradan tarafsız kalmayı tercih etmiştir.

- Afganistan ve Doğu Türkistan ise İngilizler, Rus ve Çin'in siyasi entrikaları içinde kendini ayakta tutmaya çalışmıştır. Rus ordusundaki Müslümanlar, Rus-Ermeni mezalimini önleyici rol oynamışlardır.

- Hristiyan nüfusun yoğun olduğu (eski Habeşistan) yeni Somali'de Osmanlı'ya taraf olmaktan ziyade İngilizlerin adaletsizliğine isyan eden Molla ve adamları İngilizleri epeyce uğraştırmıştır.

- 1917'de Tahran'da **İttihad-ı İslamiye Cemiyeti**'nin varlığına arşiv

¹ Bayram Soy, "Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar", *bilig*, S. 30, (Yaz/2004), 173-201, s. 183-184, 187, 189-190. 1. Dünya Harbi esnasında (1912), Necd ahalisi ve aşiretinin "Hilafet-i İslamiye'nin şan ve şevketinin muhafazası uğrunda can ve mal vermeye hazır olduklarına" dair meşayihden birçok zatın imzasıyla Basra'dan yollanan telgraf için bk. BOA, İ.. MBH. 11/13.

² Mısıroğlu, s. 196.

³ Bury, s.30, 35, 37, 47, 79.

kayıtlarında rastlanır. Bu cemiyetten rahatsız olan İngilizler *İttihad-ı Caferiye* isimli bir cemiyet kurup Kirmanşah ve Kürt aşiretlerini elde etmeye çalışmıştır. İttihad-ı İslam Cemiyeti'nin bir ordusu da bulunup Ermeni çeteleri organize eden bir İngiliz zabıt ile üç Danimarkalıyı esir aldıklarından İngiltere İran'a bir nota vermiştir.¹

Dünya Harbi ve sonrasında Türkiye'ye destek eren Müslüman milletler sadece Güney Asya Müslümanları değildir. Fakat teşkilat olarak onlar kadar organize olan da görülmemektedir. Savaş sonrası son İslam devletinin de mahvolacağını gören Müslümanlarda telaş ile Panislam taraftarlığı ve sömürgeci güçlere karşı tepkiler artmaya başlamıştır. Gerek halife ve İttihatçılar, gerekse Anadolu kurtuluş hareketi, oluşan bu Müslüman kamuoyu tepkisini devletin kurtuluşu için kanalize etmişlerdir. Bununla alakalı yapılan çalışmalar şöyle özetlenebilir:²

- Sultan Vahdettin'in tarafından Arabistan, Afganistan ve Hindistan gibi beldelerdeki yerel kuvvetler ve Osmanlı faaliyetlerinin öğrenilmesi için çalışmalar ve toplantılar yaptırılmış, bu çalışma rapor kopyaları Hindistan, Bağdat, Kahire, Tahran, Cenova ve Tiflis'e gönderilmiş olduğunu İngiliz belgelerinden öğreniyoruz.

- Enver Paşa, Teşkilat-ı Mahsusa aracılığıyla İngiltere'ye karşı Gadr isyanını³ başlatan örgütle Arapça, Hintçe, Türkçe "*Cihan-ı İslam*" gazetesini çıkarmıştır. Vahhabi bir lider öncülüğüne kurulan "**Mücahidin**" örgütü de Teşkilat-ı Mahsusa'nın bir organizesi olduğu söylenir. 1915 Mart'ında ikinci bir istihbarat kuvveti olarak "**Genç Hindistanlılar Cemiyeti**" kurulmuştur. Enver Paşa marifetiyle kurulup İslam birliği siyasetini güden Teşkilat-ı Mahsusa'nın, birçok Müslüman melekette 30 bin taraftarları olduğu söylenir. Enver Paşa, I. Dünya Harbi yenilgisi sonrası 1918'de Teşkilat-ı Mahsusa'yı resmen tasfiye etmiş, yerine "**İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı**" ya da "**İttihad-ı Selamet-i Millié** ikame ederek gayr-i resmi olarak aynı davaya devam kararı almıştır. Talat Paşa da, İsviçre'de Arap, İran, Afgan, Hind Milliyetçileriyle "**Asya Müslümanları Federasyonu**"nu kurarak Sovyet, Alman, İtalyan desteğini temin etmiştir. Cemal Paşa ise Afganistan'da Emanullah Hanın ordusunu ıslah ile İngiltere'nin Afganistan'dan çıkarılmasına

¹ Genel olarak bk. BOA, HR.SYS. 234/56; 2340/48; 2341/4.

² Genel olarak bk. Satan, s.62-81.

³ San Francisco'da çıkan ve Müslümanları sömürgecilere karşı direnmiş çağırın *el-Gadr* gazetesi (Bury, s.19) bu örgütle irtibatlı olsa gerektir.

çalışmıştır. İngilizler, Afganistan'ın bu durumunu İngilizler aleyhine destekleyen Rusya'ya "Enver – Cemal- Talat Paşaların M. Kemal ile oluşturdukları bu ittifakın Türk İslam uyanışını getireceğini" anlatarak destek vermesini engellemiş, Afganistan'ı da aralarında paylaşmışlardır.¹

- Gerek Trablusgarp ve sonrası gerekse kurtuluş mücadelesinde Sirenayka'da bulunan Şerif Senusi İslam ülkelerindeki Müslümanları dini duygularla ayaklanmaya çağırmıştır.² Kasım 1919'da Sivas Zara'da Senusi ailesinden Seyid Ahmed girişimi ile hilafet etrafında İslam Konfederasyonu kurulmuş, altı kişilik üyeleri içinde Rauf Bey ve M. Kemal'in de bulunduğu bir kurul oluşturularak 1921'de İslam Kongresi toplanmıştır.³

- 1919 yılında Azerbaycan'daki Müsavat Partisi aracılığı ile Kaşgar, İran başta olmak üzere Müslüman beldeleriyle irtibat kurularak Evrensel Müslüman Konfederasyonu kurulmaya, Şiilerle Sünniler bir araya getirilmeye çalışılmış; Yemen'de isyan eden İdris ve İmam Yahya, Şerif Hüseyin'e karşı Türklerle ittifak için irtibata geçmişlerdir. Irak eşraf ve uleması tarafından kurulan "**Cemiyet-i Hilaliye**" Irak'ta Şerif ailesini reddedip, Osmanlı hâkimiyetini talep edeceklerdir. Sadunilerin şeyhi Uceymi Paşa da Iraktaki kabilelerin Osmanlı'ya bağlılığını bildirip aldığı askeri malzeme ve subay desteği ile İngilizlere karşı savaşmıştır. Irak sadatından gelen bir telgrafa göre Fırat'ın tamamı, Dicle'nin bir kısmı İngilizlerden temizlenmiştir.

- Seyyit olan Fas kralı, halifeliğini ilan etmişse de, Fas'ın Fransa mandasına girmesinden beri halk Osmanlı Sultanına yakınlaştığından kiralın halifeliğine sıcak bakmamışlardır. Tunus basını Fas gibi Osmanlı hilafetine destek verip İngilizleri kınamıştır. İstanbul'un işgali ise Tunus'ta heyecana sebep olmuştur.⁴ Trablusgarplı Ayan üyesi Süleyman Baruni, "hilafet işine gayrimüslimlerin karışmaması ve İstanbul ile boğazların Osmanlı sultanına bırakılması" konusunda yazılar yazmış ve çalışmalar yapmıştır.

- 1919 yılında Hindistan Tanjore Meclis-i Uleması'nca İngiltere Başbakanı'na gönderilen telgrafla, "Seylan ve Burma'da bir araya gelen onbini aşkın Müslüman

¹ Öke, s.49, 51-54, 79, 109-110.

² Mim Kemal Öke, Hilafet Hareketleri, s.204.

³ Düzdağ, *Mehmet Âkif Ersoy*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002, s.117.

⁴ Satan, s.92.

hilafet meselesini görüştüğü ve halifeliğin papalık gibi sadece dini bir kuruma dönüştürülmesinin Müslümanları rencide edeceği, Filistin ve kutsal yerlerin Osmanlı Padişahına bırakılması” bildirilmiştir.

- İzmir’in işgalden kurtulması sonrası Azerbaycan, Mısır, Tunus, Afrika, Hindistan ve Seylan Müslümanları ile İran Başbakanı, Irak Şeyh’ül-meşayih Uceymi Paşa, Şeyh Senusi, Buhara heyet-i ilmiyesi Ankara’ya tebrik mesajları yollamıştır. Anadolu hükümetinin İstanbul’a yürümesine karşı İngilizlerin askere almak isteği Hindistan, Kanada, Avusturalya ve Güney Afrika tarafından rededildiği haberleri ile beraber Afgan Emiri’nin İngilizlerin Türklerle savaşma ihtimalinde savaşmak için 100 bin askeri Hindistan kıyısına yığıldığı, Kabil’in İngiltere aleyhine hareket edebileceği de İngiltere Şam konsolosunca rapor edilmiştir.¹

- 1920’de Yozgat mebusu Sırrı Bey’in teklifi ile İslam kavimleri arasında birlik için Türk, Hind, Afgan, Tatar, İran, Arabistan, Mısır, Trablusgarp, Tunus, Cezayir, Fas ve diğer İslam kavimlerinin temsilcileriyle bir “Yüksek İslam Şurası” kurulması teklif edilmişse de bir daha gündeme gelmemiştir. Kurtuluş savaşı sonrası M. Kemal İstanbul’a geldiğinde, İslamcılık Hareketi’nin tezlerini oluşturan, haftalık çıkıp 1908-1925 yılları arasında 641 sayı yayınlanan ve 183. sayıdan sonra *Sebilürreşad* adıyla yayımına devam eden *Sırat-ı Müstakim* mecmuasına destek veren âlimler, başta Araplar olmak üzere Kafkas, İran, Orta Asya, Afganistan’a kadar iletişim kurarak, “**Cemiyet’ül İslam**” müessesesini yeniden ihya etmeye çalışmıştır.²

Türkiye Cumhuriyeti’nde ilk başlarda İslam birliği fikrine sıcak bakılmamış hatta İslamî kimlikten uzak durulmuştur.³ Türkiye’de en belirgin İslam birliği fikrini taraftarı ve yayıcısı İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti’nin önemli azalarından olup sonradan kendine has üslubuyla Nurculuk hareketini başlatan Bediüzzaman olmuş; bu hareket Dünya çapında yayılmış ve İslam birliği fikrini de beraberinde yaymıştır. Bediüzzaman, hem eski eserlerinden derledikleri hem de yeni neşriyatlarıyla bu fikir üzerine talebe yetiştirmiştir. Tezimizin ana konusuyla alakalı olması ve İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti fikrinin belirgin olarak kalan tek temsilcisi olması sebebiyle

¹ Satan, s.124-125.

² Satan, s.151.

³ Mesela 1933 yılında “Gümülcüne İttihad-ı İslam” Cemiyeti’nden arap harfleriyle bazı yazıları sebebiyle (muhtemelen mektup) “irtica” bahanesiyle Cumhurreisi tarafından yasaklanmıştır. Bk.Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 86-132 Yer No: 30 18 1 2.38.51.19.

Bediüzzaman'ın bu konu daki bazı fikirlerini vermek faydalı olacaktır.

Bediüzzaman, 31 Mart sonrası memleketine giderken uğradığı Tiflis'te Rus polisinin “İslam parça parça olmuş” diye alaylı konuşmasına “*Tahsile gitmişler. İşte Hindistan, İslâmın müstaid bir veledidir; İngiliz mekteb-i idadisinde çalışıyor. Mısır, İslâmın zeki bir mahdumudur; İngiliz mekteb-i mülkiyesinden ders alıyor. Kafkas ve Türkistan, İslâmın iki bahâdır oğullarıdır; Rus mekteb-i harbiyesinde talim ediyorlar. İlâ âhir...Yahu, şu asilzade evlâd, şehadetnamelerini aldıktan sonra, herbiri bir kıt'a başına geçecek, muhteşem âdil pederleri olan İslâmiyetin bayrağını âfâk-ı kemalâtta temevvüç ettirmekle [dalgalanadılmakla], kader-i ezelinin nazarında feleğin inadına, nev-i beşerdeki hikmet-i ezeliyenin sırrını ilân edecektir.*” diye cevap vermiştir.¹

Bediüzzaman, Şam Emevi Camii'nde Dünya Harbi öncesinde, İslam birliği için “*Câmi-ül Ezher Afrika da bir medrese-i umumiye olduğu gibi; Asya, Afrika dan ne kadar büyük ise, daha büyük bir dârülfünun, bir İslâm üniversitesi Asya da lâzımdır. Tâ ki İslâm kavimlerini, meselâ; Arabistan, Hindistan, İran, Kafkas, Türkistan, Kürdistan daki milletleri, menfî ırkçılık ıfşad etmesin.*”² tavsiyesinde bulunmuştur. 1940'lı yıllarda Bediüzzaman “*Eskiden Hristiyan devletleri bu ittihad-ı İslâma taraftar değildiler. Fakat şimdi komünistlik ve anarşistlik çıktığı için; hem Amerika, hem Avrupa devletleri Kur'âna ve ittihad-ı İslâma taraftar olmaya mecburdurlar.*”³ diyerek İttihad-ı İslamı savunmaya devam edecektir. Müslüman milletlerin bağımsızlığını ise “*Çok zamandan beri esaret altında kalmış ve istiklalietini kaybetmiş Hindistan, Arabistan gibi âlem-i İslâmın büyük memleketleri birer devlet-i İslâmiye şeklinde Hind de yüz milyon bir devlet-i İslâmiye, Cava da elli milyondan ziyade bir devlet-i İslâmiye ve Arabistan da dört-beş hükümet bir cemahir-i müttefika [birleşik cumhuriyetler] gibi Arab birliği ile İslâm birliğini birleştirmesindeki âlem-i İslâmın bu büyük bayramının mukaddemesi [başlangıcı]*”⁴ olarak değerlendirmiştir.

Bediüzzaman, talebelerine ders amaçlı tekrar tanzim ettiği “Divan-ı Harb-ı Örfi”

¹ Bediüzzaman, *Tarihçe-i Hayat*, s.40.

² Bediüzzaman, *Emirdağ Lahikası II*, 150.

³ Bediüzzaman, *Emirdağ Lahikası II*, s.35.

⁴ Bediüzzaman, *Emirdağ Lahikası I*, s. 183.

müdafaasında, 31 Mart zamanı ile kıyasladığı Demokrat Parti için ise şöyle bir yorum yapar:

Safdil Müslümanların hatırı için bir iki defa siyasete, dünyaya baktım. Gördüm ki, bizi bu üç dört mahkeme de “dini siyasete alet ediyor” diye itham edenler, dessayane [sinsice] dini tezyif için kendileri dini siyasete alet, sonra da siyaseti dinsizliğe alet etmek için dinsizlik düsturlarını kanuna bağlamak gibi, dünyada hiç bir şeddadın, hiçbir zalimin yapmadığı bir dehşet gördüm. Şiddetli bu meyusiyet [ümitsizlik] içinde iken Hürriyet’in başında bizimle yani İttihad-ı Muhammedî ile müttefik olan ‘Ahrar Fırkası’¹ yine otuz beş sene sonra dirildi. Yine uyandı. Birden şair-i İslamiye’nin başında olan ezan-ı Muhammedi’yi farmasonların zincirlerini kırıp ilan etmesiyle siyasetten kat-ı nazar eden ben, eskiden İttihad-ı Muhammedî şimdi Nurcular namını alan ve ittihad-ı İslam içinde bulunan kardaşlarımıza yanlış yapmamaları için bazı şeyleri söylemek isterim.²

Türkiye’de gerek Bediüzzaman, Necip Fazıl gibi İslamcı düşünürlerin etkisiyle gerek siyasi konjektürün gerektirmesiyle Müslüman devletlerle bağlar devam etmiş ve zamanla ilişkiler artmıştır. 1937’de İran, Irak, Afganistan ve Türkiye arasında, yeni kurulan bu devletlerin dayanışmasını içeren Sadabat Paktı imzalanması gibi, 1950’de Türkiye, Irak ve Pakistan arasında Bolşevik tehlikesine karşı kurulan Bağdat Paktı, Müslüman devletlerin birlik olmasına kapı aralayan hadiseler olmuştur. 1956’da, “Türkiye ve Orta-Doğu’nun kaynaklarının inkişafına ve iktisadi meselelerinin halline bilhassa ehemmiyet verilmek üzere, Türk Milletine ve diğer milletlere fayda sağlayacak araştırmalar yapma” hedefi ile Adnan Menderes tarafından kurulan ODTÜ’nün hedefinde Ortadoğu olması da dikkat çekicidir.

İslam âlemi, -her ne kadar Türkiye Cumhuriyeti İslamî söylemden uzak dursa da- Türkiye’ye İslamî cihetle yakınlık duymaya devam etmiştir. Mesela 1965’de Paris’teki “**İslam Cemiyeti Komitesi**” tarafından Süleyman Demirel’e yollanan bir mektup, Müslümanların birlik olması ve siyasi olarak hilafetin önemini vurgulamaktadır.³ 1967’de Londra’daki **İslam Eğitim Merkezi**’nden Türkiye’ye

¹ 14 Eylül 1908’de, Prens Sabahattin’in yönlendirmesi ile Teşebbüsü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti çatısında liberal Jön Türk kanadı tarafından kurulmuştur. 1908 seçimlerinde İT kaşısında muvaffak olamamışsa da sonraki meclis içinden kendisine destek bulmuştur. 31 Mart İsyanı’nın çıkmasında mühim bir etkiye sahiptir.

² Osman Resulan, *Bediüzzaman’ın Volkan Yazıları*, İstanbul: Nübihar Yayınları, 1994, s. 18-19.

³ Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: A4 Yer No 30 1 0 0.8.49.14.

İsrail'in hedefini gösteren bir harita ile yollanan bir mektup, Müslümanların birlik olarak muzaffer olacaklarından bahsetmektedir.¹

Türkiye siyasi gelişmelerin etkisiyle 1970 sonrasında Müslüman devletlere yaklaşmaya başlamıştır. Türkiye'nin Müslüman olması sebebiyle katıldığı ilk birlik **İslam Konferansı Teşkilatı**'dır. İsrail'in "Mescid-i Aksa'yı yakma girişimi" sonrası Suud Kralı Faysal'ın girişimi ile 1969'da Fas'ın başşehri Rabat'ta yirmi beş Müslüman ülkenin devlet ve hükümet başkanları katılımıyla **Birinci İslam Konferansı** toplanmıştır. Sonradan Dışişleri Bakanlarının her yıl bir araya gelmeleri kararlaştırılarak 1971'de resmileşmiş olan bu kurum, 1972'de de **İslam Birliği Teşkilatı** adını alarak (sonradan örgüt olacaktır) daimi bir müessese halini gelmiş, zamanla 57 üyeye ulaşmıştır. Teşkilat zamanla **İslam Haber Alma Ajansı** ve **İslam Kalkınma Bankası** gibi çeşitli yan kuruluşları oluşturmuştur.

D-8 yani **Developing Eight** (Gelişen sekiz ülke), 8 üye ülkeden oluşan bir uluslararası kuruluş olup, Türkiye, İran, Pakistan, Bangladeş, Malezya, Endonezya, Mısır ve Nijerya'dan oluşan Müslüman sekiz ülkeden müteşekkildir. Bu organizasyon içinde yer alan ülkeler aynı zamanda **İslam İşbirliği Örgütü**'nün de üyeleridir.

İslam Birliği siyaseti, globalleşen dünya içinde bir güç merkezi oluşturmak isteyen Müslüman devletlerde nispeten revaç bulurken, Batıyı da hâlâ rahatsız etmektedir ki; G8 ülkeleriyle kurulan ittifak gibi, Mısırda İhvan hareketi ve Filistinde Hamas ile ortaya çıkan siyasi İslam hareketleri rahat yüzü görmemiştir. Bunu en güzel Arnold Toynebee'nin Amerika'ya sunduğu bir rapor anlatır. Şöyle der Toynebee: *"Biz güney İslamı hallettik. Kuzey İslam da ise bir merkez Semerkand, diğeri ise İstanbul'dur. Semerkand uzun zaman Rusya istilası altında kalıp ayağa kalkması çok zordur. Siz İstanbul'a dikkat edin."*²

Dünya'da savaş, yıkım ve baskılara kalan ekser halkların Müslüman olması; ezilen veya ötelenen bu halkların, sıkıntılarını paylaşabileceği ve yardım alabileceği gerek devlet ve gerek kurum olarak bir merci arayışı; Müslümanların Birleşmiş Milletler, Nato gibi küresel ölçekte kuruluşlardan beklediği adalet ve yardımı görememesi ve Dünya konjektöründe oluşan birlikler arasında hakkını aramanın birlik olmakla mümkün olacağını gösterdiğinden günümüz Müslümanlarının "İslam

¹ Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: A4 Yer No 30 1 0 0.9.52.7

² TRT Haber Radyo, Haber programı, 19 Temmuz 2014 C.tesi saat 8:30.

Birliği” gerçeğini göz ardı etmesi zordur. İletişim ağı olması sebebiyle birbirinden tamamen haberdar olabilen Müslümanların bu birlik ihtiyacının farkına vararak buldukları devletlere bu konuda sivil bir baskı oluşturacaktır. Ancak İslam birliği için daha birçok mesafe alınmasına gerek olduğu da kesindir.

3. İTTİHAD-I MUHAMMEDÎ CEMİYETİ

Osmanlı'da İslamî söylemle kurulan cemiyetler ekseriyetle belirli bir kesime hitap etmiştir. Mesela II. Meşrutiyet döneminde kurulan ve ekseriyetle medrese hocaları ve muallimlerden oluşan Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye medreselerin eğitiminde kalitenin artırılması ve batıl fikirlerden tashih edilmesi için,¹ Talebe-i Ulum Cemiyeti talebelerin hakları ve sorunlarıyla ilgilenmek, ilmi çalışmalar yapmak ve talebeler arası dostluğun artırılması için kurulmuştur.² Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye de ekseriyetle üniversite hocalarının ilmi çalışmaları merkezinde kurulmuş ve *Beyanülhak* dergisini çıkarmıştır.

İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti ise önce fırka yani bir parti olarak kurulması söz konusu olmuşsa da önde gelen kurucularının isteğiyle cemiyete dönüştürülmüştür. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti', Derviş Vahdetî ve onun *Volkan* gazetesi etrafında teşekkül etmiştir. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti, diğer İslamî cemiyetlerden farklı olarak bütün dünya Müslümanlarının birliğini hedeflemiş ve Müslümanların ilerlemesi için sadece ilmi ve manevi değil, maddi olarak da bazı girişimlerde bulunmuştur. Asıl ismi *İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti* iken *Fırka-i Muhammediye*, *Volkancılar Cemiyeti*, *Cemiyet-i Muhammediye* olarak da adlandırılmışlar; kurucular üyelerine *Muhammediler* demişlerdir.³

¹ Şerif Demir, "Beyanülhak Mecmuası ve Hamdi Efendi", Selçuk -Üniversitesi *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 32, (Güz/2012), 309-325, s.312-313

² Mustafa Gündüz, "II. Meşrutiyet ve Erken Cumhuriyet Dönemi, Eğitim ve Öğrenci Dernekleri", *Turkish Studies* 5/ 2, Spring 2010, 1088- 1120, s.1102.

³ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, s.217.

3.1. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti Kuruluş Süreci

Derviş Vahdetî'nin anlattığına göre, İttihad-ı Muhammedî Fırkası, tam olarak kim olduklarını, gayelerini gizlemeye çalışan ve güven vermeyen bir şeyhin müritleri tarafından kurulmaya teşebbüs edilmiştir. Bu şahıslar, Kayserili Ahmed Paşa damadı el-Hac İsmail Hakkı, bahriyeli bir Mülâzım olan İsmail Hakkı, safderûn bir Müslüman diye bahsedilen azledilmiş bir mülkiye kaymakamı, Bayezid dersiamı olduğunu söyleyen Hoca Abdullah Efendi, lisanından Midilli'li olduğu anlaşılan Hamit Efendi adında ihtiyar bir avukat, Buhari-i Şerifi tercüme eden Tekfurdağı Naibi Ömer Ziyaeddin Efendi, Maarif aza-yı sabıkasından Şükrü Efendi ve bir de Mısır'da Nakşî Şeyhlerinden Seyyit el-Emergani'nin vekili olan ve asıl işin başında olduğu anlaşılıp ev sahibi diye bahsedilen Emirizade Ömer Lütfî'dir.¹

Volkan gazetesi, kuruluşundan beri "İslam birliğine hizmet etmek ve Kur'an-hadis çizgisinde fikirlerin naşiri bir gazete olmak"² iddiasıyla çıkmasından olsa gerek, bahsi geçen şahıslar tarafından Cemiyetin yayın organlığı Derviş'e teklif edilmiştir. Bu şahısların teklifi ve *Sabah* gazetesinde gösterdikleri "İstanbul'da Büyük Türk Mason Locası" açılacağı haberine de nazire olarak Derviş Vahdetî, 36. sayıda ilk kez İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti ile ilgili haber yapmıştır. Cemiyeti *Volkan*'da şöyle duyurmuştur:³

İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti

Bu ünvân-i celil ile teşekkül etmiş olan Cemiyet-i Muhammediyye-i uz mânın merkez-i aslîsi Medine-i Münevvere ve Dersaadet ve Mısır'da olduğu gibi aktâr-i İslâmiyyede de şûbeleri derdest-i küşâd bulunduğu ve cemiyet-ı muhteremenın maksad-i yegânesi Kur'ân-i Azîmüşşân'ın ilâ yevmi'l-kıyâm bekâ ve şeriat-i mutaharra-i Muhammediyye'nin [Muhmmmed'e ait tertemiz kanunların] muhâfazası âmâline mâtuf bulunmaktan [amaç edinmekten] ibâret idiği, maal-iftihâr istihbâr kılınmıştır.

Volkan

¹ Paragrafın tamamı için bk. *Volkan*, 7 Mart 1909, S.66, s.2. Ev sahibi diye bahsi geçen kişiyi eski şeyhülislam Cemalettin Efendi'yle de irtibatı olan Emirizade Ömer Lütfî olduğunu Vahdetî Divan-ı Harp sorgusunda, açıklamıştır. Bahsi geçen İsmail Hakkı'nın kayın pederi Kayserili Ahmet Paşanın Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde Bahriye Nazırı olarak denizden kuşatmayı yapan kişi olması dikkat çekicidir.

² *Volkan*, 23 Ocak 1909, S. 24, s.1.

³ *Volkan*, 5 Şubat 1909, S. 36, s.3. Sabah gazetesindeki Mason Locası haberi ile Derviş'e daveti getiren şahıs Beyazıt Dersiamı Abdullah Efendi ile ismi bilinmeyen bir mülkiye kaymakamıdır.

Görülüyor ya, hayli zamandan beri ihtifâya [saklı kalmaya] mecbûr olan cemiyet-i mukaddese, Farmason cemiyetinin ilânıyla o da envâr-i âlem-ârâsını birdenbire neşrederek âlemi hayretlere ilkâ etmiş olacaktır. Mevlâ muinimiz olsun [yardımcımız olsun].

Derviş Vahdetî, 39. sayıdan sonra cemiyeti sık sık anlatmaya başlamıştır. 48. sayıda gazetesi “*İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin mürevvic-i efkârıdır*” yazısıyla çıkmaya başlamıştır. Bahsi geçen şahısların beyanına göre; Cemiyet 10 senedir var olup, Medine-i Münevvere’de Osmanlı zabitleri ile Mısır’lı zabitler tarafından kurulmuştur. Divan-ı Harp ifadelerine göre Derviş, Emirizade Ömer Lütfî’ye (ev sahibi) “*on seneden beri mevcut olduğumu beyan ettiğiniz cemiyetin azaları kimlerdir*” diye sormuş, “*gayet büyük adamlardır*” diye geçiştirici bir cevap almıştır.¹ Geçiştirici cevaplar verilmesi Derviş’e, “bahsi geçen cemiyetin gizli bir ihtilal cemiyeti olduğu ve on sene meselesinin yalan olduğu” kanaatini uyandırmıştır.

Derviş, bahsi geçen tarikat mensuplarıyla istişare neticesinde Fırkanın nizamnamesini yazmış, fakat bu şahıslara sormadan bu nizamnameyi gazetesinde basmıştır. Vahdetî’nin bu şahısların istediği her şeyi körü körüne yapmamasından olsa gerek, bahsi geçen kişiler *Volkan* gazetesinden farklı bir kayıt şubesi açmaya karar vermiş, bunun *Volkan*’da da neşrini istemişlerdir. Vahdetî ise “*Bendeniz işin başında bulunmazsam, herkese ne söyleniyor, işitmezsem, bâ-husûs bu cemiyetin mâhiyetini tamamen anlamazsam, kat’iyyen böyle şeye girişmem.*”² diyerek bunu reddetmiştir. Neticede bu şahısların İhâû’l-Arabî isimli Arap milliyetçisi bir fırkanın aleti oldukları kanaati uyandırması,³ Nakşî şeyhin halifesi olarak söz sahibi olduğunu iddia eden “ev sahibi”nin cemiyeti tamamen elinde tutarak cemiyeti tarikatın bazı usullerine göre şekillendirmek istemesi ve bu şahsın bazı yalan ve abartılarının bulunması ve belki de en önemlisi Mekke Medine ve Mısır’da çok kuvvetli üyeleri bulunduğu söylendiği halde bu kişiler tanıtılmaması Vahdetî’nin

¹ Kocahanoğlu, s.205. Vahdetî, bu şahısların İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti’ni 24 Kânunusani 1324’te (6 Şubat 1909) ilan ettirdiğini, 17 Kanunusani 1324’te (31 Ocak 1909) Medine’den ilanı için izin gelseydi bir haftada posta ile ulaşamayacağını, telgraf olsa birisine bu telgrafın gelmiş olacağını söyleyerek bu şahısları tekzip etmiştir (*Volkan*, 10 Mart 1909, S. 69, s.2).

² *Volkan*, 8 Mart 1909, S. 67, s.2. Bu şahısların aynı zamanda *Mizan* Gazetesi’nde kayıt şubesi açılışını duyurması ve daha sonraları da *Mizan*’da İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti adına yazılar çıkarması, *Volkan*’ın yerine *Mizan* gazetesini koymaya çalıştıkları fikrini vermektedir. Nitekim Derviş’de bu kanaatedir (*Volkan*, 7 Mart 1909, S. 66, s.4). Nitekim 31 Mart hadisesinde *Mizan* sahibi Murat Bey’in ihtilali üstlenir gibi tavır aldığı Abdülhamid’in hatıralarında geçmektedir (*Abdülhamit’in Hatıra Defteri*, s. 105).

³ *Volkan*, 10 Mart 1909, S. 69, s.2.

çekinmesine sebep olmuştur. Üstelik İttihat ve Terakki Cemiyetine muhalif ve istibdat taraftarı, hafiyelik yapmış İsmail Hakkı Bey'in bu şahıslar arasında bulunması ve Emirizade'nin "sabık irticacı Şeyhülislam Cemaleddin Efendi" ile görüşmesinden menfaatçilik ve (istibdad manasında) irtica kaygısı oluşması sonucu Derviş Vahdetî bu insanlardan ayrılmaya karar vermiştir. Fakat "İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti fikrini bırakmanın cemiyet-i mukaddesenin mahvına sebep olacağını" düşündüğünden yola kendi başına devam etme kararı almıştır.¹

Derviş Vahdetî, irtica taraftarı oldukları için İttihad-ı Muhammedî fikrini ilk çıkarıcı -başta bahsini ettiğimiz- gayr-i resmi İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti² taraftarı şahıslarla alakasını kesmişse de bu şahıslarla cemiyet kavgası alttan alta devam etmiştir.³ Derviş bu şahıslardan ayrıldıktan sonra bunların, Murat Bey'in *Mizan* gazetesinde⁴ İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti namına yazılar çıkarma, bazı yerlerde şubeler açma ve bazı Volkancı İttihad-ı Muhammedî azalarını kandırmaları gibi olaylar çıkmıştır ki, Derviş bunları tekzip yazıları yazmak durumunda kalmıştır.⁵ Derviş, Şubat ayında *Mizan* ve *Serbesti*⁶ gazeteleri ile diğer bâzı gazetelere verdiği şu ilânı *Volkan*'da da neşretmiştir:

Gazetemiz neşroluncaya kadar ceraidi mevcudedden hiç biri ile cemiyetimizin alâkası olmadığı ve cemiyete kaydolunmak arzu buyuran

¹ *Volkan*, 7 Mart 1909, S. 66, s.4; 8 Mart 1909, S. 67, s.2.

² Gayr-i resmi İttihad-ı Muhammedî (İMC) olarak isimlendirmemizin sebebi, Derviş'in organizesiyle kurulan İMC açılışını gerekli yerlere bildirip Cemiyeti açıkça ilan ederken, bahsi geçen şahıslar daima gizlilik perdesi altında kalmışlardır. Bunlar *Mizan* gazetesinde açtıkları kayıt şubesi duyurusu ve ruhsat almak için başvuruda buldukları *İttihad-ı Muhammedî* gazetesi hariç resmi bir girişimleri görülmemektedir.

³ *Volkan* gazetesinin 66. sayısının tamamı bu hadiseye ayrılarak *İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin Hakikati* ismiyle yazılan makale 67. (s.2-4), 68. (s. 4), 69. (s.1-2), 70. (s.1) "İttihad-ı Muhammedî" fikri nasıl ortaya çıktığı ve neden sonradan ayrılarak ayrı bir "İttihad-ı Muhammedî" kurduğunu anlatmıştır. Diğer sayılarda da bu şahıslarla çekişmeleri anlatmaya devam etmiştir. Hatta *Volkan*'ın son sayısının (S. 110, s.1) Vahdetî'nin *Cellad* ismiyle istibdatı öven ve isyana kışkırtan risale bastırıldığı gerekçesiyle sorguya çağırılması sonucu buna tekzip yayınlanması da aynı mücadelenin devamı olsa gerektir.

⁴ *Mizan* gazetesi, Mehmet Murat (Mizancı) tarafından 1886-1909 arasında aralıklarla İstanbul, Kahire, Paris, Cenevre ve İstanbul'da yayımlanmıştır. Hürriyet taraftarı olarak önemli hizmetleri olup Meşrutiyetin tekrar gelmesine büyük katkısı bulunmuş olan Murat Bey, firar ettiği Avrupa'dan Abdülhamid'le uzlaşarak geri geldiğinden ve her ne kadar İngiltere taraftarı olsa da İslamcı ve hilafetçi kişiliği sebebiyle İttihatçılar tarafından Meşrutiyet döneminde dışlanmış; bu yüzden *Mizan* gazetesiyle İttihatçılara en mühim muhalefeti yapmış, 31 Mart'ta mühim rol oynamıştır.

⁵ *Volkan*, 7 Mart 1909, S.66, s.1; 13 Mart 1909, S.72, s.1; 14 Mart 1909, S. 73, s.1; 20 Mart 1909, S. 79, s.1.

⁶ II. Meşrutiyet sonrası *Fedakarân Fırkası*'na mensup ve veliaht olan Reşat Efendi taraftarı olan Mevlanzâde Rıfat tarafından çıkarılan gazete, Ahrar Fırkası'na da yakın olup 31 Mart'ın mühim amillerindedir. Hususen başyazarı Hasan Fehmi'nin öldürülmesi, 31 Mart 'ı tetikleyen en mühim hadisedir. 1913'te yayınına ara veren gazete 1918-1919 yıllarında radikal Avam Fırkası'nın sözcüsü olmuştur. Erdoğan Tokmakçioğlu, *Türk Basın Tarihi*, Ankara: İsim Yayınları, 2011, s.186-187.

zevatı kiramın Vezirhanında daire-i mahsusaya müracaat etmeleri tavsiye olunur. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti¹

İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin açılışı öncesi Derviş, açılış merasiminde olay çıkmaması ve düzen sağlanması için polisten destek istemiştir. İlk İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti fikrini ortaya atanlardan olup kendisi hafiyelik yaptığı bilinen ve “İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin reisi olduğu iddiasında olan, işsiz güçsüzlere sahip çıkıp tekkelere medereselerden daha çok itina gösterilmesini” iddia eden İsmail Hakkı isimli zat, polis müdürünün de vehmine sebep olmuştur. Bahsi geçen gayr-i resmi İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti mensuplarının “Kanunî Esasî aleyhine olay çıkartacağı” endişesi sonucu Derviş, *Volkan*'ın 95. sayısının (23 Mart 1325- 5 Nisan 1909) neredeyse tamamını bu konuda uyarı mahiyetli çıkarmıştır. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti açıldıktan bir hafta sonra ise Nazif Sururi Bey ve Cemil Molla Efendi adında iki kişinin cemiyeti idare etmekte olduğu ve gazeteyi üstad-ı muhterem (*Mizan* sahibi) Murat Bey çıkarıyor gibi söylentiler üzerine 100. sayıda (28 Mart 1325- 10 Nisan 1909, s.1-2) tekrardan tekzip yayınlamak durumunda kalmıştır. 19 Mart 1909'da *Tanin* gazetesinde yayınlanan “*Hama'da Ebülhüda'ya [ki Suriye'de çok etkin olup Albülhamit'in en yakın dostlarından ve Temmuz ihtilali sonrası adada sürgün olan zata] mensup Şeyh Haris es-Sakafi ile arkadaşlarının Cemiyet-i Muhammediye namıyla bir cemiyet*” kurması haberi üzerine, “*Ne Hama'daki bu Cemiyetle, ne de Ebülhüda ile gizli açık hiç bir alakası*” olmadığını yazmak durumunda kalmıştır.²

Beyazıd Dersiamlarından Abdullah Ferid Efendi'nin 11 Mart 1909'da “*İttihad-ı Muhammedî*” isminde Arapça, Farsça ve Türkçe lisanlarında bir gazete çıkarmak için ruhsat istemesi³ resmi ve gayr-i resmi İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin mücadelesinin devamıdır. Divan-ı Harp sorgularından öğrendiğimize göre, bu şahısların *İttihad-ı Muhammedî* namında gazete çıkaracaklarını haber alan Derviş, bunu engellemek için Polis müdürüne gitmiş, fakat “münasebetsiz kişilerin gazetecilik yapamayacağı” kuralı bir mütalaadan ibaret olmasından polis müdürü Lütfi Bey mevzuyu sadece kaydetmekle yetinmiştir. Kısa zaman sonra 31 Mart hadisesi patlak verdiği için hiçbir sayısı çıkmasa da gayr-i resmi İttihad-ı

¹ *Volkan*, 7 Mart 1909, S. 66, s.1.

² *Volkan*, 20 Mart 1909, S. 79, s.1.

³ BOA, DH.MKT. 2764/66.

Muhammedî Cemiyeti reisi Emirizade Ömer Lütfi bu gazeteyi çıkarmaya teşebbüsten ömür boyu kalebentlikle cezalandırılmıştır.¹

Divan-ı Harp ifadelerine göre Derviş, gerek Cemiyet defterlerinde kayıtlı olanlardan, gerek ahlak-ı hamide ile muttasıf bulunanlardan meclis-i idare oluşturmak için o zaman gazetenin kar ortağı değirmende memur Binbaşı Refik Bey ve iki damadı Sabri ve İhsan Beyler ve oğlu Şihabettin ile istişare etmiş, uygun gördükleri şahısların onayını alarak isimlerini gazetesinde ilan etmiştir.² Derviş'in bahsini etmediği kuruluş aşamasında bir toplantıyı gazeteci Süleyman Tevfik bahseder. Tevfik'e göre 16 Şubat 1909'da, arasında Defter-i Hakani Mahmut Esat Efendi'nin de bulunduğu ekseriyeti ulemadan davetlilerle bu toplantı yapılmıştır.³ Neticede Derviş, bu ayrılık fikri sonrasında kendi istediği kişilerle yola devam etmiş ve kendi ekibini kurmuştur.

İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti ilk önce siyasi maksatlarla kurulmuş, fakat sonradan cemiyete dönüştürülmüştür. Bediüzzaman bunu şöyle anlatır:

Sonra işittim: bu ism-i mübareki bazı mübarek zevât -Süheyl Paşa ve Şeyh Sâdık gibi zatlar- daha basit sırf ibâdete ve Sünnet-i Seniye tebaiyete [tabi olmaya] nakletmişler. Ve o siyasi cemiyetten kat-ı alaka ettiler. Siyâsete karışmayacaklar. Lâkin tekrar korktum, dedim: Bu isim umumun hakkıdır, tahsis ve tahdit [hususilik ve sınırlama] kabul etmez. Ben nasıl ki, dindar müteaddit [birçok] cemiyete bir cihetle mensubum. Zira maksatlarını bir gördüm. Kezâlik o ism-i mübareke intisap ettim. Lâkin tarif ettiğim ve dâhil olduğum İttihâd-ı Muhammedî'nin (s.m.) tarifi budur ki: Şarktan garba, cenuptan şimâle [güneyden kuzeye] uzanan bir silsile-i nurânî ile merbut [bağlı] bir dâiredir. Dâhil olanlar da bu zamanda üç yüz milyondan ziyâdedir.⁴

9 Mart 1909'da İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin kurucular kurulu diyebileceğimiz "Saâdetlü Siyâdetlü Süheyl Fazıl Paşa Hazretleri, Şeyh Feyzullah Efendizâde Şeyh Muhammed Sâdık Efendi Hazretleri, Bediüzzaman Molla Sa'îd-i Kürdî ibn-i Mirzâ Hazretleri, Bandırma Nâibi Faziletlü Şevket Efendi, *Volkan* muharrirlerinden Farukî Ömer Şevki Efendi, İbn'ün-Nâfi' Ahmed Es'ad Efendi, Hacı

¹ *Son Vakayüüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, (Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Bayram Kodaman, Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996, s.224.

² Kocahanoğlu, s.206.

³ Cemal Kutay, 31 Mart, s.85; Osman Selim Kocahanoğlu, *Derviş Vahdeti ve Çavuşların İsyanı*, s.95.

⁴ Bediüzzaman, *Tarihçe-i Hayat*, s. 66.

Kurrâ-zâde Tefvik Efendi ve mücîz dersiamlardan Faziletli Ahmed Nazif Efendi” fevkalade müzakerede bulunmak üzere toplantıya çağırılmıştır.¹

İlk kurucusu Hz. Muhammed Mustafa (s.m.) ve Ashab-ı Kiram olarak gösterilen İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin² gayr-i resmi tesisi 24 Kanunisanı 1324'tür (H 15 Muharrem 1327, M 6 Şubat 1909).³ Bir kurum olarak kuruluş tarihi R 21 Mart 1325 (H 12 Rebiülevvel 1327, M 3 Nisan 1909), kuruluş yeri ve merkezi ise İstanbul *Volkan gazetesi* idarehanesidir. Yerebatan'daki cami-i şerif bitişiğindeki büyük konak İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti idare merkezi olarak belirlenmiştir.⁴ R 21 Mart 1325 (H 12 Rebiülevvel 1327, M 3 Nisan 1909) Cumartesi günü Cemiyetin açılış programı olarak mevlüt düzenlemiştir. Mevlit için Cemiyet-i İlmiyye, Talebe-i Ulûm Cemiyeti, Cemiyet-i İslâmiyye, İttihâd ve Terakkî Fırkası, Ahrâr Fırkası; Askerî, Arnavud, Çerkez, Kürd İttihâd ve Teâvün Kulüpleri ile bütün matbûat-ı Osmâniyye sahib-i imtiyâzlarına dâvetnâmeler gönderilmiş, bütün Osmanlı basını sahib ve muharrirleri davet edilmiştir.⁵ Cemiyet efradının mevlite yeşil sancaklarla katılmak istemesi üzerine Cemiyet idaresi, yeşil, çok büyük olmayan, üzerinde “La ilahe illallah” yazıp altında da “İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti” yazan bir sancak taşınmasına karar vermiştir.⁶

İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti açılış mevlidine 100 bini aşkın insan iştirak etmiştir. Talebe-i ulumun (medrese öğrencileri) önünde Ayasofya Camii'ne gelen Bediüzzaman Said-i Kürdî mevlitte ilk konuşmayı yapmıştır. Bediüzzaman, hürriyet, birlik olmak ve İslama riayet etmenin faydaları; kin, husumet, israf ve İslama zıt ahlakın zararlarını anlatan bir nutuk irad etmiştir.⁷ Ardından Derviş Vahdetî, hürriyet hürriyet kahramanları olarak Mithat, Kemal, Niyazi, Enver, Selahaddin, Eyüb Sabri

¹ *Volkan*, 24 Şubat 1324- 9 Mart 1909, S. 68, s.4.

² *Volkan*'ın 26 Şubat 1909 tarihli 57. sayısında (s.4) Selanik'ten -sorulardan anlaşıldığı kadar İttihatçılardan- gelen “Cemiyetin ilk müessisleri kimlerdir?” sualine Vahdetî'nin “Hazret-i Muhammed Mustafa (sav) ve Ashâb-ı Kirâmî'dir. Şimdiki hareket de, onun ve onların rûhaniyetleri tesirâtıdır. Müessislik dâvası edecek bir ferd mutasavver değildir [düşünülemez]. Öyleleri zuhûr ederse makhûrdur [hakir görülür].” diyerek cevaplaması eskiden beri var olan ama farklı mezhep ve meşreplerle hizmet edilen İslam'ın neşri davasının bir cemiyet olarak görünür kılınması olarak kabul edildiğini gösterdiği söylenebilir.

³ Derviş Vahdetî, 11 Mart 1909, “İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin Hakikati”, *Volkan*, S. 70, s.1.

⁴ *Volkan*, 23 Mart 1325- 5 Nisan 1909, S. 95, s.3.

⁵ *Volkan*, 23 Mart 1325- 5 Nisan 1909, S. 95, s.1.

⁶ *Volkan*, 18 Mart 1325- 31 Mart 1909, S. 90, s.1.

⁷ Bu nutuk biraz değiştirilerek Bediüzzaman'ın *Risale-i Nur* mecmualarından *Mektubat II* eserinin sonunda “Dağ Meyvesi Acı da Olsa Devadır: Bediüzzaman-ı Kürdî'nin Fihriste-i Makâsıdı ve Efkârının Programıdır” ismiyle yayınlanmıştır.

ve Hasan Beyleri ve hürriyeti öven, ittihadı vurgu yapan bir konuşma yapmıştır.¹ Mevlevî Hafız Osman mevlit, Enderun-i Humayun efendileri de ilahiler okumuşlardır. Beyazıt Dersiamlarından Hayretî Efendi duasına müteakip kurbanlar kesilmiş, sancak taşıyanlara yapılan bir saldırı hariç kalabalık olaysız dağılmıştır.²

3.2. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti Beyanname ve Nizamnamesi

Volkan gazetesi İttihad-ı Muhammedî Fırkası'nın sözcüsü olması hasebiyle fırkanın fikriyatını *Volkan* gazetesinden okumak münasip olacaktır. *Volkan* gazetesinin 48. sayısının (r. 4 Şubat 1324- M 17 Şubat 1909) ilk iki sayfasında nizamnamenin ilk hali 75. sayıda (r. 3 Mart 1325- M 16 Mart 1909) tekmil edilmiştir. 75. sayıdaki Beyanname arkasından yayınlanan İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin nizamnamesi, cemiyetin ne için kurulduğu ve neyi hedeflediğini açıkça göstermektedir. Yayınlanan bu Beyanname şöyledir:

Beyannâme

Bâlâ'daki [yukarıdaki] makaleden dahi müsteban [açıklanmış] olacağı üzere, bir şey ki, irâde-i İlâhîye taalluk eder [ilgilendirir], o şey bir tesir ile beraber husûle gelir [meydana gelir]. Gerek memleketimizde, gerek hâriçte, siyasî olarak birçok cemiyetler vardır. Hindistan'da İttihâd-ı İslâm, Avrupa'da, Amerika'da, cizvit ve misyonerler, cemiyet-i İsrailiyeler ve daha nice dinî cemiyetler olduğu gibi birçok da siyasî fırkalar vardır. Farmason, Karbonariler, Jön Avrupa, Sosyalistler, Komünistler, Pozitivler, Karl Maks'ın Cemiyet-i Beynelmîle'i, anarşist fırkaları ve idare fırkaları ve daha türlü türlü kitleler mevcuttur.

Saye-i nûr-i Muhammedî'de [Muhammedin nuru sayesinde], zaten mevcut olan uhuvvet-i Müslimîn [Müslümanların kardeşliği], bugün Dârül- hilâfe'de [hilafetin bulunduğu yerde] İttihâd-ı Muhammedî, namı altında neşr-i envâr-ı tevhid etmektedir [birlik nurlarını yaymaktadır]. Bunu bilmek lâzımdır ki, Cemiyet'e dâhil olmamakla hâşâ İslâmiyet'imize zerre kadar hâlel [zarar] gelmez, ve herhangi bir cemiyete dâhil olmak isteyen olursa, cemiyetimiz hiçbir ferdi şâyân-ı muâhaze [eleştiriye layık] görmez. Hamd olsun Cemiyet-i İlmiye,

¹ Bu konuşmasında İttihatçıların hürriyet konusunda başarılarını öven Derviş, sonradan bazı yanlışları da olduğu sitemini de unutmamıştır (*Volkan*, 23 Mart 1325- 5 Nisan 1909, S. 95, s.2).

² Geniş bilgi için bk. *Volkan*, 24 Mart 1325- 6 Nisan 1909, S. 96, s.1-2. Sancak taşıyanlara saldırılma hadisesi için bk. *Volkan*, 28 Mart 1325- 10 Nisan 1909, S. 100, s.1.

Cemiyet-i İslâmiye, Cemiyet-i Hayriye gibi birçok cemiyet-i dîniyelerimiz, İttihad ve Terakki ve Ahrar ve İtidal Fırkaları gibi cemiyet ve fırkalarımız mevcuttur. Bu cemiyetlerin zuhûru idare-i meşrûtalarda kesîrî'l-vukûdur [çoklukla olur]. Fırkasız meşrutiyetten hiçbir zaman matlub olan [istenilen] semerât iktitâf olanamaz [toplanamaz]. Fırka-i siyâsiyelerimizin kapıları, ilâ-mâşâallah, bütün Osmanlılar için açıktır. Bütün vatandaşlarımızın kanundaki hakk-ı müsâvâtına mal ve can ve ırzlarının te'min-i bekasına Kânûn-i Esâsî'miz mütekeffil olduğu gibi hiçbir suretle cemiyetimiz o hukuklarına yan gözle bile bakmaz.

Biz ki Muhammedîleriz, şer'-i şerif dairesinde hareket etmek mecburiyetindeyiz. Bu salâhiyetimize de hiçbir şahıs, şahs-i mânevi karışmaz ve karışamaz.

Bulduğumuz şu asr-ı medeniyette hiçbir fert diğerinin esiri olamaz. İşte bu esâretten, millet-i muazzama-i İslâmiyeyi tahlis [kurtarma], yâni bilcümle Müslimînin fikr-i siyâsî ve içtimâilerini uyandırarak buldukları devletler idaresinde tâbi buldukları kavânin [kanunlar] dairesinde hareket ederek terakkilerine çalışmaktır. Dâhilimize gelince: İttihad ve Terakki Cemiyetiyle Ahrar Fırkası veya diğer cemiyetler olsun hiçbirisinin teşebbüsât-ı meşrûasına [meşru girişimlerine] mûmânaat [engel] veya bir taarruz etmek gibi niyetimiz olmadıktan başka daire-i meşrûiyette hareket eden her cemiyet ve fırkanın zahiriyiz [gözeticisiyiz]. Binaenaleyh ahkâm-ı şer'îye ve kânuniyeye muhalif olarak hukuk-i umûmiyeye taarruz edenler görüldüğü takdirde de kat'iyen müsamaha olunmayacağı beyan olunur.

İttihâd-I Muhammedi Cemiyeti, Dersaadet Merkezi / Volkan İdârehanesi

Cemiyetin nizamnamesi şöyledir:

Cemiyetin, reisi ismi, maksadı, saha-i faaliyeti [faaliyet alanı] vesâiti [vasıtaları]:

Madde: 1) Cemiyetin reisi Hazret-i Muhammed Mustafa (s.m.)'dir.¹

Madde: 2) Cemiyetin ismi "İttihâd-ı Muhammedi Cemiyeti"dir. 1327 sene-i hicriyesinde Dârülhilâfe'de teşekkül etmiştir.

Madde: 3) Cemiyetin maksadı, memâlik-i hilâfette vesair bilâdda [beldelerde] mütemekkin [sâkin] anâsır-ı muhtelif-i İslâmiyenin [muhtelif İslam milletleri] tehzîb-i ahlâkına ve içtimaî terakkiyâtına bâis-i yegâne olan Kur'ân-ı Kerîm'in şerî'at-i mutahharanın [tertemiz İslam kanunlarının] ilâ-yevmi'l-kıyâm [kıyamet kadar] te'min-i devâmına sa'y ü gayret eylemek ve kâffe-i Müslimînin faaliyet-i siyasiye ve içtimaiyelerini tezyid ve tevhid etmek [artırmak ve birleştirmek] ve şer'-i şerif [şerefli İslam kuralları] ve Kânûn-i Esâsî-i münif ile müeyyed olup [desteklenip] Darülhilâfe'de teessüs eden [tesis edilen] usul-i meşvereti hırz-ı can bilerek muhafaza eylemek, Memâlik-i Osmaniyede kavânin-i hukûkiyeyi Mecelle-i Ahkâm-i Adliye müstemil [kapsar] bulunduğu gibi kütüb-i fihhiyeden [fıkıh kitaplarından] bil-istinbât [alınarak] bir de

¹ Bu madde 75. sayıda eklenmiştir.

ceza kanunu ve kavânin-i sâire-i muktaziye meydana getirerek ileride Meclis-i Mebusan'a arz etmek ve tasdikine iktirân etmesine çalışmak ve bütün harekât ve sekenâtımızı şer'-i şerifle tâyin etmek ve bu suretle istikbalde memâlik-i Osmanîye'de mehâkim-i Nizâmîyelerde [Nizamiye mahkemelerinde] kavânin-i şer'iyenin [şeriat kanunlarının] düstûrül-amel [hareket düsturu] olunmasına gayret etmek ve bütün livâ-i Muhammedi altında bulunan âlem-i İslamiyeti taarruzdan sıyânet eylemek [korumak].

Madde: 4) Cemiyetin saha-i faaliyeti bütün memâlik-i İslâmiyeyi ihtivâ eder [kapsar].

Madde: 5) İkinci maddede gösterilen makâsıda vüsûl için cemiyetin vesâit-i icrâiyesi [işleyişi] bervech-i âtidir [gelecek şekildedir]:

a) İttihâd-ı Muhammedî ve Meclis-i Mebusan hakkında mevzû-i bahs olacak mesâil [meseleler] için bir mahall-i içtimada [yerel toplantıda], şer'-i şerif daire-i münciyesinde cemiyete mensup ulemâ ve meşâyih [şeyhler, büyükler] ve siyasiyyun [siyasiler] cânibinden [tarafından] hutbeler ve nutuklar iradiyle icra-yı müzâkere etmek;

b) Cemiyete mahsus mahall-i içtimada [yerel toplantıda] fuzalâ-yı mensûbîn [faziletli Cemiyet mensupları] tarafından ulûm-i diniye, ahlâkiye, siyasiye, içtimaiye ve ahvâl-i câriyeye [günlük hadiselerle] müteallik [alakalı] ders suretinde vaazlar vermek;

c) Cemiyetin fikir ve mesleğini tefhim ve tâmim [anlatmak ve yaymak] için mevkut [vakitli] ve gayr-i mevkut [vakti belli olmayan] resâil [risaleler] ve mürevvic-i efkârı [fikirlere yayıcısı] olmak üzere Türkçe, Arabça, Farişice ve elsine-i sâirece gazeteler ve evrâk-ı mütenevvia [çeşitli yayın] tab' ettirmek ve keza bu maksadla ictima-ı umûmîler tertip eylemek;

d) Aynı maksadla taşralarda ve bilâd-i sâire-i İslâmiyede [diğer İslami beldelerde] teşekkül eden şubelerle teâtî-i muhâberât ile [haberleşerek] oralarda bu kabil neşriyat meydana getirmek ve ictimalar tertip ettirmek;

e) Lüzum gördükçe bilâd-i İslâmiye-i hâriciyeye [Osmanlı harici İslam beldelerine] vâizler göndermek.¹

Cemiyete Azanın Kabûlü ve Sûret-i Hurûcu [çıkarılış usulü]

Madde: 6) Cemiyetin şartnâmesini kabul ile ahkâmına ittiba eden ve şer'an [İslama göre] sinn-i rüşde [ergenlik çağına] vâsıl olan her ferd-i Müslim cemiyete dâhil olabilir.

Madde: 7) Cemiyete dühûlünü şifâhen ve tahrîren [sözlü ve yazılı] talep eden kimse cemiyete mensup bir âza veyahut Volkan gazetesi delâletiyle âzalığa kabul olunur.

Madde: 8) Âzadan herbiri istediği zaman cemiyeti terk etmekte muhtardır [serbesttir].

Madde: 9) Cemiyete karşı hiçbir âzanın taahhüdât-ı nakdiyyesi [nakit taahhütü] yoktur. Arzû-yi vicdânî ile i'tâ olunacak iânât-i nakdiye [nakit yardım] ve hedâyâ [hediye] maal-memnûniye kabul ve cemiyete vâridat [gelir] kayd olunur.

¹ Bu madde 75. sayıda eklenmiştir.

Madde: 10) Şeriat-i Ahmediye'ye muhalif harekette bulunanlarla menfaat-i şahsiye-i hafiye [gizli şahsi menfaat] tâkib eyleyen her ferd,¹ vâki olacak tenbihât-ı meşrûa ya rağmen ıslâh-ı nefis etmeyip de ısrar ederse, meclis-i idârenin ekseriyet-i ârâsıyla [çoğunluğun oyuyla] cemiyetten ihraç edilir, ihraç edilen âza isterse meclis-i umûmiye müracaat ve meseleyi ekseriyet-i kat'iyeye-i ârâ [oylama ile tam çoğunluğa göre] ile hallettirilebilir. Cemiyetten ihraç edilen âza bilâhare ıslâh-ı nefis ettiğini isbat ederek yeniden âza kayd olunmak isterse yine kabul edilir.

Madde: 11) Cemiyetten gerek ihtiyariyle [isteğiyle] gerek bilâ-ihtiyar [istemeyerek] çıkan âza, o zamana kadar cemiyete iâne ve hediye nâmıyla birşey vermiş ise istirdâd edemez [geri alamaz].²

İdare Teşkilâtı

Madde: 12) Cemiyetin idâre teşkilâtı: Darülhilâfe'de merkez-i umûmi ve taşrada şubelerle bervech-i zîr [aşağıda] gösterilen meclis-i idareler, meclis-i umûmiler, meclis-i kebirlerdir.

Meclis-i İdare Vezâifi [vazifeleri]

Madde: 13) İdare meclisinin müddeti bir sene devam etmek ve sene-i âtiyede [gelecek senede] tekrar intihab edilebilmek [seçilebilmek] üzere umum tarafından intihab olunan [seçilen] 25 âzadan mürekkeptir [oluşur].

Madde: 14) Meclis-i idare âzaları meyanında altı kişiden mürekkebe bir hey'et-i idare teşekkül edecektir.

Madde: 15) Meclis-i idare lüzumuna göre hey'et-i idarenin dâveti üzerine içtima eder. Azanın ekserisi hazır olmadıkça işe bakılamaz.

Madde: 16) Meclis-i idarenin vezâifi bervech-i âtidir [gelecek şekildedir]:

a) Meclis-i idare kararlarını hey'et-i idare vasıtasıyla icra ve mürevvic-i efkânı [fikirlerinin yayıcısı] olan gazete ile icab ederse icraatını ilân etmek.

b) Cemiyetin emvâl-ı menkûle ve gayr-i menkûlesini [taşınır ve taşınamaz mallarını] tasarruf ve idare etmek.

c) İcab ettiği takdirde maksada ait olan mevâddan [maddelerden] mâada [başka] işbu nizâm-nâmenin sair mevâddını [maddelerini] tâdil ve tezyîl etmek [ilave ile açıklamak].

Madde: 17) Kâffe-i vesâikın [tüm vesikalar] cemiyetçe makbul olması, meclis-i idareler taraflarından tayin olunan zevâtın imzalarının hâvi bulunmasına [içermesine] mütevakıftır [bağlıdır].

Madde: 18) Rûesâ-yı şubât [şube reisleri] Merkez-i Hilâfet'te buldukları zaman meclis-i idare müzâkerâtına [toplantılarına] iştirâk etmeğe salâhiyetdardır [yetkilidir].

Madde: 19) Hey'et, meclis-i idare âzası meyânından tefrik olunan altı kişiden mürekkebe [oluşan] ve muvazzaf [vazifeli] olup bunlardan biri reis-i heyet biri kâtip-i umumi ve biri veznedârdır.

Madde: 20) İdâre heyeti cemiyetin ümûr [iş] ve husûsâtını [hususî işlerini] rü'yetle [gözlemlemekle] mükelleftir.

¹ "Menfaat-ı şahsiye-i hafiye takip eyleyen her ferd" ifadesi 75. sayıda eklenmiştir.

² Bundan sonraki bütün maddeler 75. sayıda eklenmiştir.

Madde: 21) Bütün muhâberâtta [haberleşmede] imza yerine merkez-i şûâbata [şube merkezlerine] âid mühürler yahut mühür mündericâtı [içeriği] istimâl olunur [kullanılır]. Hiçbir ferd imzası tahtında [altında] muhâbereye salâhiyetdar [yetkili] değildir.

Madde: 22) Meclis-i idaredeki riyâset her defa bir âzaya muhavveldir [havale edilmiştir].

Madde: 23) Meclis-i idareden başka 25 âza namzedi olup meclisin her teşekkülünde aynı idare âzaları gibi sâhib-i reydirler [oy hakkına sahiptirler].

Madde: 24) Hey'et-i idarenin tâyini meclis-i idareye âit olduğu gibi tebdili de meclis-i mezkûre [bahsedilen meclise] aittir.

Madde: 25) Her bir karar ekseriyet-i ârâ [çoğunluğa] iledir.

Meclis-i Umûmî-i Merkezi ve Vezâifi [vazifeleri]

Madde: 26) Meclis-i umûmî-i merkezî, senede bir defa meclis-i idarenin ilânı üzerine her mahalleden intihâb olunan birer âzadan ibârettir. Meclis-i kebirden bir ay evvel İstanbul'da içtima ederek, meclis-i idarenin bir senelik hesâbâtını [hesaplarını] tedkik [inceleme], meclis-i idare âzalarını yeniden intihâb [seçme] veya ibkâ eder [devam ettirir].

Meclis-i Kebir [Büyük Meclis] ve Vezâifi [vazifeleri]

Madde: 27) Meclis-i kebir, Meclis-i idarenin dâveti üzerine senede bir defa İstanbul'da meclis-i idarenin tahsis eylediği yevm-i mahsusta [belirli günde] içtima eder.

Madde: 28) Meclis-i kebir, merkez ve şube meclis-i umûmîlerinden ibarettir.

Madde: 29) Meclis-i kebirin vezâifi bervech-i âtidir [aşağıda bahsedildiği gibidir]:

a) Cemiyetin sene-i âtiye [gelecek e-sene] için ne gibi fiil-i hayra teşebbüs etmesi lâzım geldiğini tâyin etmek.

b) Cemiyetin teşkilat ve nizâmnamesinin tâdiline lüzum görüldüğü takdirde ne suretle teşkil ve tâdil edilebileceğini tahsis etmek.

Şubeler ve Sûret-i Teşekkül [kuruluş usulü]

Madde: 30) Şubelerin teşekkülü, yirmi âzanın mevcudiyetine vâbestedir [bağlıdır]. Taşrada şubeler küşâd edildikçe keyfiyeti İstanbul'da merkez-i umûmîye ihbâr ve merkez-i umûmi kendilerine bir mühürle bir vesika-i resmiye irsâl eyler [gönderir].

Madde: 31) Şubeler, merkez-i umûmi nizâmnamesine tâbidir.

Madde: 32) İstanbul'da merkez-i umumiden mâada [başka] merkez veya şube yoktur.

Madde: 33) Cemiyetin şubeleri on bir kişi olmak üzere birinci sene müessisleri tarafından tefrik, ikinci sene şube meclis-i umumileri cânibinden bir sene müddetle intihâb olunur.

Madde: 34) Şubeler buldukları mahallerde cemiyet-i merkeziye tarafından kendilerine tevdi olunan vezâifi ifa eder.

Madde: 35) Şubeler, cemiyet-i merkeziye nizamnamesine muhalif hareket ederse keen-lem-yekün [yok] hükmündedir.

Madde: 36) Şubeler, ayda bir defa muamelât-ı hesabiyye [hesap kullanımı] ve cemiyete dahil olanlara dair merkeze i'tâ-yı mâlumat [bilgi verir] eder.

Madde: 37) Şubeler meyânında beş kişiden ibaret bir heyet-i idare teşkil olunur. Bunlardan biri reis, ikisi âza, biri kâtip biri de sandıkkâr olmak üzere tefrik olunur.

Şube Meclis-i Umûmileri ve Vezâifi [vazifeleri]

Madde: 38) Şube meclis-i umûmîleri, senede bir defa meclis-i idarenin ilânı üzerine her mahalle veya karyeden intihab [seçilen] olunan birer âzadan ibaret olup her vilâyet ve livâ merâkizindeki [kaza merkezindeki] şubelerde bil-ictimâ meclis-i idârenin bir senelik hesâbatını tedkik ve meclis-i idare âzalarını yeniden intihab [seçer] veya ibkâ [yerinde bırakır] eyler.

Madde: 39) Meclis-i umûmîler akdi ve netice-i mukarrerât-ı hususâtı [özel karar neticelerini] merkez-i umûmiye bildirilir.

Cemiyetin Varidatı [geliri]

Madde: 40) Cemiyetin vâridâtı, İhtiyarî olarak verilen îanelerden [yardım], hibelerden ve neşriyattan hâsıl olacak temettü'den [gelirden] ve ders ve hitabetler duhûliyesinden [gelirlerinden] ve bunların emsâli vâridattan [gelirden] ibarettir.

Madde: 41)¹ Şubeler vâridâtından, meclis-i kebir tarafından tensip olunan mikdar-i mebâliğ [uygun görülen miktar tutar], cemiyetin masârifât-ı umûmiyesine [genel giderlerine] medâr olmak için Darülhilâfe'de merkez-i umûmi ve taşrada şubeler tarafından rü'yet olunup [gözlemlenip] tasdiki meclis-i umûmî-i merkezîye aittir.

Nizamnameyi genel olarak değerlendirdiğimizde, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin hususi başkanı olmadığı görülür. Cemiyete Merkezî İdare heyeti azaları sırayla başkanlık edecektir. Nizamnamesinden anlaşıldığına göre Cemiyet'in amacı bütün İslam memleketlerinde Müslümanların birliğine çalışmak, Kanûn-ı Esâsî'ye mutabık Kur'an hükümlerinin icrasını temin etmek, Müslümanların ahlaken terakkisini sağlamak ve bütün Müslümanların saldırılardan muhafaza etmek olup bununla alakalı meclise tavsiyeler, halka nasihatler ve basın yoluyla irşatlar yapmaktır.

Bütün şube meclislerinin toplanmasıyla oluşan Meclis-i Kebir [Büyük Meclis], Cemiyetin hedefleri gözden geçirmek için senede bir defa İstanbul'da toplanacaktır. Her şubeden seçilen bir üye ile oluşan Meclis-i Umumi, Meclis-i Kebir'den'den bir ay önce toplanacak ve Meclis-i İdare'nin bir senelik hesabını inceleyecek ve Meclis-i

¹ Gazetedeki metinde, beşinci ve otuzyedinci madde sayılan ikişer kere kullanılmış, on dokuzuncu sıra sayısı ise atlanılmış olduğundan dolayı nizamname 40 madde görünmektedir. Burada 41 madde olarak düzeltilerek verilmiştir.

İdare azalarını sececektir. Meclis-i İdare ise 25 azadan oluşup bunlardan altı kişilik bir idare heyeti oluşturulacak bunlardan biri reis, biri kâtip, biri veznedar olacaktır. Vazifesi genel olarak yapılacak hizmetleri takdir etmektir.

Şubeler en az yirmi üye ile açılacak; Merkezî İdare, şubelere yetki için mühür verecek, şubeler yetkisini aşamayacaktır. On bir kişiden oluşan şube idarelerinde biri kâtip, biri reis, biri sanduktar olmak üzere beş kişilik idare heyeti olacaktır. Şubeler merkezden gelen emirleri uygulayacak, her ay gelir- gider ve üye bilgisini merkeze yollacaktır. Şube gelirlerinin bir kısmı ise umumi masraflar için merkeze yollanacaktır.

3.3. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin Fikriyatı

İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti, İslama hizmet eden çeşitli cemiyet, tarikat ve kuruluşların bir üst kimliği olma iddiasındadır. İslam birliğinin temelini oluşturacak birlikteliğin küçük bir başlangıcı olarak düşünülmüştür. Cemiyetin kuruluş amacı, İslam'ın yaşanması, terakkisi, kanunlarda İslam fikhına riayetinin sağlanması; Müslümanların tevhidi, din ve âlem-i İslam'ın taarruzdan korumasına hizmet için müzakere, ders, umumî toplantılar ve neşriyatla faaliyetlerde bulunmak olarak özetlenebilir.

Cemiyetin önde gelen münevverlerinden biri olan Bediüzzaman'ın *Volkan*'ın 27 Mart 1909 tarihli 86. sayısında yayınladığı "Sada-yı Hakikat" İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ni güzel tarif etmektedir:

Sadâ-yı Hakikat

Tarîk-i Muhammedî (Aleyhissalâtu Vesselâm) şübhe ve hileden münezzehtir olduğundan, şübhe ve hileyi îma eden gizlemekten de müstağnidir [uzaktır]. Hem o derece azîm ve geniş ve muhit [kapsayıcı] bir hakikat, bahusus [özellikle] bu zaman ehline karşı hiçbir cihetle saklanmaz. Bahr-i Umman [Büyük Okyanus] nasıl bir testide saklanacak?

Tekraren söylüyorum ki: İttihâd-ı Muhammedî'nin (Aleyhissalâtu Vesselâm) cihet-i vahdeti tevhîd-i İlahîdir. Peyman ve eymanı [akit ve yemini] de imândır. Encümen ve cemiyetleri, mesâcid [mescitler] ve medâris [medreseler] ve zevâyâdır [zaviyelerdir]. Müntesibîni [intisab

edenleri] umum müminlerdir. Nizâmnâmesi sünnet-i Ahmediye'dir (Aleyhissalâtü Vesselâm). Kanûnu, evâmir ve nevâhi-i şer'iyedir [İslâmî emir ve yasaklardır]. Bu ittihâd, âdetten değil, ibâdettir.

İhfa [gizlemek] ve havf [korkmak] riyadandır [gösteriştir] ve farzda riya yoktur. Bu zamanın en büyük fariza [Allah'ın kesin emri] ittihâddır [birliktir]. İttihâdın hedef ve maksadı; o kadar uzun, münşaiib [bölüm bölüm], muhit [kapsayıcı] ve merâkiz ve me'âbid-i İslâmiye'yi [İslâmî merkez ve mabetleri] birbirine rabtettiren [bağlayan] bir silsile-i nuranîyi [nurdan silsileyi] ihtizaza [titreşime] getirmekle, onunla merbut [bağlı] olanları ikaz ve tarîk-i terakkiye [ilerleme yoluna] bir hâhiş [kuvvetli isteği] ve emr-i vicdanî ile sevkettir.

Bu ittihâdın meşrebi, muhabbettir. Husûmeti [düşmanlığı] ise, cehâlet ve zarûret ve nifakadır. Gayr-ı Müslimler emin olsunlar ki; bu ittihâdımız, bu üç sığfata hücumdur. Gayrimüslime karşı hareketimiz iknadır. Zîrâ onları medenî biliriz. Ve İslâmiyeti mahubub ve ulvî göstermektedir. Zîrâ onları munsif [insafly] zannediyoruz. Lâübaliler [dine lakayt davrananlar] iyi bilsinler ki; dinsizlikle kendilerini hiçbir ecnebiye [yabancı, gayr-i müslime] sevdiremezler. Zîrâ mesleksizliklerini göstermiş olurlar. Mesleksizlik, anarşilik sevilmmez. Ve bu ittihâda tahkik ile dâhil olanlar, onları taklid edip çıkmazlar. İttihâd-ı Muhammedî (Aleyhissalâtü Vesselâm) olan ittihâd-ı İslâm'ın efkâr [fikirleri] ve meslek ve hakikatini enzâr-ı umûmiyeye [halkın nazarına] arz ederiz. Kimin bir itirazı varsa etsin, cevaba hâzırız.

Cihânın bütün arslanlarının bağlandıkları bir zinciri hileci bir tilkinin koparmasına imkân var mıdır?

Bediüzzaman'ın ifadelerinden anlaşıldığı üzere; geçmiş ve gelecek bütün Müslümanlar doğal olarak bu cemiyete mensup addedilmiş; İslam şeriatına bağlı bütün kulüp ve cemiyetler, tüm medrese, mescit ve zaviyeler İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin merkezleri olarak görülmüş; -her ne kadar *Volkan* cemiyetin resmi mürevvic-i efkârı olsa da- ila-yı kelimetulahı hedef ve maksat edinen bütün cerideler cemiyetin yayın organı olarak kabul edilmiş; böylece sivil ve sosyal alanda İslam birliğini gerçekleştirmek amaçlı kucaklayıcı bir cemiyet olarak ortaya atılmıştır.

İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin maksadı *Volkan*'ın bazı yazılarında açıklanılmıştır. Bu yazılardan bazıları şöyledir: 5 Şubat 1909 tarihli *Volkan*'ın 36. sayısında (s.3), "*Kur'an-ı Azimüşşan'ın ila yevmi'l-kıyam [kıyamete kadar] beka ve şeriat-i mutahhara-i Muhammediye'nin [tertemiz Muhammed'e ait İslâmî kuralların] muhafazası*" olarak tarif edilir. *Volkan*'ın 20 Şubat 1909 tarihli 51. sayısında (s.3) şöyle denilir:

Din-i mübin-i Ahmedî'ye olunan tecâvüzat-ı kalemiyeye [yazı ile saldırıya] hâtime çekilmek [son verilmek] zamanı hulûl etmiştir

[gelmiştir]. Hulûl etmiştir ki; “İttihâd-ı Muhammedi Cemiyeti” meydana gelmiştir.

Cemiyetin esas maksadından biri de, misyonerlere ve sâir mütecâvizlere ve bâ-husûs şu zamanda Avrupa’da pek ileriye giden felsefe-i maddiyye ve rûhiyyeye karşı müdâfaalar yaparak hakâyık-ı şer’iyyeyi herkese bildirecektir. Ümidvânız ki, hükûmet-i seniyyemiz de ahkâm-i şer’iyyeyi [İslamî kuralları] şimdikinden daha ziyâde himâye buyuracaklardır.

Volkan gazetesinin 63. sayısında (s.3) ise Cemiyetin maksadı şöyle tasvir edilir:

Dâr-ı hilâfet ve meşrutiyette, hürriyet, adâlet, müsâvât [eşitlik] esasları üzerine müesses olan Meclis-i Mebusan’ın devâm ve bekası,¹ yapılacak kavânin-i Osmaniyenin [Osmanlı kanunlarının] şeriat-i Ahmediye’ye teması, din-i mübînimize taassup olmadığı gibi, hiçbir zaman, mekânda mâni-i terakki [ilerlemeye engel] olmadığına da, müfterilere [iftiracılar] karşı şiddetle müdafaası ve bilâd ü emsâr-ı sâirede [diğer memleketlerde] bulunan ihvân-ı dinimizin [din kardeşlerimizin] maariften [eğitim], sanâyi’den, ticaretten vesâir terakkîyat-i ictimaiyeden [sosyal ilerlemeden] behremend olmaları [faydalanmaları] ve tecâvüzât-ı hâriciyeden [harici saldırılardan] her suretle masun bulunmaları [korunmaları] için tedâbir ve teşebbüsât-ı dâimede [daimi girişim ve tedbirlerde] bulunmaktan ve daima birbirimizden haberdâr olmaktan ibaret

“*Beyanname*” başlığıyla 57. sayının (26 Şubat 1909) ilk sayfasında “İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti” imzalı bir yazıda da cemiyet şöyle anlatılmıştır:

‘İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti’ hiç bir cemiyete iltihâk edemez.

İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti’ sırf Muhammediyâna [Muhammed’e tabi olan Müslümanlara] mahsûs olup, hâlbuki memâlik-i Osmaniyemiz anâsır-ı Hristiyânîyenin de [Hristiyan halkın da] vatanı olmak haysiyetiyle sâir memâlikte [memleketlerde] olduğu gibi memleketimizde de müteaddid [çeşitli] fırak-ı siyasiye-i muhtelitanın [karışık siyasi partilerin] bulunması lüzûmunu kemâl-i memnûniyyetle telakki eder.

‘İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti’ bu fırkalardan adâlete, müsâvata, hürriyete en ziyâde riâyet edenlere nazar-i hoşnûdî ile bakar. Ve terakkîyât-ı medeniyye [medeni ilerleme] nokta-i nazarından hiç bir sûretle tevhid-i mesâiden [beraber çalışmaktan] mücânebet etmez [çekinmez].

‘İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti’ bütün Osmanlıları vatandaş addettiği gibi müdâfaa-i vatan için saff-ı harbte bulunacak bütün anâsır-ı

¹ Saltanatın hilafetle beraber olduğu Osmanlı’da, Vahdetî’nin “ileride Cumhuriyet getirileceğini” belirten bir yazara hürriyeti kabul etmekle beraber “böyle sözler olmaz, zira burası üç yüz milyon Müslüman’ın Darülhalifesi’dir” (Volkan, 2 Mart 1909, S. 61, s.1) diyerek karşı çıkmasını Meşrutiyete karşıymış gibi anlamamak gerekir.

Hıristiyâniyyeyi [Hristiyan halkı] Osmanlı olmakla istikbâl eder [kabul eder].

‘İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti’ herhangi cemiyet ve fırkaya mensûb olan efrâd-ı Müslimîni dâhil-i dâire-i hudûdu etmekte [içine almakta] hiç bir mâni tasavvur etmez.

Binaenaleyh; böyle hürriyet ve müsâvât-ı tâmmeyi [tam eşitliği] tâkip etmek mesleğinde bulunan bir cemiyete, başka fırkaları takviye etmek, yâhut bir şahsın mürevvic-i efkârı [fikirlerinin yama aracı] olacağını ortaya atmak sûretleriyle İttihâd-ı Muhammedî’ye darbe vurmaya niyetinde olanları cemiyet, kemâl-i salâbetle reddeder. Ve hiç bir şahs-ı mutasavver [zannedilen bir şahıs] ile münâsebeti olmadığını ve cemiyetin sırf hamiyet-i İslâmiyye üzerine teessüs ettiğini beyân eyler.

Volkan’ın 57. sayının (26 Şubat 1909) son sayfasında ise Vahdetî, Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye gibi aynı maksada hizmet eden cemiyetlerle arzu edildiği halde birleşebileceği ve İslam şariatının tam uygulanmasının ancak Avrupayı da dikkate alarak elbirliğiyle çalışmak ve kesinlikle saldırgan bir tutumda olmamakla mümkün olabileceği savunmuştur. *Volkan*’ın 75. Sayısında (16 Mart 1909, s.2) İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti’ne mensup herhangi birinin istediği cemiyet ve fırkaya da girebileceği, Müslümanları siyasi ve ictimai olarak uyandırarak, bulunduğu devletlerin kanunları dairesinde terakkilerine çalışılacağı ve şer’i ve kanunî hükümlere muarazaya (karşı gelinmesine) kesinlikle müsamaha edilmeyeceği bir beyannameyle ifade edilmiştir.

Volkan’ın 90. sayısında (s.1) Cemiyetin açılışı için verilecek mevlite herkesin katılabileceği beyan edilirken, Cemiyet’e iştirak etmeyenlere kesinlikle başka gözle bakılmaması da uyarılmış, dinen herkesin istediği gibi yaşayabileceği belirtilmiştir.¹ Cemiyet kendini siyasi değil dini bir kuruluş olarak görmüş, beyannameyi de anlaşılacağı üzere her fırka ve cemiyete kapılarını açmış, kendi mensuplarına da her türlü fırka ve cemiyete katılabilme hakkını vermiştir. Tarikata bağlı birinin aynı zamanda ayrı bir mezhebe de bağlı olması gibi, herkesin kendi mezhep ve tarikatında serbest olmasıyla beraber İttihad-ı Muhammedî altında birleşip sosyal birliktelik hedeflenmiştir.

¹ İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti’ne katılmayan Müminleri, Muhammedi birlikten hariç sayılıp küfürle itham edildiğine dair bazı zanlar vardır ki; bu yazı bu düşünce de olanları tekzip etmektedir. Zira Cemiyet’in saece bu isim altında olanları mümin saymak gibi bir fikri çağırışın herhangi bir yazısı yoktur. Nitekim Bediüzzaman da *İki Mekteb-i Musibet Şehadetnamesi yahut Divan-ı Harp-i Örfî* isimli makalesinde (Bediüzzaman, *Tarihçe-i Hayat*, s.33) Cemiyeti “şarktan garba güneyden kuzeye geniş bir dairedeki 300 milyon Müslüman kitle” olarak tarif eder.

İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti adına bahsi geçen maksatlara hizmet babında *Volkan* gazetesinde müdafaa edilen bazı fikirleri şöyle sıralayabiliriz:

1. Şer'î kanunlar mülkî kanunlar üzerine hâkim olarak görülmüştür.¹ Hürriyet, şeriat kanunlarının icrası için desteklenmiş, şeriatın istibdat ve irtica ile irtibatlandırılmasına karşı çıkmıştır.² Meclise Kütahyalı âlimlerce sunulan “Kur'ân-ı Azimüşşân'ın emir ve irâe buyurduğu veçhile ahkâm-ı şer'iyenin tamamen icrasına riâyet olunması” bâbında tanzim ve tertip ve mebusân-ı kirama takdim olunan mazbata'nın³ *Tanin* gazetesinde dile dolanması, hadsizlik ve cahilliklerine atfedilerek sert bir şekilde eleştirilmiştir.

2. Şeyhülislam Efendi'nin makamının Sadrazamla aynı olduğu ve Halife'nin direk emriyle atandığı halde “Şeyhülislamın Meclis itimadına başvurması ve milletvekillerine izahata çağırıldığında icabet etmesi, bu makamının kıymetini bilmemek” olduğu savunulmuştur. Şeyhülislam'ın vazifesi “Meclis-i Vükela'da bulunması muhtemel şeriat-ı gara-yı Ahmediyye'ye muhalif durumlar meydana gelmemesi için bir amir-i şerî (İslam kanunlarına göre amir)” olduğu beyan

¹ *Volkan*, 25 Şubat 1909, S. 56, s.2.

² *Volkan*, 18 Şubat 1909, S. 49, s.1-2; 4 Mart 1909, S. 63, s.1-2. Hatta İran'daki hürriyetçilerini destekleyen yazılar dahi yazılmıştır (*Volkan*, S. 82, s.4).

³ *Volkan*'ın 4 Mart 1909 tarihli 63. sayısında(s.4) “Kavânîn ve nizâmâtın ahkâm-i şer'î şerife tatbiki için Kütahya ulemâ-yı kirâmı tarafından elli kadar imza ile Meclis-i Mebusan riyâsetine takdim olunan istirhamnâme” İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin ehass-ı amali (en mühim emeli) olduğundan bahis ile bir sureti yayınlanmıştır. Mektubun Meclisin ekser vekillerince “medeni kanunların fıkıh kaidelerine tatbiki” isteğinin değerlendirilmeye alınmasına teşekkür nitelikli olması dikkat çekicidir. İstirhamname şöyledir:

Ey mebusân-i kirâm! Vükela-yı fihâm hazerâtı! Kanûn-i medenînin kavâid-i fıkhiyeye tatbiki için kütüb-i fıkhiyenin [fıkıh kitaplarının] Mecelle gibi tercümesiyle kavânin [kanunlar] vücuda getirmesi hakkındaki takririniz ekseriyet-i ârâ [oy çokluğu ile] ile nazar-ı mütâlaaya alınarak ilmiye ve adliye encümenlerine havâle buyurulmuş olduğu evrâk-ı havâdisde manzûr-ı uyûn ve vâsıl-i sâmia-i şükranîyetimiz oldu [sevince ve memnunluğa sebep oldu.]. Şu müjde-i azîm Huda bilir cihanlar ve belki canlar değer. Millet-i Osmaniyece ve be-tahsis Kütahya sancağı sekencesince [sakinlerince] bir ni'met-ü ihsân-i bi-adil [çok adaletli ihsan nimeti] olmasıyla nasıl teşekkür edeceğimizi şaşırдық. Fart-ı meserret ve mefharetimizden [şiddetli sevinçten] ne yapacağımızı bilemedik. Çünkü her şahsın kendi keyfine göre te'vil ve tefsire elverişli kanunlarımız, şu mülkü bu hâle getirdi. Kanunsuzluk ve fücûrun envânı meydana koyarak namus ve hukuk-i millet pâymal oldu. Devletimizin kâfil-i madde-i hayâtiyesi [hayati kuralının kefilisi] olan kânûn-i adâlet kânûn-i İlâhîdir. Şu Devlet-i Osmaniye'yi teşkil eden anâsır-ı muhtelifenin [farklı milletlerin] bütün hukûkunu muhâfazaya mütekeffil ve bir gûnâ tebdil [değiştirme] ve tağyir [başkalaştırma] ve sûi-tefsir [kötüye yorma] gibi ihtimalâtın [ihtimallerden] berî ve ârî olan ahkâm-ı fıkhiyenin [fıkhi hükümlerin] ve alelhusûs [özellikle] derci ehem [konulması çok mühim] olan ukûbat [cezai kanunları] kısmının tercümesinde te'vilât-i ba'îdeye [uzak yorumlara] mahal bırakmayarak kânûn-i adâlet muhafaza buyurulmasının istircâ [rica] ve istirhâmına cesaret eyledik. Baki muvaffak bilhayr olasınız efendilerimiz.

edilmiştir.¹ Buna rağmen Sadrazamın “sair milletlerden kanun-ı esasilerinden kanun alınması” talebine Şeyhülislam’ın itiraz etmemesi, “şer-i şerife karşı müsamaha ile hareket etmek” olarak görülerek eleştirilmiş; “İslam Şeriatı’nın (kanun ve kurallarının) sair milletlere ihtiyacı olmadığı” savunulmuştur.²

3. Talebe-i uluma yapılan haksızlıklara karşı çıkmıştır.³ Medreselerin ıslahı ve birer üniversiteye çevrilmesi istenmiştir.⁴ Padişah ile ulemayı denk tutan şer-i şerife göre ümeraya yani idarecilere üstün sayılması gereken ulema ve talebelerin kıymetten düşürülmesine itiraz edilmiş; adalette gayrimüslimlerle eşitlik kabul edilmiş, ancak din ve ilim cihetiyle denklik reddedilmiştir.⁵

4. İslam’a muhalif görülen haller şikâyet edilip düzeltilmesi istenmiştir ki bunları şöyle sıralayabiliriz: Rakkaselerin (oyuncu veya dansözlerin) edebe muhalif gösterilerini sahneleyen tiyatrolara ve aşk konulu kadın tiyatrolarına karşı çıkmıştır.⁶ Yine kız mektepleri açılarak dans öğretmek, piyano çaldırmak, sadece siyasi fikirler telkin etmeye, nefse hizmetçi sahneler gösterme niyetiyle olduğu iddiasıyla itiraz edilmiştir.⁷ Müslüman Mahallesi yanında ve Müslüman çarşısında gayet göz önünde bir meyhanenin İttihatçılara mensup Müslüman adını taşıyan birinin açmasına tepki gösterilmiştir.⁸ Fetva dairesince izin verilmeyen ecnebi kalpakları (şapkalarının) Müslümanlarca kullanılması kınanmıştır.⁹

5. Kutsal yerlerin (Mekke-Medine) adaletle idare edilmesi, halkına zulmedilmemesi,¹⁰ Harem’in her vakit ibadete açık olması, güvenliği tesis edilip eşkiyanın te’dir edilmesi üzerine defalarca yazılar yazılmıştır.¹¹ Hac ibadetinin kolay

¹ *Volkan*, 24 Şubat 1909, S. 55, s.1; 25 Şubat 1909, S. 56, s.2.

² Genel olarak bk. *Volkan*, 19 Şubat 1909, S. 50, s.1.

³ Vahdeti, İstanbul ahalisinin 305 senesi itibariyle askere çağrıldığı halde, talebe-i ulumun 299 senesi itibariyle askere çağırılmasına (*Volkan*, 9 Şubat 1909, S. 40, s.3); devlete asker ihtiyaç olduğunda bütün talebenin gidebilecek olduğu, fakat bu hükmün adaletle Irak, Arabistan ve Kürdistan’da da uygulanamaması adalar sağlanmasına (*Volkan*, 5 Mart 1909, S. 64, s.3); askerin talebe imtihanına müdahale etmesi (*Volkan*, 5 Şubat 1909, S. 36, s.3) vb. adaletsizliklere karşı çıkarak *Volkan*’da dillendirmiş, Talebe-i Ulum Cemiyeti’ne de sayfalarında söz ve destek vermiştir (*Volkan*, 25 Şubat 1909, S. 55, s.4; 27 Mart 1909, S. 86, s.4).

⁴ *Volkan*, 26 Mart 1909, S. 85, s.4.

⁵ *Volkan*, 22 Şubat 1909, S. 53, s.3-4.

⁶ *Volkan*, 6 Şubat 1909, S. 37, s.3-4; 8 Şubat 1909, S. 39, s.3.

⁷ *Volkan*, 22 Şubat 1909, S. 53, s.4.

⁸ *Volkan*, 4 Mart 1909, S. 63, s.1-2.

⁹ *Volkan*, 4 Mart 1909, S. 63, s.2.

¹⁰ *Volkan*, 24 Şubat 1909, S. 55, s.3-4.

¹¹ *Volkan*, 21 Şubat 1909, S. 52, s.3-4; 3 Mart 1909, S. 62, s.3.

olması için basın aracılığıyla ve vapur şirketi kurmak yoluyla hizmet etmek istenilmiştir.¹ Hac ibadetini engelleyen Hindistan hükümeti eleştirilmiştir.²

6. Bir din haline gelmiş olarak gösterilen Farmasonluk, İslam dinine engel teşkil eden birer kara bulut olarak görülüp, Müslümanların taassupları terk edip İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nde birleşilerek Farmasonluğa karşı kalemle mücadele etmeleri savunulmuştur.³

7. Hem parti hem de cemiyetlerin İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti altında birlik olup vatana ve âlem-i İslama hizmet etmelerini istemiştir.⁴ Fırkasız da meşrutiyet olabileceği savunulmuş; partilerin birleşerek insaniyet-i suğra [küçük insanlık] olan Osmanlılığa, Müslüman cemiyetlerin birleşerek insaniyet-i kübra [büyük insanlık] olan İslama hizmet etmeleri teklif edilmiştir.⁵ Son bir çare olarak da Hürriyet ilanı sonrası kurulan bütün kulüp ve cemiyetler toplanıp, toplumun ne istediğini konuşup ortak bir noktada karar kılınması talep edilmiştir.⁶

8. Alaylı komutanların -ki sayıları onbin olduğu *Volkan*'ın 80. sayısında (21 Mart 1909, s.3) bahsedilmektedir- madur edilmemeleri için hakları savunulmuştur,⁷ fakat ne olursa olsun komutanlarına tam itaat ile kanun ve haktan ayrılmamaları tavsiye edilmiştir.⁸ Askerlerin siyasete girmelerine ise hoş bakılmamıştır.⁹

3.4. Cemiyetin Kurucuları ve Düşünceleri

İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti, şube meclislerinin sene de bir defa toplandığı **Meclis-i Kebir** [Büyük Meclis], her şubeden seçilen bir kişinin Meclis-i Kebir'den

¹ *Volkan*, 21 Mart 1909, S. 80, s.3.

² *Volkan*, 20 Şubat 1909, S. 51, s.4.

³ *Volkan*, 23 Şubat 1909, S. 54, s.1-2.

⁴ *Volkan*, 12 Mart 1909, S. 71, s.1-2.

⁵ *Volkan*, 19 Mart 1909, S. 78, s.2.

⁶ *Volkan*, 21 Mart 1909, S. 80, s.1-2

⁷ *Volkan*, 21 Mart 1909, 80 (2-3); 23 Mart 1909, 82 (1-2).

⁸ *Volkan*, 28 Mart 1909, S. 87, s.1-2. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti askerlere karşı hürmetkâr olduğu gibi, askerler ile beraber hem alaylı hem Harbiyeli komutanlar da İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ne muhabbet ve alakalı olmuş, şeriat taraftarı yazılar yazmışlardır (*Volkan*, 21 Mart 1909, S. 80, s.2-3; 22 Mart 1909, S. 81, s.3-4; 27 Mart 1909, 86(4); 30 Mart 1909, S. 89, s.4).

⁹ *Volkan*, 5 Nisan 1325- 18 Nisan 1909, S. 108, s.1.

bir ay önce toplanması ile oluşan ve Merkezî Meclis-i İdare azalarını seçen **Meclis-i Umumi** ve Cemiyet'in genel hizmetlerini takdir ve kontrol eden 25 asil 25 yedek üyeden oluşan **Meclis-i İdare** azalarıyla, Merkezî Meclis-i İdare'nin işlerini hızlandırmak için bunların içinden seçilmiş biri dönüşümlü reis, biri veznedar, biri de kâtip olmak kaydıyla 6 kişilik bir **idare heyetinden** oluşmaktadır. En az 20 kişi ile kurulabilen şubeler ise 11 kişilik bir **Şube Meclis-i İdaresi** ve bunların arasından seçilen, biri reis, biri sanduktar, biri kâtip olmak üzere beş kişiden oluşan bir **idare heyetinden** müteşekkildir.

Şubelerin bazı reislerinin *Volkan*'da ismi geçmekle beraber teşkilatları hakkında fazla bilgi yoktur. Merkezî Meclis-i İdare azalarının isimleri ise bellidir. Fakat bunların içinden seçilen 6 kişilik idare heyeti ve bu heyetin kaç kere toplandığı, toplantılarda Cemiyet'e kimlerin reislik yaptığı belli değildir. Cemiyet'in en belirgin kadrosu ve kurucuları olan bu Merkezî İdare azalarını tanımak Cemiyeti anlamamızı da kolaylaştıracaktır.

3.4.1. Merkezî Meclis-i İdare Azaları

Derviş Vahdetî'nin organizesi ile yeniden şekillenen İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti içinde hemen her kesimden üye bulunmaktadır. 75. Sayının son sayfasında yayınlanan aynı zamanda kurucu üyeleri olan İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti Dersaadet Merkezî Meclis-i İdare Azaları şöyledir:

1. Saâdetlü siyadettü Süheyl Fazıl Paşa hazretleri
2. Şeyh Feyzullah Efendizâde reşâdetlü Muhammed Sâdık Efendi hazretleri
3. Bayezid dersiâmlanndan faziletlü Mehmed Emin Hayreti Efendi
4. İbnünnâfi' Ahmed Es'ad Efendi
5. Şeyh el-Hac Mehmed Emin Efendi
6. Karagümrük Cami-i şerifi ikinci imamı Nevşehirli Hâfız Mehmed Sabri Efendi
7. Bandırma nâibi faziletlü Şevket Efendi
8. Bedüzzaman Said-i Kürdî ibni Mirza

9. Hırka-ı Saadet-i Hazret-i Nebevî kethüdâsı atûfetlü Hacı Hayri Beyefendi
10. Evkâf-ı Hümâyûn Serveznedarı saadetlü Râşid Efendi
11. Debre-i Bâlâ redif kumandanlığından münfasıl Ferik Rıza Paşa
12. *Volkan* muharrirlerinden Fârukî Ömer Şevki Efendi
13. Tarikat-ı Halvetiyyeden Şeyh Seyyid Müslim Penah Efendi Dârendevî
14. Binbaşı Refik Beyefendi
15. Kâdirî Şeyhi reşâdetlü Veli Mehmed Afgani Efendi
16. Mucîz dersiâmılarından faziletlü Ahmed Nazif Efendi
17. Feriklikten mutekâid Hacı İzzet Paşa
18. Sivas vilayeti nakîbüleşraf kaymakamı Seyyid Abdullah el-Hâşimî el-Mekkî

Efendi hazretleri

19. Me'murînden İhsan Bey
20. Me'murînden Hayri Bey
21. Fatih dersiamlarından Divrikî Kadızâde faziletlü Abdullah Ziyaüddin Efendi
22. Şeyh Yunus Dergâhı postnişîni Şeyh Ali Efendi
23. Beylerbeyi Câmî-i şerifi vâizi Hacı Kâzım Efendi
24. Şeyhzâde Hacı Mehmed Efendi
25. Müderrisinden Tevfik Efendi
26. *Volkan* Muharriri Derviş Vahdetî

Boşalan Meclis-i İdare azaları yerine seçilenler ise:

1. Beyazıd Dersiamlarından Orduvî Osman Bedrettin
2. Memurinden Safvet Bey

İdari aza olduğu belli olmayıp, İstanbul'da azalar arasında bahsi geçen diğer şahıslar ise şöyledir:

1. Mısır müftüsü Şeyh Muhammed Abduh telamizinden [öğrencilerinden] Medine-i Münevvere ahalisinden es-Seyyid Muhammed Ömer Kâtip¹
3. Kürsi Şeyhlerinden Abdurrahim Efendi
4. Şehzade Vahdettin Efendi
5. Vahdettin'in ağası Mehmet Esat Efendi

¹ *Volkan*, 27 Mart 1909, S. 86, s.4.

İttihad-ı Muhamedî Cemiyetine iştirak eden Etranos Kaza Naibi Mehmet Feyzi Efendi, Cami-i Kebir Dersiamlarından Kırımlı Bekir Zeki Efendi, İlmiye'den Musul'lu Reşid el-Ömerî Efendi, Bayezid Dersiamlarından Ahmet Rasim Efendi gibi bazı önemli isimler ve askerlerden birçok şahıs da bulunmaktadır.¹

Volkan'ın 68. sayısının (9 Mart 1909) son sayfasında toplantı için davet edilen şahıslar, ilk kurucu üyeler ve nizamnameyi tekrardan elden geçirenler olsa gerekir. Fevkalade toplantıya çağırılanlar şöyledir:

Saadetlü siyâdetlü Süheyl Fazıl Paşa Hazretleri'ne, Şeyh Feyzullah Efendizâde reşâdetlü Şeyh Mehmed Sâdık Efendi Hazretleri'ne, Bediüzzaman Molla Said-i Kürdî ibni Mirza Efendi Hazretleri'ne, Bandırma nâibi faziletlü Şevket Efendi'ye, Bayezid dersiâmlarından faziletlü Mehmed Emin Efendi'ye, muharrirlerimizden Farukî Ömer Şevki Efendi'ye, İbnünnâfi Ahmed Es'ad Efendi'ye, Hacı Kurâzâde Tevfik Efendi'ye, mucîz dersiâmlardan faziletlü Ahmed Nazif Efendi'ye. İttihâd-ı Muhammedi Cemiyeti hakkında fevkalâde müzâkerede bulunmak üzere üç gün zarfında Süheyl Fazıl Paşa ve Şeyh Mehmed Sâdık Efendiler hazerâtnın idarehanemize birer vekil göndermeleri diğer zevât-i kirâmın da lütfen bizzat teşrif eylemeleri mütemennâdır [temenni edilir]. Kıbrıslı Derviş Vahdetî

Cemiyet nizamnamesinin son hali belli olmadan kurucuların çağırıldığı toplantıya üyelerin bizzat, fakat Süheyl Fazıl Paşa ve Şeyh Mehmet Sadık'ın birer vekille katılmaları istenmiştir. Mehmet Sadık Efendi hastalığı dolayısıyla kendisine vekil olarak müdür-i umurum (işlerimin idarecisi) dediği, aynı zamanda da 4 numaralı aza olan İbnünnâfi' Ahmed Es'ad Efendi'yi tayin etmiştir.² Bu zatlara böyle bir ruhsat verilmesi, Cemiyet'in duayeni olup çok meşgul insanlar olmaları ve kendi namına söz söyleyebilecek temsilcileri bulunması ile izah edilebilir.

Merkezî Meclis-i İdare azalarından Şeyh el-Hac Mehmed Emin Efendi, “vakıf ve din işlerine bakılacak” diye Hintli Seyyit Tahir Efendi'nin yönlendirmesi ile İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ne dâhil olmuştur. Mehmet Emin Efendi, Halvetî Şeyhi Müslim Penah Efendi'ye de durumu anlatmış, rızası üzerine ismini alıp *Volkan*

¹ Mete Tuncay ve diğerleri, *II. Meşrutiyet'in İlk Yılı (23 Temmuz 1908 – 23 Temmuz 1909)*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008, s.290.

² *Volkan*, 12 Mart 1909, S. 71, s.3.

idaresine vermiş olduğunu Divan-ı Harp sorgusunda ifade etmiştir.¹ Sonradan Merkezî Meclis-i İdare'ye dâhil edilen Osman Bedrettin ise İttihatçılara taşrada çok hizmetler ettiği halde “kanunların İslam fihkına tatbiki'ni talep eden bir layihayı meclise vermesi sonrası İttihatçı *Tanin* ve *Şura-yı Ümmet*² gazetelerinde şer-i şerife (İslam şeriatına, kanunlarına) hükmetsizlik eden yazılarından”, İT'den ayrılıp İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ne katıldığını söylemiştir.³

Cemiyet henüz kuruluş aşamasında iken ismi geçen 25 kişiden bazı zatlar istifa etse de Cemiyet hızla büyümüştür. Derviş, bu zatların istifasını şöyle anlatır:

Bazılarının ahlâksızlıkları anlaşıldığı için Heyet-i İdareden çıkarılıp yerlerine yine cemiyete mensup olan zevattan başkaları alındı. Meclis-i İdare Heyetinden çıkarılanlar Evkaf Serveznedarı Şeyh Raşit Efendi, Kadıköyü'nde mukim Debre Jandarma Kumandanı sabık Ferik ismi gazetede münderiç olan paşa, Sivas Nakibüleşraf Kaymakamı Abdullah Efendi'dir. Bir de Fatih dersiamlarından Kadızade Ziyaüddin Efendi istifaen çıkmıştır. Sebeb-i istifası da Murad Bey'in İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti tarafından mebus namzetliğine irae edilmesi [istenilmesi] hakkındaki teklifine muvafakat edilmemesidir. Beylerbeyi Şeyhi olup ismini tahattür etmediğim zat da kendi intihap ettiği [seçtiği] adamların Meclis-i İdare olmak teklifine adem-i muvafakatımdan dolayı istifa etti.⁴

Evkâf-ı Hümâyûn serveznedarı saadetlü Râşid Efendi ile Debre-i Bâlâ redif kumandanlığından münfasıl (ayrılmış) Ferik Rıza Paşa sebebini beyan etmeden azalıktan istifa edenlerdendir.⁵ Bu istifa, Kocahanoğlu'nun dediği gibi Evkâf-ı Hümâyûn Başveznedarlığı, Padişah ve hanedan mensuplarına ait vakıfların işletilmesine baktığından Abdülhamid'in için içinde olduğu anlaşılacağı, ya da – Abdülhamid'in hatıratına göre- Abdülhamid'in İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti ile

¹ Kocahanoğlu, s.229

² 1902'de Bahaeddin Şakir ile Samipaşazade Sezai'nin Kahire'de kurduğu Jön Türk dergisi, 1929'a kadar 220 sayı çıkarmıştır. Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti yayın organı olarak İstanbul, Selanik ve Paris'te yayına devam eden Şura-yı Ümmet yayını, döneminin bütün kültür sorunlarını işlemiştir. Osmanlı'nın son zamanına göre liberal ve radikal yazılarıyla 31 Mart'tın çıkmasında mühim rol oynamıştır. Bazen günlük bazen aylık olarak çeşitli formatlarda yayınlanan dergide Ali Kemal, Ahmet Ferit, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Samipaşazade Sezai yazarlık yapmıştır.

³ *Volkan*, 23 Mart 1909, S. 82, s.4; 27 Mart 1909, S. 86, s.2.

⁴ Divan-ı Harp sorgusu kayıtlarından bk. Kocahanoğlu, s.208. Abdülhamid düşmanlığı üzerine kitabını yazmış ve Abdülhamid'in devrilmesine sebep olmuş Mahmut Şevket Paşaya da kitabının önsözünü yazdırmış olan McCullagh *Abdülhamid'in Düşüşü* kitabında İMC kurucuları olarak “Yıldızdaki başharemağası veya kızlarağası, İkinci Haremağası Nadir Ağa, sultanin oğullarından biri, sultanin yeğenlerinden biri, Derviş Vahdeti ve bu türden birkaç kişi idi. Sözünü ettiklerimin tümü de Yıldız'da otururlardı.” göstermesi pek de dedikodudan öteye geçmeyen delilsiz sözlerdir. Zaten Vahdeti de sarayda oturan birisi değildir (McCullagh, s.67).

⁵ *Volkan*, 23 Mart 1909, S. 82, s.3.

kendisi arasında bağ kurulmasının ileride kendisine zararı dokunacağı korkusundan¹ Abdülhamid müdahalesiyle istifa ettirilmiş olabilirler.² Vahdetî, sebepsiz gördüğü bu istifalara “*mumaileyh nezdinde bizi mahcup ettiğinizden naşi biz de meyusiyetimizi izhar eyleriz efendim*” diyecektir. Yerlerine Ordulu Bayezid dersiamı Osman Nuri Bedrettin ve memurinden Safvet Bey seçilmiştir. Seyyit Abdullah el-Hâşimî el-Mekkî Efendi ekseriyetle Sivas'ta ikamet ettiğiinden, 22 numaralı aza Şeyh Yunus Dergâhı postnişîni Şeyh Ali Efendi de münzevi olduklarından azalıktan düşmüşlerdir.³ Bunların yerine yeni azalar seçileceği duyurulmuş ancak yerlerine kimin seçildiği bildirilmemiştir. “*Mezkûr iki azalığa diğerlerinin intihabı [seçilmesi] derdesttir.*” ilanın altındaki “*Kari'lerimizden [okuyucularımızdan] Abdülkadir Beye: İdarehanemize teşrif ediniz.*” ilanı aza seçilmek için mi olduğu da belli değildir. Fakat bu istifalar ardından “İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti azasından” imzasıyla isimleri geçen Kürsi şeyhlerinden Abdürrahim Efendi ile Muhammed Abduh talbelerinden Medineli Muhammed Ömer Kâtip'in yazılar yazmasından anlaşıldığı üzere, bu iki üyenin İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti Merkezî İdare azalığına seçilmiş olmaları muhtemeldir.

İttihad-ı Muhammedî Cemiyetinin Paşa ve komutanlardan Belediye reisi ve memurlara, şeyhlerden ulemaya kadar geniş bir yelpazede ve farklı illerde hızlı bir şekilde teşekkül etmesi dikkat çekicidir. Sivil ve sosyal alanda etkin kimselerle teşkilatlanması İttihad-ı Muhammedî'nin kısa zamanda popüler olmasını sağlamıştır. Derviş Vahdetî gibi İstanbul'a sonradan gelen, ilmi kariyeri zamanına göre çok dikkat çekmeyen, geçmiş resmi vazifeleriyle de ön plana çıkması mümkün olmayan birisinin bu kadroyla bu Cemiyeti kurması zor görünmektedir. Cemiyet, hedefleriye aynı amaçları olan insanların, hazır bir yayın organı ve kurulmak üzere bulunan hazır bir cemiyetle hizmet etme isteğiyle bir araya gelmesi ya da Vahdetî'nin tanıdığı bazı nüfuzlu, şöhretli insanlar tarafından kurulup yayılmış olması muhtemeldir. Cemiyetin önemli isimlerinden olan Bediüzzaman, Cemiyete girişini şöyle anlatır:

İşittim "İttihad-ı Muhammedî (Aleyhisselatü Vesselam)" nâmiyle bir cemiyet teşekkül etmiş. Nihâyet derecede korktum ki, bu ism-i mübarekin altında bazıların bir yanlış hareketi meydana gelsin. Sonra

¹ Hatıra Defteri'nde Sultan Abdülhamid, “*Bu sırada 'İttihad-ı Muhammedî' heyeti ortaya çıktı. Bir bu eksikti.*” diye hayıflanmaktadır (*Abdülhamit'in Hatıra Defteri*, s.103).

² Kocahanoğlu, s.111.

³ *Volkan*, 25 Mart 1909, S. 84, s.4.

işittim: Bu ism-i mübareki, bazı mübarek zevat, Süheyl Paşa ve Şeyh Sadık gibi zatlar, daha basit ve sırf ibadete ve sünnet-i seniyyeye tebaiyete [bağlılığa] nakletmişler. Ve o siyasî cemiyetten kat-ı alâka ettiler [ilgilerini kestiler], siyasete karışmayacaklar. Lâkin tekrar korktum, dedim: Bu isim umumun hakkıdır, tahsis ve tahdit kabul etmez [bir kesime özel olamaz]. Ben nasıl ki dindar müteaddit [çeşitli] cemiyete bir cihetle mensubum. Zira maksatlarını bir gördüm. Kezalik, o ism-i mübareke intisab ettim.¹

Cemiyet'in en etkin isimlerinden ve İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti için en çok yazı yazan Bediüzzaman Said Kürdî'nin Cemiyet'le ilgili bu açıklamaları nazara alınır, ihtiyaç olan bir hizmet boşluğunun yanlış mecralara yönlendirilmesini engellenmek ve bir sivil toplum mutabakatı olarak sosyal ve siyasal alanda rehberlik etmek maksadıyla bu insanların bir araya geldiğini söylemek yanlış olmaz.

Kısa zamanda toplumda önemli bir kitleye hitap eden bu Cemiyetin daha iyi anlaşılmasına vesile olacağından, Cemiyetin kurucularının kim olduğunu bilmek ve hangi düşüncelere sahip olduğuna bakmak faydalı olacaktır. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti azalarının hepsi için yeterli bilgi olmadığından, ekseriyetle bu şahısların *Volkan*'daki yazıları ve diğer eserlerinden derleyebildiğimiz bilgilerle iktifa edeceğiz.

Seyyid Süheyl Fazıl Paşa: Hz. Peygamber soyundan, yani seyit olan Süheyl Fazıl Paşa, Şam'da Zıfar emiri soyundan Seyyit Fazıl Paşa'nın oğludur. Süheyl Paşa'nın Seyyit Haşim, Seyyit Cafer, Seyyit Muzaffer Beyler ile Şerife ve Rukiye Hanımlar olmak üzere beş evladı olup, kendisine 1888'den, çocuklarına ise 1905'ten beri devlet tarafından maaş tahsis edilmiştir.² Diğer kardeşleri Ahmet Fazıl ve Hasan Paşalarla beraber Süheyl Paşa devletin özel ilgisi ve kontrolü altındadır.³ Kendisi H 1316 (1899) yılında hacca gitmek istemiş fakat kendisine izin verilmemiş, 1327 de (1909) bir daha müracatta bulunmuştur.⁴ Kardeşi Ahmet Fazıl Paşa'nın kendisini ziyaret için devletten müsaade aldığı anlaşılan arşiv belgesine göre Süheyl Paşa

¹ Bediüzzaman, *Tarihçe-i Hayat*, s. 33.

² BOA, BEO 2592/194367; 2619/196369.

³ BOA, Y..PRK.ASK. 102/42; İ..DUİT 17/51

⁴ BOA, İ..DH.. 1107/86685; BEO 1283/96183; 1293/96931; İ..HUS. 173/37. Süheyl Paşa'nın -her nedense- kesilmiş olan kira ödemeleri, 1905'te yeniden ödenmeye başlamıştır (BOA, İ..HUS. 129/79).

Şam'da ikamet etmektedir (Muharrem 1909).¹ Başka bir izin müsaadesi bulunmadığına göre 31 Mart esnasında Süheyl Paşa Şam'da bulunmuş ve *Volkan*'a yazılarını buradan yazmış olmalıdır.

Süheyl Paşa, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti Dersaadet Merkezî Meclis-i İdaresi azaları içinde ilk sıradadır. Paşa'nın *Volkan*'da ismi ilk kez 68. sayıda (9 Mart 1909) geçip İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti hakkında yapılacak fevkaleda toplantı için çağırılmıştır. Bütün üyelerin bizzat katılması rica olunan toplantıya Süheyl Paşa'nın Şeyh Muhammed (Mehmet) Sadık Efendi gibi bir vekil göndermesi istenmiştir.² Bu durum muhtemelen İttihad-ı Muhammedî'ye manevi bir büyüğü ve üstadı olarak görülmesi sebebiyledir. Zira Dersaadet Merkezî İdare 18. azası Seyyit Abdullah el-Hâşimî el-Mekkî Efendi ekseriyetle Sivas'ta ikamet ettiğinden, 22 numaralı aza Şeyh Yunus Dergâhı postnişini Şeyh Ali Efendi ise münzevi olduklarından azalıktan düşürülmüş oldukları halde,³ toplantılara katılmayan bu iki zata böyle bir ayrıcalık tanınmıştır. Cemiyetin omurgasını oluşturdukları anlaşılan Muhammed Sadık Efendi ve Süheyl Paşa tarafından, Bediüzzaman'ın ifadesine göre "İttihad-ı Muhammedî ismi umum Müslümanlara aid olup bir fırkaya has kılınmasının tefrikaya sebep olacağı endişesiyle" Cemiyet'in siyasi bir fırka olmasını engellenmiş, dini bir cemiyet olarak kurulması sağlanmıştır.⁴

Süheyl Paşa hakkında çok bilgi bulunmamakla beraber, *Volkan*'daki bazı yazılarda kendisinden sitayişle bahsedilmesine bakılırsa gayet muteber bir şahsiyet olduğu söylenebilir. İttihad-ı Muhammedî'nin 2. numaralı üyesi Şeyh Feyzullah Efendizade Mehmet Sadık, hastalığı sebebiyle Merkez idare toplantısına katılmadığı için Süheyl Fazıl Paşa ve Molla Said ibni Mirza ile teşerrüf edemediğinden yakındığı görülür.⁵ İttihad-ı Muhammedî'nin 3. Merkez İdare azası Beyazıd Dersiamı Mehmet Emin Hayreti "*Sülâle-i tâhire-i Hazret-i Risâletpenâhiden bulunan ve eşrâf-ı kiram beyninde [şerefli insanlar arasına] mekârim-i ahlâkı [güzel ahlakı] ve zühd ü takvâsı ve kerem ü sehası [büyük cömertliği] ve fezâhat ve zekâsı ile bir mevki-i mümtaz*

¹ BOA, İDUİT.. 17/51.

² *Volkan*, 9 Mart 1909, S. 68, s.4.

³ *Volkan*, 25 Mart 1909, S. 84, s.4.

⁴ İşittim "İttihad-ı Muhammedî (Aleyhisselatü Vesselam)" nâmiyle bir cemiyet teşekkül etmiş. Nihâyet derecede korktum ki, bu ism-i mübarekin altında, bazılarının bir yanlış hareketi meydana gelsin. Sonra işittim: Bu ism-i mübareki, bazı mübarek zevat, Süheyl Paşa ve Şeyh Sadık gibi zatlar; daha basit ve surf ibadete ve sünnet-i seniyyeye tebaiyete[tabi olmaya] nakletmişler." (Bediüzzaman, *Tarihçe-i Hayat*, s. 33.)

⁵ *Volkan*, 12 Mart 1909, S. 71, s.3.

ihrâz eden [kazanan] vüzerâ-yı saltanat-ı seniyyeden Seyyid Fazıl Paşazâde saadetlî siyadetlî Süheyl Paşa hazretlerinin makale-i beliga-i Arabiyelerini [gayet hoş olan Arapça makalesini] tercüme etmek gibi gayet mühim bir vazife”nin kendine ihâle buyurulmasını kutsî gördüğünü ifade etmiş; “*Cenâb-ı Hâfız-ı hakikî, Süheyller, Bedi’ler, Vahdetiler, Hayretiler, Hilmiler gibi sâdik erler halk ederek din-i mübînî muhafaza buyuracağı*”nı ifade ile iltifat etmiştir.¹ Eyüp Sultan’dan yazan Mehmet Nuri ise “*o koca dahi-i mücahid-i din-i faziliyetşiar [fazilet nişanı din mücahidi olan dahi], saadetlî siyadetlî [seyyit] Süheyl Fazıl Paşa hazretlerinin makale-i nasihat-âmizini [nasihat içeren makalesini], cihandeğer cevher-paresini [cevher parçasını] kemal-i hahiş ile [gönülden] istedim*” diye iltifat eder.² *Volkan*’ın 94. sayısında (4 Nisan 1909, s.2) “*Abd-i Ahkâr-ı Muhammedî*” mahlasıyla çıkan bir yazıda da “*Seyyid Fazıl Paşa ve Bedüzzaman Saîd Efendi hazerâtının dürer-gurer-i hakâyik [hakikat incilerinin kabı] olan makâlât-ı fâzılâneleri [faziletli makaleleri] her müminin kalbine inşirâh [ferahlık] veriyor*” diye iltifat etmiş ve İslamın Fransa ve İngiltere ve Amerika’da tatbik olunan kanûnlardaki hürriyet, eşitlik ve müsâedelerden binlerce kat ziyâde medeniyet ve insanîyetin tekâmülüne kefil olduğunu göstermek için “*Süheyl Fazıl Paşa ve Bedüzzaman hazretleri misillü efâzıl-i müminin [Müminlerin en faziletlisin]*”den himmet istemiştir.

Süheyl Paşa *Volkan*’da toplam üç yazısı çıkmış, hemen her yazısında temel fikir olarak İslam şeriatının (kanunlarının) uygulanması ile ittifak ve muhabbet tavsiye edilmiştir. Yazılarını Arapçadan Türkçeye İttihad-ı Muhammedî’nin 3. Merkezî İdare azası olan Beyazıt Dersiamı Divrikli Mehmet Emin Efendi tercüme etmiştir. *Volkan*’ın 69. sayısındaki (10 Mart 1909, s.2-4) ilk makalesinde genel olarak anlattığı mevzular ise şöyledir: Hz. Peygamberin “*Size iki şey bırakıyorum ki, eğer bunlara uyarsanız asla sapıtmazsınız*” hadisi mucibince Allah’ın kanunlarına uymakla fetih ve terakkilere ulaşılabilecek, devlet tehlikelerden böylece kurtulacaktır. Şimdiye kadar bunca memleketler ve milyonlarca ahali İslama muhalif hareketlerden kaybedilmiştir. Eğer böyle giderse durum vahim ve helak olmak kesindir. Avrupa kanunlarındaki adalet Kur’an ve sünnetten alınmıştır. Osmanlı kavimleri şer’i kanunlardan memnundur. Çünkü gayrimüslimlerin de hukukunu muhafaza ediyor. Şeriatı terk ile Avrupa kanunlarıyla iftihar etmek cahillik ve

¹ *Volkan*, 27 Mart 1909, S. 76, s.2.

² *Volkan*, 24 Marr 1909, S. 73, s.4.

ahmaklıktır. Dünya ve şeriat, medeniyet ile bir noktada birleşir. Zira sanayi ve ticaret ile servet, onunla da bayındırlık ve saadet elde edilerek düşmanlara karşı kuvvet hazırlamaya Kur'an ve hadisler sevk etmiştir. İslam ve Âl-i Osman'ın fetihlerinin sebebi İslam iken, “*yaşasın hürriyet*” sesi işitildiği halde “*yaşasın din, yaşasın İslam*” sesi işitilmemesi üzücüdür. Hürriyet ile beklenen ilerleme olmamıştır. Sebatsızlık istikrarsızlığı göstermekte olup devamlı geriye gidilmektedir. Zira her hafta hükümet değişiyor, küçük hükümetler bile şerefimizi ayakaltına alıp baş kaldırıyor. Her vazife ehline verilmelidir. Beldeler de âlim ve siyaseti bilirkişiler ve iffetli, dirayetli hâkimler tayin ile ıslah edilmelidir. Şahsi garaz ve taassuplardan vazgeçilip ittihat edilerek dâhili ve harici asayiş sağlanmalıdır.

Süheyl Paşa'nın *Volkan*'ın 28 Mart 1909'da çıkan *Deva-yı Acil İttihattır* makalesinin özeti ise şöyledir:¹ Devletin bulunduğu büyük buhrandan kurtulmak için kavmiyet, cinsiyet, milliyet ve cemiyete mensubiyet taassubu ve cehaletinden vazgeçilmelidir. Tarikatlar ıslah edilip mukaddes Osmanlı hilafeti ve şeriat emirleri etrafında ittifak edilmeli, hak ve adalet nerede ise oraya teveccüh edilmelidir. Yoksa her gün kurulan cemiyetler devleti inkıraza uğratacak ve Endülüs'ün bölünüp mahvolması gibi olacaktır. Osmanlı milletlerinin menfaati bir olduğu için kurtuluş da birlik olmak iledir. Nifak ve ayrılığın cehaletten kaynaklandığını bunu da ulemanın ıslah edebileceğinden bahisle ulemayı vazifeye çağırır. Din serbestliği dünyada kânûn hükmüne girmiştir. Hiç bir kimse diğer bir kimsenin mezhebine taarruz ve tecavüz etmemesi ve herkes kendi dinini, ayinini icrada hür bulunması ve mabetlerin cümlesi tahkirden, taarruzdan korunması hakkında medeni devletler ittifak etmişlerdir. Vatan, hilâfet merkezi, devlet ve hükümet, İslâmiyet üzerine bina edildiğinden, her devlet gibi Osmanlı'nın da kendi siyasetini kendi mihveri etrafında ve mensup olduğu dine uygun bir surette icra etmeğe mecburdur. Din bulunmayan yerde saltanat ve hükümet dahi beka bulamayacağı aklen ve naklen ispatlanmıştır. İtikadı bozuk ve ahlâkı zayıf adamlar hükümet işlerine karıştırılmamalıdır. Çünkü dini bulunmayan kimsenin emaneti bulunmaz, dinsiz bir adama emniyet caiz olmaz. En mühim işler şeriat hainlerine, dinsizlere havale edilmemelidir. Dindar ve siyasi adamlar araştırılarak hükümet işlerinin esası ve saltanat-ı Osmâniyeyi takviyesi gibi

¹ Süheyl Paşa, “Deva-yı Acil İttihattır”, *Volkan*, 28 Mart 1909, S. 87, s.24).

mühim vazifeler onların eline verilmelidir. Hak ve adaleti gereklidir. Din düşmanlarının kınamasından korkulmamalıdır.

Süheyl Paşa'nın son makalesi ise isyanın dördüncü günü yayınlanan 106. sayısından (3 Nisan 1325- 16 Nisan 1909, s.2-3) başlayarak, 107. (4 Nisan 1325- 17 Nisan 1909, s.4) ve *Volkan*'ın sondan üçüncü sayısı olan 108. sayılarında (5 Nisan 1325- 18 Nisan 1909, s.2-3) parça parça çıkmıştır. Yazısı 31 Mart isyanı öncesi yazılmış olup sonradan baskıya girmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Yazısında bahsettiği karışıklık 31 Mart hadisesi midir, yoksa önceki karışıklıklar mıdır net değilse de, yazı içeriği isyan öncesi yazıldığı kanaati uyandırır. Zira 31 Mart sonrası yazılsa, yazısında “İslam şeriatına uyulmazsa millet ve devletin helake uğrayacağından” değil, bu belanın başa geldiğinden veya hadise de milletin İslam şeriatına ne kadar istekli olduğunu hadisenin gösterdiği vb. şeylerden bahsedirdi. Makalesinde genel olarak fikirleri şöyledir: İnsanın canlı- cansız bütün varlıklara hükmetmesi, acizliğinden dolayı ittifak etmesinden olduğu gibi, İslam devletlerinin bekası dini birlik ve Allah'ın kanunlarına uymak iledir. Avrupalılar dini birliğin faydasının farkına varmışlar ki, çok paralar sarf ederek farklı memleketlere açtıkları ruhban okulları ile dini birliği tesis etmeye çalışıyorlar, Osmanlı'daki din birliğinin parasız kolayca olmasına da şaşıyorlar. Hasedi husumeti bırakıp muhabbet ve yardımlaşmak gereklidir. Osmanlı'da ihtilaf gören Avrupalılar, ticari ortaklık ve anlaşmalarda güvenemeyip, belki de müdahale ve itirazda bulunacaklar; neticesinde de fena olacaktır. Bu iğtişaş (karışıklık) ile değil ecnebi dostluğunu, kendi evlatlarımızın bile muhabbetini kazanamayız. Gazetecilerin üç-beş kuruş kazanmak için zihinleri bulandırmaları, buğz ve nefret tohumları ekmeleri ve şahsi garezleri, kinleri tahrik etmeleri yanlıştır. İlimsiz siyasete karışmak gibi büyük bir hata tasavvur olunamaz! Siyaset ilmi ise ancak şer'i ilimlerden alınmıştır. Üç beş sene mekteplerde okunan sathî derslere güvenip gururlanarak yalnız Avrupalıların kılık-kıyafet ve kötü ahlaklarını taklit etmek ahmaklık ve milli haysiyetimize hakarettir. İlla da taklit etmek isteniyorsa ittifak, marifet, sanat, ticaret, ziraat ve şirketleri taklit edilmelidir. İslam, gayrimüslimleri inançlarından ötürü zorlamaz, onlar saldırmadıkça da hukuklarını muhafaz eder. Eskiden “hürriyet olsa Avrupa gibi terakki ederiz” diyenler, terakkiye değil gerilemeye sebep olmuşlar, iç ve dış fesadı izale edememişlerdir. Cehalet, taassup ve irticayı ulemaya isnat etmek yanlıştır. Tam

aksine şimdiye kadar gelen İslam devletlerini ayakta tutan din ulemasının siyaset ve ittihat üzerine tesirleridir. Şeriat, terakkiden men' etmez; bilakis tembellikten ve ahlâk bozukluğundan nehy edip, yardımlaşmayı emreder. Şeriata muhalefetin devamı Allah'a karşı mücadele demek olup, Allah'ın gadabına uğrayıp helake sebep olacaktır. Şeriata muhalefet eden devlet ve milletlerin payidar olamayacaklardır. "Şeriat isteriz" diyenleri tahkir ve istihza (alay) ile "bu zamanda şeriatın icrası münasip olmaz" diyenlerde iman zayıflığı vardır ve şeriattan haberleri yoktur. Süheyl Paşa onlara şu soruları sorarak makalesini bitirir:

Allah için söyleyiniz şerîatin hangi noktası ahlâk-ı insaniyyeyi ifsad ediyor [bozuyor]? Yahut bir hakkı inkâr ediyor? Âfâk-ı cihanda bulunan hangi bir memleketin menâfiine [menfaatlerine] dokunuyor? Hangi âyet-i celîle medeniyeti terk ile emrediyor? Hangi hadis-i Nebevi mesâlih-i ibâdî [kulların işlerini] mutazammım bulunan [içeren] umrân-ı bilâdın [beldelerin kalkınması] esbâbına [sebeplerine] tevessül den nehy ediyor? Şerîatimizin terakkiye mâni' bir hükmü, bir meselesi var ise ey yâr ü ağyâr [dost ve düşman]Allah için söyleyiniz! İtiraz ediniz. Avn-i İlâhî [Allah'ın yardımı] ile cevaba hazırım!

Muhammed Sadık Efendi: İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin ikinci sıra Merkezî İdare azası olup ismi "Şeyh Fazlullah Efendizade reşadetlü Şeyh Muhammed Sadık Efendi" diye geçer. Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin oğludur.¹ Yaşı 39 olan Vahdetî'ye oğlum diye hitap etmesine bakılırsa yaşı epeyce vardır. Herhalde sürgün olduğundan olsa gerek kendisine ve hizmetkârına devlet tarafından maaş bağlanmıştı.² Yemen'de ikamet ederken 1892'de Medine'ye sürgün edilmiş, uzun yıllar burada yaşamıştır.³

Muhammed Sadık Efendi'nin *Volkan* gazetesinde ismi ilk kez 68. sayıda (9 Mart 1909, s.1) geçmektedir. Kendisinden "İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti" azasından diye bahsedilip, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti adına Mekke, Medine ile Yemen kıtalarının haberleşmesini sağladığı söylenir. 9 Mart 1909'da *Volkan* aracılığıyla duyurulan İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti teşkilatlanması için yapılacak toplantı ilanında Muhammed Sadık Efendi'nin ismi geçtiği halde Süheyl Fazıl Paşa gibi kendisinin de bir vekil yollaması istenmiştir. *Volkan*'da iki makalesi çıkmış olup ilk

¹ Mete Tuncay ve diğerleri, *II. Meşrutiyet'in İlk Yılı*, s.290.

² BOA, DH.MKT. 582/70. Hicri 1311'de 1250 kuruş maaşına zam ile 2000 kuruşa yükseltilmesi ve Hazine-i Nebeviye'den maaş alması hakkında bk. BOA, BEO 319/23910; DH.MKT. 52/5; 582/70.

³ BOA, DH.MKT. 1904/118; *Volkan*, 9 Mart 1909, S. 68, s.1.

makalesindeki ifadelerinden bu toplantıya hastalığı sebebiyle katılmadığı, yerine ise müdür-i umurum (işlerimin müdürü) diye bahsettiği İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti 4. azası İbnünnâfi Ahmed Es'adî'yi görevlendirdiğinden bahseder. İkinci makalesinden de -herhalde aynı sebepten- İttihad-ı Muhammedî'nin açılış mevlüdüne katılmadığı anlaşılmaktadır. Yazıları ve fiiliyatları cihetinden fazla aktif olmadığı halde ilk sıralarda yer alması ve kendisine vekil tayin etmesine izin verilmesine bakılırsa Süheyl Paşa gibi İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin manevi büyüğü ve toplumda cemiyete itibar kazandıran üstatlarından dır.

Muhammed Sadık Efendi'nin Halıcılar köşkünden¹ yolladığı ilk makalesi 2 gün sonra, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti açılış mevlüdü münasebetiyle yolladığı makalesi 6 gün sonra yayınlanmıştır. *Volkan*'da çıkan *Volkan Ceride-i Mu'teberesi Sahibi Vahdetî Efendi Oğlumuz*a isimli ilk makalesinde,² "Süheyl Fazıl Paşa ve Molla Said ibni Mirza vesair fuzela-yı kiram ile şereflenmesine engel olan hastalığından kurtulabilirse sair icimalara katılabileği; *Volkan* neşriyatının (yazarlar kastediliyor olmalı) İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ni güzel idare edeceğine kani olduğu; tefrikadan, ayrılıklardan kaçınılması gerektiği; İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti İslam için lazım olduğunu; Allah'ın kanunları ile Peygamberin emirlerine uymak ve makam, menfaat gibi şeytanın aldatmalarına kanmamakla muvaffak olunacağı ve bu şartlarla da cemiyete hizmet edip tavsiyede bulunacağını" anlatır.

Volkan Ceridesine başlığıyla yayınlanan ve yine Vahdetî Bey oğlumuz hitabıyla başlayan 21 Mart 1325'te yazılıp isyandan dört gün önce (27 Mart 1325) *Volkan*'ın 99. sayısında yazısındaki yazısında ise, Açılış mevlüdüne katılmamasına üzüldüğü halde büyük bir cemaatin edep ve huşu ile dinlemesinden memnuniyetini ifade eder. Müslümanların birliğini önemini vurgulayıp tefrikadan uzak durulmasını tavsiye eder. Otuz üç senedir çok bela çekildiği, Onbir Temmuz İhtilali ile Allah'ın yardımının yetiştiğinden bahseder. Makalesi sonunda da İslamın şanı yücelinceye kadar çalışma azminde olduğuna inandığı İttihad-ı Muhammedî'ye dualar eder.

Mehmet Emin Hayreti: Bayezid Dersiamlarından olan Mehmet Emin Hayreti Efendi Sivas Divrik'lidir. Kendi ifadelerine göre, 10 Temmuz ihtilali öncesinde sekiz

¹ Fatih'te Molla Gürani Mahallesiindeki Gureba Hastanesi yakınındaki Halıcılar Köşkü Sokağıyla ilgisi var mıdır bilemiyoruz.

² *Volkan*, 12 Mart 1909, S. 71, s.3.

sene Bulgaristan'da bulunmuş, Sofya'da *İttifak* gazetesinde imzasız ya da Celaleddin veya Şehabeddin mahlaslarıyla yazılar yazmış, gazetenin yazarı hürriyet taraftarı Yusuf Turabi Beyin iltifatlarına mazhar olmuştur. Bosna'da çıkan *Vatan* gazetesi vasıtasıyla da *İbrette Bir Ders* isimli bir risale çıkarmış, hürriyet sonrası ise insaniyete, medeniyete hizmet, adalet, müsavat ve uhuvvete riayet, şeriat ve halifeye itaat için İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ne girmiştir.¹ İttihad-ı Muhammedî'nin ilk toplantısına çağrılanlar arasında Süheyl Paşa, Şeyh Muhammed Sadık, Bediüzzaman ve Bandırma naibi Şevket Efendi'den sonra ismi beşinci sırada geçmesine rağmen, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti Merkezî İdare Meclisi'nde "faziletlü" lakabıyla 3. sıra azasıdır. 21. sıra İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti Merkezî İdare azası Abdullah Ziyaüddin Efendi ile hemşehridir. Süheyl Paşa'nın üç makalesini Arapça'dan tercüme ettiğinden dolayı *Volkan*'da ismi 13 defa geçtiği halde, sadece 4 adet makalesi çıkmıştır.

Süheyl Fazıl Paşa gibi mükerrem birisinin eserini tercümesi kendisine verilmesinden memnuniyet duyduğunu belirttiği ilk makalesi *Feveran*'da,² yoğunluğundan başını kaşıyacak vakti olmadığından bahsetmiş; yazılarının "feveran" şeklinde devam edeceğini söylemiştir. Bu makalesinde, istibdattan yanan yüreklerin hürriyetle nispeten rahatlasa da, asıl *Volkan* ile menfez bulup İslam kitaplarındaki hikmet ve madenlerin çıkarıldığını ve asumana ziya saçtığını, bu nurları da kimsenin söndüremeyeceğini söyler. Süheyl Paşa'nın "yaşasın İslam söylenilmediği" sözüne de atfen "*Yaşasın İslâm! Yaşasın hürriyetin, adâletin, müsâvatın menbaı bulunan şeriat, yaşasın halife-i Müslimîn es-Sultan Abdulhamid Han Efendimiz, yaşasın muhafız-ı vatan bulunan askerler, yaşasın hâdim-i şeriat ve muhibb-i adâlet olan sâdât-ı kirâm ve eşrâf-ı zevil-ihtirâm ve ulamâ-yı izâm ve meşâyih-i fihâm..., yaşasın nâşir-i ahkâm-ı Kur'ân bulunan Volkan-ı cevâhir-feşân [cevher saçan Volkan]. Kahrolsun hâin-i din ü millet, mahvolsun a'dâ-yı şeriat [şeriat düşmanları]*" diye dua eder. İttihad-ı Muhammedî azalarına "*Süheyl'ler, Bedi'ler, Vahdeti'ler, Hayreti'ler gibi sadık erler*" diye özel olarak iltifat eder.

84. sayıda (25 Mart 1909, s.4) başlayıp 85. sayıda (26 Mart 1909, s.2-3) devam eden ve yine *Feveran* adıyla çıkan yazısında, askerle ulemanın cesetle ruh gibi olup İslamiyeti ve şeriatı beraber muhafaza ettikleri; ilim talebelerinin askere verdiği

¹ *Volkan*, 1 Nisan 1325- 14 Nisan 1909, 104, s.3.

² *Volkan*, 17 Mart 1909, 76, s.1-2.

fikirle savlet ve cesarete geldikleri; askerlerin talebe-i ulum ve hocalara ziyade hürmet ettiklerinden bahseder. Bilgili oldukları için talebelerin ticaretle zengin olabilecek kapasitedeyken çok fedakârlıklarla ilme çalıştığını anlatıp, medrese talebelerinin eskiden olduğu gibi icabında gönüllü olarak askere gidebilecekleri nazara alınmayıp, askerden kaçıyorlarmış gibi kendilerine yapılan hakaret, eziyet ve iftiraları hata olarak görür. Bu hakareti yapanların da Kur'an'ı bilmeden bahse giren mağrurlar ve insanların en cahilleri olduğunu söyler. Avrupa'nın bizden alıp türlü hileler katıp tekrar bize sattığı kanunları da bu cahil kimselerin memlekete getirdiklerinden bahseder.

30 Mart 1325 (12 Nisan 1909) yani isyandan bir gün önce yazdığı halde birgün sonra 1 Nisan'da *Volkan'ın* 104. sayısında yayınlanan (1 Nisan 1325- 14 Nisan 1909, s.2-3) *Feveran-ı Şedid* yazısında ise, ilanı hürriyetten önce korktukları için sustuklarını anlatır. Hürriyet ve meşrutiyet için canını feda edebileceğini söyleyip kahraman-ı hürriyet olan Niyazi Bey ve Enver Beyler'e dua eder. 10 Temmuz'da hürriyetçi olanları ikiye ayırır ve samimi olanlarına iltifat eder, münafik olanlarına ise kızar.

Son olarak da 6 Nisan 1325'de (19 Nisan 1909) *Volkan'da* çıkan, fakat isyana değinmediğinden önceden yazıldığı anlaşılan *Beyan-ı Hakikat* yazısı İttihad-ı Muhammedî'nin hizmet ettiği "şeriat"ın neyi emredip neyi yasakladığını anlatmaktadır. Yazının genel olarak muhtevası şöyledir:¹ Cenab-ı Hakk'ın ihsan buyurduğu kanuna şeriat denir. Kanun konusunda Müslim gayrimüslim birdir. Kimse kimsenin hukukuna, dinine, mezhebine, ayinine karışmaz, taarruz edemez. Başkalarının hukukuna tecavüz edenleri kabahatine göre cezalandırır. İslam, hukukuna sığınan kavimlerin mal, can, ırz, din, mabetlerini, hukuk ve ahitlerini muhafaza eder; ticaret ve eğitimlerinde de serbest bırakır. Düşmanlar, İslam hudutlarına ve milli hukuka tecavüz etmedikçe onlara hasımlık edilmez. Hristiyanlar Müslümanlara zulüm ve tehcir uygulasa da Müslümanlar hiçbir zaman böyle davranmazlar. Müslümanların gayrimüslimlere zarar vereceğini düşünenler garazkârlardır. Şimdiye kadar İslam memleketlerinde gayrimüslimlere bir zarar geldiyse şeriatı icra etmemekten, istibdattan ve ahalinin cahil kalmasından kaynaklanmıştır. Müslümanların ittihattan ayrılmamaları gerekir. Çünkü İslamda

¹ *Volkan*, 6 Nisan 1325- 19 Nisan 1909, S. 109, s.1-3.

taassup yoktur. Düşmanlıkları bir kenara terk etmeli, şeriat ve medeniyet düşmanlarının cezalarını hükümete bırakıp ehemmiyet verilmemelidir. Şeriat, ilim Avrupada da olsa ilmi ve medeniyeti teşvik ediyor. Biz tembellik ediyoruz. Hâlbuki bayındırlık ve ticari yatırımlarla vatan mamur hale getirilmelidir. Hamiyetli vatandaşlar, Niyazi ve Enver Beyler hürriyeti şeriat sayesinde elde etmiş, istibdatı kaldırmışlardır. İttihad-ı Muhammedî'nin takip ettiği mesleklerin özeti bunlar olup samimiyetle buna hizmet eden cemiyetlerle isimden başka bir farkı yoktur. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin taassubu yoktur.

31 Mart'ta Derviş'in kaleme aldığı anlaşılan ve komutanlardan birisinin “*şu sokaklarda gördüğümüz hocalar yok mu? Size emrettiğimiz zaman bunları siingülerinizin ucuna takacaksınız*” diyerek askeri ulemaya düşman etmeye çalışması, “*milleti mi seversiniz, yoksa padişahı mı?*” diye sorarak da padişahla halkı karşı karşıya getirmesi konu edinilen yazıda, bir zabıt tarafından yazılan “kanun ve emr-i ilahi ile icap ederse asker kan dökmekten çekinmeyeceğini” ifade eden yazısını Beyazıt Dersiamı faziletli Hayreti Efendi'ye gösterdiğinde, Hayreti Efendi'nin heyecanlandığından bahsedilir.¹ Demek ki Vahdeti ile Hayreti Efendi 31 Mart öncesinde bu meseleleri beraber değerlendirmektedirler.

Ahmet Esad Efendi: İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti kurucu azalarında olan Ahmet Esad Efendi, R 1299'da (1883) birinci Mecidi nişanı alan ve H 1313'de tefevvuhat maddesinden Divan-ı Harb-i Örfi tarafından zanlı olarak görülen Trabzon İstinaf Mahkemesi Ceza Reisi olmalıdır.² İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin 2 numaralı üyesi olan Şeyh Muhammed Sadık Efendi'nin rahatsızlığı sebebiyle vekil olarak tayin ettiği İbnünnafi lakaplı Ahmet Esad Efendi 4 numaralı Merkezî Meclis-i İdare azasıdır. Şeyh Sadık gibi makalelerine “Halıcılar Köşkünden” ibaresi kullandığına ve Şeyh Sadık Efendinin “müdür-i umurum” (işlerimin müdürü) dediğine göre hizmetinde işlerinin idarecisidir.

Esad Efendinin ismi *Volkan*'da biri nizamname, biri kuruluş aşamasındaki toplantı, diğeri Şeyh Sadık Efendi'nin vekil tayin etmesi, bir diğeri ise yazdığı

¹ *Volkan*, 31 Mart 1325- 13 Nisan 1909, 103, s.1-2

² Bk. İ.DH.. 860/68838; A}MKT.MHM. 663/30. Padişahın Feraşet-i Şerife Vekili olup 1878'de Mescid-i Nebevi'ye imam tayin edilen (BOA, Y..A...RES. 1/32) Ahmet Esad Efendi olması zor bir ihtimaldir.

makalede olmak üzere sadece dört defa geçmektedir. Ahmet Esad Efendinin *Volkan*'da yazdığı tek makale, *Volkan* henüz İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti mürevvic-i efkârı olmadan önceki 38. sayısında (7 Şubat 1909, s.2) çıkmıştır. Bu yazı da Derviş'in "*Volkan*'ın okuyuculara teşvik edilmesi" isteğine binaen yazılmış bir yazıdır. Kendisi hakkında fazla malumat ise bulunmamaktadır.

Mehmet Emin Efendi: İsmi sadece İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti nizamnamesinde Merkezî İdare 5. azası olarak Şeyh el-Hac Mehmet Emin Efendi olarak geçmektedir. Mehmet Emin Efendi, "*vakıf ve din işlerine bakılacak*" diye Hintli Seyyit Tahir Efendi'nin yönlendirmesi ile İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ne dâhil olduğunu, Halvetî Şeyhi Müslim Penah Efendi'ye de durumu anlatıp rızası üzerine onun ismini de *Volkan* idaresine kaydettirdiğini' Divan-ı Harp sorgusunda ifade etmiştir.¹ Kendisi hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.

Mehmet Sabri: İsmi ilk kez İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti nizamnamesinde Nevşehirli ve Karagümrük Cami-i şerifi ikinci imamı olarak tanıtılmakta, yazdığı iki makalede de bu lakaplar kullanılmaktadır. Hafız Mehmet Sabri Efendi, arşiv kayıtlarında Bahriye Efrad-ı Cedide Mektebi akaid-i diniye muallimi olup Ekim 1915'de emekliye ayrıldığı anlaşılan kişi olması muhtemeldir.²

Volkan'ın 81. sayısında (22 Mart 1909, s.4) çıkan ilk makalesi, Vahdetî'ye hitaben "*Muharrir Efendi!*" diye başlar. Bu yazısında, *Volkan* vasıtasıyla İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti ve İslam birliğine hizmeti takdir edilmiş; şeriatın ne olduğunu bilmeyip bu hizmete saldıranlar ise tenkid edilip bunlara ehemmiyet verilmemesi tavsiye edilmiştir. İsyân günü olan 31 Mart'ta çıkan (S. 103, s.3-4) diğer yazısı da hemen hemen aynı mealde olmakla beraber Derviş'e bir zabıt tarafından yollanan tehdit yazısına cevap niteliğinde olup *Ey Muhterem Volkan-ı Nurefşan* başlıklı yazısında, "*İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti naşir-i efkârı [fikirlerinin yayıcısı olan] Volkan'ı, "öz, doğru, metin, saf bütün mânasiyle ağrâz-ı rezîle [aşağılık garazlardan], efkâr-ı sakîmeden [çirkin fikirlerden] âzâde olan kalb-i pâk-i dindârânen [dindar temiz kalp] ile bi-eyyi-hâl muhafaza-i şer'- i kadîm [kadim*

¹ Kocahanoğlu, s.229.

² Bahriye Efrad-ı Cedide Mektebi Akaidi Diniye muallimliğinden H 1333'de emekli olan el-Hac Hafız Mehmet Sabri ile aynı kişi olsa gerektir. BOA, BEO, 4375/328087.

şeriatı korumak], *ittihâd-ı anâsır* [milletleri birleştirmek], *ihiti-lâf-ı ümemden mücânebet* [ümmetin ihtilafından kaçınmak], *hülâsa âlem-i İslâmiyyete ne yolda ve nasıl hizmet etmek mümkünse uğruna her fedâkârlığa katlanarak metanetle idame-i şer'-i şerife çalışmaktan ibaret... nıfakı mahva* [kaldırmaya], *ittifâkı kavi bir esasa rabta* [bağlamaya] azmetmiş... o azm-i diyânet-perverâne sebebiyle inşâallâh zulmet aydınlığa, cehalet ilme, kibir tevâzua, kin ve hased muhabbete, zem [kötüleme] medhe, hülâsa her redâet-i rezile [rezil fenalıklar] bir tarz-ı makbûle ve bir fazilet-i memdûhaya [övülen iyiliklere]" çevirmiş olduğundan bahisle böyle bir hizmeti yapanlara saldıranların gözbebeği zabitanla alakası olamayacağını söyler. Bu manalara hizmet ederken ayet ve hadisler kullanıldığından, bu yazılara ancak Emevi sultanlarından Velid "paçavra" diyebileceğini anlatır. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin irtica ve nifak ile anılmasına karşı çıkıp, "ittihad-ı Muhammedî'nin [Müslümanlar arası birlik- kardeşlik] zaten var olduğu, sadece cemiyetle sağlam bir esasa bağlanmak niyeti olduğu" bahsi geçen zabite hitaben söyler ve "düşükleri bu yanlıştan sarılınz çıkartayım" diye dostluk elini uzatarak makalesini bitirir.

Abdullah Şevket bin Mahmut Efendi: İçel'li (Mersin) olup Bandırma Kazası Naipliği yapan Şevket Efendi'nin ilk makalesi *Volkan*'ın 56. sayısında (25 Şubat 1909, s.4) "İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti Azasından" ibaresiyle çıkmasına nazaran cemiyetin ilk temel taşlarından olmalıdır. İslamda boşanma ve çok eşlilikle alakalı *Necat-ül Mükellefin*¹ namında eser yazdığına göre ilim ehlidir. Arşiv vesikalarında, Hüdavendigâr valisi Tevfik Beyefendi'nin kendisi aleyhinde doğru olmayan şikâyeti üzerine 1909 Şubatın'da mahkeme istediğine dair bir belge bulunmaktadır.² *Volkan*'da ismi dört defa geçen Şevket Efendi, kurucu üyelerin toplantısına çağırılanlar arasındadır ve nizamnamede Merkezî İdare 7 numaralı azasıdır.

Volkan 56. sayısında (25 Şubat 1909, s.4) çıkan ilk makalesin *Varaka*'da âlem-i İslam ve insaniyete fayda sağlayacağını düşündüğü *Volkan*'la iftihar eder. Yazının devamında "hürriyet nimetine rağmen milli ve dini faydalar elde edilemediği, ilahi kanunları bırakıp da başka kanunlar aramaktan vazgeçerek İslamiyet için hiçbir engel

¹ 1317'de(1899) İstanbul'da Şirket-i Mürettibiye matbaasında basılmış olup 7+376 sayfadır(Özege Kataloğu). Bk. Ertuğrul DÜZDAĞ, *Volkan Gazetesi 1908-1909 (Derviş Vahdeti)*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1992, s.294.

² BOA, DH.MKT. 2739/98.

kalmayıncaya kadar çalışmak gerektiği; bu hedefler için çıkan *Volkan*'ı da halkın seve seve okuyacağı” anlatılır.

İkinci makalesi 61. sayıda (s.1-4) *Din ve Şeriat* başlığıyla çıkmış olup neredeyse bu sayının tamamı bu makaleden oluşmaktadır. Öncelikle Müslümanların inanması ve uygulaması gereken temel inanç ve esasları anlatmış olduğu bu yazısında, Endülüs tarihini şahit göstererek Arap ve Türklerin medeniyeti yaydıkları ve Avrupalıların da medeniyeti onlardan aldıklarını anlatır. Şevket Efendi'ye göre sonradan Müslümanlardaki bu maarif, ilim ehlinin teşvik edilmemesi ve kısa hedefler yüzünden gerilemiştir. Garptan maarif tahsili için lisan öğrenmek icap etmiş; lisan öğrenenlerin İslamın izin vermediği bazı adet ve ahlakı getirdiklerinde ulema, bunu ilmin noksanını gidermek için olduğu kanısıyla dinsizlikten saymamışlardır. Sonradan ise bu şahısların İslam ulemasını taassupla itham etmiş, İslamın cevazları arasında olan boşanma ile çok evliliğe kadar dil uzatmışlar ve İslam şeriatının ilerlemeye mani olduğu zannına kadar ileri gitmişlerdir. Hâlbuki İslamın fen ve sanayi vb. şeyleri ecnebilerden almasına müsadese olduğu için İslamî kurallara tam uyan İslam mücahitleri şimdiye kadar bu kadar ilerlemişlerdir İslama yapılan taarruzu reddetmek ve şeriatı tam uygulamak İttihad-ı Muhammedî'nin vazifesi olup *Volkan*'ın da bu gayeye hizmet için çıkmış ve kısa zamanda yayılmıştır. Bütün Müslümanlar şeriatı takdir etmek ile İttihad-ı Muhammedî içindedir ve Allah'ın kitabını takdis edip boyun eğmektedirler.

Bediüzzaman Said Kürdî: Bitlis'in Nurs köyünde doğan Said Kürdî, çocuk yaşlarda medreslere gitmiş ve keskin zekâsıyla çocuk denecek yaşta meşhur olmuş, medreslerde 10 seneden fazla süren medrese eğitimini üç ayda tahsil etmiştir. Bediüzzaman lakabı ise zekâ ve hafızası kuvvetli olan “Bediüzzaman Hemedanî”ye benzeten eski hocalarından Molla Fethullah Efendi tarafından vermiştir. Said Nursi daha sonra bu lakabı “*ahlakım suretim gibi, uslub-ı beyanım elbisem gibi gariptir, muhaliftir*”¹ diyerek “garip” manasıyla kullanmaya devam etmiştir. Zamanının meşhur ulemalarıyla daha küçük yaşına rağmen münazara ederek üstünlüğünü ispatlayan, şeyhlere kendini isbat-ı vücut eden ve içki içen Bitlis valisini makamında mavzeriyle basan ve zulmü bırakıp namaza başlaması için Hamidiye alayı

¹ Bediüzzaman, *Volkan*, 2 Nisan 1325- 15 Nisan 1909, “Lemean- Hakikat ve İzale-i Şübühat”, S. 105, s.3.

komutanlarından Mustafa Paşa'nın karşısına dikilen Bediüzzaman, henüz 20 yaşına girmemiş genç bir mütefekkir ve müteşebbistir. Makamını bastığı Bitlis valisi Ömer Paşa'nın teklifi ile himayesinde kalıp fen ilimlerini de incelemeye başlayan Bediüzzaman, 18 yaşında iken Van'a gidip kendi medresesinde talebe yetiştirmeye başlamıştır. Burada da Vali Tahir Paşa'nın himayesinde fen ilimlerini tahsile devam etmiştir.¹

Genç yaşlarında İslama hizmet maksadıyla evlenmemek üzere arkadaşlarıyla karar alan Bediüzzaman, İngiliz Sömürgeler Bakanı'nın “*Bu Kur'an Müslümanların elinde buldukça biz onlara hâkim olamayız. Ya bu Kur'an'ı onların elinden almamız yahut Müslümanları Kur'an'dan soğutmamız*” sözü üzerine “*Kuran'ın sönmez ve söndürülmez manevi bir güneş olduğunu, ben dünyaya ispat edeceğim ve göstereceğim*” diyerek, Van Valisi Tahir Paşa'nın kendisini teşvik ve Sultan Albülhamit'e takdim etmesiyle² 30 yaşında İstanbul'a gelmiştir (1907).

İstanbul'a gelişi İctihat Kütüphanesi sahibi Ahmet Ramiz tarafından “*şarkın yalçın, sarp, demir dağlarının ötesinden Said Nursi isminde yaratılış nadirlerinden sayılan ateşpare bir zekâ, İstanbul ufuklarında tulu etti (güneş gibi doğdu)*” diye şaşaalı bir haber ile duyurulmuştur.³ İstanbul'da ilim talebelerinin çok bulunduğu Şekerci Hanı'nındaki odasının kapısına “*Her soruya cevap verilir, sual sorulmaz*” diye bir yazıyı asmış, fen ve din ilimlerinde Doğudaki âlimlere meydan okumasından daha büyük bir iddiayla ortaya atılmıştır. Bu büyük iddia ile ortaya çıkan ve fenni ve dini her konuda verdiği ilmi cevaplarla kısa zamanda meşhur olan Bediüzzaman'ın⁴ niyeti, İstanbul'da padişahın ve ileri gelenlerin dikkatini çekerek Doğudaki cahilliğin kalkması için, Mısır'daki Ezher gibi fen ve din ilimlerinin beraber okutulduğu mektep, medrese ve tekke-zaviye birliğini temin edecek bir medreseyi (üniversite) - Van merkez olmak üzere Bitlis Siirt ve Diyarbakır'da- açtırmaktır.⁵ Maksadı ise Kürtleri cahillikten kurtarmak ve cahilliklerinin kullanılmasını engellemektir. Bunun

¹ Hayrat Vakfı İlmî Çalışmalar Heyeti, *Bediüzzaman Said Nursî ve Hayr'ul-Halefi Ahmed Hüsrev Altınbaşak*, s.76, 84

² BAO, Y.PRK.UM. 80/74

³ Hayrat Vakfı İlmî Çalışmalar Heyeti, *Bediüzzaman Said Nursî ve Hayr'ul-Halefi Ahmed Hüsrev Altınbaşak*, s.91.

⁴ Münir Süleyman Çapanoğlu hatıralarında, o zamanlarda Bediüzzaman'ın büyük şöhret sahibi olduğundan bahseder (Ahmet Akgündüz, *Arşiv Belgeleri Işığında Said Nursi ve İlmî Şahsiyeti Birinci Kitap- Eski Said-*, Ankara: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2013, s.643).

⁵ Vakfı İlmî Çalışmalar Heyeti, *Bediüzzaman Said Nursî ve Hayr'ul-Halefi Ahmed Hüsrev Altınbaşak*, s.142-143

için gazetelerde de yazılar yazmış ve *İttihad-ı Ekrad* (Kürtlerin birliği) isimli bir mecmua çıkarmak için teşebbüs etmiştir (Şubat 1909).¹ Gazetelerde Albülhamit'e tavsiye nevinden makaleler yazmıştır. Bediüzzaman, Albülhamit'e hitabeden yazılarından birinde şöyle demiştir:

Ömrünün zekâtını Ömer bin Abdülaziz gibi sarf et. Ta ki; bi'atın manası gerçekleşsin. Meşrûtiyet'i kansız kabul ettiğin gibi, Yıldız'ı da mahbûb-ı kulûb eyle [kalplere sevdik]. İstibdâd, kalb-i memalik [memleketlerin kalbi] olan İstanbul'da kan bırakmadığından hüsn-ü niyeti göster. Pür-şefkat ile meşrûtiyeti kansız kabul ettiğin gibi; menfur olmuş [nefret edilmiş] Yıldız mahbub-u kulûb etmek [kalplere sevdirmek] için, eski zebanîler yerine melâike-i rahmet gibi muhakkikîn-i ulemâyı doldurmak... ve Yıldız Dâr'ül-Fünûn gibi etmek... Ve ulûm-u İslâmiye'yi [İslam ilimlerini] ihyâ etmek ve meşîhat-ı İslâmiye'yi [Şeyhülislamlık kurumunu] ve Hilâfeti, mevki-i hakikisine is'ad etmek [kavuşturmak]... Ve milletin kalb hastalığı olan za'f-ı diyânet [dini noksanlığı] ve baş hastalığı olan cehâleti, servet ve iktidarınla tedavi etmekle Yıldız Süreyya kadar ilâ et [yücelt]. Tâ Hânedân-ı Osmanî ol burc-u hilâfette pertev-nisâr-ı adâlet [adaletin parlak ışığı] olabilsin. Hem de havaîc-i zaruriyeye iktisad et. Tâ alıştırılmış olan isrâfa iktidarı olmayan biçare millet de iktida etsin [sana uysun]. Madem ki imamsın!...²

Bediüzzaman, Sultan Albülhamit ile görüşmesi engellendiği gibi, kardeşinden nakledilen ifadeyle, rakiplerinin bozgunculuğu, *Kürtler Neye Muhtaç* diye yazdığı makale³ ve Albülhamit'in Van'a geri yollamak için verdiği 2000 kuruşu da reddetmesi⁴ Sultan Hamid'in emriyle tımarhaneye yollanmıştır. Fakat doktoru “*şimdiye kadar İstanbul'a gelenler içerisinde zekâ ve fetanetçe [sağlam anlayışça] böyle bir nadire-i cihan [dünyada nadir] bulunmuş değildir*” diye verdiği raporla tımarhaneden nezrethaneye aldırılır. Said Nursi, kendisine maaş bağlayarak susturulmak istenmesine tepki göstermiş, neticede suçu olmadığından serbest bırakılmıştır.

Bediüzzaman'nın siyasete karışması, 15 yaşlarında 1895'te Mardin'den Bitlis'e sürüldüğü gençlik yıllarına dayanır. İstanbul'da da siyasi-sosyal yazılar yazmış; II. Meşrutiyet ilanı üzerine İstanbul ve Selanik'te, “meşrutiyetin şeriata uygun olduğu, meşru dairedeki meşrutiyetin ehemmiyeti”ne dair nutuklar vermiştir. İstanbul'un

¹ BOA, DH.MKT. 2730/76.

² Akgündüz, s.395-396.

³ *Şark ve Kürdistan*, 20 Kasım 1908, S. 1, s.2;.

⁴ BAO, ZB. 325/115.

birkaç yerinde ve Selanik'te verdiği “*Ey hürriyet-i şer’î!*” diye başlayan *Hürriyet Nutku*’nun temel temasını anlatan bazı cümleleri şöyledir:

Öyle müthiş ve fakat güzel ve müjdeli bir sada ile çağırıyorsun ki, benim gibi bir bedeviyi tabakat-ı gaflet altında yatmışken uyandırılıyorsun. Sen olmasaydın, ben ve umum millet, zindan-ı esarete kalacaktık. Seni ömr-ü ebedî ile tebşir ediyorum [müjdeliyorum]. Eğer aynülhayat [hayat kaynağı olan] şeriatı menba-ı hayat yapsan ve o cennette neşv ü nema bulsan [gelişsen]; bu millet-i mazlûmenin de [mazlum milletin de] eski zamana nisbeten bir derece terakki edeceğini müjde veriyorum. Eğer hakkıyla seni rehber etse ve ağraz-ı şahsî [şahsî garazlar] ve fikr-i intikam ile sizi lekedar etmezse...

Ey mazlûm ihvân-ı vatan [vatan kardeşleri]! Gidelim dâhil olalım! Birinci kapısı, şeriat dairesinde ittihad-ı kulûb [kalblerin birliği]; İkincisi, muhabbet-i milliye; üçüncüsü, maarif [eğitim]; dördüncüsü, sa’y-i insanî [insanî çaba]; beşincisi, terk-i sefahettir [haramları terktir]. Ötekilerini sizin zihninize havale ediyorum...

Sakın ey ihvân-ı vatan! Sefahetlerle ve dinde lâübaliliklerle tekrar öldürmeyiniz...

Sakın ey ihvân-ı vatan! İsrifat ve hilâf-ı şeriat [şeriate ters] ve lezaiz-i nâmeşrua [meşru olmayan lezzetler] ile tekrar ihya etmeyiniz [canlandırmayınız]!.. Yüz bu kadar sene geri kaldığımız mesafe-i terakkiden inşaallah mucize-i Peygamberi ile şimendifer-i kanun-u şer’iye-i esasiyeye [şeriate uygun kanun tirenine] amelen ve burak-ı meşveret-i şer’iyyeye [şeriatın meşveret bineğine] fikren bineceğiz. Bu vahşet-engiz sahra-yı kebirî kısa zamanda tayyetmekle [atlamakla] beraber, milel-i mütemeddine [medenî milletler] ile omuz omuza müsabaka edeceğiz...

Ey ebnâ-yı vatan [vatan evladları]! Hürriyeti sû-i tefsir etmeyiniz [yanlış yorumlamayınız], tâ elimizden kaçmasın. Ve müteaffîn [kokuşmuş] olan eski esareti başka kabda bize içirmekle bizi boğmasın. Zira hürriyet, mürâat-ı ahkâm ve âdâb-ı şeriat ve ahlâk-ı hasene ile [şeriatın hükümlerine, edeblerine ve güzel ahlaka uymakla] tahakkuk eder [gerçekleşir] ve neşvünema bulur [gelişir].¹

Said Kürdî, “*Biz muhabbet fedaileriyiz, husumete vaktimiz yoktur*” sözüne münasip bir şekilde Medrese talebelerinin alelacele imtihan edilerek imtihanı geçemeyenlerinin askere alınmasına tepki olarak yapılan mitingde oluşan gerilimi ve Mizancı Murat’ın verdiği bir konferansta silahların da çekildiği arbedeyi yaptığı konuşmalar ile engellemiştir. Yine particilerin Bosna meselesinde doğulu hemşehrileri olan 20 bin kürt hamalın kullanarak kandırmasından korkarak, onlara

¹ Bediüzzaman, *Tarihçe-i Hayat*, s.57.

meşrutiyeti anlatmış, onların öfkelerini Avusturya mallarını boykota yönlendirmiştir.

Onlara söylediği sözler de manidardır:

İstibdad [baskı], zulüm ve tahakkümdür. Meşrutiyet, adalet ve şeriattır. Padişah, Peygamberimizin emrine itaat etse ve yoluna gitse halifedir. Biz de ona itaat edeceğiz. Yoksa Peygambere tâbi olmayıp zulüm edenler, padişah da olsalar haydutturlar.

Bizim düşmanımız cehalet, zaruret [fakirlik], ihtilaf [ayrılıktır]. Bu üç düşmana karşı; sanat, marifet [bilgi], ittifak [birlik] silâhıyla cihad edeceğiz. Ve bizi bir cihette teyakkuza [uyanıklığa] ve terakkiye [ilerlemeye] sevk eden hakiki kardeşlerimiz Türklerle ve komşularımızla dost olup el ele vereceğiz. Zira husumette [düşmanlıkta] fenalık var, husumete vaktimiz yoktur. Hükümetin işine karışmayacağız. Zira hikmet-i hükümeti bilmiyoruz...¹

Said Kürdî, İstanbul'da Yeşilay Cemiyeti, Kürt Neşri Mearif Cemiyeti, Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti gibi birçok cemiyete üye olmuş, bazılarının da kurucuları arasında bulunmuştur.² Bediüzzaman, toplumda cemiyet ve tarikatler üstü bir üst kimlikte birlik sağlayacağını düşündüğü İttihad-ı Muhammedî Cemiyetine girmiş; kendi ifadelerine nazaran “dini siyasete alet değil, siyaseti dine alet etme” iddiasını bu cemiyet üzerinden uygulamak istemiştir. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin naşir-i efkârı olan *Volkan*'ın 68. sayısında (9 Mart 1909, s.1) “*Kürt ulemasından meşhur ‘Bediüzzaman Molla Said-i Kürdî ibn-i Mirza’ hazretleri bu cemiyette bulunmakla mübahidir [övünmektedir]*” denilerek ilk kez ismi reklam edilmiştir. *Volkan*'da ilk yazısı ise 70. sayıda (11 Mart 1909, s.3) çıkmıştır. *Volkan*'da toplamda 15 yazısı ile Derviş'ten sonra en fazla yazı yazmasıyla cemiyetin en aktif üyesi, hatta sözcüsü olduğu anlaşılmaktadır. Bediüzzaman Divan-ı Harp muhakemesinde aynı zaman dindar cemiyetlerden yedisine üye olduğunu söylemiştir.

İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti azalarından olan Şeyh Feyzullah Efendizâde Şeyh Muhammed Sâdık Efendi, 25 Şubat 1324/10 Mart 1909 tarihli *Volkan*'ın 71. sayısında (12 Mart 1909, s.3) yayınlanan mektubunda, “*Süheyl Fazıl Paşa, Molla Sa'îd ibn-i Mirzâ ve sair' fuzalây-ı kirâm hazerâtıyla teşerrüf eylemek...*” ifadesiyle, 4 Mart 1324 (17 Mart 1909) tarihli *Volkan*'ın 76. sayısında (s.2) Bâyezid

¹ Hayrat Vakfı İlmî Çalışmalar Heyeti, *Bediüzzaman Said Nursî ve Hayr'ul-Halefi Ahmed Hüsrev Altınbaşak*, Isparta: Hayrat Neşriyat, 2013, s.118.

² Said Akdağ, *Said Nursî ve Siyasi Düşünceleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Anabilim Dalı, Y. Lisans Tezi, İstanbul 2009, s.105-110. Sonradan da Cemiyet-i Müderrisin, Teşkilat-ı Mahsusa, Daru'l-Hikmet'ül-İslamiye gibi cemiyetlere de üye olacaktır.

Dersiâmlarından Mehmed Emîn Hayretî Efendi ise “*Küffâr-ı münâfikînin hoşuna gitmese de Cenâb-ı Hâfız-ı Hakiki, Süheyller, Bedî’ler, Vahdetîler, Hayretiler ve Hilmiler gibi sâdık erler...*” methiyesi, ulema nezdinde Bediüzzaman’ın itibarını göstermektedir. *Volkan*’ın 94. sayısında (4 Nisan 1909, s.2) “Abd-i Ahker-i Muhammedî” [Muhammed’in en hakir kölesi] mahlasıyla *Muhterem Volkan Ceridesi Sermuharrir-i Ekremine* yazısını yazan şahıs da Bediüzzaman için “*Seyyit Fazıl Paşa ve Bediüzzaman Said Efendi hazeratının dürrer-i gururi [hoş inci] hakayık olan makalat-ı fazılaneleri [hakikat olan faziletli makaleleri] her müminin kalbine inşirah [ferahlık] veriyor*” diyerek ulema gibi iltifat etmiştir.

İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti’nin açılış mevlüdünde ilk nutku Bediüzzaman vermiştir. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti’nin düşüncelerinede tercüman olan *Dağ Meyvesi Acı da Olsa Devadır* isimli bu nutkunda,¹ “*Ben ki İslamiyete, maarif-i İslamiyeye, ulemaya, talebeliğe ve Osmanlılığa ve hilafete ve İttihad-ı Muhammediye ’ye ve Kürtlüğe intisabım cihetiyle... Cemiyetlerin mültekası [birleşme noktası] olduğumdan istidadatı [kabiliyetleri] fiile çıkarmanın muharriki [harekete getiren]... meylü-terakkiyi [ilerleme meylini] faaliyete sevk etmek için her bir heyete mahsus birer fikrim var*” diye başladığı konuşmasındaki düşünceleri ise şöyledir:

1. Kanunlar, İslama göre dört mezhebi esaslı olmalı, Avrupa’dan kanun ve ahlak dilencililiği yapılmamalıdır. Meşrutiyet zaten İslam’ın malıdır, ondan gasp olunmamalıdır. Dinsizlik, nifak, medeniyetin fenalıkları ve günahları zakkum (cehennem ağacı) tohumu gibidir; toplumsal birlik, şeriatın yağınlaşması ve dine dayanan meşrutiyet ise tuba ağacı (cennet ağacı) tohumu gibidir.

2. Medrese, mektep ve tekkeler arasındaki ihtilafın giderilmesi için, tekkelerde aydın âlimler bulundurulmalı; mekteplerde delilleriyle İslam hakikatlerini, medresede de gerekli medeni fen ilimlerini okutulmalıdır. Birbirlerine kapıları açık olmakla, aralarında hükümet gibi bir paylaşım olmalıdır.

3. Devlet-i Aliye’de ilmi meşrutiyet olmalı, kimse kendi fikrini herkese kabul ettirmekle taklit yolunu açmamalıdır. İdarede kuvvet kanunda, ilimde de kuvvet hakta olmalıdır.

4. Talebeler, çeşitli ilimlerde ihtisas yapmakla beraber münazara ve fikir alış-verişi ile ortaya çıkan umumi fikirleri üstad bellemelidir. Devlette kamuoyu

¹ *Volkan*, 24-25 Mart 1909, S. 83, s.3, S. 84, s.2-3.

hâkimdir; müftüsü de ulemanın umumi fikirleri, üstad ve muallimi de talebenin umumi fikirleri olmalıdır.

5. Vaiz ve hatipler muhakkik âlim olmalıdır; ta ki delil ile ikna etsinler, zamana, olaylara ve derde göre söz söylesinler.

6. Osmanlılığın terakki meylini faal etmelidir. Her mümin ila-yı kelimetullahla [Allah'ın dinin yaymakla] vazifelidir ve bunun en büyük sebebi de madden terakki etmektedir. Terakkiye engel en büyük düşmanlar olan cehalet, zaruret ve ihtilafla mücadele edilmelidir. Düşman medeni olduğundan galebe çalmak ise ikna iledir.

7. Saray Darülfünûn gibi olmalı ve İslam ilimleri ihya edilmelidir. Milletin hastalığı olan dindeki zafiyet ve cehalet sarayın zenginliği ile tedavi edilmelidir. Zaruri ihtiyaçlarda saray iktisat etmelidir ki millet te ona uysun.

8. İttihad-ı İslam İttihad-ı Muhammedî ile gerçekleşmesinden gayrimüslimler ürkmemelidir. Çünkü maksat ahlaki ve dini olduğundan onlara zarar değil fayda getirir. Eskiden ecnebler vahşi olduklarından zorla ve husumet ile Müslümanlar mücadele ediyordu. Şimdi ise medeniler. Sözen anladıkları için ikna ve muhabbet yolu geçerlidir. Bizim milliyetimiz (birliğimiz) İslamiyet iledir. Milliyetleri, vicdani olan dinlerine üstün gelmiş olan ecneblerle kıyaslanmamalıdır. İttihad-ı Muhammedî'ye, garaz ve alçak isteklerine vasıta olan kendi dünyevi cemiyetlerine benzeterek karşı gelmek yanlıştır. Mesleğimiz muhabbete muhabbet; husumete [düşmanlığa] husumettir.

9. Kürtlerin ihtilafları giderilip, milli birlikle hareketi sağlanmalı; eğitim ile fikirleri terakki ettirilmelidir. Kürtlerin mektep ilimlerinden uzak durmasının sebebi mekteplilerden bazılarının dindeki laubalilikleri olup, cahilliklerinin izalesi için Hamidiye alayları vasıta edilerek mektepler halka hoş gelen medrese ismiyle açılmalıdır. Doğuda üç Darülfünûn açılmalıdır. Kürt uleması ihya edilerek, Kürtlerin istidatlarına göre eğitim verilmelidir.

Bediüzzaman, İttihatçılar içinde Niyazi ve Enver Bey gibilere muhabbeti devam etmekle beraber,¹ İttihatçıların haksızlıkları karşısında “*Siz dini incittiniz, gayretullaha dokundunuz, şeriatı tezyif ettiniz; neticesi vahim olacaktır*” diye

¹ Bediüzzaman, “Lemeân-ı Hakikat ve İzâle-i Şübühât”, *Volkan*, 15 Nisan 1909, S. 105, s.3.

muhalefet etmekten çekinmemiş¹; İttihad-ı Muhammedî'yi lekelemeye çalışmalarına karşı da “*İttihad-ı Muhammedî olan cemiyetimiz sair cemyet-i dünyevviyeye kıyasen leke sürmeği tariz etmeği cemi kuvvetimizle reddederiz mütterizane ihtar ederiz ki zamanın sille-i bî edebânesine kendilerini müstehak etmesinler.*” diye uyarmıştır.² Yazdığı bir makale ile Adapazarı ve İzmit havalisinde elli bin kişinin İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ne dâhil olduğu söylenir ki,³ başta bahsedildiği gibi İstanbul ve civarında ne kadar nüfuzlu biri olduğu görülür. Nitekim İttihad-ı Muhammedî'nin hızla yayılmasında Süheyl Fazıl Paşa ve Bediüzzaman gibi halkça muteber meşhur şahısların etkisi büyük olmuştur.

Said Nursi, 31 Martta meşhur ayaklanma olduğunda Sultan Ahmed'e gitmiş, olayın vehametini görerek nasihatini tesir etmeyeceğini anlayarak oradan ayrılmıştır. Olayın ilk günlerinde *Volkan*, *Serbesti* ve *Mizan*'da yazılarıyla isyan eden askerleri itaate davet etmiştir. Derviş'in sert konuşmalarına da “*edipler edepli olmalıdır*” diye tepki gösteren Bediüzzaman,⁴ isyanın dördüncü günü muhtemelen Cuma günü nasihat için kışlalara giden Cemiyet-i İlmiye mensubu bir kısım hocalarla beraber olmuş, Bab-ı Seraskeri'de yaptığı konuşması ile sekiz tabur itaate girmiştir. Bediüzzaman, askerlerin ayaklanmasını mecliste İslama muhalif hareketleri bulunanların seslerini kesecek ve şeriatın adabı ve hududunun icra edilmesine sebep olacak bir inkılâp olarak görüp alkışlamıştır.⁵ Fakat aynı zamanda hassas bir zaman olduğu için askerlerin zabitlerine itaatlerinin önemini vurgulayan makaleler de neşretmiştir. İsyanın 4. günü (3 Mart 1325) *İkdam* gazetesinde *Ey Şanlı Asakîr-i Muvahhidîn* makalesini, 5. günü (4 Nisan 1325) *Volkan*'da *Kahraman Askerimize*, *Serbesti*'de *Asker Kardeşlerime*, *Mizan*'da *Asakire Hitap* makalelerini, 6. günü (5 Nisan 1325- 18 Nisan 1909) *Mizan*'da *Ey Asakîr-i Muvahhidîn ve Cemiyetlere Hitap*, 8. günü (7 Nisan 1325- 20 Nisan 1909) *Serbesti*'de *Cemiyetlere Hitap* ile *Umum Zabitlerimize*, *Volkan*'ın son sayısında (20 Nisan 1909, S.110) *Asâkire Hitap*, *Cemiyetlere İhtar-ı Mühim*, *Sada-yı Vicdan* makaleleriyle (ki bu makale aynı zamanda İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin geçici olarak feshini anlatır) olayın

¹ Bediüzzaman, *Tarihçe-i Hayat*, s.55.

² Bediüzzaman, “*Lemeân-ı Hakikat ve İzâle-i Şübühât*”, *Volkan*, 13 Nisan 1909, S. 103, s.4.

³ Eşref Edip, *Said Nursi Hayatı Eserleri Mesleği*, İstanbul: Sözler Neşriyat, 2006, s.35.

⁴ *Volkan*, 2 Nisan 1325- 15 Nisan 1909, S. 105, s.3.

⁵ O zaman da şeriat demek Kanûn-ı Esâsî ve devletin idare şekli olması hasebiyle günümüzdeki manasıyla anlamak doğru değildir.

hararetini düşürmeye ve yatıştırılmaya çalışmıştır. Bu mealde makalelerden biri olan *Volkan*'ın 110. sayısında (7 Nisan 1325- 20 Nisan 1909) yayınlanan ve 31 Mart ayaklanmasını ne ölçüde ve ne için desteklediğini anlatan *Asâkire Hitap* adlı nutkunu, bakış açısını net olarak gösterdiği için aynen aktarıyoruz:

Ey asakir-i muvahhidîn [Ey Allah'ın birliğine inanan askerler]! Fahr-ı Âlem'in [âlemin övündüğü Hz Peygamberin] (s.m.) fermânını size tebliğ ediyorum ki; şeriat dairesinde ulü'l-emre [idareciye] itaat farzdır. Ulü'l-emriniz ve üstadlarınız, zabitlerinizdir [subaylarınızdır]. Askerlik ocağı cesîm [büyük] ve muntazam bir fabrikaya benzer. Çarkların biri intizam ve itaatte serkeşlik [âsilik] etmekle, bütün fabrika herc-ü merc [darmadağın] olur.

Sizin o muntazam ve kuvvetli fabrika-i askeriye, otuz milyon Osmanlıya üç yüz milyon nüfus-u İslâmiyenin nokta-i istinadı [dayanak noktası] ve mâden-i istimdâdıdır [yardım kaynağıdır]...

Bu iki inkılâbın pahasına binler şehit verseydik, ucuz sayacaktı Lâkin itaatinizden binde bir cüz'ü feda olursa, bize pek çok pahalı düşer. Zira itaatinizin tenakusu [noksanlaşması], ukde-i hayatiye veya hararet-i gariziyeni [vücut ısısının] tenakusu [azalması] gibi mevte intaç eder [ölümle sonuçlanır].

Tarih-i âlem serâpâ [baştanbaşa] şehadet ediyor ki, asker neferatının siyasete müdahaleleri devletçe ve milletçe müthiş zararları intaç etmiştir [netice vermiştir]. Elbette hamiyet-i İslâmiyeniz böyle sizi uhdenizde [üzerinizde] olan hayat-ı İslâmiyeye zarar verecek noktalardan men edecektir. Siyaset düşünenler, sizin kuvve-i müfekkiren [düşünme duygunuz] hükmünde olan zabitleriniz ve ülûemirlerinizdir.

Bazen zarar zannettiğiniz şey, siyaseten büyük zararı def ettiği için ayn-ı maslahat [tam bir fayda] olduğundan, zabitleriniz tecrübeleri hasebiyle görüyor ve size emir veriyor. Sizde de [itaatte] tereddüt câiz değildir. Ef'âl-i hususiye-i nâmeşrua [şahıslara ait gayr-ı meşru hususî fiiller], sanattaki meharet ve hazakate [ustalığa] münafi [ters] değildir ve sanatı menfur [nefret edilen] etmez. Nasıl ki; bir tabib-i hâzık [işinin ehli doktor] ve bir mühendis-i mâhirin nâmeşrû harekâtı için, onların tıp ve hendeselerinden mani-i istifade olamaz.

Kezalik [onun gibi], fenn-i harpte tecrübeli ve o sanatta mahir ve hamiyet-i İslâmiye ile münevverü'l-fikir [fikri aydın] zabitlerinizin bazılarının cüz'î nâmeşrû harekâtı [meşru olmayan hareketleri] için itaatinize hâlel [zarar] vermeyiniz. Zira fenn-i harp mühim bir sanattır. Hem de sizin kıyamınız [ayaklanmanız], şeriat-ı garrâ, yed-i beyzâ-yı Musa [Musa as.'ın beyaz eli] gibi, sâir sebab-i tefrika ve teşettüt-ü efkâr olan [fikirleri ayrıştıran] cemiyetleri bel' etti [yuttu]. Sâhirleri de [sihirbazları da] secdeye mecbur eyledi. Harekâtınız bu inkılâpta ilâç gibiydi ki, fazla olsa zehre münkalib olur [döner]. Ve hayat-ı İslâmiyeyi fena bir hastalığa hedef eder. Hem de himmetinizle bizdeki istibdat şimdilik mahvoldu. Lâkin terakkiler [ilerlemeler] için Avrupa'nın istibdad-ı mânevisi [mânevi baskısı] altındayız. Nihayet derecede ihtiyat

ve itidal [ölçülü davranmak] lâzımdır. Yaşasın şeriat-ı garrâ! Yaşasın askerler!¹

Bediüzzaman bu yazısıyla İslamî ilkelerin uygulanması demek olan şeriatı desteklerken askerlerin istibdadı [baskıcı idareyi] devirmesine sevinmiştir. Askerlerin komutanlarına itaatsizliğini kesin bir dille reddetmiş, siyasete girmelerine karşı çıkmış; Avrupa'yla devletin konumunun hassas bir dengede olmasına dikkat çekmiştir. Bediüzzaman'ın İsyanın Beşinci günü *Serbesti* gazetesinde çıkan askere hitap eden yazısı da dikkat çekicidir:

Ey asakir-i muvahhidin! Şeriat namına size söylüyorum ki İslamiyetin ruhu kuvveti ordudur ve ordunun da ruhu ve müfekkiresi [düşünme duyusu] mektebli zabitlerdir. Bunlara ilişmek hayat-ı millete ve devlete cinayet etmektir. Şimdiki âlemde şecaat [kahramanlık] akliyye ve fikriyyedir ki biri binlere mukabil gelir. Bir münevverü'l fikir mektebliyi zayi etmekle binler adamı mübareze-i medeniyede [medeniyet kavgasında] kaybetmiş gibidir. Bu zamanda yalnız şecaat-ı maddiye kâfi değildir. Zira ecnebler bize fenn-i harb ile galebe çalmışlar.

Bir sene zarfında zabıt ve asakiri cemiyetlere intisap cihetiyle siyasete karışmaları pek fena tohum-u fesat ve ihlal-i itaate istidat [imkân] vermiş idi. Eğer şu son vakıa husule gelmeseydi şimdiki halden bin defa müthiş zararları tevliid edecekti [doğuracaktı], inkırazı da [yıkımı da] muhakkak idi. Şimdi elhamdülillah devam-ı meşrutiyete kalbimiz mutmaindir [kanaat getirmiştir]. Bu ikinci inkılâp eski fesad-ı sâriyi [bulaşıcı fesadı] mahv etti. İnkılâp olduktan sonra orduyu siyasete karıştıran ve o vasıta ile itaat-ı askeriyyeye zaaf veren bu inkılaptan evvel adamların hatalarıdır ve cinayetleridir; mesuliyet de onlara aittir.²

Bediüzzaman bu makalesi ile orduyu siyasete karıştıranları eleştirirken, mektepli subayları övmüş ve korumuştur. Orduyu siyasete karıştıranların meşrutiyeti istemeyenler olduğunu ima etmiştir.

İsyanın sekizinci günü *Volkan*'ın 110. son sayısında (7 Nisan 1325- 20 Nisan 1909) yazdığı *Cemiyetler İhtar-ı Mühim* isimli makalesinde de cemiyetlere siyasi tenkitlerin hangi usulle faydalı olacağını şöyle anlatır:

Şimdi cemiyetimiz bir hükûmet-i meşrûta-i meşrû'adır [şeriatı uygun, münasip bir hükümettir]. Hükümet içinde hükümetim zararı görüldü. Seviye-i irfan bir olmadığından fırkalarda husumet, ta'assub ve tarafdarlık intaç eder [netice verir]. Tâbiî o kuvveti istimal [kullanmak] ile siyâsete

¹ Bediüzzaman, "Asâkire Hitap", *Volkan*, 7 Nisan 1325 (20 Nisan 1909), S. 110.

² Bediüzzaman, "Asker Kardeşlerime", *Serbesti*, 4 Nisan 1325, S 151..

karışacak ve umûmî idârede herkesçe lezzetli olan tahakkümatı [baskı ile hükmetmeyi] yapacak sahib-i ağraza [düşmanlık edenlere] müsa'id bir zemin olur. Binaenaleyh bizdeki fırkaların şimdiki hal ile devamı gayet muzırdır [zararlıdır]. Lâkin bir şirkette veya münevver'ül-fikir [aydın] ve bîtaraf mâbeyninde [arasında] tenkidat-ı siyâsetten [siyasi tenkitlerden] veya ehl-i ilim mâbeyninde nasihat ve irşâddan nafi'[faydalı] olabilir. Şimdi hükûmet-i meşrû'amız asıl büyük cemiyettir.¹

İsyan sonrası olayı yatıştırmak için bir hafta İstanbul'da kalan Bediüzzaman, durumun nazikleşmesi üzerine İstanbul'dan ayrılmıştır. 31 Mart sonrası İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti üyesi olduğundan ve isyanı alkışlayan *Volkan*'da yazılar yazmasından olsa gerek, 23 Mayıs 1909'da Divan-ı Harp'te yargılanmış ve hemen berat etmiştir. Savunmasında Hurşit Paşa'nın “*Sen de şeriat istemişsin?*”² Sorusu üzerine “*Şeriatın bir hakikatine, bin ruhum olsa feda etmeye hazırım. Zira şeriat, sebab-i saadet ve adalet-i mahz [katıksız adalet] ve fazilettir. Fakat ihtilâlcilerin isteği gibi değil!*” diye cevap verir. Paşa'nın “*İttihâd-ı Muhammedî'ye (s.m.) dâhil misin?*” sualine “*Ma'al-iftihar! En küçük efrâdındanım. Fakat benim tarif ettiğim vecihle [tarzla]... Ve o ittihâddan olmayan, dinsizlerden başka kimdir? Bana gösteriniz.*” diye cevap vermiştir. Sorgulama devamında o güne kadar İstanbul'da asayişli sağlamak ve toplumun ıslahı namına yaptığı “on bir buçuk hizmeti”ni anlatıp, “demek bunları yapmakla cinayet etmişim ki burada yargılanıyorum” diye sitem etmiştir. Bu savunmasını on iki maddede sıralamıştır. Özet olarak şöyledir:

On Bir Buçuk Cinayet

1. Meşrutiyetin başında, meşrutiyetin doğru anlaşılması için Doğu vilayetlerine elli altmış kadar telgraf çekmek.
2. Ayasofya, Beyazıt, Fatih ve Süleymaniye camilerinde âlim ve talebelere hitaben nutuklar îrâd ederek şeriat ile meşrutiyet arasındaki münasebeti yüceltmek ve meşrutiyetin zıddı olan baskıcı idarenin şeriatla bir münasebeti olmadığını beyan etmek.
3. İstanbul'da yirmi bine yakın hemşehrilerini gezerek meşrutiyetin mânâsını onlara telkin etmek.

¹ Bediüzzaman, “*Cemiyetler İhtar-ı Mühim*”, *Volkan*, 7 Nisan 1325 (20 Nisan 1909), S. 110.

² Osmanlı Devleti, şeriat kanunları ile idare olunduğu halde mahkeme reisinin böyle demesi, “sen de şeriat isteyerek halkı isyana teşvik etmişsin” anlamında olsa gerektir.

4. Ayasofya Câmii'nde toplanan milletvekillerine hitaben meşrutiyeti, meşruiyet mânâsı ile anlamalarını telkin ve Avrupalıların şeriatı istibdada [baskıcı idareye] müsait şeklindeki yanlış görüşlerini tadil etmek.

5. Gazetelerin ahlâk-ı İslâmiyeyi sarsan ve efkâr-ı umumîyeyi perişan eden neşriyatlarına mukabil onları reddeden makaleler neşretmek.

6. Beyazıt'ta medrese talebelerinin protesto mitinginde, Ayasofya mevlidinde ve Ferah Tiyatrosunda heyecana gelerek büyük bir hâdise çıkarmak üzere olan insanları yaptığı konuşmalarla yatıştırmak; Din adına siyaset yapılmasını engellemek ve dindar halkın kamu düzenini bozacak şekilde siyasete girmelerini engellemeye çalışmak.

7. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ndeki hizmetleriyle İstanbul'da mevcut farklı cemiyetler arasındaki ihtilafları gidermeye, bu cemiyetin mübarek isminin siyasete ve kötüye kullanılmasını engellemeye çalışmak.¹

8. Askerlerin siyasî cemiyetlere katıldıklarını iştirah üzerine bunun yanlışlığını ifade eden bir makaleyi gazetelerde neşretmek ve askerlerin siyasete girmesine karşı çıkmak.

9. Otuz Bir Mart hâdisesi başladığında şöhretinden istifade edilmemesi için uzak durduğu gibi kendisini tanıyanlara da katılmamalarını tavsiye etmek; askerlerin isyanı terk edip itaat etmesi için gazetelerde makaleler neşrederek isyanı yatıştırmaya çalışmak ve şeriatın yanlış kullanılmasına mani olmak.

10. İsyanın dördüncü gününde, Harbiye Nezaretinde bulunan sekiz tabur askerinin önüne çıkıp yaptığı konuşmayla onları itaate getirmek.

11. Medreselerin ıslahı ve doğu vilayetlerinde dinî ilimlerle fen bilimlerinin birlikte okutulacağı bir medrese projesi ile İstanbul'a gelerek cahilliğin kalkmasına hizmet etmek.

11,5. Sultan Albülhamit Han'a gazete lisanıyla nasihat etmek.²

¹ Risalesinin bu fıkrasında “Sultan Selime biat etmişim. Onun İttihad-ı İslamdaki fikrini kabul ettim. Zira o Kürtleri ikaz etti. Olar da ona biat ettiler. Şimdiki Kürtler o zaman ki Kürtlerdir. Bu meselede seleflerim Şeyh Cemaleddin Afgani allamelerden Mısır müftüsü merhum Muhammed Abduh, müfrit alimlerden Ali Suavî, Hoca Tahsin Efendilerle Namık Kemal Bey ve Sultan Selimdir.” demesi “ittihad-ı İslam”daki çizgisini gösterir. Yoksa bu düşünür ve aksiyonerlerin tarzında hareket ettiği ve fikirlerini tamamen benimsediği anlamına gelmez ki hayatı ve fikirleri buna şahittir.

² Bk. Hayrat Vakfı İlmî Çalışmalar Heyeti, *Bediüzzaman Said Nursi ve Hayr-ül Halefi Ahmet Hüsrev Altınbaşak*, s.122-123. Divan-ı Harb-i Örfî risalesinin orijinali olmasa da, hafızasıyla meşhur olan Bediüzzaman, birçok eseri gibi bunu da bazı düzeltmelerle hafızasından tekrar yazdırmıştır.

Bediüzzaman, *Divan-ı Harb-i Örfi* ismiyle neşrettiği eserinde bazı dikkat çeken ifadeleri ise şöyledir:

Sual ettim: “Kaç zabıt [subay] vurulmuş?” Beni aldattılar, dediler: Yalnız dört tane, onlar da müstebit [despot] imişler. Hem de şeriatın âdâbı ve hududu icra olunacak. Ben de gazetelere baktım, onlar da o kıyamı meşru gibi tasvir ediyorlardı. Ben de bir cihetten sevindim. Zira en mukaddes maksadım, Şeriatın ahkâmını tamamen icra ve tatbiktir. Fakat itaat-ı askeriye hâle geldiğinden, nihayet derecede me’yus ve müteessir oldum.”

“Ben onların hareketini ve şecaatlarını [kahramanlıklarını] okşadım. Zira efkâr-ı umumiyenin [kamuoyunun] yalancı tercümanı olan cerideler [gazeteler] nazarımıza hareketlerini meşru göstermişler. Ben de takdir ile beraber nasihati bir derece tesir ettirdim. İsyanı bir derece bastırdım. Yoksa böyle asan [kolay] olmazdı.¹

İki Mekteb-i Musibet yahut Divan-ı Harb-i Örfi risalesinin sonunda Bedüzzaman 31 Mart’ın Sebeplerini şöyle izah eder:

Birincisi: Yüzde doksan İttihâd ve Terakkî’nin tahakkümü aleyhinde bir hareket idi.

İkincisi: Siyasi partilerin devamlı üzerinde tartıştığı Bakanlar Kurulunu tebdîl idi.

Üçüncüsü: Sultan II. Albülhamit’in suskunluğunu bozmaktı.

Dördüncüsü: Hissiyat-ı askeriye ve âdâb-ı dindaranelerinin muhâlif telkinâtın önüne sed çekmekti.

Beşincisi: Çok büyütülen Hasan Fehmi Bey’in kâtilini meydana çıkarmaktı.

Altıncısı: Kadro hâricine çıkanları ve alay zâbitlerini mağdur etmemekti.

Yedincisi: Hürriyeti, sefâhete şumulünü men’ [ahlaksız yaşantıya yorulmasını engellemek] ve âdâb-ı şeriatla tahdid [İslamî edep kurallarıyla sınırlamak] ve avâmları [sıradan halkın] siyâset-i şer’î bildikleri yalnız kısas ve kat’-ı yed haddini [el kesme cezasını] icra idi.

Fakat zemin bataklık ve dam ve plân serilmiş idi.. Ve en mukaddes olan itaat-ı askerî fesh edildi.

Temel sebep: Partilerin taraftarâne ve garazkârane münakaşatı [tartışmaları] ve gazetelerin belâğat yerine mübalağât [abartma] ve yalan ve ifrâtperverane keşmekeşleri [aşırı ortalığı karıştırmaları] idi.

Elhasıl: Sekiz-dokuz ayda gazetelerin tahrik edici neşriyatı ile ve fırkaların cemiyetlere fedaî yazmakla ve inkılâbı vücûda getiren zatların tahakkümleriyle ve itaat-ı askeriye aykırı olan hürriyet-i mutlaka fertlere kadar sirayet etmekle ve âdâb-ı diniyeye muhâlif zannetikle şeyler, bazı dikkatsizlerin fertlere telkinâtıyla ve itaat bozulduktan sonra müstebidler [zorbalar], mürteciler [gericiler], dinde hassas, muhâkeme-i akliyede noksan olanlar iyilik zannı ile o bataklık zeminde tohum

¹ Divan-ı Harbi Örfi risalesinden aktaran: Akgündüz, s.603.

ekmeğe başlamasıyla ve Devletin umum siyâseti câhil fertlerin elinde kalmakla ve bir milyona yakın fişenk havaya atmakla ve dâhil ve hâric ajanlar parmak vurmakla ortalık anarşistlik haline girdiğinden bu hâdisenin istidad-ı tâbiîsi [tabi sonucu], herc ü merc ve müdahale-i ecnebî iken; -min-indillal ism-i şeriat, bu sebeplerden çıkan pis ruhları yuvalarına irca' [geri dönmesi] ile onüç asırdan sonra bir mu'cize daha gösterdi. Hem de geçen inkılâb-ı azîmde ordu ve âlimlerin sadası ki; "Meşrûtiyet, şeriate dayanır" diye umum ehl-i İslâm'ın vicdanlarını manyetizmalandırdı [harekete getirdi].

1909 Nisan'ının son yarısındaki gazetelerin esas-ı fikirlerine mu'terizim [fikirlere itiraz ederim]. Şöyle ki:

Hayat onun yoluna daima feda edilen ve hayattan bin derece daha mukaddes ve daha âlî olan haysiyet ve itaat-ı askeriye, -hayata feda edilen ve ehl-i vicdan nazarında gayet hasis [hasetçi] olan- gayr-i meşrû şeylere feda etmeğe ihtimal verdiler. Hem de şeriatı, saltanata veya hilâfete ve başka siyâsete tâbi ve âlet ederek onu güneş iken yıldız çevirdiler.¹

Bediüzzaman, 31 Mart sonrası İstanbul'u terk ederek gittiği Şam'da verdiği hutbenin sonunda isyanın sebebini "iki hasım kavga ederken, kendilerini temize çıkarmak için anlaşıp onların kavgasını engellemeye çalışan nasihatçilere karşı birleşerek bütün hatalarını onlara yüklemeleri" olarak değerlendirmiştir. Yani Ahrar ve İttihatçıların suçlarını kapatmak için bu olayda ittifak etmiş olduklarını söyler.

31 Mart sonrası Doğuda bazı aşiretlere meşrutiyetin İslama muvafık olduğunu anlatmasını konu edinen *Münazarat* eserine ise hadiseyi şöyle tanımlar:

Faraza bazılarının altında büyük bir fenalıkları varsa da, hücum edilmemek gerektir. Zira çok fenalık vardır ki, iyilik perdesi altında kaldıkça ve perde yırtılmadıkça, ondan tegafül edildikçe; mahdûd ve mahsur kaldığı gibi, sahibi de perde-i hicab ve hayâ altında ıslâhına çalışır. Lâkin vakta ki, perde yırtılsa, hayâ atılır. Hücum gösterilse fenalık fena tevessü' eder [yayılır].

Ben Mart hâdisesinde şuna yakın bir hal gördüm. Zira İslâmiyet'in meşrûtiyetperver ve hamiyetli fedaîleri cevher-i hayat makamında bildikleri nimet-i meşrûtiyeti şeriate tatbik ile ehl-i hükümeti adâlet namazında kıbleye irşâd; ve nâm-ı mukaddes-i şeriatı Meşrûtiyet kuvvetiyle i'lâ [yüceltmek]; ve meşrûtiyeti şeriat kuvvetiyle ibka [devam ettirmek]; ve bütün seyyiât-ı sabıkayı [bilinen kötülükleri] muhâlefet-i şeriat üzerine ilka etmek [bağlamak] için bazı telkinâtta ve teferruatın tatbikatında bulundular. Sonra sağını solundan farketmeyen hâşâ şeriatı istibdâda müsa'id zannederek; tûtî [papağan] taklidi gibi 'şeriat isteriz' demekle maksat ortada anlaşılmaz oldu. Zaten plânlar serilmişti. İşte o

¹ Divan-ı Harbi Örfî risalesinden aktaran: Akgündüz, s.659-660.

vakit yalan olarak, hamiyet maskesini takan bazı herifler o ismi mukaddese tecâvüz ettiler. İşte cay-ı ibret bir nokta-i siyah!

Gitme, dikkat et. Âlî himmet olanlar, o hâdisede sükût ettiler. Garazkâr cerideler, hakikî Hürriyetin musiki sadâsını susturdular. Meşrûtiyet pek az adamların üstüne münhasır kaldı. Fedakârları da dağıldılar.

Yani niyeti halis olanlar yanlışlıkları tadile çalışırken, bunları taklit eden ne yaptığını bilmez bazı cahilleri kötü niyetli insanların kandırarak kendi planlarına alet ettiklerini söyler.

Bediüzzaman, Hurşit Paşa'ya verdiği savunması arkasından on bir buçuk sual sorarak basit suçlarla suçlanmalarına rağmen idamla yargılanan mahkûmları müdafaa eder. Bu soruları ile İT'nin yaptığı baskı sonucu bu olayların geliştiğini, şimdiki baskının Albülhamit zamanından daha ağır olduğunu ve insanların hürriyet görüntüsü altındaki bu baskıya isyan ettiğini dolaylı olarak belirtir. Bu müdafaa ile kendi beraat ettiği gibi pek çok masumların idamdan kurtulmasını da sağlamıştır. Bu savunmasını daha sonra *İki Mekteb-i Musibetin Şehadetnamesi yahut Divan-ı Harb-i Örfi* ismiyle bastırılmışsa da darbe yönetimi tarafınan toplattırılmıştır.¹

Siyasetle iştilal ettiği hayatının bu safhasını Eski Said diye ayıran Bediüzzaman, *"Belki siyaset vasıtasıyla dine ve ilme hizmet edeceğim diye beyhude [boşuna] yoruldu. Ve gördü ki; o yol meşkûk [şüpheli] ve müşkilâtli [zor] ve bana nisbeten fuzuliyane [gereksiz], hem en lüzumlu hizmete mâni ve hatarlı [tehlikeli] bir yoldur. Çoğu yalancılık ve bilmeyerek ecnebi parmağına âlet olmak ihtimali var"* diye düşünmesi ve "kendi fikrine yardım eden şeytan misali insanlara melek, yardım etmeyen melek gibi birine şeytan" denilerek siyaset yapılıyor düşüncesine ek olarak, 31 Mart'taki üzücü hadise sonrası siyasetten uzaklaşmıştır.

Bediüzzaman İstanbul'a geldiği 1907 sonlarından 1909 başlarına kadar *Rehber-i Vatan, Tercüman-ı Efkâr, İttihat ve Terakki, Misbah, Şura-yı Ümmet, Şark ve Kürdistan, Kürt Teavün ve Terakki*'de, 1909 sonrasında 31 Mart sonrası yargılanmasına kadar ise *Volkan, İkdam, Serbesti, Mizan*'da yazılarını yayınlamıştır.² Bediüzzaman yazılarında genel olarak İslam birliği, Müslümanları kalkınması vb. dini –sosyal konuları ele aldığı görülür. *Volkan*'da çıkan ilk yazısı *Hakikat*'de "kalu

¹ BOA, DH. EUM. THR. (Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyet-i Tahrîrât Kalemî) 5/7, 6/68.

² Yazılarının mahiyeti ve tarihleri için bk. Akgündüz, s.425-427.

beladan bütün Müslümanların birlik olduğu, İslam'ı yaymak görevi bütün Müslümanlara farz olduğu, bunu da fen ve sanayi silahıyla mümkün olacağı, meşrutiyetle kanunların üstünlüğü sağlanacağı, Avrupa'dan kanun konusuna dilencilige gerek olmadığını" anlatmıştır.¹ *Volkan*'ın 77. sayısında (18 Mart 1909) çıkan *Yaşasın Şeriat-ı Garra* [nurlu şeriat] isimli makalesinde idarecilere, "memleketin diyanet ile kalkınacağı, şeriatın birlik berabelik ile ilerleme ve halk nazarında meşruiyete sebep olacağı vb. babda faydalarını anlatarak milletvekillerine şeriatı uygulanmaları tavsiye edilmiş; her müminin İttihad-ı Muhammedî'ye manen dâhil olup suretinde Peygamberin sünnetine uyarak intisap edeceği beyan edilmiş"; bütün ulema, şeyhler ve talebe ittihadı çağırılmış; gazetecilere de "vilayetleri İstanbul'a, İstanbul'u da Avrupa'ya kıyaslamalarının yanlış olduğu" hatırlatılmıştır.²

Bediüzzaman'ın genel olarak yazılarında savunduğu fikirleri ise şöyledir:

1. İttihatçıların dinsizlerine karşıdır; İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ne müttefik gördüğü Ahrar Fırkası'nı da, temel fikri olan "adem-i merkeziyet ile tavaif-i mülük devrine döneceği" düşüncesiyle eleştirmiştir.³

2. Meşrutiyeti meşveret, adalet ve kuvvetin kanunda toplanması olarak görüp, bu zamanda sosyal münasebetlerin artması ve çeşitlenmesi sebebiyle devletin ancak şer'î meşveret ve fikir hürriyeti ile idare edilebileceğini savunmuştur.⁴

3. Dünya için din feda olunmamalıdır. Gebermiş olan istibdat için din rüşvet verildiği eski günler terk edilmesi iyi netice vermiştir. Milletdeki kalp hastalığı da diyanet ile tedavi edilmelidir.⁵

4. Osmanlı milletlerinin ittihadını savunur.⁶ Osmanlı toplumlarının, hususen Arap, Arnavut ve Kürtlerin ancak şeriatla etkileşim içinde olacaklarını, onlarla bağ kurulabileceğini savunur. Avrupa'dan ise terakkiye sebep şeylerin alınması, heva-hevese bakan günah ve kötü yönlerinin alınmamasını savunur.⁷

5. Her bir mümini i'lâ-yı Kelimetullah (İslamın yayılması, yücelmesi) ile mükellef addedip, bu zamanda en büyük sebebini de maddeten terakkî etmek olarak

¹ *Volkan*, 11 Mart 1909, S. 70, s.3.

² *Volkan*, 14 Mart 1909, S. 73, s.1-2.

³ Bediüzzaman, *Âsâr-ı Bediyye*, s.458.

⁴ Bediüzzaman, *Âsâr-ı Bediyye*, s.294.

⁵ *Volkan*, 18 Mart 1909, S. 77, s.2.

⁶ *İttihat ve Terakki*, 6 Eylül 1908, S. 14.

⁷ Bediüzzaman, "Hatıra-i Diyanet", *Kürt Teavün ve Terakki*, 19.12.1908 (6.12.1324), S. 5233, s.1-2; *Volkan*, 14 Mart 1909, S. 73, s.1-2.

görür. Yabancılar teknoloji ve sanayi silâhıyla manevî istibdâdları altında ezdiklerinden, fen ve san'at silâhıyla i'lâ-yı Kelimetullahın en müdhiş düşmanı olan cahillik ve fakirlik ve ihtilâf-ı efkârla (fikir kavgalarıyla) mücadele edilmesi gerektiğini düşünür. Medenilere galip gelmenin ikna etmekle mümkün olabileceğini söyler.¹

6. 'Düşmanlığa düşmanlık, muhabbete muhabbet' der; en büyük düşmanı cehalet, zaruret [fakirlik] ve nifak [ayrılık] olarak tarif eder, dinde laubalilik edenlerin mesleksizlik ettiklerinden ecnebilerce bile sevilmeceğini ihtar eder ve Müslümanları ittifaka davet eder.

7. Müsbet (fenni) ilimler medreselerde okutularak medreselilerin zihinleri safileşmesini, böylece istibat ile baskıdan aksülamel yaptığından müsbet ilimlerin de şeriat ile süzülmesini ister.²

Hayri Efendi: İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti 10. azası olup Hırka-i Saadet-i Nebevî kethüdası³ ve hacı olduğu anlaşılan Hayri Efendi "atufetlü" ünvanıyla sadece sadece Merkezî İdare azaları içine nizamnamede ismi geçmektedir.

Raşit Efendi ve Rıza Paşa: Padişah vakıflarına baktığı "Evkaf-ı Hümayün sereznedarı saadetlü" lakabıyla nizamnamede ismi olduğundan anlaşılan Raşit Efendi Debre-i Bâlâ (Manastır merkez vilayeti) redif kumandanlığından münfasıl (ayrılmış) Ferik Rıza Paşa ile isimleri "İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti Dersaadet Merkezî İdare azası" olarak yayımlandıktan bir hafta sonra sebebini beyan etmeden azalıktan istifa etmişlerdir. Bu istifa, Kocahanoğlu'nun dediği gibi Evkâf-ı Hümayün Başveznedarlığı, Padişah ve hanedan mensuplarına ait vakıfların işletilmesine baktığından Abdülhamid'in isyan hadisesi içinde olduğu anlaşılacağı korkusu, ya da -hatıratına göre- Abdülhamid'in -çekindiği- İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti ile kendisi arasında bağ kurulmasının ileride kendisine zararı dokunacağı düşüncesindedir ki, Abdülhamid müdahalesiyle istifa etmiş olabilirler.⁴ Vahdetî,

¹ Bediüzzaman, "Hakikat", *Volkan*, 11 Mart 1909, S. 70, s.3.

² Bediüzzaman, "Sada-yı Hakikat", *Volkan*, 14 Mart 1325- 27 Mart 1909, S. 86, s.3.

³ Hicri 1321'de Hazine-i Hassa Hasoda kethüdalığına atanmıştır (BOA, İ..DH.. 1413/25).

⁴ Kocahanoğlu, s.111.

sebepsiz gördüğü bu istifalara “*mumaileyh nezdinde bizi mahcup ettiğinizden naşi biz de meyusiyetimizi izhar eyleriz efendim*” diyecektir.¹

Faruki Ömer Şevki Efendi: Divan-ı Harp sorgusunda Derviş’in 18 Mayıs 1325’te ikinci sorgusunda verdiği bilgiye göre Nisan ayına kadar fahri olarak *Volkan*’da yazılar yazan, sonrasında kendisine 150 kuruş maaş tahsis edildiği halde isyan nedeniyle vermeye fırsat bulamadığı gazete yazarıdır. Tahminen Edirnekapısı taraflarında ikamet eden Ömer Efendi, *Volkan* yeni çıktığı sıralarda kendisine gelerek birkaç makale verdiği, iki ay sonra ise kendi başına gazete çıkarmaya başlayıp *Volkan*’dan çekildiği bilgilerini de Derviş’in 18 Mayıs 1325’te (5 Mayıs 1909) verdiği üçüncü sorgusundan öğrenebiliyoruz. Ömer Faruki’nin 4. sayıdan 44. sayıya kadar 13 makalesi çıktığı halde sonradan uzun zaman yazı yazmayıp, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti kurucu azaları arasında yerini aldığında tekrar yazılar yazmaya başlamıştır. Bu durumu, Derviş’in üçüncü ifadesinde “ayrıldığından bahsi” ile ikinci ifadesinde “maaş vermek üzere anlaştığı halde (31 Mart çıkmasıyla) maaş vermeye fırsat bulamaması” ifadeleri izah ediyor.²

Ömer Faruki yazılarında genelde günlük siyasi gelişmelerden uzak, nasihat ve hikmet üzere yazılar yazmıştır. *Volkan*’da 15 makalesi ile İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti üyeleri arasında en fazla yazısı bulunan yazarlardan biridir. Fakat ekser yazıları İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti kurulmadan önceki yazılarıdır. Ömer Faruki’nin ilk yazısı *Hendese-i Mülkiye ve Darülhayr* olup mühendis mektebinin faydalarından bahisle Darülhayr binasına taşınması hakkında yazılmıştır. Makalelerinde genel olarak anlattığı konular ise şöyledir:

1. İnsanın vücut makinesinde fiil, söz, hallerden ibaret üç duyunun eseri görülür: Kuvve-i fikriye (düşünme duyusu), kuvve-i dâfia [zararı defetme duyusu], kuvve-i câzibe [menfaati isteme]. Bu duyular istibdatla ifrat ve tefrit [aşırı pasif veya aşırı fazla] kullanılmasıyla bozuldu. İlâhi muvaffakiyet dâima fikrin itidalindedir. Âdetullah [Allah’ın âdeti] böyle geçerlidir, Hak adli sever.³

¹ *Volkan*, 23 Mart 1909, S. 82, s.3.

² Kocahanoğlu, s.213-214.

³ Farukî Ömer Şevki, “Hikmet-i İtidal”, *Volkan*, 15 Aralık 198, S. 5, s.4. Faruki Ömer Efendi’nin makalelerinden uzun ve parça parça alıntı yapmamızın sebebi İMC krucularının da çoğu fikirlerini içeren makaleler yazmasındandır. Daha verimli olacağından olabildiğince aynen aktarmaya çalıştık.

2. “Mukaddesler içinde mukaddes hukûk-i vatandır... Vatan serveti bitmek tükenmek bilmeyen gizli bir hanedir. O hâzineyi kullanacak sarraf ister... Asrımızın birinci silâhı maârif ve sanâyi, birinci kalesi de fabrikadır... Bu hizmet bihakkın yerine getirilmezse hukûk-i vatan gasbedilmiş olur... Yalnız nesfini âilesini düşünenlere karşı şumu diyebiliriz ki, bugün vatanını düşünmeyen bir kimsenin, yarın vatan, âilesini düşünmeye borçlu değildir.”¹

3. “Matbûat, milletin tercüman-i ahvâli [halinin tercümanı] olmaktan daha ziyâde, tercüman-i efkârı [fikirlerinin tercümanı] olmalıdır. Çünkü milletin işleri, ta’dâd-i ahvâl [halleri anlatmakla] ile değil, tedvîr-i efkâr [fikir alışverişi] ile görülür... Onbir Temmuz tarihinden beri henüz bu cereyân-i tabîyyeden bir türlü tebdîl-i mecrâ edemedi [yön değiştiremedi]... Umûm millet de matbûatın manyatizması altında esir olamaz... Umûmu tesmûm edecek [zehirleyecek] matbûat olduğu gibi islâh edecek yine matbûattır... İlcâât-i zamâniyeye [zamanın gereklerine] göre muvâfık parçalarını naklen beyân etmek daha hayırlıdır... (Volkan)ın püskürteceği lavlar altın gümüş mâdeninden başka bir şey olmayacaktır.”²

4. “Şeriat-ı garra-yı Muhammediye’den daha âli bir felsefe olamaz... Felsefiyatta zaten bu seviyeden yukarı çıkamaz. Tasavvuf başka; onda kemiyet ve keyfiyet yoktur.”³

5. “Fâtihlerimiz zamanında bir elde ilim ve mârifet, bir elde seyf-i celâdet [kahramanlık kılıcı] ta Viyana kapılarına kadar dayandık... Görenek belâsı yavaş yavaş atâlete [tembelliğe], sefâlete koyularak elimizdeki maârif [ilim] ve san’at-ı seyf-i celâdeti [kılıç kahramanlığı sanatını] unuttuk... Gayretullah zuhûr etti... Hak bize musallaten Rus Muhârebesi darbesini indirdi... Bir takım fırkalara, fitnelere ayrıldık. Denizlere döküldük, zindanlara tıklandık. Menfâlara sürüldük. Diyar diyar kaçtık. Evlerimizde kapandık kaldık... Bunca senelerden beri sine-i vatana, kendi elimizle açtığımız yaralan elbirliğiyle unutmaya çalışmaktan başka bir çâremiz olmadığını teslimde tereddüt etmediğimiz halde geçmişlerle uğraşa uğraşa tekrar o yarayı nâkâbil-i iltiyâm [iyi olmayaacak şekilde] bir hâle mi getireceğiz?.. İstibdâd melânetlerinin dehşetlerine sergerde olanlar [başı çekenler], zilletlerle, hakaretlerle,

¹ Farukî Ömer Şevki, “Hukuk-ı Vatan”, *Volkan*, 17 Aralık 1908, S. 7, s.2-3.

² Farukî Ömer Şevki, “Tercüman-ı Vatan”, *Volkan*, 19 Aralık 1908, S. 9, s.3-4.

³ Farukî Ömer Şevki, “Felsefe-i Ahlak”, *Volkan*, 21 Aralık 1908, S. 11, s.3-4.

istirdâdlarla belâlarını buldular... **Artuk devr-i istibdâdın avdetinden [dönmesinden] korkulmaz... Efendim! Musâfaha, musâfaha yine musâfaha.**”¹

6. “**Manastır, Selanik kahramanları, fedaileri... hürriyet perdesi altına atlayarak istibdâdın diğer türlüünü oynamağa yeltenmektir... Yarım asırdan ziyade bir zamandan beri Avrupa devletleri arasında Osmanlıların en işine yarayan devletlerden biri belki birincisi İngiltere olduğunu beşikteki çocuklarımıza varınca bildikleri halde, Osmanlılık âlemiyle İngiliz kavm-i necibi arasına devr-i istibdâdda hürriyetin en düşman-i bîemânını sokmak gibi milletin başına yeniden yeniye bir darbe indirircesine yeltenmek kadar cür’et olamaz... Kâmil Paşa altmış yetmiş seneden beri gerek dâhili gerek hârici umûr-ı siyâsiyede her veclî ile kendisini tanıttırılmış bir zat... Osmanlıların da ahrâriyetini bekleyen İngiliz kavm-i necibinin öteden beri politikasını takip etmekle devr-i istibdâd elinde hırpalanmıştır.**”²

7. “**Fikr-i ictima [fikir birliği] ve teavün [yardımlaşma] sebab-i temeddündür [medenileşme sebebidir]... Bu kânûnun esası, birinci mürebbiyesi [terbiyecisi] Kitap ve sünnettir. İkincisi ârâ-yı millettir [kamuoyudur]... Kitap ve sünnetten ârâ-yı millet [millet kararı- rey], ârâ-yı milletten kavânîn-i mevzûa [vazolunan kanunlar] zuhûr eder... Mebus olan zât milletin hem vekilidir hem emin müşaviridir; hem de asildir... Mebusluk asâleti mutazammın olduğu [içerdiği] için uhdesinde hakk-ı hâkimiyet vardır... Mebus efendi bir taraftan hukûk-i milleti sıyâneten [koruyarak] müdafaa, bir taraftan da mesâlih-i ibâdî [kullar arası huzuru] muhâfaza için en mukaddes iki kuvvetin taht-ı mes’uliyetinde bir me’murdur ki: rüşd ü sedâd [akılca istikamet], azm ü sebât, re’y-i savâb [doğru karar], hamiyet, gayret, temkin, sıdk, emânet sahibi olmak gerektir... Mebusluğun şeriatından biri esnâ-yı i’tâ-yı efkârda [fikir belirtmek esnasında] ve istihâl-i ârâda [oylamada] serbesû-i fikir ve re’y sahibi olmalıdır. Bu husûsta fikir ve re’yi ta’lil olunmadıkça men’e hiç bir kuvvetin nüfuz ve tesiri caiz değildir... Barika-i hakikat tesadüm-i efkârdan [fikir çatışmasından] çıkar.**”³

8. “**Terakki ilmin, ilim aklın, akıl ruhun sıfatıdır. Ruh mücerredâttandır [soyuttur]. Mücerredât ulviyâttandır [yücelerdendir]. Ulviyât nâmütenâhidir [sınırsızdır]. Nâmütenâhi fikirlere hayret verir... Terakki için bilfiil ibtidâ**

¹ Farukî Ömer Şevki, “İbret”, *Volkan*, 26 Aralık 1908, S. 15, s.1-2.

² Farukî Ömer Şevki, “Hürriyet-i Gasp Etmek Nasıl Olur?”, *Volkan*, 15 Ocak 1909, S. 21, s.2-3.

³ Farukî Ömer Şevki, “Hikmet-i Meşveret”, *Volkan*, 16 Ocak 1909, S. 22, s.1-2.

[başlangıç] var, bilkuvve [imkan olarak] nihayet yoktur... İnsan, dünyayı oturduğu yerde seyr ü temâşa edecek, öbür başındaki hemcinsiyle senli benli mükâleme edecek... Kâğıtlar demir, demirler kâğıt oluyor... Krup kaya toplarının, Martin mavzer tüfeklerinin, zırhluların, torpidoların hükmü kalmayacak, yerlerini bir elektrik seyyâlesi tutacak, maarîf sanâyi sâyesinde muhârebeler ulûm ve fînûndan ibaret kalacak, kılıçların yerini kalemler, kal'aların yerini fabrikalar tutacak... Bugünün son icadı bir eserle yerine halef olacak diğer bir eser arasından geçen müddet meselâ bir sene ise git gide aylara, günlere, saatlere inecek... Bütün dünya bir baştan bir başa dârülfümün [üniverssite] halini alacak... Bizim şimdiki o dördüncü asrımız elektrik kuvvetinden istifade asrı o duğu halde elektriği ileri doğru daha ne gibi hizmetlere kullanacağımızı henüz kestiremiyoruz... Nizam-ı âlem her ne vakit bozulursa terakki de o vakit nihayet bulur. Hata ettim. Hayır hayır nihâyet bulacak olan terakki değil, belki icaddır.”¹

9. “Makam-ı hilâfet hiç bir vakit hiç bir vech ile hilaf-i hakikat ve şeri’at şâibesi kabul etmez. Çünkü... mukaddestir... **Kanûn-i Esâsî’nin beş maddesi -zât-ı hazret-i Padişâhînin nefsi-hümâyûnları mukaddes ve gayr-i mesuldür [mesuliyet haricidir]- diyor. Acaba bu lâ-yüs’ellik [mesul olmamaklık] kime mahsustur?.. Lâ-yüs’ellik lâ-yuhfîliği [hatasızlığı] müştelzîmdir [gerekirir]. Lâ-yuhfîlik ancak Vatikan sarayı sâdiratındandır [olaylarıdır]. Bu ise şeriât-ı mutahhara [tertemiz İslam kanunları] ile taban tabana zıttır. Makam-ı hilâfet, niyâbet-i sahib-i Risâlet [Peygamberlik sahibinin naipliği] olduğu halde vekil asilden daha büyük mü?.. Şehid-i hürriyet-küster ebu’l-ahrâr-ı eşher [hürriyetin yayıcısı, meşhur babası] Cenâb-ı Midhat’ın Kanûn-i Esâsî’yi vaz’ettirdiği zaman-ı tezebzüb-nişanı [karışıklık alameti olan zamanı] düşünmeli, ilcaât-ı zamaniye [zamanın gerektirmesi] böyle bir müsâmahayı icab ettirdi... Şu halde beşinci madde ya külliyen tayyedilmelidir [kaldırılmalıdır], yahut yedinci madde muhteviyatına karşı gayr-i mes’uliyet yerine tebdilen [değiştirerek] zât-ı Hazret-i Padişâhî Meclis-i Mebusan’ın her seneki ictimâında istiftâhen [açılıştâ] vekiller tarafından milletin teşekkür ve teşekkîsini [şikayetlerini] istima edecektir [dinleyecektir] gibi bir ibare ile tazmîn-i ma’delet olunmalıdır [adalet yerine gelmelidir]... Şarkıyyun Garbiyyunla [Doğulular Batılılarla]..., ya onlar bizi... ya biz onları.. gidişe bakılırsa gâliba onlar bizi...—**

¹ Farukî Ömer Şevki, “Yadigâr-ı Hayatımdan”, Volkan, 17 Ocak 1909, S. 23, s.2-4.

*âdât ve ahlâkı beğenilen bir millete kendini beğendirmek tab'an [tabii olarak] kâbil olamaz...- ...Bugün evlâd-ı vatanın ulûm-ı tıbbiye ve tabiiye ve riyâziyeyi [tıbbî, fennî ve matematik- mühendislik ilimlerini] tahsil ve teferrüs [öğrenme] husûsunda gösterdikleri fart-ı zekâyâ [ileri derecede zekaya] karşı mekteblerimizde tahsilinden mahrum kaldıkları felsefe-i diniye ve ahlâkiye sebebiyle itikâden hayret vadilerine sapmakta oldukları birçok ezkiyâ-yı şübbân-ı vatanla [vatanın zeki evlatları] sebkât eden mübâhesâtta [gündemde] sâbit ve mütehakkıktır. Bu hakikat, inkılâb ve tebeddül devresine girildiğine bir delil-i kâfidir... Garbiyyûmun [Batılıların] birçok âsâr-ı İlmiyesi [ilmi eserleri] arasında mekteplerinde terbiye-i rûhâniyeye mahsus yeni yeni birçok ahlâk kitapları öteden beriden iktibâsen [alıntı ile] tertib ve tedris [ders verme] ve tiyatrolarında kıssalar tecessüm ettirmek [oyunlatmak], terbiye-i cismaniyeye [bedeb terbiyesine] mahsus hıfzıssihha [sağlığı koruma] kitapları tertib ve tedris ve mekteb bahçelerinde idmanlar yaptırmak gibi terbiye-i etfâle [gençleri terbiyeye] çalışıyorlar. Fenâ değil fakat taklitten başka birşey de değildir... Acaba Hazret-i Kur'ân'ın, Cenâb-ı sünen-i seniyyenin [Peygamber yaşantısının]... Buyurduğu mekârim-i ahlâk [ahlak güzelliği] kadar insanlar tarafından bir kitab yapılabilmiş midir? Yahut yapılabilecek midir?.. Bizden daha ziyade gayr-i mükellef olan Garbiyyûnda [Batılılarda] takdir edenler çok... Mekteplerimizde a'mâle [dini görevlere], itikâda müteallik ulûm-i diniye kitaplarımız pek çok, buna diyebilecek yok. Lâkin meziyyat-ı ma'neviye ve maddiyesine [maddi manevi meziyetlere] tevakkuf eden [üzerinde duran] felsefe-i diniyemiz için kitap hiç yok... Bir taraf yalnız ulûm-i dîniye ile tevaggul ediyor [aşırı ilgileniyor]; maarıf-i hâzıraya [günümüz tahsiline] ve cihet i irtibatıyesi [irtibat yönü] olan felsefe-i diniye ve ahlâkiyeye kulak vermiyor; bir taraf ulûm-i tıbbiye ve tabiiye ve riyaziye ile meşgul oluyor, berikilerden bihaber. **Bir taraf diğerini dinsizlikle itham ediyor, diğer taraf öbürünü bilmem nelikle...** Evlad-ı vatan büyük bir ihtiyacın iktihâmı [hücumu] karşısında bulunuyor ki ancak maârıf-i Garbiye ile ulûm-i Şarkiyeyi [Batı ilmi ile Doğu ilimlerini] birbirine mezcetmek [birleştirme] sûretiyle hâsıldır [elde edilir]... **Âdât-ı milliye [milli adetleri] ve ahlâk-ı diniyesini muhafaza edemeyen bir kavim, mevcudiyetini muhafazadan mahrumdur.**"¹*

¹ Farukî Ömer Şevki, "Meclis-i Mebusan Riyaset-i Aliyesine Açık Mektup, *Volkan*, 26 Ocak 1909, S. 26, s.1-3. Farukî Ömer Efendi'nin Padişahı da kanunen mesuliyet altına almak konusundaki fikir beyan ettiği bu makalesi, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti azaları içinde Padişah için yazılmış en uç

10. **Hükümetin Bosna Hersek siyasetini eleştirmek bölücülük değil, rahmet olan ihtilaftır.** Hükümetin bu konuda mesleği hür çocuğu satılık ederek silkip atmak gibidir. Avusturya'nın tehditleri ancak 11 Temmuz İhtilali öncesi haydutlarına anlatılabilir. Eğer bu siyasetle bu konu haledilirse birçok mesele çorap söküğüne benzeyecektir.¹

11. “İnsan kendini giyindirmek, doyurmak için evvela vatanını giyindirmek, doyurmak lâzımdır. İnsan nefisini terbiye etmek mecburiyetinde olduğu için gezdiği bastığı toprağı terbiyeye me'murdur... [Bu durum] ahalliyeye kesb-i kuvvet eder. En fakir kavim, en fakir memleketin evlâdı değil, en fakir sa'yin sahibi olandır... Vatanımız bir baştan bir başa henüz hâl-i bekârette emsalsiz hazâin-i tabîyeye [tabi hazinelere] mâlik bir memlekettir. Biz bu tabîî defîneleri maarif-i hâzıranın [şimdiki ilmin] istihzâr etmiş [hazırlamış], istihzâr etmekte bulunmuş olduğu vesâite [vasıtalara] mürâacatla sâha-i istifâdeye çıkarıp, koymağa bezl-i kudret etmezsek, memleketimizi (var yemezlere) çevirmiş oluruz... memleketin icab ettirdiği sa'ye münâsîp ma'lûmatla tefenniün etmek [bilgilenmek], san'at sahibi olmak hevesinde bulunmalıdır. Yoksa maarif maarif diye, bugün elimizdeki mekteblere atılıp atılıp girersek, hepimiz birden kâtip, me'mur, avukat, muharrir, tabib, zabıt, olursak vay bizim başımıza!”²

12. “**Âftâb-ı maarifin [marifet güneşi] en önceki ufk-ı tulûu [doğuş noktası] Asya'nın şark tarafları olduğu hayal meyal nazarlarımıza çarpar. Sahâif-i tarihiye aktarıldıkça, yavaş yavaş garb taraflarını, Afrika'nın şimal-i şarkîsini, Avrupa'nın cemub-i şarkîsini tenvir ede ede zevâle doğru Avrupa'nın cemub-ı garbisinde pertev-endâz olur [parlar]. İlk tulü ettiği nokta deliksiz bir zulmet içinde... Şarklıların şâkirdi olan Garblılar bugün Şarklıların üstadı olduğunu göstermektedir... O üstadın mağlubiyeti ise ya zuhur eden bir mani'den, yahut kendisinin müsamahasiyle tarik-i terakki-i maarıfte [ilim yolunda ilerlemede] kusur etmesinden ileri gelme birşey olacağı hiç şüphe götürmez... Yetişmiş mütefenninlerimiz vardır ki bugün**

fikrin sahibi olduğunu göstermektedir. Zira Kanûn-ı Esâsî'nin beşinci maddesi olan bu “Padişahın mesul olmaması” kanununun zamanın gereği olarak çıkarıldığını, fakat hürriyet zammı olan Meşrutiyet döneminde böyle bir şey olamayacağını belirtmektedir. Peygamber bile mesuliyet sahibi iken Padişahın mesuliyet altına alınmamasını “vekil asıldan daha mı asıldır diye” sorgulamaktadır. Ayrıca bu makalede Doğu ile Batı mücadelesini tanımlaması ve iki tarafın ilimlerinin beraber okutulup kaynaştırılması fikri dikkat çekmektedir.

¹ Farukî Ömer Şevki, “İhtilaf mı, Tefrika mı?”, *Volkan*, 27 Ocak 1909, S. 27, s.3-4.

² Farukî Ömer Şevki, “Bugün Nasıl Mesaiye Muhtacız”, *Volkan*, 28 Ocak 1909, S. 28, s.3-4.

destgâh-i gayrete [gayrete gelse] kapansa yarından tezi yok, müritlik unvânını takınabilir.”¹

13. **“Diyânet başka, şerî’at başkadır. Diyânet hakka karşı sırf mücâzat ve mükâfatı mutazammundur. Şerîat, ubûdiyet-i uhreviye yüzünden diyâneti şâmil olduğu gibi muamelât-ı dünyeviye yüzünden de siyâseti câmi’ bir kânûn-i İlâhîdir... Avrupa devletlerinin tekmil kavânîn ve nizâmâtı tedkik olunsun, akıl ve hikmete muvâfık olan maddelerinin kâffesi mutlaka şerî’at-i Muhammediyeden alınmıştır. Ve illâ, mesâil-i fikhiyeden hâriç değildir... Akıl ve hikmete muvâfık olmayanlara gelince, bunlar hakkında başka söz söylemeğe hâcet yok. Bu gibi maddelere medeniyet demekten ziyâde vahşet demek daha münâsibtir... Eserlerinin içinden malımızı çekip alalım bakalım kendilerine ne kalır? Kalacak olan pek büyük, pek dehşetli fuhuş ve vahşet teşkil eden gözümüzün önündeki Beyoğlu âlemleri değil mi?.. Halbuki biz Avrupalıları lüzumundan pek fazla bir halde, medh ede ede tüketemiyoruz... Avrupa kanunlarına bakalım diyeceğimize biraz da kütüb-i şer’iyyemize ve fikhiyemize bakalım desek namusumuza mı dokunur?.. Biz altı yüz senelik bir hükümetiz, ulûmu, fînûnu, dini, şerî’ati hepsini kavm-i necib-i Arabtan aldık. Esasen dâva-yı asabiyet [ırkçılık davası] yok. Şerîatimiz de zaten taassup kabul etmez. Fakat salâbetten de kıl kadar ayrılmaz... Osmanlılar, herhangi din ve mezhebde olursa olsun envâr-i şerî’at-i mutahhara [tertemiz şeriat nurları] ile mütene’im olacaklarında [nimetleneceklerinde] hiç şüphe yoktur.”²**

14. **“Hürriyetten maksat, meşrutiyet-i idareye mâlikiyettir. Meşrutiyetten maksat, millet hâkimiyete nâiliyettir [erişmektir]... Herkes nefesine karşı hür olunca gayre karşı müstakil demektir. Şu halde herkes hürriyet vadisinde birer müstebid olmuş olur... Kendini bilenler kendi nefsinin kânûn-i vicdân ile mukayyed tutarlar. Bilmeyenler kuvve-i inzibâtiye kamunıyla icbar olunurlar [mecbur olurlar]... Muazzez vatanımızın otuz seneden beri hürriyete, meşrutiyete müstaid ve müstahik [kabiliyetli ve hakettiği] evlad yetiştirdiği zamanı bize gösterdi. Bir taraftan muhterem mebuslarımızın bu hakikate elhak lââyık olduklarını, bir taraftan da İttihad ve Terakki ve Ahrar Fırkaları gibi hürriyet ve meşrutiyetin lâzım-ı gayr-i müfârikı olan fırkaları kemâl-i mefharle [övünerek] müşâhade ediyoruz. Matbuatımız dahi**

¹ Farukî Ömer Şevki, “Yadigaâr-ı Hayatımdan Ümîd-i Müsabaka”, *Volkan*, 13 Şubat 1909, S. 44, s.3-4.

² Farukî Ömer Şevki, “Hakikat Hakikattir”, *Volkan*, 13 Mart 1909, S. 72, s.2-3.

filhakika istidad ve istihkakını peyderpey isbat ediyor... Vakıa fırkalar arasında münâfâtın [aykırılık] vücudu pek tabiidir. Lâkin o münâfât, münâfât-ı husûsiye değil, münâfât-ı umûmiye olmalıdır. Artık avdet-i istibdâdı [istibdadın dönüşünü], dâvet-i istib'âdla [uzak görmekle] karşılamalıyız. Vatanimizde irtica' korkusu fâni ise de intiza' [tartışma ayrışma] korkusu henüz bâkidir... Efendim musâfaha, musâhafa, yine musâfaha.”¹

Müslim Penah Efendi: Sivas'ta Şeyh Hamidi Veli Dergahı Postnişini Müslim Efendi evkaf gelirinden tahsisat aldığı görülür.² Şeyh el-Hac Mehmed Emin Efendi, “Vakıf ve din işlerine bakılacak” diye İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ne dâhil olduğu gibi, Halvetî Şeyhi Müslim Penah Efendi'yi de -durumu anlatıp rızasını alarak ismini *Volkan* idaresine vermesiyle- İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ne dâhil ettirmiş olduğunu Divan-ı Harp sorgusunda ifade etmiştir.³ Kendisi hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.

Abdullah Ziyaüddin Efendi: Fatih dersiamlarından. Sivas'ın Divrik kazasından olması hasebiyle Beyazıd profesörlerinden Mehmet Emin Hayreti Efendi'nin hemşehrisidir. Ancak İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ne katılma konusunda birbirlerine vesile olup olmadıkları ve hangisinin önce üye olduğu belli değildir. Abdullah Efendi'nin *Volkan*'da ilk yazısı Hayreti Efendi'den 10 gün önce olduğu görülür. “Kadızafe faziletli” lakaplarıyla ismi geçmekte olan Ziyaüddin Efendinin Muciz Dersiamlarıyla “medreselerin ıslahı” hakkında düzenlenen toplantılara *Volkan* gazetesinde ilan vermesinden bu konudaki çalışmalar içinde yer aldığını söyleyebiliriz.⁴

Volkan'ın 105. sayıda (2 Nisan 1325- 15 Nisan 1909) çıkan yazıda-ki 31 Mart isyanının üçünü günüdür- “sırf namızaç oldukları ve Cemiyetimiz umuruyla iştiğal buyuramayacakları beyanıyla” istifa edip ayrıldığı yazılmıştır. Mizancı Murat, Ziyaeddin Efendi'nin İttihad-ı Muhammedî'ye isminin yazıldığından bahsettiğinde kendisine Derviş'i sınırlı fikirli ve önemsiz olduğundan bahisle

¹ Farukî Ömer Şevki, “Fesfahi's- Safhi'l-Cemîl”, *Volkan*., 20 Mart 1909, S. 79, s.2.

² BOA, BEO 2806/210436.

³ Kocahanoğlu, s.229

⁴ *Volkan*, 28 Mart 1909, S. 87, s.4.

Şimdi bu zât bir cemiyet kuruyor. Cemiyete büyük bir nam veriyor. Reisimiz Hazret-i Resul-i Ekrem, mesleğimiz de şeriat-ı mutahhara-i Muhammediye diyor. Hafiflik eserleri şu iddiada bile görülen bir cemiyete aklı başında çok kimseler giremez. Ancak bir kaç kendisi gibi dengesizler girebilir. Haydi, bol keseden doğrayalım. Beşbin, ellibin, beşyüzbin, hatta beş milyon adam girdi farzedelim. Geriye ikiyüz milyon mümini hariç saymak ne demek olduğunu, olacağını düşünemediniz mi? Onları dışarda saymak, onları tekfirden uzak düşmez. Bir mümin ve müslimi haksız tekfirden küfre yakın bir şey çıkar zannederim.

diyerek hocaya Cemiyetten ayrılmasını tavsiye etmiştir. Hoca daha sonra *Mizancı Murat*'a gelerek "İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nden istifa etmek istediğinden, fakat başını kurtaramadığından" bahis ile istifasının *Mizan*'da yayınlanmasını talep etmişse de Murat Bey uygun görmemiştir.¹ Nitekim Ziyaeddin Efendi'nin istifası ancak isyanın 3. gününde yayınlanmıştır. Fakat muhtemelen Cemiyet-i İlmiye ile paralel hareket edip olacıklardan çekindiği için istifa etmiştir. Çünkü Abdullah Efendi'nin ayrılığı duyurulduğu yazının altında Cemiyet-i İlmiye'nin, merkezi azasıyla encümen heyetlerinin fevkalade surette gün içinde toplantıya çağrısı bulunmaktadır. Abdullah Efendi jurnalcı olarak tanımlana Samsun Tahrirat Müdürü Ömer Beyle haberleşerek Divriği'de İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ni teşkil ettiklerine dair tahkikat Mayıs 1325'de yapıldığına göre² ve Abdullah Efendi'nin gayr-i resmi İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti ile az çok irtibatı fark edilen *Mizancı Murat* ile irtibatı bahsine nazaran, Abdullah Efendi'nin gayr-i resmi İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti taraftarlarıyla bir irtibatı olması da muhtemel gözükmektedir. Nitekim 31 Mart'tan birkaç gün sonra İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nden istifası yayınlanıp ayrıldığı halde sürgün cezası almıştır.³ Süleyman Kani İrtem, kaynak belirtmeden isyan esnasında askerle mabeyn arasında irtibat kurmak, yeni Harbiye Nazırı Ethem Paşa gelince dua etmekten müebbet kalebentliğe mahkûm edildiğini söyler.⁴

Abdullah Ziyaüddin Efendi'nin *Volkan*'da tek makalesi *Aynen 'Li Külli Mubtilin Muhik* [Her iptal edilen şey için haklı bir sebep vardır] uzun bir yazı olup 65. sayıdan

¹ Mizancı, s.174-175.

² BOA, DH.ŞFR. 415/14; DH.MKT. 2841/29; 2845/67.

³ Hicri 1337'de sürgün cezası aldığı yılların maaşını istemişse de maaşı verilmemiştir. Bk. BOA, DH.EUM.MH. 191/148.

⁴ İrtem, s.308

başlayarak yayınlanmıştır.¹ Genel olarak Hüseyin Cahit'in *Tanin*'de *Şeriat İsteriz*² diye yazdığı makalede şeriatla saldırmasına cevap niteliğinde olup, özet olarak içeriği şöyledir:

1. “*Etbâ’-i külli şeytan-i mel’ûn olan [lanetli bütün şeytanlara uyan] bir bölük kimseler tarafından bâzı gazetelere ahkâm-i şer’iyye ve âdâb-i İslâmiyyeye ve daha doğrusu insaniyete münâfi [zıt] makalât ve fikarât [yazılar] derc ettirildiği sırada ulemâ-yı kirâmm bâzılan hasbel vazife bâzı matbaalara müdafaa yolu varaka verdiklerinde güya ahkâm-ı şer’iyye ve âdâb-ı İslâmiyyeye mugâyir [ters] neşriyât, levâzım-ı meşrutiyet ve bu yolda vuku’ bulan neşriyât-ı hâinâneye mukabele ve müdafaa etmek meşrutiyetin devam ve bekâsına muhâlîf ve edilen müdafaa ve mukabele de adeta hazine-i müstebidîn [istibdatçı güruhun] ellerine bir serrişte [fırsat] vermek imiş... Diplomat gazete müdür ve muharrirleri ellerini uğuşturup ve omuzlarını çekip büzerek: ‘Efendim bu makale pek dinî olmuş ve zamanımız pek nâzik olduğundan bu makaleyi kaldıramaz ve düşmanlarımız bulunan bâzı Avrupa devletleri bu gibi müdafaaaları gazete sütunlarında görececek olurlarsa bunu eser-i ihtilâl addederek müdahaleye başlarlar’... derci matlûb [komulması istenen] olan makaleleri reddederler idi... Şeriat-i Ahmediyyenin de umûm anâsır-ı muhtelifenin hukukunu te’min ettiğini Avrupa âdâtına ağız sulanan züppe ve kof Müslümanlardan daha ziyade tasdik ettikleri derece-i tevâtür ve şöhettedir... O varakayı min külli’l-vücuha hiir bulunan Murad Bey “Mizan”ına kabul ve derc buyururdu... O koca muhibb-i vatan bir zât-ı muhtereme lâyıf olmayan bir nazarla bakılarak âmmenin teveccühünden düşürmeye sa’yettiler... Mizan’a makale veren zevât-i diyânet-perverânı da Murad Bey’in iğfalâtına [aldatmasına] kapılmışlar diyerek gazeteleriyle zâhiren acıdılar ve bâtinen ta’nettiler [kinadılar].”*

2. “*Ulemâ-yı kirâmın fedâ-yı cân eder derecesinde meşrutiyetin neş’esi olduklarından zühûl mü ettiler [uzaklaştılar mı] ki, o hâris-i şer’at-i garra [parlak şeriatın hırsla isteyenler] olan ulemâ-yı zevilihtiramı tahmîka [ahmak göstermeye] kadar vardılar.”*

¹ *Volkan*, 6 Mart 1909, S. 65, s.4; 9 Mart 1909, S. 68, s.3-4; 10 Mart 1909, S. 69, s.4; 18 Mart 1909, S. 77, s.4; 19 Mart 1909, S. 78, s.3-4.

² Sonradan benzer bir makale *Şura-yı Ümmet*’te de çıktığından Abdullah Ziyaüddin Efendi bu yazıların aynı elden yazıldığına kanaat getirmiştir.

3. “Hüseyin Cahid: ‘Kör Alilerle başlayan hâdisât-ı irticâiye henüz münkati’ olmamıştır [bitmemiştir]. Bu bir silsile-i meş’ûme [uğursuz silsile] halinde devam edip gidiyor...’ dedikten sonra ‘İstibdada ve anarşiye ric’at etmek [dönmek] demek olan, bir hareket-i mezmûmenin [çirkin hareketin] en son şekli ‘şerî’at isteriz’ namı altında ortaya çıkan lakırdıdır...’ diyor... Çok seneler akaid-i diniye ve ahlak-ı şer’iyyeyi tâlime muktedir kimseler olduğu gibi mezkûr lâyihayı temhîr eden zevatın ekserisi de ricâl-i ilmiyeden ve kendini bilen ahâleden olduğu hâlde şu teşebbüs-i vâki takdir olunmayıp Kör Ali vak’asına benzetilerek **selamet-i İslâmiye ve menâfi’ umûmiye [umumun menfaati] nâmına delâlette [şahitlikte] bulunan kimselerin unvân-i ilimleri kaldırılarak Kör Ali menzilesinde tutuluyor.**”

4. “İdâre-i meşrûtiyete nâiliyetimiz sâye-i şerî’atte [şeriat sayesinde] değil midir? Ve Kânûn-i Esâsî ahkâmını muhâfazaya yemin eylediğimiz zaman, ahkâm-ı şer’iyyenin icrâsına medârdır [sebeptir] diyerek tahlîf edilmedik mi [yemin ettirilmedik mi]? Bu hâlde kâffe-i anâsır-ı muhtelifenin [bütün farklı milletlerin] hukukunu bihakkin temin eden şer-i şerîfin me’haz-i kavânîn [kanun kaynağı] ittihaz edilmesini [kabul edilmesini] talep neden istibdat [baskı] ve anarşiye ric’at [dönüş] demek oluyor?.. Her veçhile [Hz. Ömer’in] dümunda [aşağısında] bulunan zevâtın, Avrupa paçavralarına taklîden tanzîm-i kavânîn edecek olsalar o kavanine kim i’tiraz etmez?.. Hudûd-i şer’iyyenin icrasına imkân olmadığını söylemek, ya Cenâb-ı Hakk’ı abesten ibaret bulunan, teklif-i mâlâyutakla [yapılması mümkün olmayanı teklif etmekle] ithâma cür’et veyahut ilmi ezelen ve ebeden herşeyi muhit olan [kapsayan] Allâmü’l-guyûb [bilinmeyenleri bilen Allah] hazretlerine cehl [cehalet] isnâd etmektir.”

5. “Hüseyin Cahid: ‘Adalet olmadığı yerlerde kılınan Cuma namazları tekmil fâsîd olduğu...’ diyor. Buna da Volkan’ın 63 numaralı nüshasında [4 Mart 1909] ‘Tanin’in Tecavüzâtını Red’ serlevhali ve ilmiyeden “Fehim” imzalı münderic makalede ‘hangi kitapta görmüş ve kimden işitmişsin’ fıkra-ı cemilesine alkışlayarak iştirâk ettikten sonra hangi medreseden çıktığını ve kimden icâzet aldığını da kendilerinden sorarım.”

6. “Hüseyin Cahid: ‘Bundan dolayı idare-i hâzıraya [şimdiki idareye] müşkilât [zorluk] çıkarmak değil, minnettar kalmak iktiza eder...’ diyor Kânûn-i Esâsî’nin bahşettiği salahiyet dairesinde istid’â ve temenniyatta [istek ve temnide] bulunmak

müşkilât çıkarmak değildir. Millet... sen ve senin gibilerin mensup olduğu Şeref Sokağı'nın gizli istibdadına hiç bir vakit esir olamaz ve minnettar kalmaz. Milletini tanıyacağı ancak hükûmet-i İslâmiyedir."

7. "Hüseyin Cahid: 'Bugün kimsenin namaz kılmasına mümânaat ediliyor mu [engelleniyor mu]? Hacca gitmesine itiraz olunuyor mu?...' diyor... Hüseyin Cahid'ten sorarız ki, namaz kılmayanların habs ü darp [hapis ve dayak] ve fıskâ [açıktan günah işlemeye] nisbetle nisâb-i şehadetten [şahitlikten] mahrum kalmaları kütüb-i fihhiyede mastur [yazılı] ve musarrâh [açık] iken bu ciheti neden kâle almıyor. Yoksa... Hüseyin Cahid: "Ukûbatta [İslâmî ceza hukukunda] teâzîr-i şer'iyye [şer'i cezalar] kâmilen alınmıştır, kânûn-ı ceza bundan başka birşey değildir..." diyor. Aynı olduğunu ne ile ispat edebilir?!.."

8. "Hüseyin Cahid: 'Meclis-i Mebusan'da memleketimizin her tarafından gelen bu kadar hocalar, müftüler var iken...' diyor... Milletvekillerinin hoca müftülerini inkâr etmiş olsalardı hiçbir ferd 'şeriat' lâkırdısını ağzına alıp da onlar cihetine teveccüh etmez ve hiçbir veçhile istirhamda [ricada] bulunmazlardı."

9. "Hüseyin Cahid: 'Medresede talebenin böyle bir işe karışması...' diyor... Ulemanın vazifesine tecavüz ederek ahkâm-ı şer'iyyeyi ale'l-amyâ [cahilce] taksim ve bir takım tahkika [araştırmaya] kalkışıyor. Ve daha garibi 'somu pişmanlıktır' diyor. Bunun musarrıfı [kullanıcı] herkesçe malumdur. Acaba bu sözü hangi kuvvetine güvenerek söylüyor. Yoksa bir müddetten beri Şeref Sokağı'nın öteye beriye saldırdığı vatan yavruları bulunan Avcı Taburları'na mı güveniyor. Ey evlâd-ı vatan, ey asâkir-i İslâmiye: Analarınız sizleri...öteye beriye saldırıp süngü çekmek için göndermediler ve bunun için gelmediniz ve şeriatimizin devam ve bekâsı ve ahkâmının icrâsı ancak sizin kuvvet ve satvetinizle muhafaza edilecektir. Eğer böyle iğfâlâta [aldatmaya] kapılarak ehl-i vatan üzerine hücum edecek olursanız analarınız size emzirdiği sütü helal etmeyecektir."¹

Hacı Kazım Efendi: Beylerbeyi camii vaizi olup İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti Merkezî İdare azalarındandır. *Volkan*'da çıkan iki yazısından ilki *Vazife-i Medeniye*

¹ Abdullah Ziyaüddin, "Aynen 'Li Külli Muhtilîn Muhik", *Volkan*, 6 Mart 1909, S. 65, s.4; 9 Mart 1909, S. 68, s.3-4; 10 Mart 1909, S. 69, s.4; 18 Mart 1909, S. 77, s.4; 19 Mart 1909, S. 78, s.3-4. Bu son cümle kuvvetle muhtemel Abdullah Ziyaüddin Efendi'nin 31 Mart'tan mesul tutulmasına sebep olmuştur ki, İttihatçılar cevabı sürgün etmekle vermişlerdir.

ve *Mana-yı Adalet* başlıklı olup makale de, “zarar bile edilse adalet üzere istikametli olmak”tan bahis ile “istikameti emreden şeriatı hizmet edenlere dua, düşman olanlara beddua” edilmektedir.¹ *Volkan*’ın 85. sayısında (26 Mart 1909, s.2) çıkan *Din-i İslam* makalesinde ise, İslam dininin gayrimüslimleri herhalde can, mal ve dinlerini koruduğu; Hristiyan ve hususen Avrupa tahakkümü altına giren Müslümanların ise kin ve nefretler altında zulüm görüp hicrete mecbur olduğu konu edinir. Kendisi hakkında fazla malumat bulunmamaktadır.²

Osman Nuri Bedrettin Efendi: Bayezid camii şerifi dersiamlarından Ordulu Osman Nuri Efendi, “faziletli” lakabıyla anılmaktadır. Önceden İstanbul’da ve taşrada İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne hizmet ettiği halde, çıkarılan kanunların İslam fihına tatbiki için 7 Şubat 1324’te (20 Şubat 1909) yazdığı istirhamnameyi *Tanin* ve *Şura-yı Ümmet* gazetelerinin dile dolamasından rahatsız olmuş ve onlarla alakasını kesip, *Volkan* gazetesine İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti’ne kabulünü rica eden bir mektup yazmıştır. Bu mektubu ile İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti merkez azalığına seçildiğinin ilanı *Volkan*’ın 82. sayısında (23 Mart 1909, s.3-4) yayınlanmıştır.

Osman Nuri Efendi’nin *Volkan*’da üç makalesi çıkmıştır. İlk makalesi *Feveran*’da:³ Felaketlerin birlik olmamaktan geldiği; hürriyet ile artık birlik olmaya mani kalmadığı; şahsi garazların umumi menfaatler için bırakılması gerektiği; menfaat elde etmek için bir takım siyasi partilere taraftar olunarak fikirlerini yaymanın felaket olduğu; şeriatı sarılmak muzafferiyete sebep iken ve Avrupa bizden kanun alırken dört dinsizin kandırmasıyla çıldırışçasına onların kanunlarına göz dikmek vatanın parçalanmasına sebep olduğu; farmason, dinsiz olan insanın hüsrana ve helaki muhakkak olduğu; ahaliyi Frenkleştirmek ve hayayı kaldırıp kız-erkek evlatları yoldan çıkaracak sebepler İslam aleminde ortaya koymanın kıyametler koparacağı; Meşrutiyet İslamî meşrutiyet olduğu ve şeriat haricine çıkmak irtica olup çıkılmaması gerektiğinden bahseder.

Osman Bedrettin Efendi *Volkan*’daki ikinci makalesi olan *İttihad-ı Muhammedî*’de:⁴ Şimdiye kadar melanetlerin, fakirlik ve esaretlerin sebebi

¹ *Volkan*, 21 Mart 1909, S. 80, s.4.

² Başbakanlık arşivinde ismi Elvan Camii Şerifi imamı olarak geçen kişi ile aynı kişi olsa gerektir (BOA, DH.İ.UM.EK. 48/50).

³ *Volkan*, 27-28 Mart 1909, S. 86, s.1-2; S. 87, s.4.

⁴ *Volkan*, 28 Mart 1325- 9 Nisan 1909, S. 99, s.3.

ittihatsızlığın istibdat darbesi olup hürriyetsizlikten konuşamadıklarından dolayı istibatin kendilerini medeniyetin haricinde gösterdiğini; İttihad-ı Muhammedî'nin İslam âleminde yayılmaya başlamasıyla Kur'an'ın izharı ve tatbikine engel olan baskıcı ellerin kırıldığını; Muhammedî sancak altında 400 milyon Müslümanın bir nur kütlesi gibi birleştiği ve hiç bir Müslümanın İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nden hariç tutulmadığını; mensupların cemiyetin reisi Hz. Peygamberin buyurduğu gibi Kur'an ve sünnete uygun harekete memur olduklarını anlatır.

Osman Nuri Bedrettin Efendi'nin *Volkan*'da 102. sayısındaki (30 Mart 1325- 12 Nisan 1909, s.3) son makalesi ise “*İstibdada Doğru...*” olup 31 Mart hadisesinden bir gün önce çıkmıştır. Özet olarak, esaret zincirini koparmış, mukaddes hürriyeti elde etmiş olan vatan evlatlarının şer'-i şerif (şerefli İslam kanunları) için her saat canlarını feda etmeye hazır olduklarını; Harbiye Nazırı'nın *Volkan*'ı muzir gazete addederek askeriye girmesine engel olmasını kınayarak ‘*Biz şimdiki halde muzır [zararlı] gazete görmüyoruz*’ demekte ve eskiden basına uygulanan baskı ve engelin kalktığını ve bir daha asla uygulanamayacağını anlatmaktadır.

Abdullah el-Haşimi ve Şeyh Ali: Sivas'ta Arap Şeyhi olarak bilinen Rufai Dergâhı Şeyhi Seyyit Abdullah Haşimi Efendi, aynı zamanda Sivas Nakibüleşraf kaymakamıdır. 1896 yılında devlet tarafından kendisine atıye, dergâhına ise taamiye tahsis edilmiş, 1900 başlarında kendisine ikinci dereceden Mecidi nişanı verilmiş, 1907'de yine devlet tarafından borçlarının ödenmesi için tahsisat verilmiştir.¹

Sivas vilayeti nakibüleşraf kaymakamı Seyyid Abdullah el-Hâşimî el-Mekkî Efendi İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti Meclis-i İdare azalarından iken ekseriyetle Sivas'ta ikamet ettiğinden istifa etmiş, 22 numaralı aza Şeyh Yunus Dergâhı postnişini Şeyh Ali Efendi ise münzevi olduklarından azalıktan tabii olarak düşürülmüştür.² Şeyh Ali Efendi hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.

31 Mart isyanı öncesi İstanbul'a geldiği ve “İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti azası olduğu için ihtilale karışma ihtimali ve fikirleri ile Sivas ve Merzifon'da insanları galeyana getireceği” düşüncesiyle suçlanmış; İstanbul'dan Sivas'a dönerken Amasya'dan bir memur eşliğinde İstanbul'a getirilerek Divan-ı Harp'te yargılanmış,

¹ BOA, BEO 766/57397; 771/57766; İ.TAL. 202/16; Y..PRK.UM.. 79/110.

² *Volkan*, 25 Mart 1909, S. 84, s.4.

neticede Mekke'ye sürgün edilmiştir.¹ Fakat Mekke'de zarurete düşüp geçimini temin edemediğinden 1-2 sene sonra affedilerek tekrar Sivas'a dönmesine izin verilmiştir.²

Derviş Vahdetî: Derviş Vahdetî, 1869 başka bir rivayete göre 1870 Kıbrıs doğumludur.³ Derviş kendisini siyah sakallı, ela gözlü olarak tanıtır.⁴ *Volkan* muharriri Lütfi ise Vahdetî'yi namuslu bir insan olarak bahsederken, Beylerbeyi imzalı bir mektup ise şöyle tarif eder: “*Mesleğiniz hiç tağayyür etmemiş, ciddi, fa'alsiniz, hissiyatınız ne rütbe feveran etse mağlup olmayacağımıza eminim, itidal kadar ulviyet göstereceğinize kanim*”.⁵ Albülhamit ise hatıralarında İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ni kuran Derviş Vahdetî için; “*Kıbrıslı bir serseri imiş*” der.⁶ Cevat Rifat Atilhan ise; “*Derviş Vahdet'nin yazılarını okuyanlar, bu zatın gayet mutaassıp bir din adamı olduğunu ve yazılarını, doğru yanlış kör bir taasubun şevkiyle yazdığını sanırlar, hiç de öyle değildir. Derviş Vahdetî sarıklı bir insan değildi. Kıbrıs halkındandır. İngiliz mekteplerinde okumuş ve yetişmiştir.*” diyecektir. Abdurrahman Şeref Efendi ise tam İttihatçı bir dil ile “*Cemiyet-i Muhammediye'nin ve Volkan Cemiyeti mensupları olup, bunlar hemen hepsi ne idiği belirsiz hezele ve eclaf idiler ki, iş bu patırdıda külah kaparak meydan-ı taayyünde sernüma olmak ve nevbet-i ikbal kendilerine tevcih etmek [bir makam kapmak] kaydında idiler.*” ve “*Volkanlılar elbaşları gibi serserilerden ibaret olup, ekserisi maşa ile tutulmaya gayr-i layık esafil [çok aşağılık] – erazil [çok rezil] idi*” der.⁷

Derviş Vahdetî, kendi hayatını *Volkan* gazetesinin 17. sayısından itibaren yazmaya başladığı *Halife-i İslam Albülhamit Han Hazretlerine Açık Mektup Yâhud Maraz-ı Millet* isimli makalesinde uzunca anlatmaktadır. Bu makaleye göre Derviş'in hayatı şöyledir:

¹ BOA, BEO 3626/271908; DH.MKT. 2802/100; 2803/84; 50-1/24; 2813/55; 2896/66. Abdullah el-Haşimi, arşiv yazışmalarında İstanbul'a gelerek İMC'nin yedinci sıra azası olduğu iddia edildiği halde (BOA, DH. MKT. 25802/100) aslen 18. sıra azasıdır.

² BOA, DH.SYS. 55-1/28.

³ Kocahanoğlu, s.5.

⁴ *Volkan*, 26 Mart 1325- 8 Nisan 1909, S. 98, s.2.

⁵ *Volkan*, 14 Aralık 1908, S. 4, s.4.

⁶ *Abdülhamit'in Hatıra Defteri*, s.103. Yıldız Sarayından pek dışarı çıkmamış, jurnallerle dünyadan haberdar olmuş Sultan Abdülhamid'in Meşrutiyet sonrası jurnallerinin de engellenmesi sonucu “-miş”li konuşması kesin bilmediğini, etraftan duyduklarını rivayet ettiğini gösterir.

⁷ Son Vakayüüvis *Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II. Meşrutiyet Olayları*, s. 161-163

Halîfe-i İslâm Albülhamit Han Hazretlerine Açık Mektup yâhud Maraz-ı Millet'ten¹

Pâdişâhım! Biliyor musun ben nasıl doğdum. Büyüdüm. Pederim pabuççu esnâfından Kıbrıslı Mahmud Ağa idi. Vâlidem bir fakire kadın. Babam bütün gün çalışır. Bir lokma ekmek parası kazanır. Ufak, pek ufak bir evcikte hepimiz bir yorganın altında kışın soğuktan tir tir titredik, bir sıcak çorba bile bulup içemezdik!

Gördün mü hayat nedir?

Zavallı peder! Bu sefil hayatla, beni okutmak için elimden tutar da, mekteb kapısına kadar götürürdü. Dört yaşında mektebe girdim. Beş yaşında da hatmettim. On dört yaşında iken de hâfız-ı Kur'ân olmuşum.

Bir miktar Arabça olarak sarf ve nahiv, biraz da fıkıh gördüm. Tarikat-i Nakşibendiye'ye sülûk ettim. Sinnim yirmiye buldu. Buldu ama dört sene evvel vâlidem kuyuya atlamak sûretiyle müntehiren [intiharla], bir sene sonra da babam ecel-i mev'ûduyla [vadesi dolmakla] lâkin şehîden vefât etti. Vefât etti ama iki oğlan ve bir de kız çocuğu bıraktı. Bunlar ne yiyecekler idi? Biraderler kunduracı çıraklığına, hemşiremi evlâdlığa, evlâdlığa değil hizmetkârlığa vermiş idim.

Düşün bu hayatı düşün! Gördün mü sefâlet nedir? Ben, medrese köşelerinde, onlar başka ellerde, bir memlekette ama birbirimizden garib!

Gördün mü gurbet nedir?

Ben çalıştım, biraz daha okudum, onlar da biraz daha seçildiler. Biri yirmi, biri yirmi beş yaşında iken müteverrimen [veremden] öldüler. Kız da, el ellerinde: kudret yok ki bakayım. Gördün mü zucret [yürek darlığı] nedir?

İşte böyle zucret, böyle gurbet, böyle sefâletle geçen hayatta bile vakit buldukça okurdum.

Ve dâima bir yâr-i vefâdâr ile sohbetten ayrılmazdım. Eğlencelerde olsam, eller içinde bulunsam, o yâr benden ayrılmazdı. O yâr-i sâhib-vekâr da (hâtifi [gizlice çağırın] bir melekten başka bir şey olmayan) fikrim idi. Zihnim bir nokta üzerinde durduğu zamanlarda bile, hârici bir tesir ile yıldırım süratiyle,

“Yüksel ki yerin bu yer değildir,

Dünyaya geliş hüner değildir!”

‘mevzûuyla, ne yapsam ne tedbir kullansam?’ derdim, eyvah ki bir tedbir bulamazdım. Zira tedbir tâhsil-i mârifet idi. İnsanlığın mârifetten başka bir şey olamayacağını o zamanda bile takdir edebiliyordum. Lâkin bu yükselmeyi münhasıran Kıbrıs'ta buluyordum. Osmanlı olduğumu, böyle bir imparatorlukla müşterek bulunduğumu, ne yalan söyleyeyim, bilmiyordum, bilmezdim.

Nasıl bilecektim? O zamanki mekteplerde bir Osmanlı tarihi okunmazdı ki!

O zamanki medreselerde böyle şeyler düşünülmezdi ki; işte tahsilim: Bir hâfız biraz dinî kitaplar okumuş bir derviş.

¹ *Volkan*, 28 Aralık 1908-, S. 17, s.2-3; 29 Aralık 1908, S. 18, s.4; 30 Aralık 1908, S. 19, s.4; 1 Ocak 1909, S. 20, s.4.

İşte ahlâkım: Âmentü billâhiye inanmak, pâdişâhı halife-i Resûlullah bilmek, en zayıfında kırk bir veli kuvveti olduğunu teslim etmek. ‘Ez-zarûrât tubîhu’l-mahzûrât’ [zaruret haramı helal eder] kâide-i fikhiyyesiyle, açlıktan helâk olacak bir adam için hınzır eti yemek, bir cebir tahtında bir adamı öldürmek ve bunlardan insana bir mesûliyet-i mâneviyye terettüb etmeyeceği mesâğ-ı şer’iyyesini [şer’i izni] öğrenmekten ibâret.

Böyle bir tahsil ile böyle bir ahlâk ile muttasıf olduğum halde dahi biraz ecnebi lisanı öğrenmek lâzım geldiğini hissederdim. Ancak, “Men teşebbehe kavmen fehüve minhüm” [Kim bir kavme benzerse o onlardandır] hadis-i şerifi o vakitlere kadar dimağımda öyle kuvvet bulmuş idi ki başımdaki sarıkla, her gün Kur’ân-ı Kerîm tilâvetiyle de meşgul iken nasıl düşman-ı din olan bir kavmin lisânını öğrenebilirdim.

İşte ahlâk-ı müktesebem [elde ettiğim ahlakım] üzerindeki birinci inkılâb. Buna karar vermek için seneler geçti, memlekette Rumların terakkiyâtı gözümüne girdi. Bâzı gençlerimizin de biraz İngilizce bilenleri güzel mevkilere geçti. Ulemâ arasında bu lisân meselesi epeyce bir mübâhase-i mühimme teşkil etti. İbtidâ [başta] mekteb-i rüşdiyemize bir Müslüman ki Şam Maârif Müdürü Hüseyin Avni, İngiliz muallimi oldu. Biraz sonra, yine ulemânın telkinâtıyla, ahâli, çocuklarımız bu tarz-ı tahsil ile istikbâlde tenassur edecek [Hristiyanlaşacak] dedi. Avni’yi mektepten kovdular, bir müddet sonra bir başkası geldi, onu da attılar.

Bu münâkaşât esnâsında idi ki; bilmeyerek bunlar nazar-ı tedkikimden [değerlendirmemden] geçiyordu. Bu sıralarda az çok Kıbrıs’ımız İstanbul’la temâsa başlamıştı. İstanbul, memleket ahâlisine rütbelere, nişanlar veriyordu. Gazetenin ne olduğunu da o devrelerde öğrenebilmiştim. Fakat gazeteyi ele almak ne gezer.

Bunu bilelim ki; o gazete, o zamanda yine Mizan idi. Okuyanlar pek çok, lâkin ben, o vakit memleketçe, teferrüd etmiş [yalnız kalmış] bir hâfız. En büyük câmi-i şerifimiz olan Ayasofya’nın [şimdi Lefkoşe’deki Selimiye Camii] en parlak müezzini, hiç gazete mi okurum, heyhat! O sırada İstanbul’a geldim, iki ay sonra avdet ettim, avdet ettim ama... Gözüm açıldı yavaş yavaş, ötekenden berikenden biraz İngilizce öğrendim.¹ Tebdîl-i câme ettim [kılık değiştirdim]. [İngiliz] Hükümet memuru oldum. Hükümetin resmî davetnâmesiyle, kraliçe nâmına verilen balolarda, redingotlu, eldivenli bir adam olarak göründüm.

Yirmi beş sene hoca mesleğinde, hoca îtikâdında hoca kıyafetinde medrese köşesindeki bir Müslüman, şimdi bir medenî! bir devletin balosunda dekolte madamları matmezelleri seyrediyor. Seyrediyor ama yine o ziyandan ziyâde olan hâtifi [gizlice çağırın] sedâ.

“Yüksel ki bunun da fevki [üstü] vardır,

İnsanlığın başka bir zevki vardır!”

diyerek beni daha ilerilere sevk ettirdi. Her âli gördüğüm dereceye kadem bastıkça nazarım daha ilerilere mâtuf [ilgili] bulunurdu. Ancak bunlar

¹ “Derviş dört Müslüman arkadaşla Kıbrıs’ta karı koca iki misyonerden Baybıl İncilinden İngilizce öğrenirken, misyonerin ‘daha iyi İngilizce öğrenmek için kilisede vaizi dinlemeleri gerektiği’ teklifi üzerine bir zaman matmazellerin yanına oturarak kiliseye devam ettiğini” 27 Ocak 1909 tarihli *Volkan*’ın 27. sayısında (s.2) anlatılmaktadır.

hep meşrû bir sa'y [gayret] neticesi idi. Zîra İngilizler adama hiç bedâva lokma mı verir?

İşte Kıbrıs'daki ahlâkımdaki tebeddülât [değişiklik].

Gördünüz mü ey millet, îtikad nasıl değişir!

Gördün mü pâdişâhım ahlâk nasıl bozulur.

Lâkin fitrat fitrat değişmez, bozulmaz.

Bu zamanlarda idi ki İstanbul taraflarından gelen haberler nazarımı oraya tevcih etti.

Mekteplerden kaçanlar, gazete nâmına, Avrupa'da, Mısır'da çıkanlar, memlekete geliyor. İstanbul'un memâlik-i şâhânenizin bütün ahvâline muttali olduğum gibi, mâbeyn-i hümâyununuzun da derece-i ehemmiyyet ve tesirini oldukça öğrenmiştim.

Bu devrede hakk-ı şâhânenizde söylenen sözler İstanbul gazetelerine münhasır olduğu için size dâir olan îtikâdât-ı diniyyemde bir tahavvül hâsıl [değişiklik] olmamıştı.

Vaktâ kî meşreb-i şâhânenize dâir birçok mebâhis [bahis] gözüme çarptı. Hiyânetlere derhal kani oldum. Fakat sizin de haberdâr olup olmadığınızda mütereddîd [tereddütlü] idim. Acaba, yalnız acaba derdim.

Ne reddediyordum, ne de kabul, çünkü mevkiim pek mühim idi. Otuz senelik itikadım değişecek, ahlâk-ı diniyyem alt-üst olacak. Ben elbette yalnız maddiyatta yükselmeyi kabul etmiyordum. Bunu mâneviyatla meze ederek ilerlemek istiyordum. Nasıl ki, bu itikadım hiç değişmedi, değişmedi, değişmedi de. Bugün her kürsüde herkesi de böyle yapmak ve çalışmak istiyorum. Bir insana din lâzımdır. Zîra her şey fânîdir, illâ Allah bakîdir.

Vaktâ ki, yüzümü İstanbul'a çevirdim ve gelip gidenlerin sözlerine inandım. Gazetelerin ki, Meşveret'le Mizân'ın mündericâtını bit'tetkik kabul ettim. O vakit bu işe dört el ile sarıldım. Gelenlere cebimde kaç param varsa verirdim. Han, otel, ev bulur yatırırdım. Benim gibileri de Kıbrıs'ta pek çok idi. Hep birden çalışıyor idik. Ben o sıralarda sahilde bulunan Merar Naka'da bulunuyordum. Bütün tevziatı oradan yapıyordum.

Hem memuriyetimi ifâ ediyordum, hem de ahrârın âsârını neşrediyordum. Zihnimde yalnız o zamanki meşrebime göre, milletin hep birden ileri gitmemiz için kalbimden gelen hâciselerin tahakkukuna [doğruluğunu teşhis etmeye] çalışıyordum. Bundan evvelki nüshalarımın birinde yazdığım gibi 'hafiyelik nedir?' burasını bilmiyordum. Bilmediğim için tedkikine bile girişmemiştim.

Bu keşmekeş içinde idi ki, Larnaka'da bir gün gözlüklü, siyah sakallı birisinin elinde Mizan gazetesi olup da okuduğunu görünce, hemen sokuldum. Hangi numaralı olduğunu sordum altmış 'beş' dedi. 'Eskidir altmış yedi vereyim, daha risâleler de ister misiniz' dedim memnun oldu. Temmuz sıcağında, alafranga saat on ikide Kalem'den çıkmış idim koşa, koşa eve geldim. Mizanları, Meşveret'leri, risâleleri hep yükledim getirdim, kendisine verdim.

Pâdişâhım burasına dikkat buyurunuz, zîra bu nokta hayat-memât meselesidir. Bu mesûliyet hep size âittir.

Koskoca bir milletin inlediği hep bu noktadır. Ben de o, büyük milletle ahlâr çekiyordum. Fakat heyhat! Ey ahrâr siz de bütün şu makamları namuslu vicdanlarınızla tedkik ediniz! Koskoca bir ümmetin barışacağı bir keyfiyettir. Volkan'ın kaç günden beri 'îtilâf, îtilâf' dediği de budur? Yoksa aramızda ne vardır?

İşte ben o adama kemâl-i safvet ve samimiyetle mülâki oldum. Bütün evrâkı kendisine teslim ettim.

Aramızda cereyân eden muhâvere de ber-vech-i âtidir [ilerideki gibidir]. O:

- 'Sen de Murat Bey'in fikrinde misin?' deyince alıklaştım ve 'acaba bu kimdir? Ben yanılmışım' gibi şeyler hem zihnimden geçiyor, hem de 'evet, hay hay, ne demek istiyorsun' diyordum.

Yine o:

- 'Ya Murat Bey mâdem ki muktedir bir adamdır. Düyûn-i Umûmiyye'de bu kadar sene bulunduğu halde, Frenklerin hangi bir bütçesine itirâz etti. Murat Bey sizin bildiğiniz, zannettiğiniz gibi değildir. O pek fenâ bir adamdır' dedi.

Ben ise:

- 'Mâdem ki Murat Bey fenâdır diyorsunuz, şimdiye kadar İstanbul gazeteleri fenâlıklarını niçin neşretmedi? Ve neden bir kabahat bulamadı da, yalnız açık alınlı, Dağıstanlı Murat diyebilirdi ve acaba Murat Bey'in ve Ahmed Rıza Bey'in dedikleri yalan mıdır? İdâreniz mihver-i lâyıkinda deverân ediyor mu?' dedim.

- 'İdâremiz mihver-i lâyıkinda deverân etmek için, edevât lâzımdır. Edevât da Murat Bey gibi hâin memûrları tardedip de, yerlerine sâdik memûrlar koymakla olur.'

- 'Siz, 'memleketlerimiz gitti' diyorsunuz. Bunu, şevketmeâb efendimizin devrine hasretmek haksızlıktır. Zira Bulgaristan, Sırbıye, Karadağ, Memleketeyn, Sultan Aziz devrinde; kimi verilmiş, kimi de verilmeye namzet olmuş idi. Efendimiz olmayıp da başka birisi olsaydı bile, behemehâl bunlar yine elden çıkacaktı. Bu Avrupa'ya firâr edenlerin kâffesinin feryadı, kendilerine birer büyük lokma tedârîki içindir.' dedi.

- 'Mâdem ki; Bunlar büyük bir mevki elde etmek için çalışıyorlar.' diyorsun. 'Murat Bey niçin yüz yirmi lira maâşını terk etti de, âilesinden dür olarak Mısırlarda feryad ediyor?' dedim. O:

- 'Artık afedersiniz, vapur kalkıyor, ziyâde duramam şimdi Mısır'a gidiyorum. Orada neşriyatta bulunacağım. O vakit birçok hakâyika vâkıf olacaksınız' diyerek ayrılmıştı.

O, ayrıldı gitti. Fakat vâki olan telkinâtı üzerimde tesirsiz kalmamış değildir. Hem o memleketlerin, zaman-ı şahânenizden evvel elden çıkarılması, hem de Avrupa'da bulunanların ahvâli son derecede nazar-i dikkatimi celbetti. Bu adam çok geçmedi yine Kıbrıs'a uğradı ve hemen bir adam göndererek beni vapura dâvet etti ve iki aydan beri ne kadar evrâk vürûd etmiş ise onları da istedi.

Yine birçok gazeteler, risâleler alarak, doğru vapura gittim, ne tesâdüf-i garib! O gün hafıyyen İstanbul'a gelmek üzere bulunan ve o zamanki ahrârın en dehşetlilerinden bulunan bir zâtı kendi elimle vapura yerleştirmiş idim. Eline de sahte bir tezkere verdirmiş idim.

Ey Halife-i zîşân!

Yukarıda nazar-ı şahânenizi bir noktaya celbetmiş idim. Sizin de dikkatinizi oraya davet etmiş idim. İşte nokta-i mühimme geldi.

Beni birinci kamarada istikbâl etti.

Gazeteleri, risâleleri verdim. Memnun oldu. Bir de; ‘Memlekette kimler vardır ve nelerle meşgûldürler, bunları bize haber verseniz, hakkınızda hayır olur. İşte ben, filanın şusuyum öyle olduğu halde şevketmeâb efendimiz, beni son derecede seviyor. Burada kalıp da ne olacaksın, söyleyiniz! Gel, seni İstanbul’a götüreyim. Sana iki bin kuruş maaş verdireyim. Hem şimdi istersen vapurdan bile çıkma! Bu tuttuğunuz yol yol mudur? Ben sizde büyük bir istidâd görüyorum. Sizi birinci gördüğümden beri kalbimde taşıyorum. Gel! Sözümü dinle. Seni İstanbul’a götüreyim. Orada tefeyyüz edersin [feyizlenirsin]. Birkaç kuruş maaşın vardır.’ Ben:

- ‘Dört İngiliz lirası.’ O:

- ‘Vah, vah, yazık! Yazık, beni dinlersen gel! Şimdilik iki bin kuruş, ileride daha ziyâde terakki edersin. Söyle burada kimler vardır, ne yapıyor.’ dedi. Her ne kadar, o sözler üzerimde tesirsiz kalmamış ise de benden bir şey alamadı. O zavallı adam da beni gördü. Ne var dedi. Yalnız korkma diyebildim. Vapurdan çıktım. Çıktım ama başka düşündüğüm yok.

Tam üç gün düşündüm ve kendi kendime, ‘mâdem ki terakki etmek istiyorum ve mâdem ki; bi-mennihi [Allah’a şükür] bir Müslümanım ve mutekidim de [inançlıyım da] ve mâdem ki; vaktin halifesi böyle şeyler istiyor, kat’iyyen mesûl değilim.’ diyerek üç gün sonra kalemi elime aldım. Kalben yemin ediyorum ki o kalemi elime aldığım zaman tir tir titredim. Kendi kendime; ‘Derviş! Ne yapıyorsun?’ dedim. Yine bir kuvvet; ‘Yaz, korkma mesûl pâdişâhtır.’ dedi.

Lâkin hırz-ı câha [mal edinme arzusuna] olan meylime galebe çalabildim de yazmadım. İki bin kuruş maâş ki bir çiftlik vâridatından ziyâde. İstikbâl parlak, rütbe, nişan bol, İstanbul’da yaşamak var, ev de hazır. Vâkıa üç gün geçmiş işin ehemmiyetini taklil etmiş [azalmış] ise yine fırsat var. Bu lokmayı reddedecek var mı? On dört sene evvelki İstanbul’un hali nazar-i dikkate alınca bu lokmanın elde edileceğine de iştibâh edecek [şüphelenecek] bulunur mu? Acaba ben kemâl-i hürriyet-perestîye mâlik olduğum için mi reddettim?

Derviş’in mektubu teferruat mevzulara girerek devam eder. Mektuptan ve Divan-ı Harp vesair kayıtlardan anlaşıldığı üzere evli olduğu Divan-ı Harp kayıtlarından anlaşılan Derviş Vahdetî’nin eğitim durumu, hafızlık ile biraz ilmihal, biraz İngilizce ve ayrıca edebiyat kitaplarının kendince mütalaasından ibarettir.

Derviş hakkında Meşrutiyet öncesine ait hayatı hakkında bazı olumsuz rivayetler de vardır. Halide Edip gibi bazıları İngiliz muhabbetdarlığı olan Derviş’i

Osmanlı'nın yıkılışına çalışan İngilizlere ajanlık etmiş birisi olduğunu iddia ederler.¹ Bazıları da “Derviş’in Selanik’te polislik yaparken bir otelde hırsızlık yaptığı için hapse atıldığını” iddia etmekle beraber bunun bir kesinliği yoktur.² Kocahanoğlu'nun Kadriye Üçok'tan “Derviş’in düğün ve işret meclislerinde ud çalıp şarkı söyleyip içki içtiği” rivayet edilir. İttihatçı Dr. Nazım ise “1906 yılında Derviş’in Fransa’da kendilerine gelip onlarla beraber çalışmak istediğini söyleyip güzel sesiyle Sultan Hamid’i yerden yere vuran mevlit emsali kaside okuduğu, bu kasideyi köylerde okuyarak halkı istibdada karşı ayaklandırmak istediği, sonra kaybolup İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti reisi olarak ortaya çıktığını” rivayet eder. Fakat Dr. Nazım’ın 1906 olarak verdiği tarihte Derviş’in Diyarbakır’da sürgünde olması kendisini tekzip eder.³

Derviş, 1900 veya 1901’de İstanbul’a gelerek birkaç ay sonra Dâhiliye Nazırına “*kuvve-i nakdiyem, ömr-ü insan gibi bitti, sefalet bir ölüm gibi göğsüme çöktü*” diye yazdığı dilekçe sonrası, Cemiyeti Rusumiye azası Faik Beyin delaletiyle 400 kuruş maaş ile yeniden İskân-ı Muhacirin Komisyonu kalemine girer.⁴ Memduh Paşa yalısında iki Ramazan imamlık yapmış, fakat sonra Albülhamit’e Memduh Paşa’yı – kendisinin ifadesiyle acele yazdığı bir dilekçe- jurnal gerekçesiyle işten çıkarılmıştır. Sonrasında memuriyet istemek için Mabeynde Arap İzzet Holo Paşa’ya gitmiş, birkaç kez kovulduktan sonra Zaptiye Nezaretinde falakadan geçirilip sürgün olarak soluğu Diyarbakır’da almıştır.⁵ Diyarbakır sürgününde bulunduğu sırada eski maaşını almaya devam etmiştir.⁶ Kocahanoğlu'nun Kadri Üçok'tan rivayetine göre, Birecik’te Bektaşî kılığında yakalanan Derviş “Kerbela’dan geldiğini” söylemişse de, beraber tavla oynadığı komiser onu tanıyınca kendini ele vermiş, üç gün yatak yemek olmayan hapiste kaldıktan sonra zenci bir jandarma işkencesi altında tekrar

¹ Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, (Çev: Fatmagül Berktaş (Baltalı)), İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014, s.175.

² İrtem, s.79.

³ Kocahanoğlu, s.14, 23-24, 30.

⁴ BOA, DH.MKT. 2644/39. Mübeyyizlik yapan Derviş, Başmüsevvid’in gereksiz uyarılarından sıkıldığını anlatmış, “*Kalem efendilerinin kâğıt düzeltmekten, hikâye söylemeden, piyaz yemeden, kahve ve sigara içmeden iş görmeye vakitleri yok ki*” diye eleştirmiş (*Volkan*, 10 Şubat 1909, S. 41, s.4), muhtemelen çalıştığı ortamın sıkıntısından burada fazla durmayıp ayrılmıştır.

⁵ *Volkan*, 23 Ocak 1909, S. 24, s.4. Süleyman Kani İrtem, hafiyeliği karlı görerek Memduh Paşa’yı jurnal ettiği gibi, Diyarbakırda da vali ve memurları jurnal ettiği söylerse de (İrtem, s.79), “Abdülhamid’e hafiyelik eden bir ajan bir Paşa tarafından nasıl sürülebilir ve karlı bir işte çalışan bir adam neden Diyarbakır’dan kaçarak suçlu duruma düşmek isteyebilir?” soruları cevapsız kalacaktır.

⁶ BOA, ZB. 328/36; 328/123; DH.ŞFR. 390/24.

Diyarbakır'a geri getirilip hapse atılmış, birisinin kefaletiyle dışarı çıkmıştır. Memduh Paşa'ya yazdığı bir istirhamname neticesinde 600 kuruş maaşla çıkan tayin hakkından, dilekçesinin cevabını beklemeden firar ettiğinden dolayı da mahrum kalmıştır.¹ Diyarbakır'da Ziya (Gökalp) ile telgrafhanenin zapt edilmesi olayında beraber bulunmuş,² Ziya Gökalp'ten felsefe, Şeyh Hacı Ahmed'den de tasavvuf dersi almıştır.³ Olaylar sonrasında hapse düşüp bir buçuk ay yattıktan sonra aff-ı umumi ile hapisten çıkmıştır. İstanbul'a dönüş esnasında Urfa ve Birecik'te İT şubesi kurulması için halkı teşvik etmiştir. Dönüş yolunda Kıbrıs'a gittiğinde hürriyet şenliklerine katılmış ve istibdat mağduru olarak burada yaptığı konuşmayı *Volkan*'ın ilk sayısında yayınlamıştır.⁴

Derviş İstanbul'a gittiğinde Dâhiliye Nazırı Hakkı Paşa'nın yanına biraz zorla da olsa girerek mutasarrıflık istemiş; ama istediğini alamamıştır. Hüseyin Hilmi Paşa zamanında da şansını denemiştir de, memuriyet olmamıştır.⁵ Bunun üzerine Derviş resmi iznini alarak 11 Aralık 1908'de *Volkan* gazetesini çıkarmaya başlamıştır.⁶ Vahdetî *Volkan*'ı çıkarmadan *Mizancı* Murad'a danışmış, Murat Bey "bu sevdadan vaz geçmesini" tavsiye etmişse de gazeteyi çıkarmıştır.⁷ Gazeteyi çıkarırken de maddi sıkıntılar çekmiş, bu konuda okurlarının himmetini istediği gibi, devlet adamlarından da destek talep etmiş; fakat istediği desteği bulamamıştır.⁸ İlk 9 sayıyı

¹ Kocahanoğlu, s.32.

² *Volkan*, 18 Şubat 1909, S. 49, s.1.

³ *Volkan*, 16 Mart 1909, S. 75, s.2.

⁴ *Volkan*, 11 Aralık 1908, S. 1, s.3-4.

⁵ *Volkan*, 14 Ocak 1909, S. 20, s.2-3; 16 Mart 1909, S. 75, s.2.

⁶ BOA, DH.MKT. 2674/92.

⁷ *Mizancı*, s.174.

⁸ *Volkan*, 23 Ocak 1909, S. 24, s.2; 30 Ocak 1909, S. 30, s.1; 4 Şubat 1909, S. 35, s.4. Sina Akşin bu olayı şöyle anlatır:

Derviş... ilk başladığı zaman yatırdığı parayı kaybettikten sonra bir takım kimselerden para edinme yoluna başvurmuştur. Bu arada Mabeyne de başvurmuş, fakat ne Başkâtip Cevat Bey ne de mabeyinci Emin Bey vasıtasıyla bir şey elde edememiştir. [Derviş Divan-ı Harp ifadelerinde 'Cevher ağanın defalarca para verdiği' iddiasını kesinlikle reddetmiştir.] Bir aralık da Kâmil Paşa'nın oğlu Sait Paşa'dan, hemşeriliğe güvenerek 30 lira istemiş, fakat o reddetmemekle birlikte savaştıyınca, Paşa'ya da, oğluna da güvenmişti. İMC işi yayılınca gazetenin sürümü 8 bine ulaştı ve kâr ettiği gibi Derviş'i de rahatça geçindirmeğe başladı. Bunlar, Vahdetî'nin Harp Divanı önünde açıkladığı şeylerdi. Öte yandan aynı mahkeme önünde Başmusahip Cevher Ağa'nın ifadelerinden anlıyoruz ki Abdülhamid, *Volkan*'ın masonluğa karşı, İslamiyetçi yazılarından ötürü memnuniyet duyup Vahdetî'nin çağırılmasını buyurmuş. Gelmesi için kendisine haber gönderilince 'Vahdetîyim' diye *Volkan*'da çalışan Enderunlu Lütfi çıkagelmiş: Abdülhamid ona 'beyan-ı memnuniyet' edilmesini isteyip para verdimiş. O da karşılığında makbuz kesmiş ve her ay yardım edilmesini istemiş. Bu olay 2 defa daha tekrarlanmış ve Lütfi'ye toplam olarak 450 lira verilmiş [Celal Bayar'ın 31 Mart İfadeleri isimli eserinden nakil edilmiş]. Mahkeme önünde Vahdetî Abdülhamid'den para

Vezirhanı'ndaki bürosunda çıkaran Derviş, muhtemelen maddi sıkıntıdan 11. sayı sonrasını bürosunu baskı yaptığı matbaalara taşımıştır. Derviş'in Divan-ı Harp'te anlattığına göre, ilk zaman parası olmadığından gazeteyi tatil etmiş, sonra ise Mahkeme-i Temyiz azasından Arif Bey ve İncili Çavuş gazetesi sahibi bir genç ile ortak çıkarmaya başlamıştır. Fakat Arif Beyin hafiyelerden olduğu haberini haber alınca, ortaklığı iptal ile gazeteyi tekrar tatil etmiştir.¹ Daha sonra ise Vezirhanında tanıştığı Binbaşı Refik ile kâr ortaklığı şeklinde anlaşarak gazeteyi çıkarmaya başlamıştır. Fakat sonra Refik Bey gazeteye ortak olmak isteyince Sait Paşa'dan borç alarak Refik Beyin parasını geri vermek istemiş, borç alamayınca da *Volkan* yazarı olan ve Albülhamit'den bir iki defa Vahdetî'yim diye para aldığı bahsedilen Enderunlu Lütfi'nin kendi teklifiyle kendisinden borç alarak gazeteyi çıkarmaya devam etmiştir. Bu sırada *Volkan*, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti mürevvic-i efkârlığına başladığı için zaten kar etmeye de başlamıştır.²

Volkan gazetesinde ilk zamanlar yazan Ömer Faruki sonradan kendisi bir gazete çıkarmaya başlayarak *Volkan* yazarlığından ayrılmıştır. Enderuni Ömer Lütfi ise *Yeni Gazete*'yi bırakıp *Volkan*'da yazacağını Yeni gazetede ilan ettikten sonra Derviş'e *Volkan*'da yazmak isediğini söylemiş ve *Volkan*'a kabul edilmiştir. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti kurulmasından sonra da hususen İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti azalarından olmak üzere birçok İlmiyeli yazılar yazmıştır. *Volkan*'da, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti kurulmadan da makaleler yazan Ömer Farukî Efendi 15 makalesi, *Volkan* yazarı olmadığı halde İttihad-ı Muhammedî kurulmasından sonra yazıları çıkmaya başlayan Bediüzzaman Said Kürdî de 15 makalesi ile en fazla yazısı çıkan Cemiyet azalarıdır.

aldığını inkâr etti, yalnız Enderunludan bir defa 15 lira borç aldığını bildirdi. Fakat Vahdetî'nin durumu bilmediğine inanmak zordur, zira Lütfi daha geniş imkânları olan *Yeni Gazete*'de çalıştığı halde evleneceği bir sırada *Volkan*'a "muhaarir" olacağını söyledi ve evlenme ilânında bu sıfatını belirtti. Oysa Vahdetî kendisine hiç para vermedi. Yeni evlenen bir adamın işini bırakıp bedava çalışması gariptir. (Sina Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1994, s.34-35.)

¹ *Volkan* gazetesi 20 ve 23 Aralık 1908 tarihlerinde çıkmadığı halde sayı numarası devam ettirilmiş, 24, 28-31 Aralık 1908 ile 1-9, 13, 18-22,24 Ocak 1909 tarihlerinde de gazete çıkmamış sayı numarası da durdurulmuştur. Bu tarihler bahsi geçen maddi sıkıntılar sebebiyle olmalıdır. *Volkan* gazetesi ilk başlarda binden az basıldığı, İMC'nin naşir-i efkârı olduktan sonra takiben birkaç bin, Hasan Fehmi'nin vurulma hadisesi ve 31 Mart sıralarında muhtemelen 15- 20 bin baskısı tahmin edilmektedir. Bk. Düzdağ, *Volkan Gazetesi*, s.xi-xii.

² Kocahanoğlu, s.211-213. Olayın devamında Derviş, ayaklanma sonrası gazete kapandığında 40 lira kar elinde bulunduğunu, yarısını ailesine verip yarısını yanına alarak firar ettiğini söylemiştir.

Derviş Vahdetî'nin *Volkan* gazetesinde yazdıkları üzerinden okuyabildiğimiz efkârı genel hatlarıyla şöyledir:

- Derviş *Volkan* gazetesinin birçok yerinde, meşrutiyet¹, hürriyet ve meşverete taraftar yazılar yazarken, *Hilal* gazetesinin bir milletvekili ile yaptığı söyleşide milletvekilinin “çok geçmeden cumhuriyet geleceği”ne dair iddiasına “*Bizim memlekette hürriyet olmakla beraber böyle sözler olamaz, zira burası üçyüz milyon Müslüman'ın Darülhilafesi'dir!*” diyerek şiddetle karşı çıktığı görülür.² Ayrıca baştan beri şerî cezaların tatbiki ile adaletin yerini bulması için hürriyete taraf, şeriata zıt şeyleri savunulmasına ise karşıdır.³

- Derviş, “hürriyet ve İttihad-ı Muhammedî sayesinde 33 sene sonra Taftazani ve Fahreddin Razî gibi büyük âlimler yetişeceğine; Müslümanların ticaret ve fende de ecnebilere üstün geleceğine; fen ve mantık ile ehl-i İslam'ın galibiyet elde edeceğine; dinsizlerde ise maarif terakkisiyle dinin zayıfladığına; dinsizlere karşı muzafferiyetin kalemle kazanılması gerektiğine” inanır.⁴

- Derviş, hilafeti her zaman savunur. Bazı yanlışları görmesi konusunda mektup yazdığı Albülhamit'e hürmetkâr yazıları vardır.⁵ Meclis-i Ayan'ı gerekli, Meclis-i Mebusan'ın yanında Şura-yı Devlet olmasını ise gereksiz görmektedir.⁶ Mecliste her azanın beyan-ı mütalaa hakkını haiz olduğu ve sevilse de sevilme de dinlenilmesi gerektiğini düşünür. Meclis reisinin işaretleriyle bazı milletvekillerinin alkışlanıp bazılarının sözlerinin dinlenmemesi gibi bir durum vaki olmuştur ki; buna karşı çıkıp, “bu durumda meclisin zaafa uğrayarak eski Bâb-ı Âlî'ye benzeyip tekrar

¹ Vahdetî'nin rüyasında dahi istibdada taraf ve Kanûn-ı Esâsî'ye muhalif olanlarla uğraştığını (*Volkan*, 3 Şubat 1909, S. 34, s.2-3) ve icap ederse askerlerle beraber yumruklarla Kanûn-ı Esâsî'nin korunmasında hizmet edeceğini yazması bu konudaki ciddiyetini gösterir (*Volkan*, 15 Şubat 1909, S. 46, s.2).

² *Volkan*, 2 Mart 1909, S. 61, s.1. Dervişin *Volkan* gazetesine yazılan bazı eleştiri mektuplarını yayınlaması (*Volkan*, 11 Şubat 1909, S. 42, s.4; 23 Şubat 1909, S. 54, s.4) ve toplumda ağırlığı olan insanlardan oluşan bir cemiyeti organize etmesi dikkate alınırsa insanların fikirlerine önem vererek hareket eden birisidir.

³ *Volkan*, 4 Mart 1909, S. 63, s.1-2.

⁴ *Volkan*, 9 Şubat 1909, S. 40, s.1-3.

⁵ *Volkan*, 29 Aralık 1908, S. 18, s.4. Vahdetî, hatıratında halifenin (Abdülhamid) ve eski devlet adamlarının eski ahvallerini yeren Ayan reisi Said Paşa'ya çekişip, “halife hatıralarını neşretse kendisinin ne hale düşeceği” ihtar ederek bu işten vazgeçmesini tavsiye etmiştir (*Volkan*, 5 Mart 1909, S. 64, s.4). Yine Vahdetî “millet istibdatla yaşayacak olduktan sonra Karaakeçili hanedanına boyun eğmeyi daha ehven” görmüştür (*Volkan*, 6 Mart 1909, S. 65, s.1). Fakat Osman Selim Kocahanoğlu *Derviş Vahdetî* kitabında (s.15) -kaynak vermeden- “Derviş'in, Abdülhamid'e dil uzattığından mahkeme olup sıkıntı çektiği”nden bahsetmiştir. Derviş'in 18 Mayıs'ta Divan-ı Harp Mahkemesi'nde gazete yazılarına zıt olarak, Abdülhamid için “*katiyen sevmem, a'dayı ekberiyim [en büyük düşmanıyım]*” demesi de korkusundan olabilir.

⁶ *Volkan*, 31 Ocak 1909, S. 31, s.2; 14 Mart 1909, S. 73, s.3.

inkılap düşüncesi uyandıracakını” yazar.¹ Vahdetî, aynı zamanda milletin muhakemesinin olmaması nedeniyle Meclis’te olanları değerlendirememesinden yakınır.²

- Derviş, İslam birliği taraftarı olmakla beraber³ Osmanlılık fikrini de savunmaktadır.⁴ Osmanlılık’ı küçük insaniyet, İslamcılık’ı ise büyük insaniyet olarak kabul etmektedir.⁵ Kavmiyetçiliği (milliyetçiliği) ise Müslüman ve Osmanlı toplumlarının bütün kuvvetini dağıtacak zararlı bir yol olarak görür.⁶ İrticayı eski istibdat ve mutlakiyet olarak görerek karşı çıkar. Bütün siyasetleri dinden bilir, ama dini mahiyet itibarıyla siyasetin üzerinde görür.⁷ Eğer din gayreti kaldırılırsa o zaman zaman memleketin İngiliz veya Rus hükümetinin istilasına uğraması arasında fark olmayacağını savunur.⁸

- Derviş, şeriatçıdır ve⁹ kanunların tamamen İslam’a uygun hazırlanmasını istemektedir. Derviş, Şeyhülislam Efendi’nin makamının Sadrazam ile aynı olduğuna dikkat çekip, Sadrazamın “sair milletlerden kanun-ı esasilerinden kanun alınması” talebine Şeyhülislam’ın karşı çıkmamasını “hem makamının kıymetini bilmemek, hem de şer-i şerife karşı müsamaha ile hareket etmek” olarak görüp eleştirmiş ve “İslam şeriatının (kanun ve kurallarının) sair milletlere ihtiyacı olmadığını” savunmuştur.¹⁰

- Derviş, toplumda izzet ve refahı silah değil, ahlak ve insaf temin edeceği, bunu da ancak dinin sağlayabileceğine inanmaktadır.¹¹ Toplumun da İslamî hassasiyetlere göre şekil almasını istemekte; yalnız yaşayan bir bayanın ecnebi okuluna gidip onlar gibi giyinerek dinine riayet etmemesi,¹² rakkaselerin edebe muhalif gösterilerini sahneleyen tiyatrolarla aşk konulu kadın tiyatroları oynanması, tedricen kadınların çarşaflarının çıkartılması, hürriyettir diyerek meyhane ve kerhaneler açılması vb.¹³

¹ *Volkan*, 29 Ocak 1909, S. 29, s.2. Netice de 31 Mart ayaklanması dediği gibi benzer tahammülsüzlüklerin artmasıyla meydana gelmiştir.

² *Volkan*, 4 Şubat 1909, S. 35, s.1-2.

³ *Volkan*, 10 Ocak 1909, S. 17, s.1-2; 23 Ocak 1909, S. 24, s.1.

⁴ *Volkan*, 16 Aralık 1908, S. 6, s.2; 27 Aralık 1908, S. 16, s.1; 23 Ocak 1909, 24, s.1

⁵ *Volkan*, 23 Ocak 1909, S. 24, s.2.

⁶ *Volkan*, 10 Şubat 1909, S. 41, s.1-2, 11 Şubat 1909, S. 42, s.2.

⁷ *Volkan*, 18 Şubat 1909, S. 49, s.1.

⁸ *Volkan*, 26 Mart 1325- 8 Nisan 1909, S. 98, s.4.

⁹ *Volkan*, 5 Mart 1909, S. 64, s.2.

¹⁰ *Volkan*, 19 Şubat 1909, S. 50, s.1.

¹¹ *Volkan*, 11 Şubat 1909, S. 42, s.1.

¹² *Volkan*, 1 Şubat 1909, S. 32, s.2.

¹³ *Volkan*, 6 Şubat 1909, S. 37, s.34); 8 Şubat 1909, S. 39, s.3; 23 Mart 1909, S. 82, s.2.

şeylerin devlet eliyle düzelmesini istemektedir. Derviş, İttihatçıların tiyatrolarda zevk-i safaya, meyhanelerde kerhanelerde rezalete başlamasından da yakınmaktadır.¹ yakınmaktadır.¹

- Derviş'in şeyhlere hürmeti vardır.² Ama hırsızlık ve kavga için mürid ve aşiretini kullanıp askerlik ve vergiden kaçan müteşeyyihleri (şeyhlik taslayan sahte şeyhleri) eleştirmiş,³ kendi cahilliği belli olmasın diye düşünmeyi ve sormayı terk ettiren bu müteşeyyihler yüzünden bu milletin bu derekeye düştüğünü savunmuştur. Şeriatsız (İslamî kural ve kanunlar olmadan) tarikatu dinsizlik olarak görmektedir.⁴ Başka milletlere benzemek hasebiyle o zaman bir kısım âlimlerce bid'at (İslam'a sonradan giren ve yanlış olan şeyler) olarak görülen yabancı dil öğrenmeyi -hayat tecrübeleriyle- gerekli görüp bunun için kiliseye bile gitmiştir.⁵ Bu ise Derviş'in taassup sahibi olmadığını göstermektedir.

- Akli kullanmayı kılıçla mücadeleden daha önemli gören Derviş, ümmet-i İslam'ın saadetini ittihad-ı İslam'da görüp bu devirde bunun için kalemlle mücadeleyi, üç haneli bir köyde bile istidatlara göre hazırlanan eğitim programlarıyla milletin okutulmasını savunmaktadır.⁶ Köşesinde inzivaya çekilmiş, yetmiş senelik ömrümü birkaç asır evvel yazılmış eski kitaplardan çıkardığı manaları öğrenmekle geçirmiş bir müctehide, asırlarca sonra gelmiş ve terakkiden terakkiye mazhar olmuş insanların uymasının beklenmemesini; bu müctehitlerin sarığı, kavuğuyla biraz Avrupa'yı Amerika'yı gezerek başka insanların çalışma şekline bakarsalar içtihatlarının değişeceğini savunur.⁷

- Vahdetî, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne hususen Manastır merkezine taraftar olup çoğu zaman onların üzerine toz kondurmamıştır.⁸ Ahrar ve Fedakaran-ı Millet

¹ *Volkan*, 26 Mart 1325- 8 Nisan 1909, S. 98, s.4.

² Derviş, Abdülkadirü'l-Geylanî, Ahmet Rufaî, Ahmedü'l-Bedevî, Şâh Nakşibendü'l-Buharî, Bektâş-ı Velî, Mevlana-yı Rûmî gibi bütün tarikat erbablarına hürmeti olup onları peygamberlerden gelen mirasın vereseleri olarak kabul etmiştir (*Volkan*, 5 Şubat 1909, S. 36, s.2).

³ *Volkan*, 20 Şubat 1909, S. 52, s.1.

⁴ *Volkan*, 5 Şubat 1909, S. 36, s.2.

⁵ *Volkan*, 27 Ocak 1909, S. 27, s.2.

⁶ *Volkan*, 5 Şubat 1909, S. 36, s.3; 5 Mart 1909, S. 64, s.2-3.

⁷ *Volkan*, 26 Şubat 1909, S. 57, s.2. Derviş, İran ulemasını batıllıkla, Şahını zulümle eleştirirken, münevverlerinden de sitem etmektedir (*Volkan*, 10 Mart 1909, S. 69, s.1).

⁸ *Volkan*, 6 Şubat 1909, S. 37, s.4; 10 Mart 1909, S. 69, s.2; 12 Mart 1909, S. 71, s.2. Vahdetî, İttihat Cemiyeti'nin adı Diyarbakır'da yokken Ziya (Gökâl) Beyle cemiyet adına yaptığı fedakârlıkları anlatıp Diyarbakır'da dönüşü sırasında da Urfa ve Birecik'te cemiyet teşekkülünü kendisinin teşvik ettiğinden bahsettikten sonra, cemiyetin millettten ziyade imtiyaza kavuşmasını, namuslu askerlerin menfaatlerine alet edilmesini ve ecnebi rekabeti uğruna Kamil Paşa hükümetinin

firkalarını da icap ettiğinde müdafaa etmiştir.¹ Sonradan İttihatçılarda bazılarına (hususen Kamil Paşa'nın düşürülmesi sonrası Ahmet Rıza ve Karasso'ya,² daha sonra ise İttihat Cemiyeti'ne de³ Ahrar Fırkası'na da⁴ karşı çıkmaya başlamıştır.⁵ Kamil Paşa'yı müdafaa için bazen Ahrar Fırkasına destek verip İttihatçılara karşı çıktığı da olmuştur.⁶ Ahrar Fırkası'nın adem-i merkezîyet fikrinin kalkınmaya yardımcı olacağı fikrindedir.⁷

- Derviş, basın özgürlüğüne taraftardır.⁸ Matbuatta baskının kalkması için kanun yapılmasını istemektedir.⁹ Fakat sonradan çıkacak basın yasasına, büyük para cezalarıyla matbuatı yıldırma tehlikesi taşınması ve matbuatın zenginlerin eline geçmesine sebep olacağı endişesiyle karşı çıkmış ve matbuat mitingini

düşürülmesini eleştiren yazısıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı tavrını sertleştirmiştir (*Volkan*, 18 Şubat 1909, S. 49, s.1-2). Birkaç sivil, mütegalip ve şantajcının -ki bunlara İttihat ve Terakki Cemiyeti askeriyesi lakabını takmıştır- şeref-i askeriyi benimsediğini iddia ederek bu duruma karşı çıkmıştır (*Volkan*, 20 Şubat 1909, S. 51, s.1). Yine 4 Mart 1909 tarihli 63. sayıda (4 Mart 1909, s.2) İttihat Cemiyetinin “her tarafta müstebit ve mütegaliblerce istila edilip eski istibdadın şimdi Cemiyet tarafından yapıldığı” iddiası Derviş tarafından ele alınmıştır. Kanunların İslam fihhına göre tanzimi için meclise verilen ulemaların dilekçesine *Şura-yı Ümmet* ve *Tanin*'in eleştirileri üzerine *Volkan*'ın 24 Mart 1909 tarihli 83. sayısında (s.1) “*Volkan, Dersaadet'teki, Şûrâ-yı Ümmet'le Tanin'i, zimnen olsun, Cemiyet'in mürevvic-i efkârı olduklarını kabul etmez. Her nerede bir türedi yahut 10 Temmuz mühtedileri varsa, askerden maadasına [başkası] nazar-ı nefretle bakar. Volkan, Manastır ve havalisini son bir karar-ı vicdânî ile alkışlar, İttihat ve Terakki'nin merkezini Manastır olarak tanır*” diyerek İttihatçılardan son olarak Manastır ekolünü kale alacağını belirtir.

¹ Ahrar için bk. *Volkan*, 15 Aralık 1908, S. 5, s.1-2; 27 Aralık 1908, S. 16, s.1-2. Fedakaran-ı Millet için bk. *Volkan*, 15 Şubat 1909, S. 46, s.1.

² *Volkan*, 16 Şubat 1909, S. 47, s.2.

³ *Volkan*, 17 Ocak 1909, S. 23, s.2.

⁴ Derviş Vahdetî'nin Ahrar'a üyelik isteği geri çevrilmesinden (Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. 1, s.180) Ahrar Fırkasına düşman olduğunu söyleyenler de vardır.

⁵ İrem, s.47. Vahdetî, *Volkan*'ın 12 Aralık 1908 tarihli 2. sayısında (s.4) Suavî, Kemal ve Midhat'ler beraberinde Enver, Niyazi ve Atıf'ı övdüğü gibi Hoca Kadri, Abdullah Cevdet, Prens Sabahattin ve *Mizançı* Murat'ın da hakkının savunulmasını istiyor; 30. sayıda Ahrar Fırkası hakkında sitayişle bahsederken 3. sayıda (13 Aralık 1908, s.3) Ahmet Rıza ve Nazım'ın İttihatçılar içine herkesin alınmasına mani olmasına karşı çıkıyor; 23 sayıda (17 Ocak 1909, s.2) ve 24. sayıda (23 Ocak 1909, s.2-3) herkesin İT'ye kabul edilmemesi sonucu herkeste cemiyet kurma sevdası uyandırılıp birliğin bozulduğunu, gizli maksadı olmayanın kapılarını başkalarına kapamayacağını savunuyor; 104. sayıda (1 Nisan 1325- 14 Nisan 1909, s.1) ise Abdülhamid'e yazdığı açık mektupta “isyan eden askerlerin hakiki maksatları ne olduğu anlaşılmasa da yeni hükümetin ne İttihatçı ne de Ahrarcı olmasını, bitaraf bir hükümet kurulmasını” talep ediyor. 5 Nisan 1325'te (18 Nisan 1909) 108 numaralı *Volkan* gazetesinde (s.4) Meclis-i Mebusan'a İttihat ve Terakki Cemiyetinin Fırkaya dönmesi, Cemiyetin inkılapta bugüne millettten aldığı paraların gelir- giderlerini göstermesi ve padişah ve eski istibdatçılardan alınan bankalarda saklanan gayr-i meşru paralara el konulmasını isteyen bir yazısı çıkmıştır. Derviş'in bütün bu yazıları, bu partilere karşı olumsuz tavrını gittikçe artırdığını gösteriyor.

⁶ *Volkan*, 10 Ocak 1909, S. 17, s.4.

⁷ *Volkan*, 27 Aralık 1908, S. 16, s.1-2.

⁸ *Volkan*, 13 Aralık 1908, S. 3, s.2; 26 Aralık 1908, S. 15, s.2.

⁹ *Volkan*, 1 Şubat 1909, S. 32, s.4.

desteklemiştir.¹ Matbuatta her ortaya çıkan gazeteye tebrikler geldiği halde, *Volkan* gazetesi ilk çıktığında, “Derviş’in Kur’an hafızı olması, gazetesinde Kur’an fikriyatının neşrine çalışması ve diğer gazete müdürlerinin eteklerini öpmemesi” sebebiyle tebrik gelmemesinden ve ötelenmekten de yakınmaktadır.² Basının söz hürriyeti diyerek aldatıcı haber yapmasında şikâyet etmektedir.³

- Derviş, insanların ıslahı için değil, menfaat için yapılan hafiyeliği de, bu ahlakta olmayı da ahlak-ı umumiden çıkmak olarak görür.⁴ Kendisine İngiliz taraftarı, Kamil Paşa taraftarı veya Albülhamit’den para alıyor gibi yakıştırmalar yapılsa da, uzun zaman sermaye cihetiyle zorluk çekip⁵ ancak İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti’nin naşir-i efkârı olduğunda bu maddi sıkıntıdan kurtulması, her parti ve şahsı yeri geldiğinde övmesi, yeri gelince yermesi⁶ (Kamil Paşa hariç) herhangi bir kimse adına gizli bir emelle çalışmadığı fikrine kuvvet verir.

- Derviş, İngiliz taraftarı Kamil Paşa’yı (dediğine göre İslamiyet’e ve ila-yı kelimetullahı hizmet için) ve İttihatçıların irticacı diye ötelemediği Nazım Paşa’yı her yerde ve her zaman müdafaa etmiştir.⁷ Kamil Paşa’nın İngiliz merkezli siyasetine münasip şekilde İngilizleri direk eleştirmemiş, dolaylı olarak Avrupa ile beraber eleştirmiş, hatta bazen de iltifat etmiştir.⁸ Avrupa’dan ıslahatlara vesile olmasından memnuniyetle bahsederken⁹ Avrupa’nın toprak kazanmak için insanların ölümlerine sebep olması ve menfaatperest ve hilekâr olmasına kızmıştır.¹⁰ Avrupa’nın İslam âlimlerinin eserlerinin peşinde olduğu halde Müslümanların Avrupalı yazarların

¹ *Volkan*, 25 Mart 1325- 7 Nisan 1909, S. 97, s.4.

² *Volkan*, 16 Aralık 1908, S. 6, s.2.

³ *Volkan*, 26 Aralık 1908, S. 15, s.2.

⁴ *Volkan*, 14 Ocak 1909, S. 20, s.4; 16 Ocak 1909, S. 22, s.4; 17 Ocak 1909, S. 23, s.4.

⁵ *Volkan* hiç kimseden destek almadığı, çoğu zaman maddi sıkıntı çekmesinden de anlaşılabilir. Bu sıkıntıdan dolayı birçok kez gazete okurlarından gazetesinin yayılması için destek istemiş (*Volkan*, 23 Ocak 1909, S. 24, s.2; 30 Ocak 1909, S. 30, s.1, Kıbrıs’a reklam için yolladığı gazetelerin abone olunmaması durumunda hemşerilik hakkına bari posta paralarını ödemeleri konusunda bile ricada bulunmak durumunda kalmıştır (*Volkan*, 4 Şubat 1909, S. 35, s.4).

⁶ Ahmet Rıza’ya bile 3. sayıda (13 Aralık 1908, s.3) kızarken 24. sayıda (23 Ocak 1909, s.2) iltifat ettiği görülür.

⁷ *Volkan*, 16 Şubat 1909, S. 47, s.1.

⁸ Mesela 98. sayıda (8 Nisan 1909, s.4) İngiltere başta olmak üzere Fransa’yı “kuvvetli, mütefennin, terakki etmiş ve insanlığın hamisi başka ülke olmadığı” şeklinde methetmiştir. Hatta *Volkan*’ın 108. sayısında (5 Nisan 1909, s.2) 31 Mart ayaklanmasının altıncı gününde, “ayaklanmadan dolayı Avrupa donanmaları gelse bile bizim menfaatimizi gözetmek isteyen büyük İngiltere ve şanlı Fransa donanması olacağı”ndan bahsedecek kadar İngiliz, Fransız hayranlığı vardır.

⁹ *Volkan*, 13 Aralık 1908, S. 3, s.).

¹⁰ *Volkan*, 13 Aralık 1908, S. 3, s.4.

peşinde koşmasını eleştirmiş,¹ Avrupalılardan ilmen istifade kabul edilmekle² beraber Osmanlıların terakkisinin onlara bağlanmasına karşı çıkmıştır.³ Islahat adı altında Avrupalılara yaranmak için 2-3 milyon Hristiyanın korunup 25 milyon Müslümanın hakkının ertelenmesine tepkilidir.⁴ “Frenk karısıyla evlenip, çocuklarını çocuklarını Frenk hanımı ve Frenk mürebbiyesinin terbiye etmesi sonucu Avrupa’ya özenmiş, ahlak-ı İslamiye’den habersiz olan adamlara” ve bu gibi adamlar vasıtasıyla kurulacak olduğuna inandığı büyük Türk Farmason locasına karşı çıkmıştır.⁵

- Vahdetî, memleket genelinde asayişin sağlanması için gerekli tedbirlerin alınmasını istemekle beraber⁶ hususen kutsal yerlerin (Mekke-Medine) adaletle idare idare edilmesi ve güvenliği tesis edilmesi, su gibi gerekli olan ihtiyaçlarını temin edilmesi üzerinde ısrarla durmaktadır.⁷

- Derviş’e göre, nazırlara mallarının hesabı sorulmalı, temiz hesap veremeyenlerinin fazla olan malları müsadere edilmelidir.⁸ Asker, bir cemiyet veya şahsa bağlanmayıp vatana hizmet edene yoldaş olması gerekir.⁹ Ayrıca, müdürler işlerini memurlara öğretmeli, böylece tecrübeli memur yetiştirilerek adam kıtlığı giderilmelidir.¹⁰ Ona göre bir kişi gereken yerde on memur çalıştırılmaması, amire itaatın tam olması, her daireye müfettişlik kurulup ayrıca da başmüfettişlik olmalıdır.¹¹ Memurlar parti kanalıyla alınıp atılmamalı, rüşvetle memur alınmamalıdır.¹² Derviş, Memur maaşlarının zamanında ödenmesi için borç alınmasından yanadır ki¹³ İslam’a göre haram olan faizle dahi olsa, acilen ve mümkün olan en az faizle bu meselenin hallolması taraftarıdır.¹⁴ Derviş ayrıca

¹ *Volkan*, 15 Aralık 1908, S. 5, s.1.

² *Volkan*, 26 Şubat 1909, S. 57, s.4.

³ *Volkan*, 2 Mart 1909, S. 61, s.3-4.

⁴ *Volkan*, 1 Şubat 1909, S. 32, s.2-3.

⁵ *Volkan*, 9 Şubat 1909, S. 40, s.1-3.

⁶ *Volkan*, 3 Şubat 1909, S. 34, s.1-2; 12 Şubat 1909, S. 43, s.2.

⁷ *Volkan*, 1 Şubat 1909, S. 32, s.3-4.

⁸ *Volkan*, 28 Ocak 1909, S. 28, s.2.

⁹ *Volkan*, 22 Mart 1909, S. 81, s.2.

¹⁰ *Volkan*, 3 Şubat 1909, S. 34, s.2.

¹¹ *Volkan*, 10 Şubat 1909, S. 41, s.3-4.

¹² *Volkan*, 30 Mart 1325- 12 Nisan 1909, 102(1).

¹³ *Volkan*, 28 Ocak 1909, S. 28, s.1.

¹⁴ *Volkan*, 6 Şubat 1909, S. 37, s.1-2; 8 Şubat 1909, S. 39, s.1-2. Derviş’in, alınacak borcun yabancı devletlerden faizle alınmaya çalışıldığını bildiğine göre, bu duruma “*Zaruretler yasakları[haramı] mübah kılar*” (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye 21. Maddesi) doğrultusunda baktığı söylenebilir. Derviş’in İzmir’de yakalandığında da kendisinin Vahdetî olduğunu inkâr etmesi de bu anlayışla olsa gerektir.

memur maaşlarındaki adaletsizliklerden şikâyet eder.¹ Hususen Avrupa'dan getirilen getirilen müşavirlere verilen maaşın hem Avrupa'daki emsallerinden, hem de kendi memurumuzdan fahiş farkı bulunmasından da yakındır.²

Genel olarak bu fikirleri değerlendirdiğimizde, her kesimin menfaatine dokunacak fikirleri olan ve bunları söylemekten çekinmeyen Derviş Vahdetî'nin düşmanının çok olması normaldir. Vahdetî, İstanbul'da öncelikle İttihatçılara katılmak istemiş, fakat kabul edilmemiştir. Daha sonra İttihatçıların geri planında kalanlardan müteşekkil bir gurup olan Fedakaran-ı Millet Cemiyeti Derviş'i çağırmış, fakat içlerine girdiğinde yanlış hallerini görüp onlardan ayrılmıştır.³ Zafer Tarık Tunaya'ya göre Vahdetî Ahrar'a da üye olmak istemiş, fakat üyelik isteği geri çevrilmiştir.⁴ Hemşehrisi Kamil Paşa'ya her zaman taraftarlığını gösteren Vahdetî, Kamil Paşa'nın sadarettten düşürülmesi üzerine şiddetle İttihatçılara saldırmıştır.⁵ Derviş Vahdetî *Volkan*'ın 48. sayısından (17 Şubat 1909) itibaren İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin naşir-i efkârlığını yapmaya başlamıştır. Derviş, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti açılışı sonrasında aldığı tehditler üzerine cesur davranmış susmamıştır. Kısa zamanda cemiyetin yayılmasından çekinen İttihatçıların tehditlerine karşı sert eleştiriler yapmış, 31 Mart isyanı çıktığında bunu meşrutiyetin İttihatçıların baskısından kurtulmak ve meşrutiyeti İslam kanunlarına uygun şekle tebdiletmek için bir fırsat görüp desteklemiştir.

Derviş Vahdetî'nin isyanı bizzat organize ettiğine dair delil yoktur. Fakat olayın içinde bulunmuş, kim vurduya giden İttihat muhaliflerinin hesabını sormak ve kendine ölüm tehditleri savuranlardan kurtulmak için isyanı desteklemiştir.⁶ Vahdetî'ye tam bir muhalif olan Süleyman Tevfik, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti mensubu dolu olan kahvelerde Vahdetî'nin paralı-parasız *Volkan* gazetesi

¹ *Volkan*, 31 Ocak 1909, S. 31, s.1; 10 Şubat 1909, S. 41, s.4.

² *Volkan*, 4 Şubat 1909, S. 35, s.2-3.

³ *Volkan*, 15 Aralık 1908, S. 5, s.3.

⁴ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C.1, s.180

⁵ *Volkan*'ın 49. sayısında (18 Şubat 1909, s.1) "Acele et Mizan! Arş ileri Serbesti! İmdat Osmanlı! Sebat et İkdam!.. İşte şahid-i hürriyet, zincirlere bağlanıyor... *Volkan* sancakdarlık vazifesiyle ilerliyor... Müfteriler! Kamil'in namusu ikmal edilecektir" diye çok şiddetli yazısı hem Kamil Paşa muhabbetini, hem de 31 Mart'ta muhalefet koalisyonunu gösteriyor.

⁶ Süleyman Şefik Paşa hatıratında şöyle bahseder: "*Volkan* gazetesi sahibi Derviş Vahdetî için başında imiş." der (Süleyman Şefik Paşa, *Hatıratım*, s.185) ve ek olarak "işlenen cinayetler bu yalancı meşrutiyetin niteliğini gözler önüne sermiş... bu işi kurcalayan hamiyetli ve fakat cahil Volkancı yani *Volkan* gazetesi sahibi vesairenin telkinatıyla Selanik'ten gelen Türk Avcı Taburunda Hamdi Çavuş elde edilmiş ve o da kendi taburu efradını şeriat namına ayaklanmaya davet etmiştir. *Şeriat* kelimesinden maksat adalet demek idi." (Süleyman Şefik Paşa, *Hatıratım*, s.171).

dağıtmasından ve isyan günü kalabalığın ve isyancıların isteklerini saraya bildirmek için Meclis telgrafhanesinde toplananlar arasında bulunduğundan ve ayaklanmanın 3. Gününde Sultan Albülhamit'in huzuruna kabul edildiğinden; Ahmet Refik ise, Vahdetî'nin ayaklanma gününde başında yeşil sarık, hoca kıyafeti ve elinde bayrak ile dolaştığından bahseder.¹ Süleyman Kani İrtem de "Derviş Vahdetî'nin başında yeşil sarık, elinde yeşil bayrak ile askere şeraitten bahsedip el öptürdüğünden; bir kabileyle Beşiktaş tarafarında tekbirlerle dolaştığı"ndan bahseder.² 1 Nisan 1325 yani isyanın ikinci gününde "Halife-i İslam Abdülhamid Han Hazretlerine Açık Mektup" ismiyle çıkan yazısında, "meşrutiyeti kaldırmak Abdülhamid'in elinde olduğunu ama kaldırmaması için ricada bulunduğu ve halkı heyecana getiren yazılar yazdığı" gerekçesiyle İttihatçılar tarafından meşrutiyet aleyhtarı gibi suçlanmış, bir gün sonra yakalanması için Adliye Nezaretine emir yollanmıştır.³

Ayaklanmanın 5. Günü 4 Nisan 1325'de (17 Nisan 1909) ayaklanmayı destekleyen yayınlar yapmak ve ilave yayın çıkartmaktan sorgulanmak üzere savcılıktan ve Zaptiye nezaretinden gelen çağrıya kendisinin öldürülebileceği ve intihar süsü verilebileceği korkusuyla gitmemiştir. Fırarından birkaç gün sonra çıktığı anlaşılan *Volkan*'ın son sayısında (7 Nisan 1325, 20 Nisan 1909, S. 110), İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti mensuplarına "hükümet icraatına karışmama, fesat çıkarmama ve *Volkan* kapansa bile cemiyetin neşrine çalışma", askere de "ulülemre itaatın farz olduğu ve siyasete karışmama" tavsiyelerini ihtiva eden bir yazısı çıkmıştır.

Derviş'in firar ederken Gebze'de görüştüğü şahıslar, Derviş'in kendileriyle neler konuştuğunu Divan-ı Harp'e şöyle anlatmışlardır: Bakkal Kamil Efendi "Mebusan azaları hep ulema olacağı"ndan; evine sığındığı Salahaddin "Mebusan'ın hep hoca olduğu, askerlerin hepsinin Cemiyet'e gelip Kuran'ı sancağın üzerine koyup beraber gittikleri, askerlere namaz kıldırmayanların belalarını buldukları, Vahdetin'e gittiği ama görüşemediği, sukut edip bir şeye karışmamalarını tavsiye ettiği"nden; Salahaddin'in babası Reji muharrirlerinden Ahmet Efendi—ki ilk başta Derviş'in ismi

¹ Kocahanoğlu, s.152, 154, 160-161, 180. Süleyman Tefvik'in anılarına göre Vahdetî, Ali Cevat Bey'den "Muhtar Paşa'nın askeri birbirine kıldırıldığından vazifesinden alınması gerektiğini" saraya yazmasını istemiştir (ayn. y.). McCullagh Abdülhamid düşmanlığı üzerine eserini yazdığı gibi, Süleyman Tefvik de Derviş Vahdetî muhalefetine yoğunlaştığından ve bahsettiği rivayetlerin çoğu başka kaynaklarda olmadığından, rivayetlerinin doğruluğu şüphelidir.

² İrtem, s.149167.

³ BOA, BEO 3535/265105; MV. 126/53.

kendisine açıklanmamıştır- “Albülhamit’in zırlıları ve topları kullanmamakla yanlış yaptığı, Mısır veya Kıbrıs’a kaçıp neşriyata devam edeceği ve İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti’nin genel durumu”ndan; zanlı olarak da sorgulanan Yüzbaşı İslam Ağa ise “Niyazi ve Enver Beylerle görüşebilse gelen askerle beraber olacağı”ndan Derviş Vahdetî’nin kendilerine bahsettiğini beyan etmişlerdir.¹

Vahdetî, Enderunlu Lütfî’yi ayaklanmanın 3. Günü *Mizancı* Murat’a yollayıp akıl danışmış, Mizancı önce başından savmak istemişse de Enderunlu’nun ısrarı üzerine “*Meşrutiyet dairesinde askeriyenin tam itaatinin temini*”ni tavsiye etmiştir. Hareket ordusu yaklaştığında Derviş’in Enderunlu vasıtasıyla ikinci müracaatına ise Murat Bey “*taşın hangisi sert ve sivri ise Vahdetî Efendi başını ona vursun*” diyerek başından savmıştır.² 4 Nisan 1325 (17 Nisan 1909)’da Osmanlı Müddeiumûmîsi (savcılığı) ve Zabtiye Nazırlığından sorgulama için gelen çağrı ise şöyledir:

Volkan Gazetesi Sâhib-i İmtiyaz ve Müdürü Derviş Vahdetî Efendi’ye;

Tehyîc-i ezhânı mûcib [zihinleri heyecana getirecek] makale neşrinden dolayı 5 Nisan 1325 Pazar günü Bidâyet Mahkemesi müstantiklik [sorgulama] dairesinde isbât-ı vücud etmeniz lâzım geliyor. Fi 4 Nisan sene 1325 Memdûh”

Zabtiye Nezâreti’nden Volkan Gazetesi Sâhib-i İmtiyâzı Bey Efendi’ye;

Ezhân-ı umûmiyeyi teşviş edecek [karıştıracak] surette hilâf-ı hakikat [doğru olmayan] neşr olunan ilaveler hakkında görüşmek üzere yarın nezd-i âcizîye gelmeleri rica olunur efendim. Fi 4 Nisan sene 1325 Zabtiye Nâzın Ferik Ali³

Derviş, Haydarpaşa istasyonu ile yola çıkmadan önce müdde-i umuminin (savcılığın) celnamesini sormak için Kamil Paşa’nın oğlu Sait Paşa’ya gitmiş, Sait Paşa da “mahkemeye gitmesini” tavsiye etmiştir.⁴ Sonra ise Derviş Şehzade Vahdettin Efendi’ye gitmiş, sığınma istemiş fakat olumlu cevap alamayınca Gebze’deki İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti taraftarlarından Salahattin isimli bir

¹ Kocahanoğlu, s.222-224.

² Mizancı, s.176-178..

³ *Volkan*, 7 Nisan 1909- 20 Nisan 1909, S. 110, s.1.

⁴ Abdülhamit’in Hatıra Defteri’nde (s.103) Hamdi Çavuşu para karşılığı kandıran Kamil Paşanın oğlu Sait Paşa olduğu iddiası, Derviş Vahdetî’nin de olay sonrasında Sait Paşaya gidip dolaylı olarak ret cevabı alması beraber değerlendirilirse, Vahdetî’nin olayda Sait Paşa’nın etkinliğini bildiği (Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, s.167), fakat direk teması olmadığı için Sait Paşa tarafından reddedildiği manası çıkarılabilir.

gencin evine sığınmıştır.¹ Kocahanoğlu'nun Divan-ı Harp sorguları diye yayınladığı belgelere göre, Derviş yanına aldığı kılavuz Mehmet Efendi ile beraber tebdil-i kıyafet Bilecik'e gelip bir Abaza'nın evinde bir hafta saklanıp Bursa'ya geçmiş, sonrasında uğradığı Bergama'dan tuttuğu bir araba ile İzmir'e gelmiş, arabacının parasını vermek için borç istediği Kıbrıslı bir tanıdığına yolladığı pusula Derviş'i ele verip yakalanmıştır (13 Mayıs 1325 (26 Mayıs 1909)).² Öldürülmek korkusundan ilk önce ismini inkâr eden Derviş daha sonra kendini tanıyan Said Paşa'ya "*Beni muhafaza edin! Divan-ı Harp'e gönderin! Orada her şeyi söyleyeceğim*" diyerek ismini itiraf etmiştir.³ Arşiv kayıtlarında ise İstanbul'dan hareket eden Rus şirketine ait bir gemiyle İzmir'e geldiği ve yakalandığından bahseder ki bu bahsi geçen Divan-ı Harp sorgusuyla çakışmaktadır.⁴

Divan-ı Harb'de 18 Mayıs 1325 (31 Mayıs 1909) ile 21 Mayıs 1325 (3 Haziran 1909) tarihlerinde yargılanan Derviş, isyana teşvik etmek ve şeriat isteyerek gericilik yapmaktan yargılanarak asılmıştır (19 Temmuz 1909). Divan-ı Harp'in hakkında verdiği idam kararında genel hatlarıyla şu suçlamalar bulunmuştur:

- Emirizade Ömer Lütfi ile birleşerek İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ni kurduğu halde riyaseti kendine verilmeyince kendi idare ettiği İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ni kurarak, bu isim altında fesat çıkarıcı bir maksat takibedildiğini anlamayan ulema ve halktan insanları kaydederek, tahrik edici ve fesat çıkarıcı makaleleriyle mehdiane bir uslubla halkı ve askeri hükümet, Meclis Reisi ve bazı üyelerinin aleyhine sevk etmek
- Ayasofya'da silahlı askerler arasında bulunmak
- İşlediği cürüm, cinayet, yaptığı neşriyat ve diğer fesatlarıyla ahaliyi hükümet aleyhine isyana teşvik etmek
- Meşrutiyet hükümeti'nin idare şeklini değiştirmeye teşvik etmek
- Ahaliyi birbirini öldürmeye teşvik etmek

¹ Derviş'in bu seyahatleri için bk. Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma*, s.167-168. Derviş kaçarken yanında bir rovelver ile 20 lira para yanında bulunduğunu Süleyman Kani nakleder (İrtem, s.306).

² Kocahanoğlu, s.217-218. Arşivlerde bulamadığım bu kayıtları Kocahanoğlu'nun nereden bulduğu merak konusu olmakla beraber genel hatlarıyla vakıa mutabık olduğundan kaynak olarak kullanmayı tercih ettim..

³ İrtem, s.307

⁴ BOA, ZB. 328/48; 332/35.

Derviş, idamdan kurtulmak için önce Şevket Paşa'ya bir mektup yazmıştır. Derviş'in Mahmut Muhtar Paşa muhtırasına verdiği sert cevapta Paşa'nın babası Ahmet Muhtar Paşa'yı rezil eden üslûbu Paşa'yı çok kızdırdığının farkında olan Derviş, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin 25 azasından 23'ünün ve olayların içinde rolü olan Gebze Şubesi'nin berat etmesine rağmen Enderunlu Lütfi ile kendisine idam kararı çıkmasını Mahmut Muhtar Paşa'ya bağlamış ve Paşa'ya “doğuştan sinir krizleriyle rahatsız olduğu ve bazen yazarken faydayı zararı düşünemediğini” belirten bir dilek mektubu yazmıştır.¹ Fakat yine de canını kurtaramamış ve idam edilmiştir.

3.4.2. “Merkezî Meclis-i İdare” Haricindeki Diğer Azalar

Merkezî İdare azası olmayan azalar ve genel olarak yazılarındaki fikirleri şöyledir:

Muhammed Ömer Kâtip: Yazılarında “Muhammed Abduh tilmizlerinden [talebelerinden] ve Medine-i Münevvere ahalisinden ve İttihad- Muhammedi azasından es-Seyyit” diye tanıtilen Muhammed Ömer Kâtip hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Muhammed Ömer'in *Volkan*'da çıkan tek makalesi *İttihad-ı İslam* yazısının özeti şöyledir:² İnsan, hayatının servet ve saadetinin muhafaza ve idamesi kavminin saadetine bağlı olduğunu anlamazsa yaşadığı cemiyete zararlı bir varlık olur. Önce dini sonra ise maarifi öğrenmesi iki farz hakikattir. Zararı yarardan ayırmaya bir muhterem üstad lazımdır. Avrupalılar ilmen terakki kaidelerini bizden aldılar, ama milli kıyafetlerimizden almamaya özen gösterdiler. Bizde bazıları, ihtiyacımız olan terakkileri almamıza “*Frenk taklididir! Din bunu kabul etmez*” diyerek Allah'ın kitabına iftira ettiler. Taklidin kerameti yarın halkı adeta dinden çıkardı. Bir milletin ahlakını bozmak, fikrini zehirlemek, bıçaksız kesmek, topsuz öldürmektir. Ahlsız, bidat olmuş da yine varlığını korumuş hiçbir millete tesadüf edilemez. İslam ehli, ittihadını politik garazlarda veya mezhep mücadelelerinde

¹ Kocahanoğlu, s.196-199.

² *Volkan*, 27 Mart 1909, S. 86, s.3-4; 29 Mart 1909, S.88, s.3.

değil, vaiz önlerinde, kitap sahifelerinde aramalıdır ki İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti bu esas üzerine kurulmuş olup kısa zamanda cemiyet halinden çıkıp umum milletten ibaret olacaktır.

Abdürrahim Efendi: Kürsi Şeyhlerinden olan Abdürrahim Efendi, “İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti azasından” diye tanıtılması haricinde hakkında bilgi bulunmamaktadır. *Feveran* adlı makalesi, bir Ulah gazetesinin *Şura-yı Ümmet* gazetesini müdürü Refik Bey için “Allah’ın (hâşâ) oğludur” diye yazısı aynen *Şura-yı Ümmet*’te yayınlanmasından ötürü itiraz ile bunun küfür olduğundan bahsederek *Şura-yı Ümmet* başındaki “*Ve emruhum şurahüm*” [onların işleri şura ile dir] ayetini gazetelerinden kaldırılması gerektiğini anlatır. Selanikte yayınlanan İttihatçı *Asır*, *Zaman* ve *Şura-yı Ümmet* gazeteleri için de “malum unsurdan [dönmelerden]” diye ekler..¹

Abdürrahim Efendi’nin *İslam- Nifak* isimli makalesinde, münafıkların İslamı engellemek istemelerine rağmen, çok çaba sarfedilmeden yüzbinlerce insanın Müslüman olmasını İslamın ulviyetine delil göstererek Allah’ın münafıkları kahredeceği ve şeriatın kurtuluş olacağı anlatılır..²

Enderunlu Lütfi: Enderunlu Lütfi Efendi *Volkan*’ın seyri içinde en muğlâk kalan isimdir. Kendisiyle Divan-ı Harp sorgusunda yüzletirildiği Enderunlu’yu Mizancı Murat, genç, uzunca boylu, esmer’ olarak tarif etmiştir..³ Kendisi *Volkan*’ın ilk gönüllü yazarlarından Ömer Lütfi Efendi’nin *Volkan*’dan ayrıldığı sıralarda *Volkan*’a gönüllü olarak gelmiş ve ücretsiz yazılar yazmıştır. *Volkan*’dan ayrılan Ömer Lütfi İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti Merkezî İdare azası olduğu halde Enderunlu Lütfi’nin ismi İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti Merkezî İdare azaları içinde geçmediği gibi, sıradan azalar içinde olup olmadığı da belli değildir. Yalnız Derviş’in Divan-ı Harp ifadelerine göre, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti’ne kaydolmak isteyenleri kaydetme işini ekseriyetle Enderunlu yapmıştır.

Enderuni Ömer Lütfi, yazarlık yaptığı Yeni gazeteyi bırakıp *Volkan*’da yazacağını Yeni gazetede ilan ettikten sonra Derviş’e *Volkan*’da yazmak istediğini söylemiş ve

¹ *Volkan*, 25 Mart 1909, S. 84, s.3-4.

² *Volkan*, 30 Mart 1909, S. 89, s.2-3.

³ Mizancı, s.176.

Volkan'a kabul edilmiştir. *Volkan*'da ilk kez ismi 51. sayıda (20 Şubat 1909, s.4) nikah akdi ilanıyla geçer. Yeni evlenen Enderunlu Lütfi'nin ücretsiz çalışması da çok gariptir. Ayrıca o geldiği sıralarda gazeteyi çıkarmak için parası kalmayan Derviş'in dediğine göre Said Paşa'dan beklediği yardımı istemiş, alamayınca Abdülhamid'e müracaat etmiş, ondan da yardım görmeyince Enderunlu Lütfi'nin teklifiyle kendisinden borç alarak gazeteyi çıkarmaya devam etmiş, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin naşir-i efkârı olunca da borcunu ödemiştir. Divan-ı Harp sorgusunda Derviş'in Abdülhamid'den para aldığını görenler olduğu halde Derviş'in bunu inkârı Enderunlu'nun Derviş kisvesinde Abdülhamid'den para aldığı şüphesini uyandırmıştır. Kendisine Enderunlu denilmesi "sarayla bir irtibatı var mı?" şüphesini uyandırdığı gibi; İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti Merkezî İdare azaları içinde isimleri geçtiği halde bir hafta içinde istifa eden ve Evkâf-ı Hümayün serveznedarı olması hasebiyle Osmanlı hanedanı vakıflarına bakan Râşit Efendi ile Debre-i Bâlâ kumandanlığından ayrılmış olan Rıza Paşa'nın kayıtlarının düşürülmesi için 3 Mart'ta Derviş'i ikaz eden bir yazısının çıkması -ki Derviş 10 Mart'ta kayıtlarını düşürmüştür- sarayla irtibatı olduğu şüphesini kuvvetlendirmektedir.¹ Sarayla irtibatlı olan bu azaların kayıtlarının düşürülmesi onu neden bu kadar ilgilendiriyor ve neden Enderunlu sözlü değilde yazılı verilen bir ihtarla azaların üyelik iptalini istiyor ve neden Derviş bunu gazetede yayınlıyor merak konusudur. Bu durum Enderunlu vasıtasıyla Derviş'in Abdülhamid'den yardım gördüğünü, ama buna ihtiyacı olduğu için sesini çıkarmayıp, fakat ileride kendisine bir mesuliyet olmasın diye de bu vesileyle açığa vurduğunu düşünmek mümkündür.

Enderunlu Lütfi gönüllü ve ücretsiz yazdığı halde Derviş kendisine çok da itibar etmemiş veya güvenmemiştir.² Veyahut da Abdülhamid'in basını kontrol için kullandığı adamlardan biri olduğunu bildiğindendir ki, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nde mühim bir mevki vermediği gibi, *Volkan*'da da sadece beş makalesini basmıştır. Enderunlu Lütfi'nin nikâh akdi vasıtasıyla *Volkan*'ın 51. sayısında (20 Şubat 1909, s.4), yani *Volkan*'ın İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti naşir-i efkârı

¹ Tamer Erdoğan'ın koordinatörlüğünde hazırlanan *II. Meşrutiyet'in İlk Yılı* isimli kitapta (s.347) Enderunlu Lütfi'nin de isminin bulunduğu asınlara ait bir liste de Enderunlu'nun önemli memuriyetlerde bulunduğu bahsediliyor, fakat ne gibi bir memuriyet olduğu hakkında başka bilgi verilmiyor (Mete Tuncay ve diğerleri, *II. Meşrutiyet'in İlk Yılı*, s.347).

² İsyân günü Mizancı Murat'tan akıl almak için Derviş tarafınan yollanan Enderunlu'nun aldığı nasihati "Derviş'in kendine güvenmeyeceği" bahanesiyle yazılı olarak Murat Bey'den istemesi (Mizancı, s.177) bir güvensizliğin olduğunu gösteriyor.

olduktan 3 sayı sonra ilk kez isminin geçmesi nazara alınırsa bir kasıtle *Volkan*'a geldiği şüphesini kuvvetlendirmektedir.

Enderunlu'nun ilk yazdığı makale, “*Bir Pir-i Siyasetimiz İçin*” isimli olup, İttihatçıların gücünü kırmak için nazırları değiştirmek isterken hükümetten düşürülen Kamil Paşa'nın, -kematından bahis ile- şahsi menfaat takip eden Şeref Sokağı'nın ziyafetine “cemiyet resmi olmadığı” için ve “hükümet içinde hükümet olmaz” diyerek katılmamasıyla düşürüldüğünden bahseder ve serseri bir varak olarak addettiği *Şura-yı Ümmet* ve edepsiz saldırılarından milletin reddettiğini söylediği *Tanin*'in bundaki rolünden bahseder.¹

Volkan'ın 57. sayısında (26 Şubat 1909, s.3-4) çıkan ve “medrese ve mektepler, düzene konulmazsa ve halk olarak çalışmayıp tembellik edilirse mahvolunacağı”ndan bahsettiği “*Osmanlılar Nasıl Mesut Olur?*” yazısı çıkmıştır. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti açılış mevlüdünden bir gün sonra çıkan 94. sayıya kadar *Volkan*'da herhangi bir yazısı çıkmamıştır. Açılış merasimini anlattığı *Menkabe-i Celile-i Cenab-ı Peygamberî* isimli bu makalesinde “*Derviş Beyefendi semere-i sa'yini, mükâfatını işte bugün derâğuş ediyordu. Zira vasi [geniş] bir surette kanaat-i vicdaniye hâsıl ettiğimiz Derviş Vahdetî Beyin hayat-ı namuskaranesinde bundan daha büyük bir mükâfat olamaz*” diye Derviş'e iltifat etmiştir.²

31 Mart'ın bir sonraki gün yazdığı *Dünkü Hal* makalesinde,³ “olay sabahı Kadıköy Mısırlıoğlu'nda isyandan haberi olduğu, Şeref Sokağı'nın işi zannettiği; ancak araştırarak olayın sebebini anlayabildiği”nden bahsettikten sonra, askerlere “*şanlı mücesem-i hamiyet bir alay, evet nizam ve intizamıyla gıpta-bahşa-yı muhterem [hürmet ve gıpta edilecek] bir alay, dindar o şeci [kahraman] askerler*” diye iltifat etmiştir. Devamında yolda dolaşırken askerlerden şu sözlerini duyduğunu nakletmiştir:

Arkadaşlar! Millet bizi dinimiz için, vatanımız için besliyor. Bugün biz dinimizi vatanımızı, hem de bizi besleyen milletimizi, din kardeşlerimizi vatan kardeşlerimizi Şeref Sokağı adamlarından beş on zâbitin hatırı için ayağımızın altına alırsak bizden Allah da râzı olmaz, Peygamber de.

¹ *Volkan*, 22 Şubat 1909, S. 53, s.1-2.

² Enderunlu Lutfi, “Menkabe-i Celile-i Cenab-ı Peygamberî”, *Volkan*, M 4 Nisan 1909 (H 13 Rebiülevvel 1327, R 22 Mart 1325), S. 94, s.1.

³ Enderunlu Lutfi muhtemelen bu sözlerinden dolayı asılmış olduğundan yazılarını olduğu gibi aktarmayı tercih ettik.

Bugün biz ya ölmeliyiz veyahut Şeref Sokağı'nın hâtırası için millete zulm eden sadrâzam, harbiye nazırını kabul etmemeliyiz. İşte asker kardeşlerim bugün, yarın ve daima milletten başka kimseye esir olmayalım. Yalnız milletimize sadâkat gösterelim.

Bize şapka giydirmek isteyen millet reisi Rıza Efendi'yi, memleketi nifaka, fesada düşürmek için çalışan Hüseyin Cahid Efendi'yi, milleti terk edip de Şeref Sokağı'nı iltizâm eden Sadrâzamı, Harbiye Nâzırını istemeyiz. Meclis-i Mebusan ne yapacaksa şerîate tatbik ederek yapmalı.¹

Kendisi de “*Biz de hakiki olarak çalışalım usûl-i meşveretin [fistişare usulünün] şer'-i şerîfin [şerefli İslam kanunlarının] ahkâm-ı münîfinden [yüce hükümlerinden] bulunduğumu iyi bilelim ve usûl-i meşvereti elden bırakmayalım. Şeriat ve kanun ahkâmına [kanunlarına] tâlib olanlar kanun ve şeriate tecavüz edemez. Bunun için kimsenin şüphesi olmasın, usûl-i meşvereti istemeyenler, Hak Teâlâ indinde menfur olur [nefret edilir].*” dedikten sonra “*Ey! Millet-i necibe-i Osmaniyyeyi menfaat-i şahsiyeleri uğrunda nıfâka [ayrılığa] düşürmek isteyen zalim Sokak! Sen kendini Rüstem-i Zâl zannediyordun, milleti bâziçe [oyuncak] yapmak istedin, orduyu siyasiyatla iştilgal ettirdin. Kendini dev aynasında gördün. Alenen 'ben zulüm edici bir zâlim' dedin*” sözleriyle de İttihatçılara yüklenmiştir.

Enderunlu'nun son yazısı *Volkan*'ın 108. sayısı (5 Nisan 1325- 18 Nisan 1909, s.3) ile 109. sayısında (6 Nisan 1325- 19 Nisan 1909, s.3-4) çıkan *Hal-i Hazır Münasebetiyle Celadet-i Askeriye* makalesi, Hareket Ordusu tehlikesi yaklaşmış olduğundan dolayı önceden yazılmış olmalıdır. Bu makalede de Lütfi “istibdadın kaldırılmasıyla mesudane düşünüp yazarken, On bir Temmuz mühtedilerinin millete hıyanet ettiği”ni söyleyerek İttihatçıları hedef alarak şöyle devam eder:

Ahmet Rıza Efendi'nin köprü ortasında silindir şapka ile arz-ı endâm etmek ve vakt-i Saadetten bu güne kadar dinine, diyanetine asla leke sürdürmeyen millet-i İslâmiyyeye şapka giydirmek en büyük emeli imiş!! Bu emel de taassub-i frengânesi muktaziyetinden [gâvurca taasubunun gereği] imiş! Kim bilirdi ki M...[muhtemelen 'madam'] Selma muhadderât-ı İslâmiyenin [şimdiki Müslümanların] çarşaf giymesini (haşa) muvâfık-ı zemin ü zaman [zaman ve zemine uygun] değildir(!) diyecekmiş. Kim bilirdi ki: Milletin yediyüz senelik bir hânedan-ı Âl-i Osman'a bile veremediği istibdadı, Ahmed Rızalar, Nâzımlar, Doktor Bahalar, Rahmiler vesaireler cebr ile gasb etmek istiyceklermiş?! Kim bilirdi ki, matbuat-ı Osmaniyye muharrirlerinden erbâb-ı hamiyeti tehdidnâmelerle sükûta dâvet ederek hakikati zulm ile setretmek isteyecekler; kim bilirdi ki, dört tarafı da zabıta, jandarma ve me'murîn-i

¹ Enderunlu Lütfi, “Dünkü Hal”, *Volkan*, R. 31 Mart 1325 (13 Nisan 1909), S. 104, s.1-2.

sâire ile muhât olan köprü ortasında vatanperver bir muharririn vahşi bir surette canına kıyacaklarmış. Kim bilirdi ki, maksadları hükûmet-i meşrûta namıyla istibdadı kendi ellerine alarak memleketi soymak, icrâyı şekavet [düşmanlık icra] etmek imiş; kim bilirdi ki, dinimizden sonra en fazla muhabbet ve hürmet ettiğimiz ulemâ-yı dinimizle [din âlimlerimizle] asâkir-i İslâmiyyeyi [İslam askerlerini] görüşmekten men' oynayarak ihanet edecekmiş!

Lütfi, makalesinin sonuna *İkdam* gazetesinde çıkan 31 Mart'ta askerlerin söylediği nutku koymuştur. Bu nutuk ise şöyledir:

Biz Manastır'da iken babamızı öldürenler gözümüzün önünde gezer. Buna tahammül ederdik. Devr-i istibdadın te'siri bize bir şey yapturmazdı. Fakat zâbitlerimiz bize devr-i istibdad kalkacak, şeriat yerine gelecek, Kelâm-ı Kadîm [Kuran-ı Kerim] ne diyorsa o yapılacak demişlerdi. Biz de bunu dinlemiş, canımızı tehlikeye koymuş, bu devr-i meşrutîyeti meydana getirmiş idik. Şimdi ise ne şeriat tatbik ediliyor, ne birşey. Adam öldürtüyorlar, katili saklıyorlar! Haniya şeriat?... Katili niçin meydana çıkarıp idam etmiyorlar?... Kelâm-ı Kadîm bize kısas emretmiyor mu?... İşte biz bugün şeriatı, adaleti istiyoruz.

Şeriatı yerine getirmek için bir ay burada kalmak lâzım gelse yine kalacağız cebimizdeki para bizi beslemek için kifâyet eder, şeriate adalete canımız kurban olsun.¹

Bu nutkun arkasına da “Sizler ki milletinizi, vatanınızı ikinci bir istibdadın pençe-i gaddaranesinden şan ile zafer ile hem de büyük bir tedbir ve dirayet ve kıyaset ve siyasetle tahlis ettiniz [kurtardınız]. Hiç şüphe etmeyiniz ki, Cenab-ı Kibriya, hizmeti dilâranenizin [övülecek hizmetinizin] maddi manevi mükâfatını ihsan eder. Yaşasın Osmanlı Ordusu...” diye de eklemiştir. İşte bu yazılar Enderunlu'nun idamına sebep olmuştur.

Mizancı Murat, Divan-ı Harp'te yüzleştirildiği Enderunlu'nun halini şöyle tarif eder:

Soru: Bu mudur size gelen adam?

Dönüp baktım, önce gözlerime zincirleri çarptı. Kalın bir zincir omuzlarından yere kadar sarkıyor, iki eliyle asılıp yerde sürünmesini önlemeye çalışıyordu. Diğer bir zincir de ayaklarını birbirine bağlıyordu.

Yüzüne baktım, yanakları çökmüş, gözleri kan çanağına dönmüş, güçsüzlükten cisimleşmiş elem haline gelmişti. Göz göze gelince yardım istercesine zincirlerine nazarımı çekti.

Şu vahşi manzara sorulan soruya cevap yetiştirmekten beni menedemedi. Ancak soru ile cevap arasında orta çağın engizisyonlarından başlayarak ilk çağ ve Çin vahşetlerine kadar yapılan sapıklıkları

¹ Enderunlu Lutfi, “Hal-i Hazır Münasebetiyle Celadet-i Askeriye”, *Volkan*, R 5-6 Nisan 1325 (18-19 Nisan 1909), S. 108-109.

üzüntülü fikrime kavratmağa, idam sehпасına çıkmakta olan Madam Rolan'ın feryadını kalben tekrarlamağa muvaffak oldum.

Cevap: Evetbudur. Ancak ismini sormadım. Hâlâ da bilmiyorum.

Soru: Enderunlu Lütî Efendi budur... Bu adam size ne için geldi? Ne söyledi? Ne söylediniz? Bunları tamamiyle isteriz. Meselenin önemli tarafıdır. Dikkatle birer birer söyleyiniz.

Cevap: Benim söyleyeceğim pek tabî pek basit şeylerdir. Zannetmem ki, sizce de bir önemi olsun. Bununla beraber olduğu gibi söyleyeyim. Şayet önemsizliğinden dolayı hatırımdan çıkmış şeyler bulunursa hatırlatılır, ben de tamamlarım. Bu adam bana iki kez geldi. Birinci defa 31 Mart tarihinde akşamüstü çok meşgul olduğum sırada kulağıma biri eğilip, sizi biraz tenhaca görebilirmiyim dedi. Baktım, bilmediğim bir genç, yani şu adamdı. Telâş, istirham ile söylüyordu. Kalktım yandaki تنها odaya gittik. 'Vahdetî Efendi eteklerinizi öpüyor. Ne yapacağımı şaşırdım. Bana lütfen akıl öğretsin. Nasıl hareket etmek lâzım geleceğini söylesin diye yalvarıyor' dedi.

'Derviş Vahdetî budalası ortalığı altüst ettiği sırada nerede idi? Kimden akıl istiyordu? O vakit kimden hareket yolu istediye şimdi de onlara müracaat etsin' dedim. Bunu pek sert olarak söyledim. Başka bir şey demeden kalkıp gitmek istedim. Yalvarır bir tavırla bu adam ellerime sarıldı, yalvardı. Üzüldüm. Temizliği pek açıktı. Bunun üzerine ayakta olarak dedim ki, 'Meşrutiyet, anayasa bu memleketin canıdır. Bu günkü askerî isyan ise o cana saplanmağa hazır bir hançerdir. Bu iki esas bilhassa unutulmıyarak dilini kullansın. Belki bu sayede ettiği haltların küçük bir kısmını olsun afvettirebilir.'

Bunun üzerine ayrılıp odama gitmeğe davrandım. Yine ellerime sarıldı. 'Nasihatimi hakkıyla anlatmakta kusur edeceğini, diğer taraftan Vahdetî Efendi'nin kendisine güvenmeyeceğini' söyleyerek tarafımdan kısaca bir şey yazılmasını rica etti. Kursun kalemle uzattığı kâğıt üzerine "Meşrutiyet dairesinde askeriyenin tam itaatinin temini" cümlesini yazdım, eline verdim, selâmlaşmadan odama girdim. Birincisi budur.

İkincisi ise, Hareket Ordusu'nun Ayastefanos'tan hareket etmek üzere bulunduğu perşembe günü geç vakitte idi. Yine bu adam geldi.

"Vahdetî Efendi ne yapayım diye size soruyor, akıl öğretmeniz için yalvarıyor" dedi.

Cidden kızdım. Taşın hangisi sert ve sivri ise Vahdetî Efendi başını ona vursun dedikten sonra, hem de ikide birde bana müracaat etmesinde ne anlam, ne münasebet var? Diyerek kovdum. İşte olduğu, olacağı bu kadardır.¹

Dikkat edildiğinde olay öncesinde hemen hemen hiç yazısı çıkmayan Enderunlu, olaydan sorumlu olduğu için değil, askerleri alkışlayıp İttihatçıları yerdiği için Derviş Vahdetî ile birlikte idam edilmiştir. Enderunlunun İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti adına konuşmaya yetkisi yoktur ve hiçbir zaman Cemiyet adına konuşmadığı gibi

¹ Mizancı, s.176-178.

makalelerinde hiçbir zaman İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti azası lakabını da kullanmamıştır. Netice itibariyle olayı kışkırtma suçlamasında Derviş'e nispetle hiç suçu olmayan Enderunlu Lütfî'nin asılması, ya Abdülhamid'in adamı olmasından ya da İttihatçıların muhalefeti ezmesi ve eleştirenlere sonucunu göstermesindedir diyebiliriz.

3.4.3. Merkezî Meclis-i İdare Azaları Hakkında Genel Değerlendirme

İttihad-ı Muhammedî Merkez İdare azaları olarak nizamnamede ismi geçenlerden 8. sıradaki Bediüzzaman'a kadar sadece Şeyh-el Hac Mehmet Emin Efendi'nin aktif olmadığı görülür. Fakat 9. sıradan sonraki 16 kişiden sadece *Volkan*'da yazan (Farukî) Ömer Şevki Efendi, Derviş Vahdetî, Fatih Dersiamı Divrikî Kadızade faziletli Abdullah Ziyaüddin Efendi ve Beylerbeyi Camii şerifi vaizi Hacı Kazım Efendilerin *Volkan*'da yazıları çıkmıştır. Sivas vilayeti nakîbüleşraf kaymakamı Seyyid Abdullah el-Hâşimî el-Mekkî Efendi Hazretleri ekseriyetle Sivas'ta ikamet ettiğinden istifa etmiş, 22 numaralı aza Şeyh Yunus Dergâhı postnişini Şeyh Ali Efendi ise münzevi olduğundan azalıktan tabii olarak düşürülmüştür.¹ Azalığı düşenlerin yerine memur olan Safvet Bey ile Bayezid Dersiamlarından Osman Nuri Bedrettin Efendiler atanmıştır. Abdullah Ziyaüddin Efendi ise uyumsuzluğu sebebiyle cemiyetten ayrıldığı *Volkan*'da yazılmıştır.² 31 Mart sonrası olduğundan herhalde yerine yeni birisinin seçilmesine fırsat kalmamıştır.

Mucîz dersiâmlarından faziletli Ahmed Nazif Efendi ile müderrisinden Hacı Kurrâzâde Tevfik Efendi'nin isimleri sadece kurucu 9 üye arasında yapılacak toplantıya davet ile nizamnamenin sonundaki kurucu üye adları arasında geçmektedir. Tarikat-ı Halvetiyyeden Şeyh Seyyid Müslim Penah Efendi Dârendevî, Feriklikten mutekâid Hacı İzzet Paşa, Binbaşı Refik Beyefendi, Kâdirî Şeyhi reşâdetli Veli Mehmed Afgani Efendi, Me'murînden İhsan Bey, Me'murînden Hayri Bey, Şeyh Yunus Dergâhı postnişini Şeyh Ali Efendi, Şeyhzâde Hacı Mehmed

¹ *Volkan*, 25 Mart 1909, S. 84, s.4.

² *Volkan*, 2 Nisan 1325- 15 Nisan 1909, S. 105, s.4.

Efendilerin isimleri ise sadece nizamnamede Merkezî İdare azası olarak geçmekte, fakat kim olukları ve İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti içinde ne kadar aktif oldukları hakkında bilgi bulunmamaktadır. İlk kez ismi 82 sayıda geçip boşalan Merkezî İdare azalığına Osman Bedretti Efendi ile beraber seçilen ve memur olan Safvet Beyin de ismi sadece bir kere geçip herhangi bir yazısı ve hakkında bilgi bulunmamaktadır. Gerçi İttihad-ı Muhammedî ilan olunduğundan beri tehdit ve engellemelere maruz kaldığından bu şahısların çekinip işin neticesini bekledikleri için veya nizamname yayımlandıktan takriben bir ay sonra 31 Mart olayı patlak verdiği için vakit bulamadıklarından aktif olamadıkları söylenebilir.

3.5. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin Yayılması ve Gelişim Süreci

İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti Merkezî İdare azaları arasında, başta Kâdirî, Nakşî, Rufâî, Halvetî tarikat erbab ve tabilerinden ilmiye sınıfı ve meşhur camilerin hocalarına, nakib'üleşraf kaymakamdan komutan ve paşalara kadar bir çok çevresi geniş insan bulunmaktadır. Hatta Derviş, Divan-ı Harp sorgusunda, Şehzade Vahdettin Efendi'nin ağası Mehmet Esat Efendi'nin İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti merkezine gelerek hem efendisi hem de kendi kaydını yaptırdığını söylemiştir. Bütün bunlar İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin toplumda ne kadar itibarı olduğunu ve neden çok çabuk yayılma imkânı bulabildiğini göstermektedir. Zamanının diğer büyük bir tarikatı olan Mevlevilerin İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin Merkez Meclis-i İdaresi'nde bulunmaması dikkat çekerken, açılış mevlitinde Hafız Osman el-Musulî el-Mevlevî Efendi'nin mevlit okuması İttihad-ı Muhammedî'den çok da dışarıda kalmadıklarını gösterir.¹ Cemiyet-i İlmiye içindeki ulema ile Mebusan ve Ayan Meclisindeki ilmiyeciler ise İttihad-ı Muhammedî'ye dâhil olmadıkları görülür. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti halkta büyük nüfuzu olan şahıslar tarafından yönlendirilmiş ve karşılığını bulmuş, fakat elitini oluşturacak ve sistemleşecek kadar yaşama fırsatı olmamıştır.

¹ *Volkan*, 22 Mart 1325- 4 Nisan 1909, S. 94, s.1.

Cemiyet kurucuları arasında toplumun itimat ettiği kişiler olması sebebiyle olsa gerek, şehirlerde ulema veya dindarlığıyla önde gelen insanlar aracılığıyla İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin şubeleri açılmış, halktan da büyük teveccüh görmüştür. Mesela, **Burdur'da** Etranos Kaza naibi Mehmet Feyzi Efendi, Rüştüye mektep müdürü Mehmet Arif, Redif mülazımlarından İsmail, mahkeme azasından Emin, Müderris Hasan; **Camiikebir'de** mümeyyiz dersiamlarından Kırımlı Bekir Zeki Efendi; **Bursa'da** İlmiyeden Karahisar-i Şarkîli Mehmet Kemal ile Bursa Muciz dersiamlarından Bekir Zeki; Kütahya'da îlmîyelilerinin bir bölümü şubelerin öncüleridir.¹ **Gebze'de** açılış esnasında hükümet memurları bulunmuş, nakibü'ş şer'ül enver Mehmet Efendi de hazır bulunmuştur. Neticede birçok yerde binlerce insan İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ne dâhil olmuş, Cemiyet çabucak yayılmış² ve Cemiyete gösterilen bu ilgi *Volkan*'da haber konusu edilmiştir. Cemiyete girenlerin listesi üç defterde toplanmış, Cemiyete katıldığı binler ile ifade edilen şahıslar ise bu defterlerde kayda girmemiştir.³ “İlmiye İttihat Cemiyeti” gibi kendini İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin bir şubesi ilan eden Cemiyetler de olmuştur.⁴

Cemiyete İstanbul'un civar köyleri muhtarları aracılığıyla köy halkları dâhil edilmiş,⁵ Dersadet'teki umum konak aşçıları da kâhyaları aracılığıyla Cemiyete girmişlerdir.⁶ **Gebze'de** belediye başkanı eşraf ile beraber Mevlit Kandili'nde (H 12 Rebiülevvel 1327- 3 Nisan 1909) Cemiyetin şubesini açmış ve Gebze'nin 8000 nüfusu Cemiyete dâhil olduğu ilan edilmiştir.⁷ **Sapanca'da** da 10 bin kişi Cemiyete dâhil olduğunu Nalbantzade İsmail Şemseddin, hukuktan Mehmet Nuri ve İsmail Nurettin ile Balabanzade İsmail Hakkı ve Cafer Tayyar isimli şahıslar bildirmiştir.⁸ **Bursa'nın** İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti şubesi “İlmiye İttihat Cemiyeti” ile ortak hareket ettiği görülür ki, 31 Mart sonrası çektikleri mesajda Müslim- gayrimüslim 150 bin kişinin Kanûn-ı Esâsî talep ettikleri yazılıdır.⁹ 1 Nisan 1325'te **Geyve Akhisar'ı** bütün köy ve kasabalıyla 30 bini aşkın kalabalık ile şube açılışını

¹ Geniş bilgi için bk. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. 1, s.228

² “İMC'nin taşrada da gayet hızlı yayıldığı anlaşılıyor.” Akşin, *Şariatçı Bir Ayaklanma*, s.34.

³ Divan-ı Harp sorgularına nazaran Derviş bu defterlerden ikisi Gebze'de Salâhaddin isimli Cemiyet mensubuna bırakmıştır (Kocahanoğlu, s.208.)

⁴ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. 1, s.227.

⁵ *Volkan*, 10 Mart 1909, S. 69, s.2.

⁶ *Volkan*, 19 Mart 1909, S. 78, s.3.

⁷ *Volkan*, 19 Mart 1909, S. 78, s.4; 24 Mart 1325- 6 Nisan 1909, S. 96, s.2.

⁸ *Volkan*, 31 Mart 1909, S. 90, s.2. Arşiv belgelerinde İsmail ve İshak isimli şahısların Rusya tabeasından oldukları belirtilmektedir (BOA, DH.MKT. 2810/29).

⁹ *Volkan*, 3 Nisan 1325- 16 Nisan 1909, S. 106, s.4; 5 Nisan 1325- 18 Nisan 1909, S. 108, s.4.

yapmıştır.¹ 5 Mart 1909'da (18 Mart 1325) **Musul'dan** cemiyetin dağılıp dağılmadığına dair bilgi istendiğine göre şube açmak niyetindedirler.² **Firzovik'de** belde eşrafi şube açmak için mektupla müracaat etmiş, resmi açılışı için mevlite davet edilmişler,³ Arnavutluk'ta cemiyet on beş gün içinde tamamen yayılmıştır.⁴ Gebze Şubesi gibi **Firuz Bey şubesi ve Karahisar-ı Sahip Şubesi** de İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin resmi açılış günü olan 3 Nisan 1909'da (H 12 Rebiülevvel 1327) açılışını cami-i kebirlerinde yapmıştır.⁵ **İskeçe'de** şube tesisi için Hacı Yakup Efendi ve rüfekasıyla telğrafla haberleşildiği⁶ halde 31 Mart patlak verdiği için şube kurulamamış olsa da 31 Mart sonrası hala üye kaydettiği için takibe uğramıştır.⁷ **Hicaz ve Yemen'de** haberleşme Medine'de sürgün yaşayan Mehmet Sadık Efendi tarafından deruhte edilmiştir. Cemiyetin Mısır'la irtibatı bir erkân-ı harb binbaşısına tevdi' olunmuş ve **Mısır** zabitleri cemiyete dâhil edilmiştir.⁸ Beşinci Alay ise İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ne şifâhen katılmıştır.⁹

Sivas, Manastır, Kavala, Söke, Selanik,¹⁰ Edirne, İnebolu, Kastamonu ve Ankara *Volkan*'da ve Erzurum, Diyarbakır, Van, Şam,¹¹ Mardin Cizre, Muş ve Pazarköy'ün (Bursa) adları ise gazete ve arşivlerdeki kovuşturma belgelerinde geçmekte olup buralarda İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin varlığı söz konusu edilmekte ise de bunların şube açılışları *Volkan*'da duyurulmadığına göre, muhtemelen ya açılış hazırlığı yapan yerler ya da gayr-i resmi ihtilacı İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti

¹ *Volkan*, 3 Nisan 1325- 16 Nisan 1909, S. 106, s.4. *Volkan* gazetesi son zamanlarında 20 bin baskı yapmasına bakılırsa, okuma yazma oranı az olan Osmanlı toplumunda bahsi geçen bu binlerce kişilik rakamların doğru olduğu varsayılabilir.

² *Volkan*, 20 Mart 1325- 3 Nisan 1909, S. 92, s.4.

³ *Volkan*, 18 Mart 1325- 2 Nisan 1909, S. 90, s.2.

⁴ *Volkan*, 27 Mart 1325- 9 Nisan 1909, S. 99, s.1.

⁵ *Volkan*, 24 Mart 1325- 6 Nisan 1909, S. 96, s.3-4. Süleyman Kani, Afyon Karahisar'da İMC şubesi açılmasıyla 1500 kişinin dâhil olduğu ve emirlere amade olduğu *Volkan*'da yayınlanmış, İttihatçılar korkularından sinmiş, 31 Mart günü ise İMC tamamen şehre hakim konuma gelmiş, hatta İttihatçı kulübü İMC'nin işgal eylemiş' olduğundan bahseder (İrtem, s.231-232).

⁶ BOA, BEO 3535/265105; MV. 126/53.

⁷ BOA, DH.MKT. 2794/97.

⁸ *Volkan*, 9 Mart 1909, S. 68, s.1. Mısır'la irtibat kuran binbaşının ismi geçmese de, böyle önemli bir görevin Merkezî Meclis-i İdare azası olan Binbaşı Refik Beyefendiye verilmesi kuvvetle muhtemeldir.

⁹ *Volkan*, 28 Mart 1909, S. 87, s.1; 18 Mart 1325- 2 Nisan 1909, S. 90, s.3.

¹⁰ Selanik'te yakalananlar hakkında bk. BOA, BEO 269732/1.

¹¹ Şam'da şubeleri açan şahıslar Abdülkadir Aclani, Cezayirli Abdullah Paşa, Tefik Kudsi ve Rıza Attar Efendiler olup sonradan "İMC'nin fesatçı olduğunu sonradan anlayıp kandırıldıklarını itiraf etmeleriyle" takibattan kurtulmuşlardır (BOA, BEO 3546/265948, 3597/269739). Bu pişmanlık olayı, pişman oldukları söylenen şahısların mahallerinde önde gelen isimler olması hasebiyle olayın bir şekilde kapatılıp bu şahısların ceza almalarının önüne geçilmek istenmesi sebebiyle uydurulmuş olması kuvvetle muhtemeldir.

tarafklarına ait Şubeler olmalıdır.¹ **Pazarköy** ise Bursa'ya ait olduğuna göre Volkancı İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin Bursa'da yayılma çabası olabilir.² **Bitlis, Van, Muş, Mardin** taraflarında Bediüzzaman'ın tanınmasından dolayı ve buralarda İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti için çalıştığı söylenen Molla Fethullah Said Kürdî'ye Bediüzzaman lakabını veren hocası olma ihtimalinden dolayı buralardaki Şubelerin Volkancı İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti mensubu olma ihtimalleri yüksektir. Gerçi Şube açılış aşamasında olan yerlerin de *Volkan*'da duyurulduğuna bakılırsa ikinci ihtimal de mümkün görünmektedir. Nitekim 31 Mart sonrası Kürtlere meşrutiyet dersi verdiği konuŐmalarını ihtiva eden Said Kürdî'nin "Münazarat" eserinde Kürtlerin İttihatçılarını dinsizlikle ithamları ve cumhuriyet döneminde çıkan Şeyh Said isyanı Doğu'nun isyana meyilli olduğunu göstermiştir. Hatta Şeyh Said isyanını engellemeye Bediüzzaman Said Kürdî'nin nüfuzu yetmemesi Doğu illeri ve aşiretlerinin Said Nursi vasıtasıyla İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ne girmeyebileceğini göstermektedir.

İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin ilk sıra azası olan Süheyl Paşa'nın Şam'da olmasından **Şam'daki** İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti Şubesi Süheyl Paşa tarafından kurulma aşamasında olması mümkündür. **Hama'da** ise, Abdülhamid'in yakın mesai arkadaşlarından olup adada esarete ölen Ebülhüda taraftarlarından Şeyh Haris es-Sakafi'nin açtığı Şube olup *Volkan* idarehanesine bağlı olmadığı *Volkan*'ın 79. sayısında (20 Mart 1909) ilk sayfadan duyurulmuştur. **Arnavutluk, Manastır** taraflarında her ne kadar *Volkan* vasıtasıyla İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti yayılmışsa da, buralarda da Ahrar Fırkası Meclis sözcüsü gibi davranan İsmail Kemal Beyin etkisi unutulmamalıdır. Çünkü İsmail Kemal Bey'in sülalesi iki bölüme ayrılan Arnavutluk'un yarı yerinde idarecilik etmiş itibarlı kimselerdir.

31 Mart sonrası *Tanin* gazetesi, ayaklanmayı bastırma haberlerini arasında İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti taraftarı askerlerin sayısını Şöyle vermiştir: "*Medine'de 80 kadar asker (4 Haziran 1325, s.3), Erzurum'da 98 nefer ve küçük zabıt,*

¹ *Volkan*'la irtibatlı oldukları anlaŐılanlar hakkında bk. *Volkan*; 19 Mart 1909, S. 78, s.3; *Tanin*, 4 Haziran 1325 (17 Haziran 1909), S. 284; BOA, DH.MKT. 2849/57; BOA, BEO 3548/266039, 3564/267234, 3597/269739; DH.MKT. 411/41, 414/116, 1308/7, 2794/97, 2809/59, 2820/58; TFR.I.SL. 208/20785. Şam, Ankara- AyaŐ'ta bahsi geçen Şahısların korkup yaptıklarına pişman oldukları anlaşılmaktadır (BOA, DH.MKT. 2849/57, 2814/35; BEO 3546/265948, 3597/269739).

² Nitekim arşiv belgelerinde Dersaadete kurulan İMC adına Şube tesisi çalıŐmalarından bahsedilmektedir (BOA, DH.MKT. 2810/79).

Diyarbakır'da ve Van'da 200'e yakın nefer, küçük zabıt, jandarma ve halk (11 Haziran 1325, s.3)..."

İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti bir ay gibi kısa bir sürede Osmanlı harici ülkelere de yayılmıştır. Rus esaretindeki Türkistan'da çektikleri sıkıntıları anlatıp Temmuz ihtilalini övgüsüyle birlikte İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin ortaya çıkışının bütün İslam âlemini sevindirdiğini, İslam'ın emirlerini ifa için çalışmasını takdir ettiğini yazan Türkistan Türkleri adına yazılmış **Uşi'li** Muhyiddin Bin Hacı Emin imzalı *Volkan*'da çıkan bir mektup,¹ İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin uluslar arası bir cemiyet olmaya başladığını gösterir.

Müslümanların birliğini ve refahını temin maksadı taşıyan İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ne ulema, tarikat erbabı, talebe-i ulum ve -Mizancı Murat'ın dediği gibi "din ve devlet olarak sadece iki fikir malikanesi bulunan"- askerler² isteyerek dahil olmuşlardır. Süleyman Kani'nin, "İttihatçılarca sınava tabi tutulduğu için talebeler, Maarif meclisi ve evrak müdürlüğünden kovulanların kurduğu *Cemiyet-i Milliye-i Naciye* gibi İttihatçılardan memnun olmayanlar ve müfsitlerce İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti kurulmuş ve desteklenmiş; Derviş de aradığını İttihatçılarda bulamadığı için muhalif olmuş" iddiası doğru değildir.³ Bilakis *Volkan* gazetesi yazarları ve taraftarları başından sonuna kadar İslam kanunlarına karşı gelmeyen İttihatçılara her zaman destek çıkmış, talebe-i ulumun sınav olmasına değil usulüne karşı çıkmıştır.

İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti, tekrar düzenlediği nizamnamesini yayınladığı 75. sayıdan bir sonraki sayıda yayınladığı habere göre, nizamnamesinde de bulunan ticari faaliyetlere el atması dikkat çekicidir. "Âlem-i İslama büyük hizmetleri olacak, hac ve ticaretin yayılmasına sebep olacak, içinde cami bulunup içki bulunmayacak, Müslüman kadınlara özel bölümlerin olduğu bir deniz şirketi" için yardım ilanı yapılmıştır.⁴ Sonradan bunun için 500 liralık hisse senetleri satışa çıkarılıp bütün Müslümanların alabileceği, iki aya kadar gemilerin alınıp, Hindistan, Cava, Çin ve hac yolculuklarına başlayacağı duyurulmuştur.⁵ Aynı haberde bir de ticari faaliyetlerin fabrika ve havuz [baraj?] inşalarına da girişeceğinden bahsedilmesine bakılırsa, Müslümanların dünya ticaretine el atmasına, zenginleşmesine,

¹ *Volkan*, 29 Mart 1325- 11 Nisan 1909, S. 101, s.2-3.

² Mizancı, s.56.

³ İrtem, s.79-80.

⁴ *Volkan*, 17 Mart 1909, S. 76, s.4.

⁵ *Volkan*, 21 Mart 1909, S. 80, s.3.

birbirlerinden rahat haberdar olmalarına zemin teşkil edecek bu teşebbüsler, Osmanlı'yı saran yabancı sermaye ve birçok İslam beldesini sömürgeleştiren devletlerin dikkatini çekmiş ve bu teşebbüsün engellenmesini istemiş olmalıydılar.

3.6. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ni Engellenme Çabaları ve Kapatılması

İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin kısa zamanda yayılması bütün cemiyetlerin dikkatini çektiği muhakkaktır. Devleti idare edebilecek münevver kesim ise ekseriyetle Batı kültürüyle yetişmiştir. Bunlar memleketi ancak kendi usulleriyle ıslah edeceklerine inanmış olduklarından başka bir gurubun hele hele irticacı olarak gördükleri bir cemiyetin organize olarak işlerine karışmasına tahammül etmeleri o zaman için mümkün gözükmemektedir. Bu inançta olmakla beraber devletin idaresinde söz sahibi olmuş ve işi cinayetlere kadar ileri taşımış olan İttihatçıların bu cemiyete tahammülü ise hiç olmayacaktır.

İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti, *Volkan*'ın 48. sayısından (4 Şubat 1324- 17 Şubat 1909) itibaren “*İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti naşir-i efkarıdır*” ibaresiyle reklamını yapmıştır. *Volkan* gazetesi de Osmanlı'nın Bulgaristan, Mısır, Kıbrıs, Bosna, Arnavutluk gibi çeşitli mahallerine kadar ulaşmaktadır. Kısa zamanda bu kadar uzak mesafelerde sesini duyuran İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti, ismi gazetede duyurulduğundan beri saldırılara maruz kalmıştır. İzmir'de *İttihat* gazetesinin “*İttihad-ı Muhammedî'nin aslı yoktur*” diye haber yapması,¹ açılıştan bir gün önce yayınlanan Musul'dan gelen bir mektup da “cemiyetin devam edip etmediği”nin sorulması, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin 21 Mart 1325'te (3 Nisan 1909) daha resmi açılışını yapmadan yayılması engellenmek istendiğini gösterir.

İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti kuruluş aşamasından beri Derviş'in, gayr-i resmi olarak “İttihad-ı Muhammedî” ismine sahip çıkanlarla başlattığı mücadele Cemiyetin kapanmasına kadar devam etmiştir. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti hızla yayılıp sesini kısa zamanda duyurduğunda ise önüne daha büyük bir engel teşkil edecek olan İttihatçılar çıkmıştır. Memleketin varlığını kendi varlığına bağlayıp, kendini

¹ *Volkan*, 12 Mart 1325- 24 Mart 1909, S. 83, s.4.

hükümetin dahi üstünde gören İttihat ve Terakkî Cemiyeti, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin birkaç gün içinde mahallelere kadar kök salmasıyla sosyal alanda kendine rakip ve engel olacağını düşündüğünden, ciddi manada tedirgin olmuş ve aralarındaki çekişme sertleşerek devam etmiştir.¹

İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti adına Derviş, açılacak şubelere verilecek mührü bastırmak için mühürcüler kâhyasına gittiğinde, “İttihat ve Terakkî Cemiyeti”nden ruhsat almadıkça cemiyetlere mühür kazınmaması için Dâhiliye Nazırından emir alındığı’ kendisine bildirilerek zorluk çıkarılmıştır.² Açılış mevlüdünden bir gün önce (20 Mart 1324- 3 Nisan 1909) programda olay çıkmaması ve tertibata destek için Derviş polise gittiğinde, polis müdürünün “Kanûn-ı Esâsî’yi istemeyiz diye olay çıkarılacağı ve İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti kuruluşuna ilk teşebbüs eden İsmail Hakkı’nın insanları kandırabileceği” vb. şüpheli yaklaşımıyla karşılaşmıştır.³

İttihad- Muhammedî Cemiyeti'nin *Volkan*'da nizamnamesini yayınladığı 4 Şubat 1324'ten (17 Şubat 1909) daha 10 gün geçmiştir ki, Selanik'ten -kuvvetle muhtemel İttihatçılardan- gelen bir mektup hakkında bazı sualler ile İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin ne olduğunu sorgulanmıştır. 57. sayıda (13 Şubat 1324- 26 Şubat 1909, s.4) yayınlanan sualler ve Vahdeti'nin verdiği cevaplar şöyledir:

Selanik'ten aldığımız bir mektupta “İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti” hakkında bize bazı suâller îrad ediliyor.

S— Cemiyetinizin “Cemiyet-i İlmîyye-i İslâmiyye” ile bir münasebeti var mı ve ileride olacak mı?

C— Şimdilik hiç bir cemiyet ile münâsebetimiz olmadığı gibi beyannâmemizde ber-tafsîl beyân olunmuştur. Maksadımız ki 48 numaralı nüshamızda neşr olunmuştur.

O maksada hadim olabilecek her bir cemiyet ve fırkalarla arzu edildiği takdirde birleşecektir.

S— Selanik'te şûbesi var mı?

C— Şimdiki halde yoktur. Fakat gerek Selânîk ve gerek vilâyât [iller] ve elviye-i Osmaniyyede ahlâk-ı hamide [güzel ahlak] ile muttasıf olanlar bit-tahkik [araştırılarak], şûbe teşkili o gibi zevâta tevdi olunacaktır. Menfaat-ı zâtiyye [şahsi menfaat] tâkip edenler kat'iyen cemiyet nazarında muhakkardır [hoş karşılanmaz].

S— Maksad-ı aksâ [nihayi maksat] ahkâm-ı şer'iyyenin ‘tamâmî-i tatbiki’ ise, bunun ne sûretle temin edilebileceğini beyân edebilir misiniz?

¹ *Volkan*, 12 Mart 1909, S. 71, s.1; 13 Mart 1909, S. 72, s.2; 19 Mart 1909, S. 78, s.3-4; 21 Mart 1909, S. 80, s.1-3. İttihatçıların, İMC'nin mahallelere kadar yayılması ve talebe-i ulumun İMC'nin gönüllü isyancıları olacağından endişeye düşmesi hakkında bk. Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakkî Cemiyeti 1896-1909*, İstanbul: Emre Yayınları, 1993, s.425-427.

² *Volkan*, 29 Mart 1909, S. 88, s.1.

³ *Volkan*, 21 Mart 1325- 5 Nisan 1909, S. 95, s.1-2.

C— Ahkâm-ı şer’iyyenin ‘tamâmî-i tatbiki’ dâima Avrupa’yı nazar-i dikkatten dûr tutmamak [göz ardı etmemek] ve el birliğiyle çalışmak ve kat’iyyen teşebbüsât-ı fiiliyye-i tecâvüz-kârânede [saldırgan fiili teşebbüslerde] bulunmamak sûretiyle behemehâl husûl-pezîr olacaktır [kolayca oluverir].

S— ‘Cemiyet-i İlmiyye’ ile cemiyetiniz arasındaki fark neden ibârettir.

C— Farkı bilmiyoruz. Lâkin o da cemiyet-i ilmiyye olmak itibarıyla cemiyetimizden farkı olmamak gerek.

S— Cemiyetin ilk müessisleri kimlerdir?

C— Hazret-i Muhammed Mustafa (s.m.) ve ashâb-ı kirâmıdır. Şimdiki hareket de, onun ve onların rûhaniyetleri tesirâtıdır.

Müessislik dâvası edecek bir ferd mutasavver değildir. Öyleleri zuhûr ederse makhûrdur [hakir görülür].

S— Cemiyete intisâbda akâid nazar-i itibara alınıyor mu?

C— Zuhûr-i İslâm’da münâfikînin dahi dâhil-i dâire-i hudûd-i İslâm [İslam hudutları içine dâhil] oldukları nazar-i dikkate alınır, bizim başka türlü hareket etmeliğimiz haddimize düşer mi?

S— Cemiyetinizin cem’iyyât [cemiyetler] ve fırak-i sâire [sair partiler] ile hiç bir münâsebeti var mı?

C— Lütfen beyannamemizi okuyunuz. Vahdetî¹

Vahdetî’nin bu açıklamaları tatmin etmemiş olmalı ve liberal fikirlerine İslam fikhını esas alan bir cemiyet dokunmuş olmalı ki İttihatçılar saldırıya geçmişlerdir. Derviş, İttihatçıları takdir ettiği halde, Dr. Nazım’ın Selanik Kulübünde 1909 Martında verdiği konferansta “*Volkan, İkdam, Yeni Gazete ve Serbesti* gibi gazetelere halkın rağbet etmemesi” tavsiyesiyle başlayan engellemeler, *Volkan* boykot edilerek Manastır ve bazı büyük illere girmesi engellenmesine kadar ileri gitmiştir. İttihatçıların en mühim gazetesi olan *Tanin* gazetesinde Hüseyin Cahit’in *Şariat İsteriz* makalesiyle, “dinin siyasete alet edildiği, irtica olduğu, istibdat istendiği” gibi suçlamalarla İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti’ne gönderme yapmasına Vahdetî 19 Şubat 1324 (4 Mart 1909) tarihli *Volkan*’ın 62. sayısında (18 Şubat 1324-3 Mart 1909, s.1) cevap vermek durumunda kalmıştır. Bu makalede Derviş, “İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti’ni savunup gizli bir emellerinin olmadığını, istibdada karşı olduklarını, hukukta gayrimüslimlerle eşitliği savunduklarını, gayelerinin Müslümanların birbirinden haberdar etmek olduğunu” anlatmıştır. İttihad-ı

¹ *Volkan*, 26 Şubat 1909 (13 Şubat 1324), S. 57.

Muhammedî Cemiyeti Merkezî Meclis-i İdare azasından Abdullah Ziyaüddin Efendi de Hüseyin Cahit'e uzunca ilmi bir cevap yazmıştır.¹

Meclis-i Mebusan açılalı beş ay olduğu ve birçok cemiyet, fırka ve kulüpler kurulduğu halde, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti kurulmasından hemen sonra cemiyetlerin tabi olacakları kanunnamenin acilen yapılması için sadareten Meclise tahrir gönderilmesi de, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ni engellemek maksadıyla olduğu yorumuna sebep olmuştur.² İpek'te olan iğtişâş ve telgrafhanenin zaptedilmesi olayında da İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti mesul tutulmaya çalışılmıştır.³

İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin hızla yayılması sadece İttihatçıları değil, liberal kesimin hepsini korkutmuştur. Fedakaran-ı Millet'in kurucularından ve Ahrar'a yakın olan Mevlanazade şöyle diyecektir: “*Başkent'in medrese ve kulislerinde gündün güne hoşnutsuzluk artsın, bütün bunlar İstanbul göğünü çınlattıktan sonra sesi Avrupa'ya kadar ulaşan İttihâd-ı Muhammedî'nin riya ve iftira avâzesi bütün bir dünyaya velvele versin*”.⁴

Karagöz ve Saadet gazetelerinde, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ne atfen yollanan tehdit mektupları yayınlanmıştır.⁵ *La Türki* gazetesinde çıkan bazı ithamlar ve bir zabitin “*urbalı bir asker çıkacak, süngüsünü sinende kıracak, kurşunu beyninde patlatacaktır*” diye açıkça bir tehditi ile saldırılar devam etmiştir.⁶ Bu zabitin “Şeriate zaten uyulduğu için aleyhteki her hareketin hıyanet olacağı, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin nifak saçan irtica cemiyeti olduğu, sair Müslümanları, İsevi ve Musevileri ötelediği, keselerini doldurmak için hareket edildiği” iddialarına karşısında Vahdetî, *Volkan*'ın aynı sayısında sert bir müdafâ yazısı kaleme almıştır. Zabıt'ın tehditname yazdığı tarih, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin resmen açılışından iki gün sonrası olması, *Serbesti* muharriri Hasan Fehmi'nin öldürülmesi de aynı günün gecesi olması ise çok dikkat çekicidir.

¹ Bu yazıyı daha önce Abdullah Efendi'yi anlatırken özet olarak aktarmıştık. Bk. *Volkan*, 6 Mart 1909, S. 65, s.4; 9 Mart 1909, 68(3-4); 10 Mart 1909, S. 69, s.4; 18 Mart 1909, S. 77, s.4; 19 Mart 1909, S. 78, s.3-4.

² *Volkan*, 27 Mart 1325- 9 Nisan 1909, S. 99, s.1.

³ *Volkan*, 27 Mart 1325- 9 Nisan 1909, S. 99, s.2-3.

⁴ Mevlanzâde, s.80.

⁵ *Volkan*, 25 Mart 1325- 7 Nisan 1909, S. 97, s.1-2.

⁶ *Volkan*, 26 Mart 1325- 8 Nisan 1909, S. 98, s.1-4.

31 Mart ayaklanması sonrası daha da sertleşen bu sözlü kavgalara Bediüzzaman, “*Biraderim Derviş Vahdetî Beye! Edipler edepli olmalıdırlar, Hem de edeb-i İslamiye ile müteeddip [edeplenmiş] olmalıdırlar*” diye uyarıda bulunmak durumunda kalmıştır.¹ Bediüzzaman İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti hakkındaki şüphelere “*Redd-ül Evham*”, “*Ziya-yı Hakikat*” ve “*Lemean-ı Hakikat ve İzale-i Şübühat*” isimli makaleleriyle ilmi yönden cevap verme yolunu tutmuştur. Bu makaleler meseleyi daha güzel açıklaması cihetiyle aynen aktarıyoruz:

Reddü’l-Evhâm [Tereddütleri Red]

İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti’ne isnâd ettikleri dokuz evham-ı fâsideyi [bozuk evhamı] reddedeceğim:

Birinci vehim — Böyle nazik bir zamanda din meselesini ortaya atmak münâsib görülüyor.

El cevab — Evvelen dünya için din fedâ edilmez. Biz vatanı din için severiz, dünyayı da yine din için severiz.

“Lâ-hayra.. bilâ-din” [dinsiz dünyada hayır yoktur] Sâniyen mâdem ki meşrutiyette hâkimiyet millettedir; mevcûdiyet-i milleti göstermek lâzımdır: Milliyetimiz de yalnız İslâmiyet’tir. Zirâ Arap, Türk, Kürt, Arnavut, Çerkes ve Lâzların revâbit [bağ] ve milliyetleri İslâmiyet’ten başka birşey değildir. Nasıl ki; az ihmâl ile tevâif-i mülük [bölünmüş devletçikler] temelleri atılmakta ve onüç asır evvel ölmüş olan asabiyet-i câhiliyyeyi [cahiliye dönemi kabileciliği] ihyâ ile fitne olunmaktadır.

İkinci vehim — Bu, ünvan tahsisi [hususileştirmek] ile müntesib [bağlı] olmayanı vehim ve telâşa düşürüyor.

El-cevab — Evvel de söylemiştim. Ya mütâlaa olunmamış veya sû-i tefehhüme [yanlış anlaşılmaya] uğramış olduğundan tekrârına mecburum. Şöyle ki: İttihâd-ı Muhammedî dediğimiz vakit umum müminlerin beyninde [arasında] bil’kuvve [kabiliyet olarak] ve bil’fiil sabit olan ittihâd murâddır, yoksa İstanbul ile Volkan idarehânesi murat değildir. Ama bir katre suda sudur. Bu ünvandan tahsis çıkmaz. Tasrîf-i hendesîsi [ilmi kullanımı] şöyledir:

Esas temeli şarktan garba, cenubdan şimale [kuzeyden güneye] mûmted [bağlı] ve merkezi Haremeyn-i Şerifeyn [Mekke- Medine], cihet-i vahdeti [birlik yönü] tevâhid-i İlâhî, peymân ve eyman [şartnamesi] imân, nizâmnâmesi sünnet-i Ahmediyye [Hz. Peygamberin yaşantısı], kânunnâmesi evâmîr ve nevâhî-i şer’iyye [Allah’ın emir ve yasakları], kulüp ve encümenleri umûm medâris [medreseler] ve mesâcid [mescitler] ve zevâyâ [zaviyeler], cemiyetin ilelebed ve muhalled [daimi] nâşir-i efkârı [fikirlerinin yayıcısı] umûm kütüb-i İslâmiyye [İslâmî kitaplar] ve muvakkat [geçici] nâşir-i efkârı i’lâ-yı kelimetullahı [İslâmın yayılmasını] hedef-i maksad eden umum cerâiddir [gazetelerdir]. Müntesibîni [intisap edenleri] umûm müminlerdir.

Kâlû Belâ’dan beri müntesiptirler [intisap etmişlerdir]. Reisi de, Fahr-i Âlem’dir [alemin övücü Hz. Peygamberdir]. Şimdi, istediğimiz nokta

¹ *Volkan*, 2 Nisan 1325- 15 Nisan 1909, 105, s.3

müminlerin teveccühleri ve teyakkuzlarıdır [uyanmalarıdır]. Teveccüh-i umûmînin [halkın sevgisinin] te'sîri münker değildir [inkâr edilmez]. İttihâdın hedef-i maksadı i'lâ-yı kelimetullah ve mesleği de kendi nefsiyle cihâd-ı ekber [büyük mücadele] ve başkalarını da irşâddir. Cemiyet'in yüzde doksan dokuz himmeti, siyâsetin gayrı ahlâk vesâire gibi mekâsıd-ı meşrûaya [meşru maksatlara] ma'rûftur. Zira buna müteveccih olan [yönelen] cemiyetler pek az ve kıymet ve ehemmiyeti ise pek çoktur. Ancak yüzde biri siyâsiyyûnu [siyasileri] irşâd tarikiyle [yoluyla] siyâsete taallûk edecektir [alakalanacaktır]. Kılıçları berâhîn-i kâtiadır [kesin delillerdir]. Meşrebleri de [hareket tarzları da] muhabbet olduğu gibi beyne'l-müminîn [müminler arası] uhuvvet [dostluk] çekirdeğinde mündemiç olan [içine barındıran] muhabbete şecere-i tûbâ gibi neşv ü nemâ vermektir [serpilip yayılmaktır].

Üçüncü vehim — Volkan'a mensub cemiyetin tefrikadan [bölmekten] ve başkalarına tevîd-i ye'sden [ümitsizlik ortaya çıkarmaktan] başka ne fâidesi var?

El-cevab — Bu tefrik değil tevhi'ddir. Yeis değil ümid verir. O hâkikat-i uzmâ [en büyük hakikat] ki nısf-ı küre-i arzda meknuz [gizlenmiş hazine] urûk-i zeheb [altın madeni] gibi bir köşesini keşf ile tecellî etmiş yeni bir şu'ledir [pırıldır]. Bahr-i Umman [büyük okyanus] bir destide sıkışmadığı gibi İttihâd-ı Muhammedî de Volkan idârehânesinde veya İstanbul'da sıkışıp kalmayacaktır. Belki şimdiki kuvveden fiile çıkmış bir parça İttihâd-ı Muhammedî kar'u'l-asâ gibi ikâzdan ibârettir. Hem de o derece uzun ve müteselsil [silsileli] ve merâkiz-i İslâmiyye'yi [İslam merkezlerini] birbirine rabt eden [bağlayan] silsile-i nurânî ihtizâza [harekete] getirmekle onunla merbût [bağlı] umum müminleri i'lâ-yı kelimetullahın [İslamın yayılmasının] bu zamanda en büyük vâsıtası olan maddeten ve mânen terakkiyâta bir şevk ve âmir-i vicdânî [vicdandan gelen emir] ile sevk etmektir. Zirâ istibdâd ve tahakkümden tahallüs [kurtuluş], hâhiş ve şevk-i vicdânî [vicdani istek ve gayret] ile sevk olur. Halbuki binde bir tane münevverü'l- fikirdir [aydındır], vicdânen mütehassıs oluyor. Hiss-i din ile olsa ehass-ı havâs [en elit] ve en âmî [cahil] hiss-i din ile mütesâviyen [aynı seviyede] tarîk-i terakkide [ilerleme yoluna] münevverü'l-fikir [aydın] gibidirler. Hem de tenvîr-i fikre [fikri ayınlanmaya] sebep olan ma'rifet-i âmm [genel kültür] veya medeniyet-i tâm bizde olmadığı için nûrû'n-nûr [nurların nuru] olan din-i İslâm'ı menâr [aydınlatici] etmeliyiz, tâ âheng-i terakki muhtel olmasın [bozulmasın].

Dördüncü vehim — İçimizdeki gayrimüslimler ürkecekler veya bahâne tutacaklar!

El-cevab — Bahâne tutmak çocukluktur veya hâinliktir. Ürkemek ise cehâlet veyâ tecâhüldür [cahil gibi davranmaktır]. Zirâ gayrimüslimler kurûn-i vustâda [ortaçağda] ve vahşi oldukları zamanlarda fermân-ı "Lâ ikrâhe..." [dinde zorlama yoktur] ile bu kadar edyân ve akvâm-ı muhtelifeyi [farklı din ve milletleri] medeniyet-i İslâmiyyede masûn kaldıklarından [korunduklarından] İslâmiyet'in uluvv-i cenâbı ve gayrimüslim tevehhüm ettikleri mahzurun [zararın] ademi [yokluğu] güneş gibi tezâhür ediyor. Hem de gayrimüslimlerin selâmeti vatanın

saâdeti iledir. Ve meşrûtiyetin devamı, ruhu, nokta-i istinâdı ve mürşidi şeriat ve milliyetimiz olan İslâmiyet olduğundan, gayrimüslimler bu ittihâddan ürkmek değil, takdis ve ünsiyet etmek lâzımdır.

Beşinci vehim — Ecnebler bundan tevahhuş etmek [ürkmeleri] ihtimâldir.

El-cevab — Bu ihtimâle ihtimâl verenler mütevahhiştir [kendisi ürkmüştür]. Zira merkez-i taassublarında İslâmiyet'in ulviyetine dâir konferanslarla takdis etmeleri [kutsamaları] bu ihtimâli reddeder. Hem de düşmanlarımız onlar değiller. Asıl bizi bu kadar düşüren ve i'lâ-yı kelimetullahâ mâni olan cehâlet ve neticesi olan muhâlefet-i şerîattir [İslam'a zıt davranmaktır]. Ve zaruret [yoksulluk] ve onun semeresi [meyvesi] olan sû-i ahlâk [kötü ahlak] ve harekâttir. Ve ihtilâf ve onun mahsûlü olan agraş [kin] ve nifâkdır [bölünmedir] ki, ittihâdımız bu üç düşman-ı bî-insafa [insafsız düşmana] hücumdur. Ama ecneblerin vahşi oldukları kurûn-i vustâda [ortaçağda] İslâmiyet vahşete karşı husûmet ve taassuba mecbûr olduğu halde adâleti muhâfaza etmiş hiç bir vakit engizisyon gibi etmemiş ve bu zaman-ı medeniyette ecnebler medenî ve kuvvetli olduklarından o mahzûr [engel] olan husûmet [düşmanlık] ve taassub zâil olmuştur [ortadan kalkmıştır]. Zira din nokta-i nazarından medenîlere galebe çalmak iknâ iledir. İcbâr [zorlamak] ile değildir ve İslâmiyet'i mahbûb [sevilen] ve ulvî olduğunu evâmirine imtisâlen [emirlerine uyarak] efâl [fiilen] ve ahlâk ile göstermek iledir. İcbâr ve husûmet [düşmanlık] vahşilerin vahşetine karşıdır.

Altıncı vehim — Bâzılar sünnet-i nebeviyyeyi [Hz. Peygamber yaşantısını] hedef-i maksad eden İttihâd-ı Muhammedî hürriyeti tahdid eder [sınırlar] ve levâzım-ı medeniyete [medenî gereklere] münâfidir [zıttır].

El-cevab — Asıl mü'min zira hakkıyla hürdür. Sâni-i Âlem'e [âlemin sanatkârı olan Allah'a] abd ve hizmetkâr olan halka tezellüle [yaltaklanmaya] tenezzül etmemek gerektir. Demek ne kadar îmana kuvvet verilse hürriyet de o kadar kuvvet bulur. Ama hürriyet-i mutlaka [sınırsız hürriyet] vahşet-i mutlakadır [sınırsız vahşiliktir], belki hayvanlıktır. Tahdîd-i hürriyyet de [hürriyeti sınırlamak] insâniyet nokta-i nazarından [insanlık açısından] zarûrîdir.

Sâniyen çocukluk tabiatı ile hevâ ve heves ile aldatıcı zünûb [günah] ve mesâvî-i medeniyeti [medeniyetin kötülükleri] mehâsin [güzel] zan olunuyor. Hâlbuki medeniyetin hiç bir hakikati mehâsini yoktur ki, İslâmiyet'te sarâhaten [açıkça] veya zımnen [dolaylı olarak] veya iznen o veya daha ahseni [güzeli] bulunmasın.

Sâlisen bâzı sefih [ahlaksız] ve lâubaliler hür yaşamak istemediklerinden nefis-i emmârenin [kötülük isteyen nefsin] esâret-i rezîlesi altına girmek istiyorlar. Elhâsıl şeriat dâiresinden hâriç olan hürriyet, ya istibdâd ve esaret-i nefis [nefsin esir etmesi] veya vahşettir. Böyle lâubaliler iyi bilsinler ki, dinsizlikle ve sefâhetle [ahlaksız yaşantı ile] hiç sahib-i vicdan bir ecnebiye kendilerini sevdiremezler ve benzetemezler. Zira mesleksiz [serseri-yolsuz] ve sefih sevilmeyen ve bir karıya yakışır istihsân ettiği [beğendiği] libâsı [elbiseyi] erkek giyse müsteskil olur [aşığılanır].

Yedinci vehim —Bu cemiyet sâir cem'iyât-i dîniyye [dini cemiyetler] ile şakkü'l-asâdır [bölünmeye alettir]. Rekabet ve münâfereti [karşılıklı nerfreti] intâc eder [netice verir].

El-cevab — Evvelen umûr-i uhreviyyede [ahret işlerinde] hased ve müzâhemet [birbirine zahmet vermek] ve münâkaşat [tartışma] olmadığından bu cemiyetlerden hangisi münâkaşaya, rekabete kalkışsa ibâdetle riya [gösteriş] ve nifâk etmiş gibidir.

Sâniyen muhabbet-i din sâikasıyla [sevkiyle] teşekkül eden cemiyetlerin iki şart ile umûmunu takdis [kutsar], onlarla ittihâd ederiz. Birinci şart: Meşrûta-i meşrûayı [meşru şeriata dayalı meşrutiyeti] muhâfaza etmektir. İkinci şart: Muhabbet üzerinde hareket etmek, başka cemiyete leke sürmekle kendine kıymet vermeye çalışmamak; birinde hata bulunsa müftî-i ümmet olan cemiyet-i ulemâya [âlimler topluluğuna] havâle etmektir. Sâlisen i'la-yı kelimetullahı hedef-i maksad eden cemiyet hiç bir garaza vâsıta olamaz, isterse de muvaffak olmaz, zira nifâktır [bölücülüktür]. Hakkın hâtırı âlîdir [yücedir]. Hiç bir şeye fedâ olunmaz. Nasıl Süreyya [yıldızı] süpürge olur veya üzüm salkımı gibi yenilir?! Şems-i hakikate [hakikat güneşine] püf üf eden cinnetini ilân eder! Ey dînî cemiyetler! Maksadımız, cemiyetler maksadda [hedefte] ittihâd etmelidirler. Mesâlikte [tarza] ittihâd mümkün olmadığı gibi câiz de değildir. Zira taklid yolunu açar ve neme lâzım başkası düşünsün! Sözüünü de söylettirir.

Sekizinci vehim—Asıl İttihâd-ı Muhammedî'nin nümûnesi olan buradaki cemiyete mânen gibi sûreten de intisâb edenler ekseri avâm, bir kısmı da mechûlü'l-hâl [ne idiği belirsiz] olduğundan bir esas-ı metîne [sağlam bir temele] adem-i istinâdı [dayanmadığını] îma ediyor!

El-cevab — Belki agraşa [kötü düşünmeye] adem-i müsâadesine [müsade etmemesine] binâendir ki, evâil-i İslâm'a [İslam'ın ilk zamanlarına] bir müşabehettir [benzerliktir]. Hem de madem maksad-ı ittihâd i'lâ-yı kelimetullahtır. Teşebbüsât ve harekâtı da ibâdetdir. İbâdet ve câmide şah ve gedâ [köle] birdir. Müsâvât-ı hakikî [hakiki eşitlik] düstûrdur. İmtiyâz yoktur, zira en ekrem [şerefli] en muttakîdir [Allah'tan korkup İslam'ı ciddi yaşayanıdır]. Ve en müttakî en mütevâzidir [alçak gönüllüdür].

Binâenaleyh mânen asıl hakikat-ı ittihâda intisâbıyla beraber sûreten onun nümûnesi olan bu cemiyete intisâb ile teşerrüf edecek yoksa şeref vermeyecektir. Bir katre [damla], Bahr-i Ummân'ı tezyîd edemez [artıramaz]. Hem de bir günâh-ı kebîre ile îmandan çıkmadığı gibi; şems garptan tulü etmediğinden [doğmadığından] tevbenin kapısı da açıktır. Ve bir desti müteneccis [pislenmiş] su bir denizi tencîs edemediği [pisletmediği] gibi kendi de temizlendiğinden şimdi bu nümûne-i ittihâda şartımız olan sünnet-i Nebeviyyeyi [peygamberi yaşantıyı] ihyâ ve evâmire [İslamî emirlere] intisâl ve nevâhîden [İslamî yasaklardan] içtinâba [kaçınmaya] ve muhâfaza-i meşrûta-i meşrûaya [meşru meşrutiyeti muhafazaya] azm-i kat'î [kesin karar] ile dâhil olan bâzı mechûlü'l-hâl olanlar bu hakikat-i âliyyeyi [yüce hakikati] lekedâr etmez [lekelemez]. Zira kendi lekedâr olsa da îmanı mukaddestir. Râbita [bağ] da îmandır. Bu ünvân-ı mukaddese böyle bahane ile leke sürmek

İslâmiyet'in kıymet ve ulviyetini bilmemekle beraber kendini ahmaku'n-nâs [insanların ahmağı] ilân etmektedir.

Nümûne-i ittihâd olan cemiyetimize sâir cem'iyât-ı dünyeviyyeye [dünya işlerine yönelik cemiyetlere] kıyâsen leke sürmeyi, târiz etmeyi cemi [bütün] kuvvetimizle reddederiz. İstifsâr [gerçeği öğrenmek için sormak] tarîkiyle [yoluyla] bir itirâzları olursa, cevaba hazırız. İşte meydan! Benim dâhil olduğum cemiyet burada tafsil ettiğim cemiyettir. Yoksa müterizleri [itiraz edenler] bâtil [bozuk- hata] (!) tevehhüm ettikleri cemiyet-i mütehayyile [hayal etikleri tarzda bir cemiyet] değildir. Bu cemiyetin efrâdı şarkta olsa garbda olsa, cenûbda [güney de] olsa, şimalde [kuzeyde] olsa beraberiz.

Dokuzuncu vehim— Cemiyetlerde teşebbüsât-ı hafıyye olduğu halde, İttihâd-ı Muhammedî'nin izhâr-ı serâiri [sırlarını açıklaması] neden lüzûm görülmüş?

El-cevab— İslâmiyet âşikâredir. Hem de kuvve-i ittisâiyyesi [genişleme kabiliyeti] tazyik olursa [sıkıştırılırsa] âlem zelzele verecek. Hem de ihfî [gizlilik] hile ve şüpheyi davet ettiğinden, hile ve şüpheden münezze [pak] olan hakikat hafâdan da [gizliliği de] müstağnidir [ihtiyacı yoktur]. Hem de hile, terk-i hile ve doğruluktur. Hem de başka cemiyete kıyas olunmaz. Zira onlar, teessüse [müesseseseleşmeye] başlıyorlar. Bu ise müesses [müesseseseleşmiş] iken bâzı köşelerden tecellî ediyor. Hem de bidâyet-i İslâm'da kırk oldu saklanmadı, nasıl üçyüz milyondan sonra gizlenecek! Hem de bir şeyi akıl görür kabul eder. Fikir uğraşır teslim eder [doğruluğunu kabul eder]. Bir hakikat hafâ [gizlilik] perdesini kabul etmez. Ve's selâ-metu alâ meni't-tebe'a'l hidâye [selam doğru yola tabi olanlara olsun], yüz bin defa cemi [bütün] müminlerin lisanıyla deriz "Yaşasın şeriat-i garrâ" [yaşasın aydınlık şeriat]

İttihâd-ı Muhammedî'nin en küçük efradından Bediüzzaman Kürdî Said¹

Özetle Bediüzzaman'ın anlattığı şunlardır: Din dünyadan önemli olduğu gibi, birçok farklı milletlerden oluşan toplumu İslam milliyeti birleştirebilir. Bu cemiyete Müslümanların hepsi yaratıldığı günden beri fahri olarak dâhildir. Cemiyete dahil olmayanlar ötelenmemektedir. Maksadımız ümitsizlik vermek ve bölücülük yapmak değil; Müslümanları birbirine bağlayıp terakki için heyecana getirmektir. Gayrimüslim ve azınlıklar; vahşi oldukları ortaçağda İslamın onlara gösterdiği şefkat, memleketin kalkınması için gereken ve onlara da faydası olan meşrutiyetin dayanağı İslam olduğundan; İslamî bu cemiyete korku ile değil sevgiyle bakmalıdırlar. Konferanslarına İslam'ın güzelliklerini anlatan gayrimüslim milletler, Müslümanların onların engizisyonu gibi davranmadığını bildikleri için böyle İslamî bir cemiyetten korkmazlar. İkna ile yola gelen medenilere böyle davranılmayacağını

1 *Volkan*, 18- 19 Mart 1909, S. 90, s.4; S. 91, s.2-3.

bilirler. Hem bizim düşmanımız onlar değil; fakirlik, cahillik ve bölücülüktür. Allah'tan başkasına kulluk yapmamak asıl hürriyettir. Her istediği ahlaksızlığı yapmak hürriyet değil hayvanlıktır. Dolayısıyla İslam ve İslam'ı esas alan cemiyetimiz şahsi hürriyete engel değildir. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti sair İslamî cemiyetlere rakip ve öteleyici değildir; rekabet etmek İslama uygun da değildir. Tarzda ittifak mümkün değilken, hedefte diğer cemiyetlerle birlik olunmalıdır. İttihad-ı Muhammedî'ye intisap edenlerin ekseri cahil olsa da, insanların çoğu aklen değil vicdanen algıladığından zararı yoktur. Zaten camide şah ile köle birdir. Cemiyet içinde bazı hali şüpheli insanlar olsa da, bir kova su nasıl okyanusu kirletmez hatta kendi de temizlenirse aynen bunun gibi zararsızdır. Gizlilik şüphe uyandırdığından, Müslümanlar kırk kişi olunca bile gizlenmediğinden, İslam müesseseseleşmesi yeni olmadığından İslamî bir cemiyetin gizli ajandası olmasına gerek yoktur.

Ziyâ-yı Hakikat [Hakikat Işığı]

Suâl: Asıl İttihâd-ı Muhammedî'nin nümûnesi ve bir şûlesi olan buradaki ittihâd ne edecektir?

El-cevâb: Mânevi ve irşâd tarikiyle [yoluyla] ikaz edecek ve aktâr-ı erbaaya [dört tarafa] yayılmış olan silsile-i müteselsile-i nûraniyyeyi [birbirine bağlı nurlu silsileleri] ihtizaza [titreşime] getirecek ve beyne'l-mü'minîn [müminler arasında] muhabbet ve uhuvveti [kardeşliği] kuvveden fiile çıkaracak. Müteferrik [farklı] ve tavâif-i mülûk [bölünmüş devletçik] temelleri olan cemiyetleri tevhid edecek [birleştirecek] ve vâsita-i terakki [ilerlemeye vasıta] olan hubb-i dîn [din sevgisi], hubb-i vatan gibi ve hedef-i maksad olan i'lâ-yı kelimetullahı [Allah'ın kelamını- İslamı yamayı] menfaat-i dünyeviyye [dünyalık menfaat] gibi hamiyet-i İslâmiyye [İslamî gayret] ile hamiyet-i milliyye [milli gayret] gibi herkesi müteveccih kılacak [sevgisini kazanacak]... Hem de lahm [et] ve demlerine [kanlarına] karışmış olan hissiyât-ı dîniyenin yerini başka bir şey tutamaz. Meğer birden, vücûd-ı tamamıyla [tamamıyla varlığı] birden inkılâb edebilsin.

Suâl: Bu Cemiyet-i Muhammedi sâir cemiyetler gibi hiss-i tarafdârî [tarafdarlık hissi] ve rekâbeti ve münâkaşayı uyandıracak. Bâ-husûs askere sirâyet ile neticesi iyi çıkmaz!

El-cevâb: İttihâd-ı Muhammedî; sâir cemiyâtın [cemiyetlerin] akran ve emsâli değildir. Belki umumun pederi ve mürşididir. O yıldızlara bu şems-i ziyâ [güneş ışığı] verecek ve her dâirenin mâfevkinde [üstünde] vesâir devâire [daireleri] muhittir [kapsar]. Zira mânen livâü'l-hamd-i Muhammedi [Peygamber sancağı] altına girmeyen mümin yoktur. Lâsiyyemâ [her şeyden ziyade] asâkir-i muvahhidin [Allah'ın birliğine inanan askerler] cemiyetin hedef-i maksadı olan muhabbet ve uhuvvete

ve i'lâ-yı kelimetullaha [Allah'ın kelimasını yaymaya] tamamiyle mazhardırlar. Asıl İttihâd-ı Muhammedî'nin saff-ı evvelini [ilk safını] umûm asâkir-i muvahhidîn teşkil eyler. Biz bu İttihâd-ı Muhammedî ile isteriz ki: Umûm millet de asker gibi müttehid [birlik] ve yek-vücûd olsun. Ve o muhabbet ve uhuvveti [dostluğu] kuvveden fiile çıkarsınlar. Ve müdâfi ve muhâfiz-ı hukûk [hukuk muhafızı ve savunucusu] ve hallâl-i müşkilât [zorlukları yenen] efkâr-ı âmmeyi [halkın fikirini] tevlid [ortaya çıkarsın] ve tehzib etsin [ıslâh etsin]. Zira katre katre [damla damla] su müteferrik [ayrı] kalsa kurur, hebâya gider. İttihâd ile bir havz-ı âb-ı hayât [hayat suyu havuzu] olur.

Ey ümmet-i Muhammed! İttihâd-ı Muhammedî'nin bu sadâsı umûm müminlere bir arş emridir. Mübâreze-i hayat [hayat mücadelesi] meydanında, tarik-i terakide [ilerleme yolunda] parlak müstakbel tarafına asker gibi sizi sevk ediyor.

Suâl: Anâsır-ı gayrimüslimeyi de [Müslüman olmayan halkı] ittihâd-ı İsevî ve Mûsevî'ye teşebbüslerine teşviktir. Bu ise taassubla ve iftirâkla [birliğin bozulmasıyla] meşrutiyete darbe vurulmaz mı?

El-cevâb: Zarar yoktur, onlar da yapsınlar ve hem de çoktan yapmışlar. Şimdi bir nebî-i zîşânın [şanlı bir peygamber] ismine isnâd [dayandırmak] ile bir cemiyet çıksa; ya o nebî-i ihtirâmı tasdik ve tebcil [yüceltmek] ve muhabbeti izhâr içindir. Bu ise husûmeti [düşmalığı] davet etmez. Veyâhut ona mensûb âyinleri icra etmektir. Bu olsa, fermân-ı 'Lâ-ikrâhe fi'd-dîn' [Dinde zorlama yoktur] ile hürriyet-i mezhebiyye [mezhep hürriyeti] teessüs ettiğinden münâkaşaya mahal olmaz. Eğer siyasiyyât ve maddiyâta karışmaya vesile addedecekler ise buna muvaffak olamazlar. Zira onların dinleri sırf vicdanî olduğundan siyaset ve maddiyâta münâsebeti az ve hem de çoktan kesilmiş. Ve hem de muhtaç değillerdir. Zira milliyet ve menfaat onların terakkiyâtına muharrik-i kâfidir [yeterli tahrik edicidir]. Biz ise saâdet-i dünyeviyye ve uhreviyye [dünya ve ahret sadeti] ile bu ittihâda eşedd-i ihtiyâçla [şiddetli ihtiyaçla] muhtacız. Çünkü milliyetimiz İslâmiyet'ten başka yoktur. Kavmiyet [ırk] nazara alınsa tavâif-i mülûk gibi olur. Ve vicdanımıza dinden başka âmir ve müşevvik [teşvikçi] yoktur. Hem de menba-ı istimdâdımız [yardım kaynağımız] ve nokta-i istinâdımız [dayanağımız] bu ittihâd-ı dîniyyedir [din birliğidir].

Suâl: Böyle nazik bir zamanda hissiyât-ı dîniyyeyi heyecana getirmekle teskin ve tâdili [düzeltilmesi] güç olur!

El-cevâb: Dinde hüküm-fermâ [geçerli olan] olan hak ve adâlet hissiyâtı tâdil ve tahdid eder [sınırlandırır]. Sâir hissiyâta [hislere] kıyas olunmaz. Hem de bu heyecanın harâretiyle imtizâc [birleşim] kimyevî-i anâsır [kimyasal maddeler] gibi bize lâzım olan ziyâ-yı maârif [marifet ışığı] ve harâretli kuvvet ve şevki tevlid edecektir [ortaya çıkaracaktır]. Hem de terakkiyat ve medeniyete lâzım olan hissiyât-ı ulviyyede [yüce hislerden] en bedevî adam en münevverü'l-fikir [aydın fikirli] gibi İslâmiyet nâmıyla tarik-i terakide [ilerleme yolunda] şevk-i vicdanî ile sevk edecekler. Hem de bu sadâ-yı dinî [dinin sesi] bu merkez-i hilâfetten sudûr etmekle [ortaya çıkmakla] etrafa aks-endâz [yankılanma] olmaz ise istibdâd her unsurda merkezden iftirâk [ayrılık] meylini

ektiğinden bu meyilden istifâde ederek bâzı sahib-i zuhûr mütemehhidlik [mehdilik, kurtarıcılık iddiasıyla ortaya çıkanlar] veya müceddidlik nâmıyla başka taraflarda bu sadâyı [sesi] çıkaracak ve bu devlet-i İslâmiyyeyi tefrikaya [ayrımcılığa] düşürecek ve bu ism-i mübâreki de tenzil [kıymetten düşürecek] ve tahdid edecektir [manasını sınırlandıracaktır]. Hem de intizâm-ı idâreye şiddet-i ihtiyâcımızdan yüz derece veya daha ziyâde tehzîb-i ahlâka [ahlakın ıslahına] muhtacız. Bu da iksir-i diyânetledir [din ilacıdır].

Zira umûm enbiyânın memâlik-i Osmaniyeden [Osmanlı memleketlerinde] zuhûru [ortaya çıkması] kazâ ve kader-i İlâhî'nin bir işâret ve remzidir ki: Bu memleket insanlarının tekemmülâtı [kemale ermesi] ve tehzib-i ahlâkı [ahlakını güzelleşmesi] hiss-i dînin mâyesiyle olacaktır. Hem de şerîatle [İslam hukuku] münâsebet-i vehmîden [kuruntu bir bağlantıdan] başka irtibatı olmayan istibdâd [baskı] o kadar zamanda o derece dâhil ve hâriç muhâcemâta [hücumlara] karşı kendini muhâfaza ettiğinden şimdi şerîatin hâs abd-i memlûkü [kulu kölesi] ve münâsebet-i hakikî [gerçek irtibat] ile merbût [bağlı] olan meşrûtiyet-i meşrûa [İslam hukukuna uygun meşrutiyet] bu kuvvet-i azîme-i şer'iyyeye [büyük İslam hukukunun kuvvetine] isnâd [dayanmak] ve istimdâd [yardım] etmek zarûridir.

Suâl: Eğer Cemiyet-i Muhammediyye siyasete karışır ise hükümetin ruhu olan itâat muhtel [bozulmuş] olur!

El-cevâb: Evvelâ; cemiyetin hedef-i maksadı siyaset değil. Zira ekser mebusan ulemâ ve muttakî [dindar] olduklarından siyaset ciheti onlara muhavveldir [havaledir]. Sâniyen [ikinci olarak] hükümet, hükümet-i İslâmiyye [İslam hükümeti] olduğundan İttihâd-ı Muhammedî'nin kânunnâmesi olan evâmîr ve nevâhî-i şer'iyyeyi [İslam'ın emir ve yasaklarını] tâkip etmesi zarûridir. Şâyet etmezler ise îkaz edilecektir. Lâkin tegallüb [zorbalık] ve kuvvet ile icbâr değildir. İhtâr ediyorum ki: İttihâd-ı Muhammedî dediğimiz cemiyet bâzı zevâtın ibâret bir cemiyet değildir ki, o efrâdın teferrukuyla [dağılmasıyla] veya sû-i istimâliyle leke gelsin. Zira, Şemsin küçük bir misâline mâkes [ayna] olan bir cam parçası kırılrsa veyâhut göz yummakla nehâr [gündüz], leyle [gece] tahvil edilse [dönüştürülse] bütün aynalarda mütecellî olan [parlayan] ziyâ-yı şems [güneşin ışığı] mürtefî [kaldırılmış] olmadığı gibi buradaki resmî cemiyet teferruk etse [parçalansa] ve hasbe'z-zaman [zamanla] tebeddüle [değişime] uğrasa yine şems-i hakikat-i İttihâd-ı Muhammedî'nin [İttihâd-ı Muhammedî'nin hakikat güneşi] tecelliyâtına sekte getiremez. Zira İttihâd-ı Muhammedî hakikaten her mümini muhittir [kapsar]. Lâkin bâzı zevât-ı ma'dûde [sayılı insanlar] nısf-ı küre-i arzda [dünyanın yarısında] kurulmuş o cesîm fabrika-i İslâmiyyet'in çarklarını temizlemek ve harekâtını tesri etmek [serileştirmek] için başkalarını davet ve istimdâd [yardım] ile hademe gibi hizmet ettirecektir ki, bunların en birincisi ulemâ ve meşâyih [şeyler] ve talebe ve hutabâdîrlar [hatiplerdir].

Suâl: Şimdiye kadar bu fikre neden teşebbüs olunmadı?!

El-cevâb: Zâtenistibdâd [baskı] herkesin şevkini kırıp atâlete [tembelliğe] sevk ediyor idi. Şimdi ise mâdem ki meşrûtiyette efkâr-ı

âmmе [halkın fikri] hâkimdir. O efkârın [fikirlerin] eczâsı da her ferdin fikr-i mahsûsudur [kendine has fikridir]. Her fertte hareket etmek lâzımdır. Tâ cereyân-ı umûmi muhtel [atıl kalmış] olmasın, binâenaleyh yalnız saâdet-i vatan ve selâmet-i hükümet olan makâsıd [hedefler] farz-ı kifâye [bazı kişilerin yapması farz] gibi telakki olunduğundan herkes, neme lâzım başkası düşünsün! gibi cevâb-ı miskinâneye [tembelce cevab] ve başkasına havâle ve îtimad etmek gibi tevekkül-i âcizâneye [acizlerin tevekkülüne] müsâid bir zemin oluyor.

Ama hubb-i dîn ve i'lâ-yı kelimetullah herkese farz-ı ayn [herkesin yapması gereken farz] olduğundan, herkes kendini mükellef bildiğinden 'Nahnü ricâlun ve hüm ricâl' [biz adamlarız, onlarda adam] nâra-i merdânesiyle [mertçe çağrısıyla] teşmir-i sâk ederek [suçunu kapamaktan vaz geçerek] zincir-i atâleti [tembellik zincirini] kırmak ve perde-i sefâleti [sefillik perdesini] yırtmakla meydan-ı terakkiye atılacaktır. Şimdiye kadar ihtilâf-ı efkârımızdan istibdâd istifâde etti. Kezâlik ihtilâf-ı İslâmdan Avrupa da istifâde ederek istibdâd-ı mânevileri [manevi baskıları] altında bizi ezdi. Şimdi evvelâ: Biz müttetik olalım tâ ki, dest-i vifâki [dostluk elini] bizdeki gayrimüslimlere de uzatabilelim... Ve Avrupa'nın istibdâd-ı mânevisi de [manevi baskısı] meşrûtiyet-i mâneviyyeye inkılâb edebilsin.

İhtâr-ı mühim. — İttihâd-ı Muhammedî hedef-i maksadımızdır [ulaşmak istediğimiz hedefdir]. Ve o noktaya çalışacağız. Şimdiki resmî İttihâd-ı Muhammedî ki onun bir katresidir [damlasıdır]. O İttihâd-ı Muhammedî'ye bir mukaddimedir [başlangıcıdır]. Herkes sanatına ve hedef-i maksadına [ulaşmak istediği hedefine] mensûb olabilir. Binâenaleyh teberrük [bereket vesilesi saymak] ve taakkul [düşünmek] için hedef-i maksadımız olan İttihâd-ı Muhammedî unvân-ı mübârekini taşıyoruz. Asıl İttihâd-ı Muhammedî'nin târif ve hendesesi şöyledir ki, esâsı aktâr-ı âleme mümted [yayılmış] bir silsile-i nûranî ile bağlıdır. merkezi Harameynü's-şerîfeyndir [Mekke, Medine'dir]. Ve cihetü'l-Vahdeti [birlik tarafı] tevhid-i İlâhîdir [Allah'ın birliğidir]. Ve peymân ve yemini îmandır ve nizâm-nâmesi sünen-i Ahmediyedir [Peygamberin yaşantısı]. Ve kanûnnâmesi evâmîr ve nevâhi-i şer'iyyedir [ilahi yasak ve emirlerdir]. Ve kulüp ve encümenleri umum medâris [medreseler] ve mesâcid [mescitler] ve zevâyadır [zaviyelerdir]. Ve cemiyetin ilelebed ve dâimi nâşir-i efkârı [fikirlerinin yayıcısı] umûm kütüb-i İslâmiyyedir [İslâmî kitaplardır]. Ve muvakkat [geçici] nâşir-i efkârı i'lâ-yı kelimetullahı hedef-i maksad eden umûm cerâiddir [gazetelerdir]. Ve müntesibîni [intisab edenleri] umûm müminlerdir. Saff-ı evveli [ilkleri] guzât [gaziler] ve şühedâ teşkil eder. Kâlû-belâ'dan [ruhların yaratılıp 'Ben sizin Rabbiniz değimliyim?' sorusu sorulduğu zamandan] beri müntesibdirler [bağlıdır]. Defter-i esmâları [isimlerinin kaydedildiği yer] levh-i mahfûzdur [kader kitabıdır]. Böyle bir İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti reisi ve seyyidi Fahr-i Âlem'dir [alemlerin övücü Hz. Peygamberdir]. Hem de her ferdin de ve her cemiyet-i dîniyyenin de reisi yine odur. Hem de reis-i âlemdir.

Ben İttihâd-ı Muhammedî efrâdındanım dediğim vakit murâdım bu ittihâddır. Hem de bu ittihâdı hedef-i maksad eden adamlardanım demek

istiyorum. Mesleğimiz muhabbetir, muhabbeti neşr etmektir [yaymaktır]. Biz husûmet edenlere muhalifiz, hem de şimdiki resmî bir cemiyeti teşkil ediyoruz. Bütün müteferrik [farklı] cemiyât-ı İslâmiyyeyi [İslâmî cemiyetleri] tevhid etmek [birleştirmek] için, yoksa fazla bir fırkayı çıkarmak değildir. Hâşâ ve kellâ..

Tefrika ika edenden [ortaya çıkarandan] değilim, îtiraz ve evhâm-ı fâsideyi [bozuk fikirleri] sonra red ve îlân edeceğim.

Bedüzzaman Saîd-i Kürdî¹

Burada verilen cevapların özeti şöyledir: İttihad-ı Muhammedî ile devletin bölünmesine sebep olan cemiyetlerin bölünmesine engel olup birleştirecek, İslam'ı yaymak için İslam ve milliyet gayreti verilerek muhabbet ve birlik sağlanacaktır. İttihad-ı Muhammedî sair cemiyetleri ve Müslümanları fahri üyesi saydığından, başta asker ve bütün Müslümanları muhabbetle kucaklayan bir çatı kuruluştur; rakabet ve münakaşayı uyandırmaz. Gayri Müslimlerin cemiyetleşmesine sebep değildir. Çünkü onlar zaten cemiyetleşmişler; cemiyetleşmelerinin de bir zararı yoktur. Çünkü onların dinleri dünyaya fazla bakmadığından vicdanidir. Bizde ise İslamiyetten başka milliyetimiz olmadığı için birliğe çok muhtacız. Din hak ve adaleti tesis ettiğinden nazik bir zamanda olsa tahriki artırmaz, engeller. Hem eğer merkez olan Osmanlıdan bu birlik fikir çıkıp yayılmazsa, mehdilik ve müceddidlik adı altında başka yerlerde birçok fırka çıkacak ve bölünmeye sebep olacaktır. Hem de Osmanlı toprakları çoğu peygamberin çıkış yeri olduğu gösterir ki bu memlekette insanları din ile tekâmül ettirebilirsiniz. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin siyasete karışma niyeti yoktur. Zaten ekser mebus ulema veya dindar olduğundan siyaset onlara haveledir. Ama hükümet İslâmî olduğundan İslâmî emir ve yasaklara uyması zaruridir; uymazsa ikaz edilecektir, ama zorbalıkla değil. Müslümanlar zaten birdir, fakat onların namına İslamiyet fabrikasının çarklarının bakımı İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ne aiddir. Şimdiye kadar istibat ve baskı olduğundan herkes “vazifeliler yapsın” diye düşünüp sorumluluk almıyor olduğundan şimdiye kadar böyle bir cemiyet tesis edilmedi. Şimdi ise her İslam'ın her ferdini gayrete getirip üzerlerine farz- mecburi olan İslam'ı yayma ve ittifak- ittihat ile ayrılıkları giderme zamanıdır.

Lemeân-i Hakikat ve İzâle-i Şübühât... [Hakikat Parıltısı ve Şüphelerin İzahı]

¹ Daha önce tekrar eden cevaplar makaleden çıkarılmıştır. Makale için bk. *Volkan*, 7 Nisan 1909, S. 97, s.2-3.

Vehm [şüphe]: — Siz cemiyetinize İttihâd-ı Muhammedî ünvanını vermişsiniz. Bundan, sûreten müntesip [bağlı] olmayanlar evhama düşüyorlar. Başka bir ünvana tebdil etseniz ne olur?

İrşad [aydınlık]: — İttihâd-ı Muhammedî ikidir: Biri aksa'l-maksaddır ki, umum mü'minler iman ile dâhildir. Diğeri, onun tezâhür ve tecellisine bilfiil hizmet eden cemiyettir ki mukaddimesidir [başlangıcıdır]. Buna resmen intisap şeriat-i Ahmediyyenin ahkâm-ı münifesine mürâata [uymaya] azm-ı kat'i [kesin bir gayret] iledir. Bu azm ü tevbeye karşı teannüd [inad] edenler evhama düşüyorlar. Hem de bu cemiyetten maksat ittihâd-ı Muhammedî'yi tecellî ettirmektir.

Ve o hakikat-i sâkîte ve sâkîneyi [sessiz ve durgun hakikati] ihtizâza [titreşime] getirmektir. Bu cemiyete gayet cazibedâr ve cellâb [çekici] bir ünvan lâzımdır ki, nûr-ı îmân ile münevver olan muvahhidîni [tevhit ehlini] cezb edebilsin. Sair cemiyetlerde müsemma [ismin manası] ismini arıyor, bunda ise isim müsemmasını arıyor. Hem de Kur'ân lâfzı her âyete ve lâfz-ı âlem her nev'e ve su lâfzı her katreye itlakları [kapsaması] gibi cemî' mü'minîne muhit olan [kapsayan] İttihâd-ı Muhammedî ünvanı her bir cemiyet-i İslâmiyyeye itlak olunabilir. Nasıl ki umum mü'minîn Muhammedîdir, her ferd-i mü'min de Muhammedîdir biz de 'Muhammedî'yiz. 'Ahmedî'yiz.

Vehm: —Böyle cemiyet ve fırkaların teşekkülâtı, hükûmetin zayıflamış olan itaatini ve icraatını haleldâr edecek [zedeleyecek], zira temeddün-i hakikîye [gerçek medenileşmeye] elân [şimdi] mazhar olamamışız. Ve vahşet ve cehâletten de husûmet [düşmanlık] ve taassup çıkıyor.

İrşad: — Bu cemiyete intisaba şart olan evâmîr-i şer'iyyeye [İslâmın emirlerine] imtisal [uymak] ve nevâhiden [yasaklardan] ictinab [çekinmek] ve muhafaza-i meşrûta-i meşrûaya [şeriate uygun meşrutiyeti muhafazaya] azm-i kat'î ile cehd edenler hükûmetin itaatine iyi bir menba' ve icraâtma güzel bir mecra [kaynak] teşkil ederler. Zira evâmîr-i şer'iyye [İslâmî emirler] ile mukayyedirler. Bâzı cemiyetlerin efradı gibi fevzavî ve anarşistliğe ve hodserâne [başınabuyruk] muamelâta ve tahakkümâta temayül edemezler [yönelemezler]. Hem de bu cemiyette hükûmet hariç kalmaz.

Vehm: —Bu cemiyete istihsânen [hoş görerek] intisap edenler ne ile muvazzaf [vazifeli] olurlar?

İrşad: —İki vazifesi vardır. Birincisi kendi nefsiyle cihâd-ı ekberde bulunmak yâni şeriat-i garraya [aydınlık şeriate] ittiba ve sünen-i Ahmediyyeyi ihyaya azm-i kat'î ile teşebbüs etmektir. İkincisi sair mü'minleri uhuvvet [dostluk] ve muhabbete dâvet ve sâkin ve sâbit olan uhuvvet ve muhabbet-i diniyyeyi ihtizâza [harekete] getirerek tezyid [artırmak] ve izhar etmektir. Bu cemiyete resmen intisap, yalnız defter-i mahsusuna kayd ettirilmekle değildir belki rabt-ı kalb [kalben bağlanmak] ve istihsan [hoş görmek] ve teveccüh iledir. Zira bu ittihâd, rûhânî ve mânevîdir sûrî [yüzeysel] ve cismânî [maddi] değildir teâruf-i ruhânî [ruhen bilmek] kâfidir.

Vehm: —Bu mukaddime olan cemiyet, maksad olan hakikat-i İttihâd-ı Muhammediyyeye bir nümûne ve ma'kes [ayna] ve hüsn-i misâl [güzel

örnek] olmak lâzım idi. Halbuki sizin perişan hâlinizi temaşa edenler o hakikat-i ulviyyenin şu'lesini [parıltısını] göremiyorlar.!

İrşad: —Evet şems-i hakikat-i ittihad karşı şimdiki cemiyet, o mâdenden çıkmış elmas parçasıdır. Daha saykal vurulmamıştır ki, onun misali içinde görünsün, inşaallah bir seneye kadar ulemânın himmetiyle aktâr-ı cihanda [dünyanın dört tarafında] tele'lü' edecek [parılayacak]. Şayet bu parça kırılrsa da daha büyük ve müşa'şa' binlerce parça ve mâkes bulunacaktır... O münasebât teşkil eden o nuranî silsilelerden turuk-i aliyye-i meşâyihin [yüce şeyhlerin yollarının, tarikatlerinin] silsileleri bir misal olarak gösteriyorum.

Vehm: —Şimdiki zamanda terakkiyâta ve saadet-i dünyeviyyeye sarf-ı himmet [gayret gösteren] lâzımken böyle taassup ve teşettütü intâc eden [netice veren] din meselesi meşrutiyette esas tutulsa bâzı mehâziri [mahzurları] intâc eder.

İrşad: —Dünyada tedennimizin sebebi, dinimize riayetsizliktendir [uymamaktadır]. Hem de intizâm idareden ziyade tehzîb-i ahlaka [ahlakın ıslahına] muhtacız, mühezzib-i ahlâk da [ahlakı ıslah eden] dindir.

Dünya için din ihmal olunamaz. Biz vatani din ve Haremeyn [Mekke Medine] için severiz. Dünyayı da din için imar edeceğiz. 'Lâ hayra fi dünya bilâ din' [Dinsiz dünyada hayır yoktur]. Mademki meşrutiyette hâkimiyet millettendir; mevcudiyet-i milleti göstermek lâzımdır. Milliyetimiz ise yalnız İslâmiyyet'tir. Zira anâsır-ı İslamiyyenin [Müslüman milletlerin] revâbit [bağları] ve milliyetleri İslâmiyyet'ten başka Hazret-i Nuh evladlığıdır. Nasıl ki, az bir ihmal ile tavaif-i mülûk temelleri atıldı ve on üç asır evvel İslâmiyyet'in darbesiyle ölen asabiyyet-i cahiliye ve kavmiyyeyi [cahiliye ırkçılığı ve kavimciliği] ihyaya başlamasıyla fiteni [fitneleri] ikâza başladı...

Vehm: —Şerîat isteyenlere bâzı müzebzeb [ne olduğu belirsiz] olanlar mürteci diyorlar.¹

İrşad: —Bizi de onlar dinsiz ve anarşist demeye mecbur ederler. Bunlara deriz: Meşrutiyeti safsata ve hile ile muhafaza edemediniz, belki muallak [başıboş] bıraktınız. Bizim maksadımız meşrutiyeti şerîat kuvvetiyle muhafaza ve kökleştirmektir. Zerre kadar insafları olsa idi, onların o fevzavî mesleğinde olmayan her adama mürteci demezlerdi. Zira mesleklerinden irticaa kadar çok merâtib [mertebeler] ve menâzil [menziller] vardır. Londra'da olmayan elbette Çin'dedir, cerbezeli ve safsatalı olmayan elbette ebleh [ahmak] ve gabidir [anlayışsızdır] diyenlerin hezeyanları [saçmalamaları] gibi hezeyan ediyor. Çünkü Londra ve Çin'de değil, fakat İstanbul ve Haremeyn'dedir. Cerbezeli olmayan ebleh değil belki sahib-i hikmettir. Anarşist ve Farmason olmayan mürteci değil belki şerîat-i garrâyı tâkib ediyor.

Vehm: —Sen Selanik'de İttihad ve Terakki ile ittifak etmiştin neden ayrıldın.

¹ Makale uzun bir yazı olup 4 günde çıktığından, isyanın birinci günü çıkan yazının bu kısmı önceden mi yazılmış sonradan mı belli değildir. Fakat eski suallerin tekrar edildiği bölümen sonra çıkması dikkate değerdir. İfade tarzı ise zaten patlak vereceği belli olan bir heyecanın fark edildiğini göstermektedir.

İrşâd: —Ben ayrılmadım onların bazıları ayrıldılar. Niyazi Bey, Enver Bey gibi adamlarla şimdi de müttefikim. Lâkin bâzılar bizden ayrıldılar, bataklık yoluna saptılar. Hamiyetlerinde şüphem yoktur. Fakat mukabillerinde [karşılarında] garaz hissettiler. Onlar da tabii garaza ittiba ettiler [tabi oldular]. Şimdi İttihâd-ı Muhammedî ünvanı altına girmek ve ahalinin tenvir-i efkârına [fikren aydınlanmalarına] hizmet etmek için şerîat onları dâvet eder. Fikrimce birçok ehl-i hamiyet inkılâbımızı kanlı zannettiğinden emrâz-ı nefsanîyyeden [nefse ait hastalıklardan] kin ve husumet ve inad gibi mânevi silahları tedarik etmişti. Şimdi inkılâb kansız olduğundan ve bazı ehl-i garazın onların ağrâzını uyandırdıklarından o mânevi silahlar ki, meşrutiyetin istihsaline [kazanılmasına] sebep iken şimdi ahlâk-ı rezile ve fikr-i intikama tahavvül [dönmek] ile meşrutiyet aleyhine müdhiş bir silah olmuş. Ben hamiyetli ve dindar adamlarla dâima beraberim. Ben Selanik’de meydan-ı hürriyette okuduğum nutuk ile ilân ettiğim mesleğimi şimdi de onu tâkib ediyorum. Ki i’lâ-yı şevket-i İslâmiye [İslam’ın şevketinin yüceltilmesi], ve i’lâ-yı kelimetullahın [Allah kelimesinin yayılması, yüceltilmesi] vasıtası olan meşruta-i meşrua-i şeriat [şeriatın meşru gördüğü meşrutiyet] dairesinde idamesine [devamına] çalışıyorum.

Vehm: —Volkan’a nedir bu kadar münasebet! İttihâd-ı Muhammedî bununla ne hizmet görecek?

İrşâd: —Din nasihatten ibarettir. Nasihatte te’sir lazım. Te’sir de hamiyet-i İslâmiyyenin [İslam gayretinin] heyecanı ve vicdanların ihtisasına vâbestedir [duygulanmasına bağlıdır]. Biz de cazibedar [çekici] olan ünvan-ı İttihâd-ı Muhammedî ile herkesin vicdanına karşı bir pencere açıyoruz. Ve Volkan gibi cerâid-i diniyye ile nesâyih-i diniyyeyi [dini nasihatleri] o mütehassis [hislenmiş] ve müteheyyc [heyecanlı] vicdanlara yağdırmak istiyoruz.

Bu teşebbüsâta mâni’ olanlara deriz ki, şems ve kamerin ziya ve nûrundan tevellüd eden [çıkan] bazı mazarrat-ı cüz’iyye [ufak zararlar] için tülü’larına [doğuşlarına] muhalefete kalkışan mecnunlar gibi şerîat-i garra [parlak şeriat] ve mâkesi [onun aksi] olan İttihâd-ı Muhammedî bâzı cüz’î ağrazların [garazkarların] karışmasıyla tecellilerine mâni oluyorsunuz.

Bir mazarrat-i cüz’î için menfaat-i umûmiye-i âlem [âlemin umumi menfaati] ihmâl olunmaz...

Yaşasın şerîat-i Ahmedî Bedüzzaman Saîd-İ Kürdî¹

Gerçeği görmek istemedikleri için tekrar tekrar benzer şeyleri anlatıyorum diye başlayan Said Nursi’nin bu makalesinin özeti ise şöyledir: Bütün Müslümanların birliğini temin etmek ve İslam’ı yaşantıya dökmek hedefimizdir. İslamiyetin emir ve yasaklarıyla meşru meşrutiyete uymak İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti’ne intisabın şartı olduğundan bu fırkanın teşekkülü hükümete zarar değil fayalıdır. Zira

¹ *Volkan*, 11 Nisan 1909, S. 101, s. 4; 12 Nisan 1909, S. 102, s.3-4; 13 Nisan 1909, S. 103, s.4; 15 Nisan 1909, S.105, s.2-3. Bazı tekrarlar alınmamıştır.

başbozukluğa izin vermez. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ne bağlananların iki vazifesi vardır: Birisi Peygamberin yaşantısına uymak, ikincisi ise bütün müminler arasında muhabbeti tesis etmek. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti taraftarlarının çok karışık ve perişan gözükmesi, topraktan yeni çıkmış işlenmemiş bir maden gibi olmasından ve muhtelif yerlerden farklı insanların özeti gibi olmasındandır. Din için sevdiğimiz bu dünyada gerilememizin sebebi dinimize uymamaktır. Nuh evlatlığı ile birleşilmezse cahiliye milliyetçiliği ile bölünülecektir. Şeriat isteyenlere mürteci diyenler kendilerine dinsiz demeye mecbur ederler. Hâlbuki bizim maksadımız meşrutiyeti kökleştirmektir. Anarşist ve Farmason olmayan mürteci değil belki aydınlık şeriatı takip ediyor. “İttihatçıların niye ayrıldın?” sorusuna Bediüzzaman aynı makale de şu mealde cevap vermiştir: “Hamiyetinden şüphe etmediğim İttihatçılardan ayrılmadım, onlar benden ayrıldılar, bataklığa saptılar. Niyazi ve Enver gibiler ile dindar ve hamiyetlilerle hala müttelikim. Fakat onlar bizde kin hissettiler. İnkılap kanlı gelecekmiş zannettiklerinden onlara yerleşen düşmanlık ahlaklarını bozdu, meşrutiyet sonrası intikama dönüştü. Ben şimdi de Selanik'te okuduğum nutkun mesleğini takip ediyorum. İslam gayretini *Volkan* gibi cemiyetlerden hissiyatlı vicdanlara yaymak istiyoruz. Ufak zararlar için genel faydalar terk edilmez.”

Bütün bu savunmalara rağmen İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti hedefe konmuştu ki cemiyete saldırılar devam etmiştir. Hassa Ordusu Kumandanı Mahmut Muhtar Paşa “sadedil ve cahilleri kandırıp nifak ve tefrikaya sürükleyen İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti diye çıkan bu cemiyetten sakınılması gerektiğinin alay ve tabur imamları tarafından anlatılması” konulu bir emri 31 Mart ayaklanmasının dördüncü gününde çıkan *Volkan*'ın 106. sayısında (3 Nisan 1325- 16 Nisan 1909, s.1) yayınlanmıştır. Aynı sayıda bu yazının devamında ise Vahdetî, hem Mahmut Muhtar Paşa'yı eleştiren, hem İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ni savunan, ayaklanan askeri alkışlayan bir yazısı ile bu mektuba cevap vermiştir. Yine Hafız Ahmed adlı birisinin “Cellad” isimli risalesi İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti tarafından neşredilmiş gibi gösterilmiş ve suç unsuru kabul edilmiştir.¹ Ayrıca ayaklanma tamamen İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ne yıkılmak istendiği görülür ki, Cemiyete

¹ *Volkan*, 28 Mart 1325- 10 Nisan 1909, S. 100, s.4; 7 Nisan 1325- 20 Nisan 1909, S. 110, s.1.

üye yazılmasının engellenmesi için vilayetlere emir yollanmıştır.¹ “*Volkan* aleyhindeki davaların kısa sürede neticelenmesi” için kabinenin hemen karar alması da suçun İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti’ne yüklenmesine bir işaret olarak görülmüştür.² Gerçi ayaklanma günü İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti’nin vaziyete hâkim olduğu söylene de,³ aslen İslam hukukunun uygulanması fikri duruma hâkim olmuştur demek daha münasip olacaktır.

Selanik ordusu İstanbul’a yaklaştığı 4 Nisan 1325’te (17 Nisan 1909) Vahdetî, gurupların ve askerlerin birbirlerine garazı bırakması ve bütün cemiyetlerin birleşerek beraber bir karar vermeleri konsensüs oluşturulması için çağrı yapmıştır.⁴ Cemiyetlerde bu konuda fikir birliği olmuştur ki bu çağrıdan iki gün sonra İttifak-ı Osmanî adıyla cemiyet ve firkalar birlik olmuşlardır. Sina Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma* kitabında “Vahdetî’nin bu ittifaka katılmaya çalıştığı fakat İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti önderlerinin buna müsaade etmediğini” yazmışsa da, kaynak göstermemiştir. Nitekim İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti’nin önde gelen önderlerinden Bediüzzaman, 5 Nisan 1325’de (18 Nisan 1909) *Mizan* gazetesindeki *Cemiyetlere İhtar-ı Mühim* isimli yazısında, siyasete karışan cemiyetlerin ya birleşmesi ya da toptan kaldırılması”nı teklif etmesi; *Volkan*’ın 106, 107 ve 108. sayılarında (3- 5 Nisan 1325- 16- 18 Nisan 1909) İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti’nin önde gelenlerinden Süheyl Paşa’nın yazılarında da “ittihada gayret edilmesi” konusunda ısrarla durması bu fikri çürütmektedir. Cemiyetin en mühim iki şahsının bu konuda birlikten yana fikirlerinin olduğuna göre diğer Merkezî İdare azalarını da bu yönde yönlendirmeleri mümkün gözükmemektedir. Fakat isyan sonrası bu idari azaların toplandığına dair bir haber bulunmamaktadır.

İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti Gebze ve Bursa şubeleri, 5 Nisan 1325’te (18 Nisan 1909) 108 (s.4) numaralı *Volkan* gazetesinde Kanûn-ı Esâsî’yi uygulayan şeriat üzere bir meşrutiyet için canlarını feda edeceklerine dair mektuplar yazmaları İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti mensuplarının iktidardan rahatsız ve icabında isyana hazır olduklarını gösterir. *İkdam* gazetesinde 8 Nisan 1325 (21 Nisan 1909) tarihli Cemiyeti İlmiye tarafından yayınlanan iki bildirin birinde askerlere şeriat istemenin

¹ BOA, BEO 3535/265105; DH.MKT. 2799/85; 2794/97.

² Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma* 31 Mart Olayı, s.93.

³ İrtem, s.177

⁴ *Volkan*, 4 Nisan 1325- 17 Nisan 1909, S. 107, s.1-2.

bir usulü olması gerektiği, ikinci bildiride ise, şeriatı korumak ulema ve orduya ait olduğu ve İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin bazı fesatçı saf Müslümanlarca kurulmuş olabileceği anlatılmış, ayaklanmada direk bu potansiyeli taşıyan İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti suçlanmıştır.¹

İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin naşir-i efkârı olan ve son zamanlarında 20 bin sayı baskı yapan *Volkan* gazetesinin sahibi Derviş, savcılık ve Zaptiye Nezareti'nden sorgulanmaya çağırılması akabinde öldürülme korkusuyla gitmemiştir. Derviş, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti şubelerine “hükümetin işlerine karışmama, itidalli hareket etme, gazete kapatılsa da Cemiyeti Arabistan Kürdistan ve Rumeli'de yayılması için çalışmaya devam etme, cemiyet merkezinin yeri değişse de ona itaate devam etme”; askere de “ulüemre itaaat farz olduğu için komutanlarına uyma ve siyasete karışmama”; cemiyetlere de “hükümet içinde hükümetin zararlı olduğu, şimdiki halde fırkaların zararlı olduğu” tavsiyeleriyle *Volkan*'ın son sayısını (7 Nisan 1325- 20 Nisan 1909, S.110) çıkarmış ve firar etmiştir.

Bediüzzaman ise *Volkan*'ın son sayısında² “İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin bütün İslam'ı harekete getirdiğini, tamamen tecellisine zamanın müsait olmadığı için yavaş yavaş ilerlemesi için şimdilik bir yerde muhafaza edilmesini, İttihad-ı Muhammedî'nin başlangıcı olarak hususi fırkaların şeriat hizmetkârı olduğunu” anlatan *Sada-yı Vicdan* isimli yazısıyla İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin geçici olarak gizleneceğini belirtmiştir. Böylece İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti fesh edilmiştir.

¹ *İkdam*, 21 Nisan 1909, S. 5353. Cemal Kutay'a göre, Cemiyet-i İlmiye'nin dergisi Beyan'ül-Hak dergisinin mesul müdürü Fatin Hoca İttihatçılar tarafından gece yarısında evinden alınıp Cemiyeti İlmiye beyanamesini yayınlamışlardır. (Kocahanoğlu, s.169). Fatin Hoca İttihatçı olması hasebiyle (İrtem, s.164-165) iktidarı sarsılan İttihatçılara bu iyiliği yapması gayet normaldir.

² *Volkan*, 20 Nisan 19009, S. 110, s.4.

3.7. Divan-ı Harp Mahkemelerinin İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti Mensuplarına Verdiği Hükümler

31 Mart sonrası Hareket Ordusu tarafından kurulan Divan-ı Harp mahkemeleri birçok asker ve sivil yargılanmış, kimi asılmış kimisi ise sürgün edilmiş, görevden uzaklaştırılmış ve maaşları kesilmiştir.¹ İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ne aza oldukları belli olan şahıslardan hakkında tahkikat yapılan, yargılananlar ve mahkeme neticeleri şöyledir:

1. Derviş Vahdetî, *Volkan* yazarı Enderunlu Lütfi ve Yüzbaşı Hakkı asılmıştır.²

2. Bediüzzaman, 31 Mart sonrası olacakları tahmin ettiğinden olsa gerek memleketine dönmek üzere yola çıkmışsa da İzmit'te bir kama ve rovelveriyle tutuklanmış,³ Divan-ı Harp'te yargılanmıştır. Bediüzzaman'ın savunması neticesinde birçok İttihad-ı Muhammedî mensubu ceza almaktan kurtulmuşsa da, Cemiyet yasaklanmıştır.

3. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti İdari azalarından Bayezid Dersiamı Mehmet Emin Hayreti Efendi 15 Nisan 1325'te (28 Nisan 1909) Gebze'de olduğu tesbit edilerek hakkında ne yapılacağı Gebze Kumandanlığınca sorulmuştur.⁴ Ceza alanlar içinde ismi geçmemektedir.

4. **Sivas** Nakibüleşraf Kaymakamı ve Rufai Dergahı Postnişini Abdullah el-Haşimi el-Mekki olayda tesiri bulunabileceği ihtimaliyle Mekke'ye sürülmüş, bir iki sene sonra düştüğü zaruretten Sivas'a dönmesine izin verilmiştir.⁵

5. Fatih dersiamlarından Abdullah Zıyâüddin Efendi, talebeden Nevşehirli Ahmed Efendi, *Volkan* gazetesi kâtibi Ali Fuad Efendi, Hoca Kâzım Efendi, Mehmed Emîn Hayreti Efendi gibi *Volkan* muharrirleri başta olmak üzere İttihad-ı

¹ 31 Mart'ta Divan-ı Harp tarafından cezalandırılanlar ve sebepleri hakkında bk. *Son Vakayünavis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II. Meşrutiyet Olayları*, s.209-257.

² Enderunlu Lütfi, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti üyesi olduğu tam olarak belli değilse de üye olması kuvvetle muhtemeldir. Enderunlu ve Derviş için bk. BOA, İ..AS.. 87/35; BEO 3598/269809. Yüzbaşı Hakkı için bk. Akif Deniz, *Derviş Vahdeti ve 31 Mart Olayı*, Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2005, s. 41.

³ BOA, ZB. 629/55.

⁴ BOA, ZB. 628/71.

⁵ BOA, BEO 3626/271908; DH.MKT. 50-1/24, 2802/100, 2803/84, 2813/55, 2896/66; DH.SYS. 55-1/28.

Muhammedî heyeti yargılanmış,¹ Abdullah Ziyaüddin Efendi Mabeynci Faik Beye hafiyelik yapan Divriğili Ömer Bey ile irtibatından dolayı ve Hüseyin Cahit'e yazdığı ilmi ve itham eder yazısından olsa gerek sürgün cezası almıştır.² Abdullah Efendi, kendisinin isyan günü askerle mabeyn arasında telefonla muhabereyi sağlamak ve yeni Harbiye Nazırı Ethem Paşa gelince dua etmek suçundan müebbet kalebentliğe mahkûm edilmiştir.³

6. **Hüdavendigâr** Vilayetinde ve bazı kazalarında “idare-i Meşrutiyet aleyhinde cemiyet kurup üye olduklarından” bazı şahıslar hakkında kanunî işlem yapılmıştır.⁴ Kazalarda bazı üyelerin memur olmalarından ilk sorgularının kazalarda değil vilayet merkezinde yapılması kararlaştırılmıştır.⁵ Yenişehirli Ethem Paşa'da “İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti ile haberleştiği ve halka zulüm ettiği” gerekçesiyle vilayetçe yargılanmış, Divan-ı Harp'e yollanması gerekli görülmüş, orada da “irticacı olduğu” sebebiyle kalebentlik cezası ile Midilli adasında yollanmıştır.⁶

7. **Şam'da** İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti müessilerinden Cezayirli Abdullah Paşa ve Abdulkadir Aclani ve bir kısım şahıslar tutuklanmış, ceza olarak Midilli yahut Rodos'a müebbet kalebentliğine karar verilmiş, Kudsizade Tevfik ise tahliye edilmiş, kurucular haricinde kandırılan halka birşey yapılamayacağı bildirilmiştir.⁷ Cezayirli Abdullah Paşa daha sonra genel aftan yararlanarak kale hapsinden kurtulsa da kesilen maaşını geri alamamıştır.⁸

8. “**Sapanca'dan** 10 bin kişinin İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ne katılmaya hazır olduğuna dair mesaj çekmekten” sanık Rusya tebeasından İzmid'de oturan İsmail Şemseddin ve hukukdan İshak Nureddin isimli şahıslar yargılanmış ve tahliye

¹ *Tanin*, 10 Mayıs 1325 (23 Mayıs 1909), S. 259, s.3.

² Bk. DH.EUM.MH. 191/148. Mabeynci Faik Efendi'de Divan-ı Harp tarafından mahkum edilmiş, kaçmışsa da sonradan geri dönmüştür (BOA, DH.SYS. 48/2).

³ *İrtem*, s.308.

⁴ BOA, MV. 128/42.

⁵ BOA, DH.MKT. 2810/79.

⁶ BOA, DH.MKT. 2824/109; ZB. 496/70.

⁷ BOA, BEO 3564/267234; 3602/270127; DH.MKT. 2814/35; DH. ŞFR. 414/28. Bunlar (Ata Paşa, Abdülkadir Aclani, birkaç şeyh, jandarma Binbaşı Ahmedü, Kadmanî, müftü Salih Efendi) her ne kadar devlet belgelerinde İMC taraftarı gibi gösterilseler de Süleyman Kani'nin ifadesine göre bunlar *Aha el-Arabî ve Aha el-Muhammedî* diye kurulmuş cemiyet mensubu ve içlerinden Abdullah Paşa'da İzzet Holo'nun vekilidir (*İrtem*, s.226-227). Kutsizade Tevfik'in 1911 yılına kadar mecliste aza olduğu arşiv vesikalarından anlaşılmaktadır (BOA, DH.MKT. 1300/34). Bu şahısların sorgulanmalarında taraftarların fenalık yapması ve Dürzi eşkiyası tehdidinden askeri kuvvet desteği istenmiştir (BOA, DH.MKT. 2812/50).

⁸ BOA, MV. 182/43.

edilmişlerdir. Daha sonra tekrar sorgulanmaları için Rusya Konsolosluğuna tebliğat yollanmıştır.¹

9. **Karahisar-ı şarki’li *Volkan*** Cemiyeti üyesi Mehmet Kemal Efendi bin İbrahim Bursa köy ve kasabalarında “halkı kandırarak şeriat istediklerine dair imza toplayıp Vahdeti’ye yollamaktan” üç sene Karesi’ye sürgün edilmiştir.

10. **Ankara- Ayaş’ta İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti’ni** kuranlar hakkında takibat yapılması istenmiş, bu emre cevaben de bu şahısların pişman oldukları bildirilmiştir.²

11. **Kavala’da İttihad-ı Muhammedî Cemiyetine** mensup kişiler hakkında, “saf ahaliyi ifsat ettikleri” gerekçesiyle yakalama kararı çıkarılmıştır.³

12. **Akhisar’da İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti** şubesini kuran Selimzade İsmail, Müderris Balıcalı Mehmed Ali ve İvazzade Mehmet Efendilerle, Debbağ Süleyman Ağa ve Rıfat Efendiler, “İstanbul’a yolladıkları şeriat talebini içeren umumi dilekçe”den dolayı tahkikata uğramışlardır.

13. **Söğüd Kazası Naibi Osman Efendi Postane** aracılığıyla İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti’ne yardım gönderdiği için tahkikata uğramıştır.⁴

İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti ve *Volkan* ile irtibatları görölmediği halde “İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti mensubu iddiasıyla veya Cemiyet ile irtibatı bulunmasından” yakalama kararı çıkarılanlar ve bir kısmının aldıkları cezalar ise şöyledir:

1. (Aslen gayr-i resmi İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti’nde reis olan) Emirizade Ömer Lütfi Efendi, Derviş ile rabıta aketederek fesat cemiyeti kurmak,⁵ *Volkan* Cemiyeti müessilerinden olmak ve İttihad-ı Muhammedî namıyla gazete neşr ve tesisine çalıştığından müebbet kalebenlikle cezalandırılmıştır.

2. (Aslen gayr-i resmi İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti’nden olan) şehremaneti azasından Hacı Hakkı Bey, meşhur hafiyelerden ve *Volkan* Cemiyeti’nin nüfuzlu reislerinden olduğundan müebbet kalebentliğe çarpıtılmıştır.

¹ BOA, DH.MKT. 2810/29; 2820/25.

² BOA, DH.MKT. 2849/57.

³ BOA, TFR.I..SL.. 208/20785.

⁴ BOA, DH.MKT. 2810/37.

⁵ İrtem, s.308

3. Matbaaları yağma edenlere iştirak ile yağmacıları teşvikten Amedî hümayün hulefasından ve İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin mühim azasından(!) olduğu söylenen Behcet Paşazade Hakkı Bey'in malları haczedilmiştir.¹

4. İsyân günü askerlerin isteklerini Meclise iletenlerden olan Maarif Müfettişlerinden Yusuf Ziyaeddin Efendi *Volkan*'ın sadece 108. sayısında (5 Nisan 1325-18 Nisan 1909, s.3) bu mevzuyla alakalı bir haber haricinde İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti ile veya *Volkan* ile irtibatı gözükmediği halde “*Volkan* Cemiyeti Fesadiyesinden olup askeri müşevvik ve muharrik olduğu” gerekçesiyle idamına hükmedilmiş, fakat evrakları karıştığı bir yıl sonra fark edildiğinden ve yattığı hapis cezası da göz önüne alınarak cezası ömür boyu kalebentliğe çevrilmiştir.²

5. **Fatih'teki** Moralı Osman Efendi Medresesinde talebe olan Sıdkı'nın köylere fesat çıkarıcı yazılarla *Volkan* gazetesi yollamasından dolayı tahkikata uğramıştır.³

6. **Üsküdar'da** ise Kasap Hüsnü ile Şekerci Tahir, “*Volkan* Cemiyetine intisapla fesada teşebbüslerinden” dolayı müebbeden kalebentlik ile cezalandırılmışlar ve Akka'ya yollanmışlardır.⁴

7. 31 Mart hadisesinden iki gün sonra *Volkan* gazetesine teşekkür mektubu yazan **Taşköprü** Redif Taburu yüzbaşlarından Dersaadetli Halid, Avukat Sabri ve arkadaşlarının Divan-ı Harp'te yargılanmıştır.⁵

8. **Selanik'te** bir kısım cemiyet mensupları Divan-ı Harp'e sevk edilmiştir. Bunlardan **Gümülcüne** Kır Mahallesi Medresesi Müderrisi Mehmet Efendi Bursa'ya sürgün edilmiş, bir yıl sonra ise affedilmiştir.⁶

9. **Beyrut'tan** üç şahıs (muhtemelen Beyrut Valisi Mehmet Ali Bey) “*Volkan* Cemiyeti müessislerinden olduğundan” Divan-ı Harp'e sevk edilmiştir.⁷

10. **Halep'ten** miralay Rıza Bey ile ulemadan beş kişi tutuklanarak Divan-ı Harp'e teslim edilmiş, Şeyh Hammade ve refikleri hakkında ise tutuklanak üzere aranma kararı çıkmıştır.¹

¹ İrtem, s.303. Bu zatın *Volkan* taraftarı İMC mensubu mu yoksa gayr-i resmi İMC mensubu mu olduğu hakkında net bilgi bulunmamaktadır.

² BOA, İ. ASK.. 1327C/120; Sıddık Yıldız, *Çıkışından Bastırılmasına Kadar 31 Mart İsyanı*, Gazi Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006, s.252.

³ BOA, DH.MKT. 2807/5; DH.ŞFR. 412/47.

⁴ BOA, İ..AS. 85/3; ZB. 495/86.

⁵ BOA, DH.MKT. 2841/44; 2849/50.

⁶ BOA, BEO 3597/269739; DH.MUİ. 8-5/18.

⁷ BOA, DH.MKT. 2832/58.

11. 31 Mart isyanı esnasında “*Volkan* ve *Mizan* gazetelerine yazı yolladıklarından” suçlu bulunan Talebe-i Ulûm’un reisi Mustafa Zeki Bodrum’a yedi sene küreğe, talebelerden Mehmet Sadık Mersin’e, Mehmet Şükrü ise Aydın’a sürgün olarak yollanmışlardır.²

12. ‘31 Mart olayını meşru gördüğüne dair Selimiye kışlası adına–*Volkan* dâhil- gazeteler ilan veren Selimiye kışlası Piyade kolağası Namık Hilmi ve Ferid Nuri Efendiler kalebentliğe mahkûm ve askerlikten ihraç edilmiştir.³

13. **Fercik** ahalisinden ve talebeden Osman bin Hamid, hanesinde *Volkan*, *Serbesti* çıktığı ve *Volkan* cemiyet-i irticaiyesi müteşebbisi olmasından müebbet kalebentlikle cezalandırılmıştır.

14. İzmit’in Sultan Orhan Medresesi’nde muallim Ankaralı Hacı Ahmed Efendi, *Volkan*’a muzır mektup yollamaktan nefyedilmiştir.

15. Tenekeci ve sobacı Ahmed Hamdi bin Hüseyin, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti’ne üye olup kahvehanelerde dolaşarak aza kaydettiğinden mübbet kalebenlikle cezalandırılmıştır.

16. Koca Mustafa Paşa civarında Canbaziye Mahallesi imamı Mehmet Tevfik Efendi, *Volkan* cemiyetinden olup teşekül tarzı konusunda telkinde bulunduğu on sene kalebenlikle cezalandırılmıştır.

17. (Aslen gayr-i resmi İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti’nden olan) Bahriye merkez sefinesinde Yüzbaşı İsmail Hakkı Efendi, *Volkan* Cemiyeti’nin tesirli reislerinden olduğu için tard ve yedi sene kalebenliğe mahkûm edilmiştir.

18. **Hicaz’da** Mehmet Sadık Efendi’nin tesiriyle olsa gerek teşkilatlandığından bahsedildiğine göre, muhtemelen sürgüne yollanan Valisi Ahmet Ratıp Paşa’da İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti ile irtibatlı olmalıdır.

İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti azaları veya azası oldukları iddia edilen şahıslar olaylardan epey sonra da kovuşturulmaya devam etmiştir.⁴ **Ankara, Şam, Hama**

¹ BOA, DH.ŞFR. 413/116; ZB. 333/86.

² BOA, ZB. 405/69, 70; İrtem, s.308.

³ BOA, ZB. 495/37.

⁴ İttihatçıların İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti’ni hedef tahtası yaptıkları, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti mensupları için başlattıkları kovuşturmalardan anlaşılır. Bununla ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde birçok belge bulunmaktadır. Bk. BOA, BEO, 3548/266039; DH. MKT. 1308/7; 2793/4; 2794/97; 2799/85; 2802/100; 2803/84; 2809/59; 2810/29, 30; 2811/100; 2812/50; DH. MUİ. 8-5/18; DH. ŞFR. 413/2, 415/14; MV. 126/53; ZB. 332/93.

gibi bazı yerlerde muhtemelen korkudan veya Cemiyetin isminin ayaklanmayla irtibatlandırılmasından İttihad-ı Muhammedî'den “izhar-ı havf ve nedamet” edip girdiklerine pişman olanlar da bulunmuştur. Bu pişman olanlardan bazılarının buldukları yerlerde eşraf, yani ilmi veya ticari olarak önde gelen muteber isimler olmalarından dolayı, itibarlarını düşünerek vazgeçtikleri veya buldukları yerlerin valileri bunları korumak maksadıyla vazgeçtiklerini beyan etmesi muhtemel gözükmektedir ki, Suriye Vilayetince merkezden gelen tutuklama emirlerinin uygulanmak istenmediği görülür.¹ Nitekim Şam'da bulunan İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin en itibarlı ve birinci İdare azası Süheyl Paşa'nın tutuklananlar ve işlem görenler arasında olmaması bu fikri desteklemektedir.

İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti kapatılsa da sonradan İttihad-ı Muhammedî ismi altında isyana gayret eden veya ettiği iddia edilen şahısların devlet yazışmalarında konu edildiği görülür:

1. **Muş'ta** Molla Fethullah Tekkesi'nde İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti adına kayıt yapılması ve Ermenilerin askerliğine şiddetle karşı çıkarak şeriat talebiyle isyan edeceği haberi Mayıs 1325'de (Mayıs 1909), Şeyh Fethullah Efendi ile Hacı Halidzade İbrahim Efendi vs. hakkında tahkikata ve kanunî işlem yapılmasına sebep olmuş, sonuçta İttihad-ı Muhammedî namı altında yapılan toplantılara nihayet verilmiştir.²

2. Jurnalcilikle meşhur olduğu söylenen **Samsun** Tahrirat Müdürü Ömer Beyin, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti İdare Meclisi azalarından Fatih dersiamlarından Abdullah Ziyaüddin Efendi ile haberleşmeleriyle **Divriği'de** kurulan İttihad-ı Muhammedî hakkında tahkikat yine Mayıs ayında (1325-1909) yazışmalar içinde geçmektedir.³

¹ Şam ve Hama'da İMC kurucuları olarak gösterilen kişilerin nüfuz sahibi olup tutuklanmaları halinde olaylar çıkacağından korkulduğu hakkında bk. BOA, DH.ŞFR. 413/2, 92. Yakalama emirlerinin Suriye Vilayetince uygulanmadığı hakkında bk. BOA, DH.MKT.2820/58. Suriye ve Ankara'da pişman olanlar hakkına bk. BOA, DH.MKT. 2849/57; 2814/35; BEO 3546/265948; 3597/269739.

² BOA, DH.ŞFR. 414/116; BEO 3548/266069. Muş Ermeni murahhas vekili tarafından patrikhaneye çekilen telgrafta Hristiyanlara taarruz edildiği yalan ve asılsız çıkmış, korkulacak bir durum olmadığı bildirilmiştir (BOA, DH.ŞFR. 413/29).

³ BOA, DH.ŞFR. 415/14; DH.MKT. 2841/29, 2845/67.

3. Eruhlu Şeyh Haşim'in aşiretleri dolaşarak bazı telkinlerde bulunması “İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti faaliyetlerinden” olduğu şüphesi ile tahkikat konusu olmuş, kötü hali görülmediği için tahkikata gerek olmadığına hükmedilmiştir.¹

4. 31 Mart sonrası iş cadı avına dönmüş olmalı ki Ermeni murahhası **Antep'te** şahsi teşebbüsleriyle olaylara karışan kişileri “İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti kurarak isyan etmek için 300 lira topladıkları”na dair şikâyet etmiş, fakat olay şahsi olduğu anlaşılmasıyla şahıslara verilen idam cezası temyize yollanmıştır.²

5. Mardin'de bazı mevkilere Meşrutiyet aleyhine yazılar asan Ensarizade Şeyh Eyüp Efendi'nin evladı hakkında gerekli işlem yapılmıştır.³

McCullagh, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nden 11'i Yıldız'dan 17'si gazeteci 543 kişinin Divan-ı Harp'e çıkarıldığını söylese de,⁴ bunun pek tutar bir yanı yoktur. Zira Abdülhamid ve İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ne tamamen düşman olan McCullagh, herhalde İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti ile alakalı sorguya çekilen saray erkânını da İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nden sayıyor.

Olayın çıkmasına müdahil oldukları neredeyse kesin olan gayr-i resmi İttihad-ı Muhammedî'den Emirizade Ömer Lütfi ve İsmail Hakkı'nın ömür boyu kalebentliğe mahkûmiyetine ve Ayasofya meydanında askeri ihtilale teşvik edici konuşmalar yapan Bayezid Dersiamı Karahisar-ı Şarki'li Hoca Rasim Efendi'nin müebbeten kürek cezası ile Bodrum'a sürgün edilmesine nazaran, daha masum duygularla olayı sahiplenen ve olayı çıkaran değil çıktıktan sonra alkışlayan Derviş Vahdetî ve *Volkan* yazarı Enderunlu Lütfi'nin idam edilmesi, “İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin önlerine büyük bir engel teşkil edeceğini anlayan İttihatçıların İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ni kasıtlı cezalandırmış olduğu” fikrine kuvvet veriyor. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti Merkezî Meclis-i İdare'sinin 25 asil 25 yedek azasından sadece Derviş Vahdetî'nin idam edilmesi, Sivas Nakibüleşrafi olan Abdullah Efendi'ye ihtimale binaen sürgün cezası verilmesi, zaten azalıktan ayrılmış olan Abdullah Ziyaeddin Efendi'ye ise dolaylı olarak bir hafıye ile irtibatlı olan birisiyle münasebeti sebebiyle sürgün cezası verilmiş olması İttihad-ı Muhammedî

¹ BOA, DH.MKT. 2793/4; 2800/8.

² BOA, DH.MKT. 1308/7.

³ BOA, DH.MKT. 2826/49.

⁴ McCullagh, s.68.

Cemiyeti'nin cemiyet olarak suçlanmaması gerektiğini açıkça gösterir. Derviş Vahdetî'nin rüfekaş diye tabir edilip İttihad-ı Muhammedî ile ne kadar irtibatlı oldukları şüpheli olan bir kısım insanların farklı cezalara çarptırılmasına¹ mukabil ekser İdarî ve genel azaların berat etmesi, olayın İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti ile temelde alakadar olmadığını açıkça gösterir. Buna rağmen 31 Mart sonrası *Volkan* kapatılacak, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti adına kayıt yapılmasının engellenmesi için vilayetlere uyarılar verilmeye devam edilmiştir.² İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti kapanmasına rağmen birkaç ay sonra Brüksel'deki Osmanlı elçisi, İzzet Bey isimli bir şahısın Fransızca İttihad-ı Muhammedî anlamına gelen *Ligue Mahométane* isimli reaksiyoner bir cemiyet kurduğunu haber vermiştir.³ Bu da İslam birliği fikriyle cemiyetleşmek isteyen birilerinin hâlâ var olduğunu göstermektedir.

¹ BOA, BEO 3898/269809.

² BOA, MV. 126/53.

³ Tunaya, *Türkiye 'de Siyasal Partiler*, C. 1, s.227.

4. 31 MART VAKASI

31 Mart olayı, çok şaibeli olduğundan olay öncesindeki sosyal ve siyasi durumun tarihi arka planını anlamak olayı anlamakta faydalı olacaktır. Zira 31 Mart olayı birkaç asır öncesinden başlayıp, Lale devriyle belirginleşmeye, Tanzimat'la birlikte artmaya, II. Abdülhamid ile de şiddetlenmeye başlayan bir muhalefetin semeresidir. İslami bir devlet olup şeraitle yönetilen Osmanlı Devleti'nde gelişen bu muhalefetin birçok sebebi olsa da, 31 Mart isyanının temel sebebi "kanuların İslam fıkhına uygun olup olmaması" meselesi olduğundan İslamî muhalefetin tarih içindeki seyrine bakmak gerekmiştir. Fakat tarihi seyrini daha iyi anlamak için İslami muhalefet, Osmanlı idarecilerine karşı gelişen bütün muhalefetle beraber değerlendirilmiştir.

4.1. 31 Mart'a Kadar Muhalefet

17. yy. sonlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleri karşısında aldığı yenilgiler; Osmanlı idarecilerinin Avrupa devletlerine bakış açısını değerlendirme ihtiyacını doğurmuştur. Başlangıçta Batılı Devletlerin üstünlüğü; objektif bir olgu olarak soğukkanlılıkla ve akılcı bir biçimde kabullenilmezken, sonrasında üstünlüğün kabulü ile birlikte başlayan hayranlık, gittikçe kötüleşen siyasi ve iktisadi durum karşısındaki acizlik ve çaresizlikle birleşip aşağılık duygusuna dönmüştür. Aşağılık duygusu; Batı Medeniyeti karşısında baraj vazifesi gören psikolojik setleri zamanla sarsmış ve çökertmiştir.¹

¹ Yılmaz Özakpınar, *Batılılaşma Meselesi ve Mümtaz Turhan*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1997, s.99-100. Bu bakış açısı hususen Avrupa görmüş Osmanlı idarecilerinde belirgin iken, ulema ve ulemaya saygısı ziyade olan halkın nazarında ise İslamdan uzaklaşmanın neticesi olduğu kanaatinin hakim olduğu görülür. Bu konu hakkında daha fazla bilgi için bk. Roderic Davison, "Osmanlı

19. yy. başlarında Osmanlı hükümetinin Avrupa devletleriyle olan münasebetinin artması ve karşılıklı daimi elçiliklerin oluşturulmasıyla; Osmanlı Avrupa'yı tanımaya, onların iç gelişmelerinden haberdar olmaya ve Doğu Batı arasındaki entegrasyonun ilk adımlarını atmaya başlamıştır. Osmanlı'daki azınlıklar ile Avrupalı dindaşlarının arasındaki kültürel ve ticari bağların kuvvetlenmesinin Osmanlı'nın iktisadî hayatında ve garplılaştırma yolunda mühim etkileri olmuştur.¹ Lale Devri ile değişim belirginleşmiş, bilim ve kültür paylaşımını hızlandıran matbaa ile birlikte şair, yazar, sanatçılara değer verilmesi, önemli kitap ve el yazmalarının toplatılması da garp kültürünün tanınmasında mühim etki yapmıştır.

Osmanlı Devleti 18. yy. başlarında devlet adamlarından istediği nizam-ı devlete dair mütalaalarla Avrupa devletleriyle mücadele de eskisi gibi başarılı olamaması, devlet teşkilatındaki bozulmaların sebepleri ele alınmıştır. Layihalardan bir kısmı ıslahattan maziye yani Osmanlı İmparatorluğu'nun en ihtişamlı, en parlak ve yüksek zamanına dönmeyi istemiştir. İkinci gurup ise ıslahatın ancak Avrupa ordularının tâbi oldukları harp fennine, usule ve kaidelerine göre yapılabileceğine kanaat getirmiştir.²

Osmanlı Devleti'nde belirgin değişimler III. Selim ile başlamışsa da Nizam-ı Cedid ordusuna karşı yeniçeriler merkezli muhalefete, garplılaştırma hareketi karşısındaki **ulema, öğrenciler** ve padişahın uygulamalarına karşı olan halkın da katılmasıyla gelişen Kabakçı Mustafa isyanı III. Selim devrini sona erdirmiştir. Üçüncü Selim'i ıslahat karşıtlarının katletmesi II. Mahmut'un ıslahatları daha sert tedbirlerle uygulamasına sebep olmuştur.³

Modernleşmesinde Batılı Eğitim", eds.: Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, çev.: Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012, 665-681, s. 665-681.

¹ Hususen Osmanlı'da açılan azınlık okullarında yetişen azınlıklarının daha kalifiye yetişmesi ve bunların Avrupalı dostlarıyla iş yaparak zenginleşmeleri bunlara karşı özenenlerin sayısının artmasını kaçınılmaz yapmış olmalıdır.

² Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, İstanbul: Meb. Yayınları, 1972, s.217. Layiha özetleri için bk. Ahmet Cevdet Paşa, C.1, s.367-370.

³ Sultan Abdülaziz'in ıslahatçılar tarafından tahtından edilmesi ve sonrasında ölümü de, II. Abdülhamid'in ıslahatçılara karşı sert tedbirler almasına yol açmıştır. II. Meşrutiyet sonrasında Abdülhamid her ne kadar İttihatçılara müsamahakar davransa da, Abdülhamid'e karşı güveni kırılmış olan İttihatçılar idareyi ellerine geçirdikleri 31 Mart sonrası Abdülhamid'e ve kendilerinin çizgisinde olmayanlara sert tedbirler almış ve aslında 31 Mart ile yeni bir kırılma noktası oluşmasına sebep olmuşlardır. Kısacası her sert değişim başka kırılma noktalarına ve tarafların itidalden ayrılmasına, keskinleşmesine sebep olmuştur.

II. Mahmud'un padişahlığı (1808-1839) Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına kadar (1826), menfaatini geleneksel düzenin korunmasında gören ve ekseriyetle asker ve **ilmiye sınıfı** tarafından temsil edilip Anadolu ve Rumeli'deki ayanlar tarafından desteklenen ıslahat karşıtı cephenin tahakkümü altında geçmiştir.¹ **II. Mahmud, ulemanın asker ile ittifakının engellenmesini hedefleyen tedbirleri almış ve önde gelen ulemayı ıslahatın gerekliliğine inandırmaya çalışmıştır.** II. Mahmut, Bektaşiliği kovuşturmuş, devlet memurlarına Avrupaî kıyafetini mecbur tutmuş, resimlerini devlet dairelerine, yurt dışındaki elçiliklere astırmış ve mehter müziği yerine opera çaldırması olduğundan kendisine “gâvur padişah” bile denilmiştir. II. Mahmut bu itirazlardan kurtulmak için, geniş taraftarı bulunan Nakşîliği yanına çekmiş, bütün vakıf zenginlikleri idaresinde toplayan Evkâf-ı Hümayun Nezâreti'ni kurup (1826) bunun gelirleriyle cami tamirleri yaptırarak kamuoyu desteği sağlanmaya çalışmıştır. Ayrıca kamuoyunu yanına çekmeyi önemseyip basından istifade eden ilk padişah olmuştur.² II. Mahmud'un en önemli devrimlerinden biri, o vakte kadar her türlü ıslahat ve yeniliğe karşı daima muhalefet eden yeniçerilerin lağvı, diğeri ise müteakip devirlerde faal bir rol oynayacak adamları yetiştirmek suretiyle ıslahatlar hususunda zemini hazırlamasıdır.³ Savaşlardaki yenilgiler ile devletin zafiyeti ortaya çıktıkça, Osmanlı idarecilerinde çare arayan ve değişik bir şeyler yapılması gerektiğine inananların sayısının artmasıyla da ıslahat yapma konusunda II. Mahmud'un eli kuvvetlenmiştir.⁴

19. yy.ın başlarında “Devlet-i Aliyye'nin yaşaması için Garb'ı taklitten başka çare olmadığını” inanmış; yenilik taraftarlarını yetiştirecek okulların açılması, Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi ve hoca getirilmesi gibi tedbirler almış olup ıslahatlarda öncülük eden Halil Paşa, sonradan ise Sadık Rıfat Paşa, Mustafa Reşit Paşa, Hususen Reşit Paşa garp devletlerinin desteğini temin etmek gayretine girmişlerdir.⁵ Bunun

¹ *DİA*, 27. Cilt, “Mahmud II” Fıkrası, s.353.

² II. Mahmut Dönemi yapılan ıslahat ve Batılılaşma çalışmaları hakkında geniş bilgi için bk. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013, s.169-212.

³ Enver Ziya Karal, “Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda Batı'nın Etkisi”, ed.: Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012., 111-132, s.238.

⁴ Sina Akşin, “1839'da Osmanlı Ülkesindeki İdeolojik Ortam ve Uluslar arası Durum”, ed.: Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012, 131-143, s. 140

⁵ Turhan, s.236. “Londra ve Paris'te Osmanlı Devleti'ndeki ıslahat hazırlıkları ve getireceği faydalar konusunda temaslarda bulunan Hariciye Nâzırı Mustafa Reşit Paşa derhal İstanbul'a döndü. Mısır meselesinde Avrupa'nın yardımının sağlanması için onları memnun edecek bir reform programının ilânına genç padişahı razı etti. Mustafa Reşid Paşa, bizzat hazırladığı Gülhane Hatt-ı

için ilan edilen Tanzimat Fermanı (3 Kasım 1839) ile yönetimde padişahın etkisi azalırken sadrazam ve kabinesi (Bâb-ı Âlî) ön plana çıkarak¹ ıslahata önderlikte mühim unsur haline gelmiştir. Bu ferman, yönetimin merkezileşmesi, Batılılaşması, hukuk ve eğitimin dünyevileşmesi gibi önemli bir dönüm noktasının başlangıcı olmuştur.

II. Mahmud ıslahatlarında en büyük engel olan yeniçeriliği kaldırmışsa da, ıslahata taraf olmayan birçok kesimi karşısında bulmuş ve bu kesimler de değişime bir engel teşkil etmeye devam etmiştir. Bu muhalefeti şöyle özetleyebiliriz:

- Islahat taraftarı olmayı siyasi manevra olarak kullananların ıslahat konusundaki samimiyetsizliği ve ıslahatı halka olmasa da en azından ıslahata meyilli olan bir orta tabakaya dahi kabul ettirmekte istekli olmamaları, ıslahatın tabandan destek bulmasını engellemesi²

- Devlet içinde başta yeniçeriler olmak üzere eski iktidarları zarar gören ulema sınıfı, askerler, söz, silah ve kuvvet sahibi ağalar, paşalar, ayanlar, yerel kabile ve aşiret reislerine bakan hassas iç dengelerin iktidara oynayanlar tarafından kullanılması

- Padişahların bütün bu dengeler içinde kendi iktidarını kuvvetlendirmek için açtığı cephenin de kendine muhalif bir kesim oluşturması

- Harplerin uzun sürmesiyle toprak sisteminin bozulması, ticaretin aksaması, zamanla değerli devlet arazilerinin ayan ve diğer mahalli idarecilere geçmesiyle devlette yaşanan mali sıkıntılar

- İdari ve askeri zayıflıkların neticesinde Avrupa'ya muhtaç olunmasının, galip millet psikolojisindeki Müslüman halk tarafından yadsınması

- II. Mahmut zamanında Şeyhülislamlığın Sadrazamlıkla eşdeğer kabul edilmesi; vilayetlerde ve kentlerde, hatta İstanbul'da vergi toplamak ve kolluk görevlerini yerine getirme işini üstlenen Şehreminilik kaldırılıp yerine "İhtisap Nazırlığı" kurulmasıyla mülki, beledi ve dini işleri hep birlikte sorumluluğunda bulunduran

Hümâyunu veya 'Tanzimat Fermanı' adı verilen reform programını, bütün cemaat liderlerinin ve yabancı devlet sefirlerinin huzurunda okudu."(DİA, 27. Cilt, "Mahmud II" Fıkrası, s.259). Islahat Fermanı'nın da, Ali Paşa beraberinde İngiliz ve Fransız elçileriyle hazırlanması, batının takdirini kazanmak maksatlı olduğunu gösterir (Mehmet Alaaddin Yalçınkaya ve İbrahim Yılmazçelik, "Yeniden Yapılanma", ed.: Tufan Gündüz, *Osmanlı Tarihi El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012, 461-530, s.499).

¹ Turgut, s.232.

² Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "Uyanış ve Toparlanma Çabaları", ed.: Tufan Gündüz, *Osmanlı Tarihi El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012, 355-460, s.421-422

kadının görev alanlarının daralması ve yalnız yargı alanıyla sınırlandırılması vb. icraatlar sonucu **ulema sınıfında yeniliklere karşı olumsuz bir bakış açısı oluşması**

- **Devletin ve devlet adamlarının Avrupa'ya temas ve etkileşiminden halk üzerinde de nüfuzu kuvvetli olan ulemanın İslamî hassasiyetler cihetiyle rahatsız olmasıdır.**

Tanzimat devrinde ekonomide büyük sarsıntı geçiren¹, siyasi yönden güç duruma ve Avrupalı devletlerin baskısı altına giren Osmanlı İmparatorluğu, 1856 Islahat Fermanı ile Tanzimat Fermanındaki maddeleri daha da genişleterek Avrupa müdahalesini engellemeye çalışmış², lakin bu ferman müdahalenin engellenmesinden ziyade artmasına sebep olmuştur.³ Çünkü Islahat Fermanı ile Avrupa devletleri Osmanlı'daki gayrimüslimlerin hamiliğini Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmiştir. Avrupa devletlerinin müdahalelerinin artmasını,⁴ Avrupa devletlerinin bir vasisi gibi davrandığını bahane eden muhalifler, Abdülmecid'i hal edip Abdülaziz'i tahta geçirmeye niyet ederek Kuleli Vakası⁵ olarak bilinen başarısız isyan teşebbüsünde bulunmuşlardır (14 Eylül 1859). Abdülmecid zamanında oluşan muhalefetin sebepleri genel olarak şöyledir:

- İdarecilerin gayrimüslimlere gösterdiği özen ve ilginin artmasından dolayı halkın rahatsızlığı⁶

- Avrupa'dan borç alınması sonucu Avrupa devletlerinin müdahalelerinin

¹ Reşit Paşa İngiltere'nin desteğini almak için yaptığı Balta Limanı anlaşması Osmanlı ticaretini felç etmiş, esnafını bitirmiş ve Osmanlı'yı madden Avrupa borcuna mahkûm etmiştir (Yalçınkaya ve Yılmazçelik, "Yeniden Yapılanma", *Osmanlı Tarihi El Kitabı*, s.493). Osmanlı Devleti 1854'te ilk kez faizle borç almış, bunu da piyasadaki kaymeyi toplamaya sarf edilince ekonomisi tamamen iflas etmiştir. (age., s.510) Arkasından diğer Avrupa ülkelerine de tanınan aynı imtiyazlar Osmanlı'nın siyasetine karşı itiraz edenlerin sayısını artırmış, devlet ricaline ve devlete saygı azalmıştır.

² Özakpınar, s.133.

³ Mısır'la olan sorun sırasında, Osmanlı donanmanın Mısır valisine teslim edilmesinden ve Osmanlı ordusunun Mısır kuvvetlerine Nizip'te mağlûbiyeti sonucu Osmanlı Devleti'nin ordusuz ve donanmasız kalmasından istifade etmek isteyen İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve Prusya, verdikleri ortak bir nota ile Mısır meselesinin kendilerine danışılmadan çözümlenmesini istemişlerdir. Bu notanın kabul edilmesiyle Osmanlı Devleti, Avrupa devletlerinin müdahalesine kapı aralamış bu kapı da bir daha kapanmamıştır.

⁴ *DİA*, 1. Cilt, "Abdülmecid" Fıkrası, s.261.

⁵ Kuleli Olayı ya da Kuleli Vakası olarak bilinen, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kurulan siyasi parti niteliğindeki Fedailer Cemiyeti tarafından Abdülmecid'i devirip Abdülaziz'i yerine tahta geçirmek için planlanan, 14 Eylül 1859 günü bir ihbar sonucu ortaya çıkartılan başarısız bir darbe girişimidir.

⁶ Bu rahatsızlık, Mısır kuvvetlerinin Anadolu'daki ilerleyişine Müslüman halkın gösterdiği sıcak yaklaşımla kendini belli etmiştir. Bu durum idarenin süratle iyileştirilmesi, halkın hoşnutsuzluğunun giderilmesinin çarelerine bakılması ve özellikle gayrimüslimlerin devlete ısındırılması üzerinde hassasiyetle durmak zorunluluğunu göstermiştir (*DİA*, 27. Cilt, "Mahmud II" Fıkrası, s.356).

artmasına oluşan tepki

- Avrupa'dan borç alınan paraların bir kısmıyla köşk ve saraylar yapılmasına oluşan muhalefet

- Avrupa'nın sahiplendiği gayrimüslimlerin Osmanlı toplumunda nüfuz sahibi olmaya başlamalarının **Müslüman halkı rahatsız etmesi**¹

- Müslüman halkın fakirleşmesi ve kültür seviyesinin düşmesinden duyulan rahatsızlık

- Osmanlı'da Müslüman idarecilerin ve düşünürlerin, yerli ve yabancı gayrimüslim azınlıklardan oluşan camia ile fikren ve yaşantı olarak yakınlaşması ve zenginleşen gayrimüslimler ile Avrupalıların refahına özenenlerin artışına paralel **kültürel özentinin de artmasına Müslüman halk ile ulemanın tepkisi**

- Fakirlik veya başka sebeplerden halkta oluşan **İslam'a zıt bazı yaşantıların faturasının ıslahatçılara kesilmesi**

- Eskiden askeri sınıf içinde önemli bir yere sahipken, özellikle eğitim ve hukuk alanlarındaki yenilikler ile Avrupa usullerine göre eğitim yapan okulların ve yargılama yapan organların oluşturulması sonucu **eski refah, nüfuz ve mevkilerini kaybetmeye başlayan ulemanın**² muhalefet etmesi

- Medreselerden mezun olanların yapabileceği işlerin azalması neticesinde **medreselerin önemini kaybetmesi** ve kabiliyetli gençlerin buralardan çekilmesine oluşan tepkidir.

Tanzimat sonrasında (1839-1876), devlet iradesinden ziyade azınlıkların zorlamaları ile eğitim dünyevileşmeye başlamış;³ Garplılaşmak yalnız kanunî

¹ Hasan Şen, "Bir Modernleşme İdeolojisi Olarak İslamcılık", *Sosyoloji Dergisi Ülgen Oskay'a Armağan Özel Sayısı (Hakemsiz)*, 2007, 235-266, s.252. 1910'larda Doğu Anadolu'daki aşiretlerin Bediüzzaman'a "gayrimüslimlerle nasıl eşit olacağız?" diye sormaları (Bediüzzaman, *Âsâr-ı Bediyye*, s.432), sorunun Osmanlı'nın son zamanına kadar devam ettiğini göstermektedir.

² Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.158. "Abdülmeccid döneminde şeyhülislâmlar Meclis-i Vükelâya katılmakla birlikte politik nüfuzları büsbütün azalmıştı... Tanzimat'tan önce mevcut olan şer'î mahkeme, cemaat ve konsolosluk mahkemelerinin yanı sıra bir de nizamiye mahkemeleri kuruldu. Bu mahkemelere Müslüman ve gayrimüslim üyelerin tayin edilmesi esası getirildi... Yeni kurulan Adliye teşkilâtı Adliye Nezâreti'ne bağlanırken, eski şer'î mahkemeler şeyhülislâmın faaliyet sahası içinde bırakıldı... Medreseler eski düzenleriyle şeyhülislâmın yönetimine terk edilirken yeni kurulan okullar Maarif Nezâreti'ne bağlandı." (DİA, 1. Cilt, "Abdülmeccid" Fıkrası, s.261).

³ Turhan, s.249. (Yalçınkaya ve Yılmazçelik, "Yeniden Yapılanma", *Osmanlı Tarihi El Kitabı*, s.506).

şekilcilikte kalmayarak fikre ve ruha nüfuz etmiş,¹ küçük de olsa aydın bir kamuoyu oluşmuştur.² Halk değişim sürecine dâhil edilmeye çalışılmış, “halkın hâkimiyeti, meşveret ve meclisten” bahsedilmeye başlanmıştır.³ Yeni Osmanlılar⁴ olarak bilinen ve cemiyet kurup gazete çıkaran değişim taraftarları, çalkalanan siyasi deveranlar sonrasında Osmanlı'nın hususen kültürlü kesimine nüfuz etmeye başlamışlardır. Ülkenin hayat şartlarındaki tutumlarına karşı bir bilinç oluşturan genç bürokratlardan oluşan, tarihe ve geleceğe özgürce bakmaya başlayan Osmanlı aydınları (Genç Osmanlılar)⁵ olan Namık Kemal, Ziya Paşa ve Şinasi gibi düşünürler **İslamî söylemlere göre fikirlerini temellendirmişler**;⁶ Osmanlı efkârını Avrupa'nın fikri ile izdivaç ettirme çabasında olmuşlardır. Bu düşünürler, hem Bâb-ı Âlî hem de Sultan Abdülaziz'in usullere karşı çıkmaları sonucu artan baskılar nedeniyle Avrupa'ya kaçmak durumunda kalmışlardır. Böylece Osmanlı'da beyin göçü başlamıştır. Avrupa'ya kaçan bu düşünürlerin geri gelmeleri için mücadele edilmişse de istenilen netice alınamamıştır. Gerek bu düşünürler, gerekse ıslahatçı paşaların bazıları şahsi menfaat ve çıkar için veya memleketi kurtarmak için bir kuvvete dayanmayı ihtiyaç olarak görerek Avrupalı güçlerle dirsek temasına girmişlerdir.⁷ Bu durum da ıslahat taraftarlarının Avrupalılar tarafından yönlendirildiğini düşünenlerin artmasına⁸ ve ıslahata soğuk bakmalarına sebep olmuştur.

Sultan Abdülaziz zamanında artık yenilikler idari kadrolar tarafından benimsenmeye ve toplumdaki destek bulmaya başlamıştır. Sultan Abdülaziz (1861-1876) zamanında, 1866'da Şeyhülislamla bağlı olarak medrese uleması ve tarikat

¹ Hilmi Ziya Ülken, “Tanzimattan Sonra Fikir Hareketleri”, *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s.758.

² Akşin, *Şeriatçi Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1994, s.13.

³ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2004, s.57.

⁴ 1867'de Yeni Osmanlılar adıyla bir cemiyet kurulmuş ve Londra'da da *Muhbir* isminde bir gazete çıkarmaya başlamışlardır.

⁵ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.307.

⁶ Bengül Salman Bolat, “Fransız İnkılabı'nın Modernleşme Sürecine Etkileri”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 6, S. 1, 2005, Ankara, 149-167, s.154.

⁷ Ziya Paşa “Tanzimatı tesis eden Reşit Paşanın rakipleri olan diğer paşaların saraya yakınlıklarına mukabil kendine dayanak arayan Reşit Paşa, ‘Avrupa'ya hoş görünme siyasetinin memleketimize girmesine sebep olmuş ve açılan müdahale kapıları bir daha kapanmamış’ olduğuna kanidir (İlhan Sungu, “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”, *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, 777-857, s.782). Böyle bir durumda Avrupalılar artık dıştan değil, hususen basının yaygınlaşması ile beraber içten müdahale fırsatını bulmuştur.

⁸ Günümüzde halk içinde hala “bir kısım önde gelen ricalin Amerika veya küresel güçler tarafından yönlendirildiği, gazetecileri ve mütefekkirlerin satın alındıkları” kanısının 150 yıldan beri yaygın olarak devam etmesi dikkate değerdir.

şeyhlerinden oluşan Meclis-i Meşayih kurulmuş, İstanbul ve taşradaki tekkeler belirli bir hiyerarşiye bağlanarak kontrol altına alınmıştır.¹

Fakat usul cihetiyle bazı eleştiriler başlamış ve muhalifler oluşmuştur. Şöyleki:

- Abdülaziz'in şahsına gelen en büyük itiraz ise borçlanmanın ziyade olmasından kaynaklanan maliye politikaları olmuştur.²

- Yapılan yeniliklerin birçoğunun Avrupa devletlerinin baskıları sonucu gerçekleştirilmesini bahane eden ve yetersiz bulan bazı Türk aydınları bir muhalefet cephesi oluşturmuştur.³

- Basına ilk sansür nizamnamesi sayılan Karamnâme-i Âlî neşredilmesi ile (5 Mart 1867) mücadele gizli ve daha çekici hale gelmiştir.

- Sultan Abdülmecid döneminde ipleri nispeten eline alan ve padişahın desteğine sahip olan ıslahatçılar, Sultan Abdülaziz'in işlerine daha fazla karışmasından rahatsız olmuşlardır.

- "Ahali ile baş olunamayacağına" ve "umumî efkârın top ve tüfekten daha kuvvetli olduğuna" ve ihtiyaç olan "iyi bir padişah değil", "değişen padişahların değişmez müesseselere tâbi olması gerektiği"ne inanmış Tanzimat ricali, müesseseleşmemekten yakınmışlardır.⁴

Sultan Abdülaziz'in hal edilmesi şaibeli ölümü ise toplumda ve sonraki devlet idaresinde ciddi bir kırılma noktası olmuştur. Sultan Abdülhamid, tahta geçtiği ilk yıllarda Meclis-i Mebusan'ı açmış Kanûn-ı Esâsî'yi ilan etmiştir. Mecliste Müslümanların haricindeki unsurların ziyade olmasından ve mecliste geçen şiddetli münakaşalardan çekinen Sultan Abdülhamid, o sırada cereyan etmekte olan Rus-Türk harbini bahane ederek bir sene sonra meclisi muvakkaten dağıtmıştır.⁵ Abdülaziz'e yapılanlardan ürken ve Avrupalıların Osmanlı paşalarını ele almaları ve yönlendirmelerinden⁶ iyice tedirgin olan Abdülhamid baskıları daha ziyade

¹ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.158. Devlet daha o zamanlarda İslami kesime mesafeli yaklaştığı görülür ki nüfuzlu bir Rufai şeyhi Kırım savaşı için cihat bayrağı açıp gönüllü toplamak istemesi Seraskerlikçe önlenmiştir (age., s.159).

² Nitekim bu durum hal fetvasına da yansımıştır.

³ *DİA*, "Abdülaziz" Fıkrası, 1. Cilt, s.182.

⁴ Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.54-55.

⁵ Akşin, *Şeriatçi Bir Ayaklanma*, s.14.

⁶ 1876 Anayasasını hazırlanırken Mithat Paşa'nın Osmanlı devlet adamlarından çok İngilizlerle istişare etmesi, hatta sonradan kaldırılan bir maddede 'Avrupa birliği içinde yer alan Türkiye'nin kendini Avrupa devletlerine benzemesi'ne dair olması (Sırma, s.12-13) ve yine Abdülhamid'le çok itimat ettiği Damat Mahmut Paşa'nın arasının bozulmasına sebep, İngiliz çıkarına Hicaz demir yolları

artırmasıyla muhalefet daha da artmış ve gittikçe organize olmaya başlamıştır. Bu arada garplılaşma hareketi artık devletin resmi meşgalesi olmaktan çıkıp cemiyet meselesi olmaya başlamıştır.

II. Abdülhamid zamanındaki ıslahatların önceki ıslahatlardan farkı, her şeyden tedirgin olan bir padişahın ıslahatı kendi kontrolü altında yapmak istemesidir. Avrupa'yla doğrudan doğruya kültür temasının arttığı bu devirde, padişahın aldığı önlemler bu temasa perde olamamaya başlamıştır. **Abdülhamid, ulemanın fetva ile hal yetkisi önceki iki padişahı tahtından ettiğiinden ve hilafet makamı olan Padişah makamını güçlendirmek için olsa gerek ilmiye sınıfını sistemin dışına itmiştir.**¹ Bu cihetle de İslam birliğini savunup halife sıfatını ön plana çıkaran Sultan Abdülhamid ilmiye sınıfının desteğinden ziyade muhalefetini görmüştür.² Padişahın baskılarından Avrupa'ya kaçan Jön Türkler, Abdülhamid'i Meşrutiyet'i ilana ettirmeye muvaffak olmuşlarsa de, Avrupaî yaşantı ve liberal düşünce sahibi olanlarının idareyi ele almalarından dolayı kendileri de ulema ile ulemanın mühim etkisi olan halkın muhalefetini kazanmışlardır.

Osmanlı Devleti idaresine karşı oluşan muhalefetin içinde İslamî muhalefetin tarihi seyirine genel olarak bakıldığında şöyle bir tablo ortaya çıkar. II. Mahmut öncesi nispeten bağımsız olan ulema, merkezleşme siyasetinden hissesini almış ve resmileşmiştir. Sokullu döneminde medreselerden fenni derslerin kaldırılmasıyla nispeten dünyadan kopan ilmiyeliler,³ Tanzimat sonrası onları devlet ve dünya ile bağlayıp iktidar içinde yer sahibi olmasını sağlayan beledi ve hukuki mevkilerden uzaklaştırılmalarıyla devlet ve iktidardan uzak düşmeye başlamışlardır. Şura-yı Devlet kurulduğunda da Şeyhülislam kaza-i yetkilerinin bir kısmını kaybetmiştir. Tanzimatla Adliye Nezareti kurulunca sadece şeri mahkemeler, sonrasında Maarif

ihalesine araya girmek isteyen Mahmut Paşa'yı Sultan Abdülhamid'in reddetme hadisesi olması dikkate şayandır.

¹ Osman Selim Kocahanoğlu, *Derviş Vahdeti ve Çavuşların İsyanı 3 Mart İsyanı ve İslamcılık*, İstanbul: Temel Yayınları, 2001, s.XXVII.

² Ulemanın muhalefeti gibi Şerif Hüseyin'in isyana meyilli olması ve I. Dünya Harbi'nde isyan etmesine sebep olarak Lord Kitçhener "*Türklerin Şeriflik makamının yetkilerini kırma*"sı olduğunu iddia eder Kral Abdullah Hatıralar, *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 6, 1970, s.46-49 Aktaran: Deniz Doğru, "I. Dünya Harbi Sırasında Şerif Hüseyin'in Faaliyetleri", *Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 112/5, 51-57, s.52.

³ Gerçi İlber Ortaylı, fen ilimleri veren medreselerin de bulunduğunu söyler (İlber Ortaylı, "İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı", Taha Akyol, *Kayıp Tarihimiz I-II*, İstanbul: Yakın Plan Yayınları, 2012, 115-134, s.122).

Nezaretinin kurulmasıyla da sadece medreseler şeyhülislama bağı kalmıştır.¹ III. Selim zamanının da tarikatların faaliyetlerinin kısıtlanmak istenmesi, II. Mahmut döneminde ise tekkelerin mali bağımsızlıklarını yitirmeleri ve bazı kısıtlamalara uğramalarıyla beraber Bektaşilik'in yasaklanması, Halidilik'in kovuşturulması, 1860'da Meclis-i Vela tarafından alınan kararla tekkelere gidenlerin kayda alınması gibi icraatlar halka hitap eden oysal cemiyetler olan tarikatlarda huzursuzluk sebebi olmuştur.²

Fenni ilimlerden kopan ulema taassup arttığı gibi, dini eğitimden de büyük ölçüde mahrum kalan mekteplilerde de liberal eğilimler ziyadeleşmiştir. Devlet ve iktidar konusunda tecrübeyi elinde tutan mekteplilerin görüşleri Tanzimat sonrası Padişah ve Bâb-ı Âlî ile uyuşmaması sebebiyle Avrupa'ya kaçan Genç Osmanlılar, sonrasında **ise Genç Türklerin bir kısmının liberal, dini fazla umursamaz tutumları ve dinden uzak yaşantı ve fikirleri ulema hazımsızlık yapmıştır.**³ İttihatçıların etkisiyle ulema içinde başlangıçta İslamî söylemi ağırlıklı olan mütefekkirlerden bir kısmı daha liberal söyleme dönmeye başlamıştır.⁴ II. Meşrutiyet sonrası gerek iktidar gerekse muhalefetin liberal eğilimli olması, ulemanın idari kabiliyetlerini yitirmiş olması ve siyasetle uğraşmak istememesi gibi sebeplerle İslamî kesim cemiyetler ile derdini anlatma yolunu tutmuştur. İslamî söylemle çıkan en etkin muhalefet İttihad-ı Muhammedî iken o da siyasete direk bir parti olarak girmemiş, kendi tabiiilerine de her türlü cemiyet ve fırkaya katılabilmek serbestiyyeti vermiştir. Dolayısıyla İslamî cephe parti olarak temsil edilememiştir. Zaten din üzerine müesses olan Osmanlı Devletinde hiçbir fırka din dışı bir program iddiasıyla çıkmadığından, din referansı kuvvetli olan halk da her fırkanın içerisinde farklı derecelerde yerini almıştır.⁵ Cemiyetler ile İslamî hassasiyetlere dikkat çeken ve **İslam fikhının kanunlara uygulanmasını isteyen İslam referanslı muhalefet (ulema, asker ve halk)**, İttihatçıların umursamaz hatta aşağılar tarzda tavırları karşısında sertleşerek, askerler aracılığıyla çıkan ayaklanmada kendilerini ifade

¹ Akman, s.27.

² Akman, s.33, 36-41.

³ İttihatçılarla beraber kendisinin İslamî ölçülerden uzak yaşantılarını açıkça yazan Rıza Nur'un Hatıratı bu konuyu gayet güzel izah etmektedir.

⁴ Mehmet Ali Aynî ve Şemsettin Günaltay için bk. Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 2*, s.67-132, 564-616.

⁵ McCullagh'a göre "İkinci Mehmet zamanından bu yana [1909'a], ödün vermeyecek biçimde liberal olan ordu ve tutucu olan halktır... Anadolu insanı tutucudur" (McCullagh, , s.48, 214).

etmek istemişlerdir ki 31 Mart'ta binlerce kişi Ayasofya meydanında toplanmıştır. Sosyal meseleler üzerine eğilen ve kısa zamanda İslamcılık taraftarı cemiyet ve tarikatların bir merkezi haline gelen İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti ise halk içinde kısa zamanda büyük yankı bulmuştur. Bu yankı ise 31 Mart hadisesinin içinde sönüp gitmiştir.

4.2. 31 Mart İsyanını Hazırlayan Sebepler

19. yy. başında Osmanlı'da, "çağa uygun ıslahatlar yapılması"ni isteyen padişah ve paşalar devlette söz sahibi idiler. Asrın ikinci yarısından sonra ise, düşünce, gazetecilik ve yayın alanında Namık Kemal, Ziya Paşa ve Şinasi gibi kendilerine "Jön", yahut "*Genç Osmanlılar*" denilen etkin kişiler yetişmiştir. Bu düşünürlerin de etkisiyle mevcut idareyi beğenmeyip, ıslahatlara yön vermek amacı güden Çırağan sarayı vakası ile İskalyeri-Aziz Bey komitesinin¹ faaliyetleri ve Ali Süavi isyanı gerçekleşmiştir. Bu teşebbüsler başarısız olsa da, sonrasında yapılan bir darbe ile Sultan Abdülaziz tahtan edilmiştir. Tahta geçen IV. Murat'ın hastalığı nedeniyle kısa süre sonra tahttan çekilmesi sonrası, meşruti idareye sıcak bakan Sultan Abdülhamid darbeyi yapanlarca padişah olması desteklenmiştir.² Bu durum ıslahat taraftarlarının Tanzimat ve Islahat Fermanları sonrası en büyük başarısı olmuştur.

II. Abdülhamid'in, 93 Harbi yenilgisinin Mebusan Meclisinde sert tartışmalara sebep olması ve gayrimüslim mebusların çok olmasının zararlı görülmesi gibi sebeplerle Meclisi fesh etmesiyle (14 Şubat 1878) kendisine muhalefeti başlamıştır.

¹ 1878 yılında Kleanti Skalyeri başkanlığında Nakşibend Kalfa, Aziz Bey, Ali Şefkari Bey ve Tabib Agah Bey gibi isimler tarafından İstanbul'da gizli olarak örgütlenmiş masonik bir teşkilattir. Ali Suavi Komitesinin bazı üyeleri de bu teşkilata üye olmuşlardır. Gizli çalışmalarını Aziz Bey'in evinde gerçekleştiren bu teşkilat Temmuz 1878 yılında bir istihbarat neticesinde evin basılmasıyla son bulmuştur. Daha önce Ali Suavi tarafından denen Sultan V. Murad'ın Çırağan Sarayından kaçırılmak istenmesini Aziz Bey komitesi ikinci kez organize etmiştir. Aziz Bey'in evinde kaçırma planları hazırlanırken üyelerden olan Hacı Hüsnü Bey'in ifşası üzerine basılan komite Skalyeri, Nakşibend Kalfa ve Ali Şefkati'nin önemli evrakları alarak yurt dışına kaçmasıyla başarısızlığa uğramıştır.

² Abdülhamid, "Meşruti idare şartıyla padişahlığa getirilmesinin" söz konusu olmadığı, "fikrini sormaları üzerine meşrutiyete taraftarlığını" belirttiğini söyler (*Abdülhamit'in Hatıra Defteri*, s.48).

Tıbbiye ve Harbiye başta olmak üzere yüksek mektep talebe ve mensupları başta olmak üzere oluşan bu muhalefet gizli cemiyetler kurmuştur. Genç Osmanlılar'ın devamı olarak görülen ve Jön Türkler denilen bu muhalefet, "ıslahat" istemekten ziyade yönetime katılmak ve fikiren destek vermek isteyen "hürriyet" taraftarlarından oluşmuştur. Giderek büyüyen muhalefet, 1907'de yapılan kongre ile *İttihat ve Terakki* çatısı altında birleşmiştir. Bu ittifak şu cemiyet ve neşriyatlarından oluşmuştur:

Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti (yayın organı: *Şura-yı Ümmet ve Meşveret*); Ermeni İhtilal Heyeti Müttefikası- Taşriaksütyon (yayın organı: *Duruşak*); Mısır Cemiyeti İsrailiyesi (yayın organı: *Lavara*); "Hilafet" heyeti tahririyesi (Türkçe ve Arapça Londra'da yayın organı bulunmaktadır); *Armenya* gazetesi heyeti idaresi (Marsilya merkezli); "Razmik" heyeti idaresi (ihtilalci, Balkan memleketleri merkezli); "Hayrenik" heyeti idaresi, (ihtilalci, Amerika merkezli); Ahd-i Osmani Cemiyeti (Mısır merkezli); Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet; Meşrutiyet Cemiyeti (yayın organı: *Terakki*).

Abdülhamid'e muhalefet edilen konular genel olarak şunlardır:¹

1. Kanûn-ı Esâsî'nin yürürlüğe girmemesi
2. Fakirliğe rağmen ağır vergiler alınması
3. 93 Harbi sonrasında gelen maddi darlık ve kıtlıklar sebebiyle memurların maaşlarını ancak 6 ayda bir alabilmeleri²
4. Sultan Abdülaziz'in hal edilmesinde rol oynayan Harbiyelilerin İstanbul dışında görevlendirilmesi
5. Donanmanın Haliç'ten çıkarılmaması sonucu devletin gücünü gösteremediği iddiası
6. Rüşvet ve yolsuzlukların artması³

¹ Genel olarak bk. Necmettin Sahir Silan, *II. Meşrutiyet ve Sonrası Hatıralarım*, (Yayına Hazırlayan: İsmail Dervişoğlu), İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2010, s.50-51.

² Babacan, *Mehmet Talat Paşa 1874-1921*, s.6; Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s.92. Süleyman Şefik Paşa hatıratında "950 kuruş maaşla dört çocuklu bir aileyi geçindiremeyeceğini, bir inkılap tasarlamıyorsa inkılapta hak kazanmak için inkılapçılarla beraber çalışmak gerektiğini" düşünerek Avrupaya firar etmeye karar verdiğini yazar (Süleyman Şefik Paşa, *Hatıratım*, s.58).

³ Yunan Harbinde başarısından dolayı ödül için Yıldız Sarayına giden Niyazi Bey, kendisine 250 frank verildiği halde Kazım Paşa'nın 13 yaşındaki oğluna cepheadaki başarısından 25 bin frank verilmesine ve İstanbul'da 25-30 yaşlarında amiral ve general olmuş şahıslara içerleyerek Jöntürlere katılmıştır (McCullagh, s.155). Osmanlı'nın 1. Dünya Harbi sonrasında Harbiye Nazırlığını yapan Süleyman Şefik Paşa Hatıratım isimli anılarında, Gazi Ahmet Muhtar Paşanın Yemen kabilelerinden haksız olarak aldığı 40 bin altından ve Mısır Komiseri unvanıyla devletten masraf adı altında aldığı

7. İstanbul'a ancak torpille gelebilmelerine rağmen, gelenlerin maaş zammına boğulmaları

8. Sultan Abdülhamid'i bilgisi ve idaresiz olarak görülmesinden Yunan harbi kazanıldığı halde Girit'in özerklik olarak nispeten elden çıkması ve bunun gibi memleketin de elden çıkacağı korkusu¹

9. Avrupa devletlerinin her istediğinin yapılması

10. Askere talim yaptırılmadığı ve göstermelik olması hariç yeterli silah sağlanmadığı için çok memleketler elden çıktığı halde umursanmadığı²

11. Abdülhamid'in bu vb. sebeplerle devlet izzetini yeterince koruyamadığı

Abdülhamid'e karşı muhalefet, İttihat ve Terakki Cemiyeti adıyla birlik olmasıyla sesini daha fazla duyurmaya başlamış, İngiliz Kralı ve Rus Çarı'nın Reval'de Osmanlı Devleti'ni bölmek için bulunduğu söylentisi gibi heyecan verici hadiselerle harekete geçen Cemiyet, Rumeli de yer yer çıkan isyanlara ek olarak Arnavutluk'ta çıkan gösteriler de bu isyana hamlettirilerek³ Sultan Abdülhamid'e Kanûn-u Esasi'yi tekrar ilan ettirmiştir (23 Temmuz 1908).

Meşrutiyet sonrası kurulacak hükümette Abdülhamid'in Harbiye ve Bahriye nazırlarını tayin yetkisini üzerine alması ile İttihatçıların Padişahla ilk çatışması başlamıştır. Neticesinde Sait Paşa Sadrazamlıktan istifa ederek yerine Kamil Paşa Sadrazam olmuş, İttihatçılar da istediği Trablus Valisi Recep Paşa'nın Harbiye Nazırı atanmasını sağlayarak çok önemli ve ilk başarılarını kazanmışlardır.

Hürriyetin ilanı Temmuz- Eylül arası pozitif bir hava ile Osmanlı toplumunda Müslim gayrimüslim, Türk olan olmayan her kesimde bir kardeşlik havası oluşmuş,

fazla paralardan (Süleyman Şefik Paşa, *Hatıratım*, s.26-27), Yunan Harbi'nde Kamil Paşanın himayesindeki askeri kontratçı İsmail'in et diye canlı koyun yollayıp paranın yarısını çalmasından ve askerlerce biçilen ekinler satın alınıyor gibi göstermesinden (age., s.34, 210), Neşat Paşanın Yunanistan'dan yağmalanan ipekleri kendi hesabına satması ve ortaya çıkınca da terfi etmesinden (age., s.36); Neşat Paşa emrinde çalışmış Hasan Paşanın da askerlerin hakkından çaldığı koyunlarla fırka komutanlarına ziyafet çekmesinden (s.208); Mahmut Şevket Beyin de (31 Mart'ın Paşası ve sonradan Sadrazam) işe karıştığı 250 bin liralık rüşvet ile mavzer fişeklerinde suistimal yapılmasından (age., s.124-125); Zaptiye Hasan Tahsin Paşanın Selanik'i, emrinde 36 bin asker varken savaşmadan para karşılığı Yunanlılara satmasından bahseder. Derviş Vahdeti de Ziya (Gökalp) Bey ile Hamidiye Alayları Paşası İbrahim'in hırsızlık, yolsuzluk ve istibdadına karşı Diyarbakır'da telgrafhaneyi işgal etmişlerdir (*Volkan*, 18 Şubat 1909, S. 49, s.1). Bütün bunlar Osmanlı Devleti'nin son zamanında devletteki rüşvet ve iltimasın vahim durumunu göstermektedir.

¹ Karabekir, s.106.

² *Tanin*, 22 Mart 1909, S. 231, s.2.

³ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1999, s.27

Makedonya’da çetecilik faaliyetleri azalmış, büyük devletler buraya yolladıkları jandarma subaylarını çekmeye başlamış, kapitülasyonların kaldırılması dahi söz konusu olmuştur. Fakat umumi af ile bütün mahbusların salınması sonucu asayişin bozulması, Ekim ayı başlarında Bulgaristan’ın bağımsızlığını ilan etmesi (5 Ekim 1908), Avusturya- Macaristan’ın Berlin kongresinde idaresini üstlendiği Bosna-Hersek’i ilhak ettiğini açıklaması (6 Ekim 1908), aynı gün Girit’in Yunanistan’a bağlandığını ilan etmesiyle pozitif hava birden bozulmuştur.¹ Bu duruma tepki hürriyet taraftarlarının coşkunluğunu henüz tazeyken, Ekim ayında, “şariat isteyip halifenin yeniden başa geçmesi, meyhanelerin kapatılması, fotoğrafın yasaklanması ve kadınların sokaklara çıkmasının engellenmesi” isteğiyle Kör Ali ve Karagöz isyanları çıkmıştır. Yine Ekim ayında Cidde’ye yollanmak istenen Hassa ordusunun 2. Fırkasının 7. Ve 8. Alaylarından 86 asker gitmeyi reddederek tepki göstermiştir. Bunun sonucu İttihat ve Terakki Cemiyeti de 22 Ekim’de *Şura-yı Ümmet* gazetesinde yayınladığı bildiride “orduya bağlı olduklarını ve herhangi bir irtica hareketi durumunda bastırılacağı” ile tehdit etmiştir. I. Ordu Kumandanı Mahmut Muhtar Paşa da, Makedonya’dan İttihatçılara sadık birlikler getirerek isyan bastırabilmiştir. Bu hadise Cemiyetin, ordu sayısı oldukça yüksek olan (40 bin) Pay-ı Tahtta çok az sayıda askere söz dinletebildiğini göstermiştir.² Kamil Paşa da İttihatçılar gibi irtica olarak gördüğü bu gibi olaylara liderlik edebilecek kişileri etkisizleştirmek için önlem almıştır. Bu olayların hürriyet taraftarlarının coşkunluğunun hemen sonrasında vuku bulmaları, İttihatçıları eleştirecek kadar malzeme bulmanın zor olmadığını ve 31 Mart hadisesi için daha o zamanda korkulacak kadar bir temel bulunduğunu gösterir.

¹ Üç hadisenin de iki gün içerisinde cereyan etmesi planlı bir yıpratma hareketi olduğu şüphesini kuvvetlendirmektedir.

² Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, s.45. *Times* gazetesinde çıkan bir habere göre İttihatçılar orta sınıf burjuvazidendi ve bunlara yüksek makamlardaki idarecilerin çoğu karşı, alt tabaka ise kayıtsızdı (Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, s.35). Cemiyetin hükümeti kurabilecek tam anlamıyla kendilerinden olan bir Paşa bulamamaları ve 31 Mart hadisesinde Makedonya’dan getirdikleri güvenilir askerlerinin de Cemiyete karşı isyana katılması *Times* gazetesini doğrulamaktadır. 1909 Mart’ında İttihatçı İstanbul mebusu ölünce yerine yapılan seçimi yine İttihatçıların kazanması her ne kadar İT’ye desteğin büyük olduğunu gösterse de, gerçekte İttihatçılara destek oranı seçimlerde İT’ye muhalif Ahrarcılara yapılan baskılar ve hile iddiaları yanında, kaç seçmenin oy kullanıp- kullanmadığı gibi etkenler değerlendirilirse ancak ortaya konulabilir. İttihatçılar Meşrutiyet ilanı öncesi İstanbul’da yeterince organize olamamışlarsa da, basın yoluyla tanınma avantajına sahiptiler. Cemiyetin diğer vilayetlerinde ne kadar destek bulabildikleri de bahsettiğimiz şartlar dahilinde ancak belirlenebilecek bir araştırma konusudur.

Seçimlerde İT'ye tek rakip parti olarak çıkan adem-i merkeziyetçi Ahrar Fırkasıdır. Meşrutiyet ilanından sonra İT'nin Ahrar ile anlaşma çabaları netice vermemiş, *Serbesti* gazetesi başmuharriri Hasan Fehmi'nin öldürülmesiyle de araları iyice açılmıştır.¹ İki cemiyetin birleşmesi için yapılan toplantılar netice vermemiş ve muhalefetin siyasi kanadını oluşturan Ahrar, *Serbesti* ve kısmen *İkdam* gazetesi aracılığıyla sert bir muhalefet başlatmıştır.

İT seçimlerde organize olarak bu konuda tekerciliği omzuna almış, bu tekerciliğe uymayanları da Türklüğe ihanet yaftasıyla yaftalamıştır.² Seçimlerde İT, olabildiğine Müslüman olanları gayrimüslimlere, Türk olanları da Türk olmayanlara tercih etmiştir. İT, Prens Sabahattin'in kurdurduğu Ahrar Fırkası'na zorluk çıkarmış, büro açmalarına engel olmuştur.³ Ayrıca gayrimüslim azınlıklarla da anlaşmış ve seçimlerde kendi istedikleri adayları seçtirmişler. Seçimlerin ardından Meclis-i Umumi 17 Aralık 1908'de açılmıştır. Tehdit⁴ ve pazarlıklar sonucu seçtiği mebusların birçoğunun kendi zihniyetlerine yabancı olması ve hükümeti ihtiyar paşaların yüklenmesi sebebiyle, İT'nin idareye dolaylı olarak müdahil olması ve her istediğini yaptırabilmesi, ilerleyen zamanlarda İttihatçıları farklı metotlarla iş yürütme yoluna itmiştir. İT'nin bu hırslı tutumu daha işin başında muhalefeti artırmıştır.

İlk seçimlerin sonuçları İT'nin başarısını gösterdiğinde, Kamil Paşa İT lehine taviz vererek kabinede değişiklik yapmıştır İngiliz yanlısı Kamil Paşa'nın Avusturya'nın Bosna'ya ilhakı mevzusundaki görüşmeleri Cemiyeti kendisine

¹ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. 1, s.178-179.

² Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma*, s.22-23. Hüseyin Cahit göre, Sabahattin Bey'in fırkası Fırka-i Ahrar demek Patrikhane nazarında adem-i merkeziyet demektir. Adem-i Merkeziyet ise Midilli'nin, Sakız'ın vesair adaların hep birer Girit olması, hep Yunan aguşuna atılması için hazırlık demektir. (Hüseyin Cahit, *Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Hakkında*, *Tanin*, 15 Mart 1909, S. 223). Nitekim seçildikten sonra Ahrar Fırkası'na geçen İsmail Kemal Bey'in Arnavutluğun bağımsızlığını arzu eden bir Arnavut (*İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, s.211), Zöhrap Efendi'nin Hıncak'a dahil bir Ermeni, Ahrar savunucularından Yorgi Boşo'nun ise bir Yunanistan taraftarı olması Hüseyin Cahit'in bu sözleri söylemesine bir temel olsa gerektir. Kamil Paşa'ya güven oylamasında destek veren mebusların özellikle Arap, Arnavut, Rum ve Ermeni'lerden olması da dikkat çekicidir (Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. 1, s.177-178).

³ Mizancı, s.70-75; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım 1 Rıza Nur Kendini Anlatıyor*, (Yayına Hazırlayan: Abdurrahman Dilipak), İstanbul: İşaret Yayınları, 1992, s.269; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. 1, s.182.

⁴ İT'nin daha başa gelmeden yaptığı suikastlar kendisinden korkulan bir durum oluşturmuş, hatta Kanûn-ı Esâsî ilanı esnasında ve sonrasında, kendisi hürriyet taraftarı ve liberal oldukları halde Sait ve Kamil Paşalar İngiliz desteğini aramak durumunda kalmıştır (Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s.101). Seçimlerde de muhaliflerin, hususen Ahrarcıların sindirilmesi için İT baskı yapmış ve bu baskı da neticesini vermiştir.

muhtaç hissettirmek amacıyla uzatması hükümetine karşı gensoruya sebep olmuşsa da Paşa Meclis'ten güvenoyu almış, alınca da İT'ye karşı elini daha kuvvetli hissetmiştir. Kamil Paşa'nın İT'nin istediği memur ve nazırları atamak konusunda isteksiz davranması, kimseye sormadan Harbiye ve Bahriye Nazırlarını değiştirmeye çalışması ve İT'nin İstanbul'da dayanağı olan avcı taburlarını geri yollamaya çalışması neticesinde iktidarı dolaylı olarak yönlendiren İT, Kamil Paşa hükümetini güvensizlik oyu ile düşürmüştür (13 Şubat 1909).¹ Bu durum mecliste artık İT'ye karşı sesini çıkarabilenlerin bulunduğunu göstermekle beraber, İT'nin Anayasa çerçevesinde engellenmesinin mümkün olmadığı da göstermiştir.

Kamil Paşa yerine kurulan Hilmi Paşa Hükümeti dış siyasetin değişmediğini deklare etmişse de, Kamil Paşa'nın hükümetten düşürülmesine razı olmayan İngiltere ile İT çatışması başlamıştır.² Daha sonra ise ıslahatlar için aranan borcu İngiltere ve Fransa'nın vermemeleri nedeniyle İT içindeki İngiliz taraftarları da Alman taraftarı olmaya başlamıştır.³ Ekseriyetle İngiliz taraftarı olan muhalefet, bu hengâmede ulema ve ilmiye öğrencilerini ayaklandırmıştır. Medreseliler, kendilerine askerlik yükümlülüğü getirmelerinden ve laiklik ve masonluk eğilimleri dolayısıyla güvensizlik duyduğu İT'ye muhalif olarak teşkilatlanmışlardır.⁴ Gazeteler, İngiliz basınının Kamil Paşa'nın düşürülmesine verdikleri sert tepkiden de cesaret almış olmalı ki, hükümet değişikliği sonrası iki ay İT'ye savaş açmışlardır. Mebuslardan bazıları da İT'den kurtulmak için İngiliz büyükelçisinden yardım istemişlerdir.⁵ Cemiyet durumu tehlikeli görmüş olacak ki Manastır kolu Padişah'a komplo kurulduğu yolundaki haberleri de yalanlayan bir telgrafla Padişah'a bağlılığını

¹ *İkdam*, 3 Nisan 1909, 5336; *Tanin ve Serbesti*, 4 Nisan 1909, S. 243. Kamil Paşa'nın düşürülmesinde İT'nin donanmadan meclise yollanan dilekçe ile Sadrazamdan Anayasanın tehlikede olup olmadığını soran notası (Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, s.55), İT'nin meclise verdiği gözdağı etkili olmuştur (Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma*, s.285). Yine Abdülhamit'in Hatıra Defteri'nde (s.102) bu konu "Başta Enver Bey olduğu halde bir sürü subay ve er, resmi ve sivil elbise ile Millet Meclisinin içini tutmuşlar ve bir Zırhlı'yı Millet Meclisinin hizasına getirmişlerdir" diye bahsedilmektedir (*Abdülhamit'in Hatıra Defteri*, s.102). İsmail Kemal Bey de İttihatçıların tehdit ve meclise baskı kurlmalarından teferruatlıca bahsetmektedir (*İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, s.232). Süleyman Kani ise Kamil Paşa o gün meclise gelse İttihatçı feailerce öldürüleceğini iddia eder (İrtem, s.91).

² Derviş Vahdetî, Sabahattin, Mevlanzâde Rifat, *Mizancı Murat*, Ahmet Bedevi (Kuran) gibi önemli isimlerin de açıkça İngiliz taraftarı olması dikkate alınmalıdır (Bk. Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma*, s.27).

³ İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İstanbul: Alkım Yayınevi, 2006, s.171.

⁴ Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma*, s.32. Abdülhamid, İT'nin tespit edebildiği bütün üyelerinin İngiliz Mason Locasına bağlı olduğunu ve maddi destek aldıklarını tespit ettiğini iddia etmektedir (*Abdülhamit'in Hatıra Defteri*, s 47).

⁵ Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, s.57.

bildirmiş, liberal muhalefete yurtseverlik adına saldırmaktan vazgeçip uzlaşma önermiştir. Muhalefet de bunun için Cemiyete “gizli bir örgüt olmaktan çıkma ve hükümet ve ordu işlerine müdahaleden vazgeçme” şartını koşmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti, isyandan bir gün önce (12 Nisan 1909) Cemiyetin gizli bir topluluk olmaktan çıkıp alelde bir siyasi parti olduğunu ilan etmişse de iş isten geçmiştir.

İT'nin perde arkasından cesur ve hırslı bir şekilde idare etme arzusuna tepki olarak büyüyen muhalefet, İT'ye muhalif Ahmet Samim ardından *Serbesti* gazetesinin başmuharriri Hasan Fehmi'nin ortalık yerde vurulması ile iyice şiddetlenmiştir. *İkdam*'ın sahibi Ali Kemal ve *Volkan* sahibi Derviş gibi diğer gibi İT'ye muhalif diğer bazı gazetelerin de tehdit edilme haberlerinin gazetelerde yayınlanması muhalefeti kızıştırmıştır. 7 Nisan'da 30-40 bin kişi ile kılınan Hasan Fehmi'nin cenaze namazı ise muhalefetin gövde gösterisine dönüşmüştür. Bu hadiseye tepki ve ek olarak basın yasaklarına karşı 15 Nisan 1909 tarihli matbuat hürriyeti mitingi yapma kararı alınmıştır.¹ Kazım Karabekir, *Mizan* gazetesinin 27 Mart nüshasında “**Artık kâfidir! Fazlasına milletin tahammülü kalmadı. Hükümet ya vazifasını bihakkin ifa etmeye müsaraaat [teşebbüs ve acele] etmeli veyahut işi erbabına tevdi için bir dakika evvel davranmalıdır**” diye yazdığından bahis ile “**Daha ağır yazılar da Serbesti'de Molanzade, İkdam'da Ali Kemâl ve Volkan'da Derviş Vahdetî yazıyordu.**” diyerek, suçlu olarak gördüğü bu gazetelerin organize ettiği mitingin kanlı bir facia halini alacağını söylemiştir.² Matbuat kanununa karşı yapılacak miting, 12 Nisan'ı 13 Nisan'a bağlayan gece 31 Mart isyanı çıkmasıyla akim kalmıştır. Muhalefet, Hasan Fehmi'nin cenaze töreninde başta ilmiye talebeleri, birçok Darülfünûnlu ve ulema olmak üzere kamuoyunda çok sayıda destekçi olduğunu görmenin cesaretiyle de Rumî 31 Mart'a (Miladî 13 Nisan) geldiğinde Birinci Ordu'nun birlikleri subaylarına karşı gelerek ayaklanmıştır.

1 McCullagh der ki: “Basın için önerilen kısıtlamalara karşı çıkanlar, liberaller değildi. Eski rejim gazeteleri Kâmil Paşa'nın olduğu ve gerçekte ise Kâmil'in baş belası oğlu Said'in yönettiği söylenen Yeni Gazete, Yıldız ile mektuplaşması ortaya çıkınca ansızın hava değişikliği gereği duyan bir kişinin yayınladığı İkdam; Cemiyeti Muhammediye'nin organı Volkan; fesatçı Mizan ve Serbesti gazeteleri idi.” (McCullagh, s.70).

² Karabekir, s.428.

4.3. 31 Mart İsyanı Öncesi İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ne Muhalefet

İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin mason ve dinsiz oldukları şayiası ve dini yaşamadaki gevşeklikleri İslamî kesimde negatif bir etki bırakmıştır. En büyük muhalefet olan Osmanlı Ahrar Fırkası da, Batıcı reform yanlısı olması sebebiyle İslamcılar tarafında eleştiriliyordu. Bundan dolayı İslamî muhalefet kendini ifade etmek için ayrıca organize olmak durumunda kalmıştır. Bu muhalefeti de, tarikat mensuplarından memurlara, askerlerden paşalara, Belediye başkanlarından müderrislere toplumda etkin birçok kesimi temsil edenlerce kurulan İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti deruhte etmiştir.¹ İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti ilk önce siyasi olarak ortaya çıkma durumu olmuşsa da, kurucu üyelere Süheyl Paşa ile Mehmet Sadık Efendi'nin yönlendirmesi ile “Cemiyetin isminin umum Müslümanlara aid” olması sebep gösterilerek vazgeçilmiştir. “Kur'an'a ve İslam birliği ülküsü”ne dayandığı ifade edilen İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti, programını ilk 17 Şubat 1909'da (4 Şubat 1324) ilan etmiştir. Derviş'in ilk İttihad-ı Muhammedî fikrini ortaya atanlardan ayrılıp güvendiği başka şahıslarla tekrar İttihad-ı Muhammedî Cemiyetini organize ettiğinden, eski programının hemen hemen aynı olan ikinci nizamnameyi 16 Mart 1909'da (3 Mart 1325) *Volkan* gazetesinde ilan etmiştir. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti, 3 Nisan 1909 (12 Rebiülevvel 1327, 21 Mart 1325) günü Ayasofya'da büyük bir kalabalıkla açılış yapmış, çıkan kanunların İslam fihhına münasip olması için fikir belirten bir sivil toplum kuruluşu olarak yerini almıştır. Başından beri şeriatçı bir söylemle çıkan *Volkan* gazetesini İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti kendine sözcü edinmiş, İT'ye karşı önemli bir güç merkezi olarak ortaya çıkmıştır. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti kısa zamanda Osmanlı coğrafyasının birçok yerinde binleri bulan üye sayısına ulaşmıştır.²

¹ Medrese hocalarının başını çektiği Cemiyet-i İlmiye yeni oluşan bu İslamî cemiyete mesafeli durmuştur ki açıkça destek vermediği gibi isyan sonrası da bu Cemiyeti eleştirmiştir.

² Mesela Sapanca'da 10.000 kişi İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ne katılmıştır (*Volkan*, 31 Mart 1909, S. 90, s.2).

İstanbul'da Kapalıçarşı ve Fatih'te, Bursa'da ise Pazarköy, Gül ve Çakırlı karyelerinde “şeriat ister misiniz?” diye imza toplanması,¹ muhtemelen İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ni ilk kurma fikrini Derviş'e açan, fakat “irticacı” oldukları şüphesiyle Derviş'in kendilerinden ayrıldığı şahıslar veya İslam fihkına zıt kanunlar çıkmasına tepkili bir kısım ulemaca yapılmıştır. Kapalıçarşı'da Kazanlı Hacı Ahmed Efendi tarafından ahaliye imzalatırılıp Mahir Said'in “31 Mart” eserinden Süleyman Kani tarafından mealen yayınlanan arzuhali durumu özetlemesi açısından dikkat çekicidir. Arzuhal şöyledir:

Geçmiş istibdad devrinin tahrip kuvvetlerinden en ziyade mutazzır olan [zarar gören] hususlardan biri de selâmet ve saadetimizi mütekeffil olan dinimiz, şeriatımızdı. Şeriat icra olunmadıktan maada [başka] din kitapları da mahvediliyordu, ulema nefyolunuyordu. Endülüs vakalarını gölgede bırakacak surette, haricden ziyade dâhilde, dinî darbelere, tahriplere maruz bırakmış, esef olunacak bu hal ise zerre kadar iman nuru taşıyan her mü'minin tahammül edemeyeceği dereceyi bulmuştu. Bu esnada Allah'ın lûtfu olarak vukua gelen mesud inkılâp üzerine herkesçe bir ümid şulesi parlamıştı. Ancak bazı kısa görenlerin dine karşı mübalâtsizliği, bazı cahillerin de hürriyeti yanlış anlamaları her tarafta şirketler, katiller, gasblar, alenî işretler [içki içmek], hâsılı ne kadar fenalıklar ve kabih [kötü, fena] işler varsa hepsi yapılmışa başlandı. Bunun tabii neticesi olarak da musibetler üzerimize çöktü.

Her tarafta emniyet ve asayiş muhtel olmuş [bozulmuş] bulunduğundan büyük bir felâketin vukuu ihtimali düşünülerek Arabistan'ın, Anadolu'nun, Rumeli'nin her cihetinden şeriat ahkâmının [hükümlerinin] tatbiki isteniliyor.

Hattâ gayrimüslim vatandaşlarımız da bunu kemali hahişle arzu ediyorlar(!). Böyle iken Allah'ın koyduğu kanun, hâşâ sümme hâşâ, kâfi değilmiş gibi tereddüd eseri gösterilmesi canileri âdeta şımartmış, bu yüzden her taraf büyük bir tehlike içinde kalmıştır.

Bu sebeple biz Osmanlılar vaz [konulacak] ve tertip edilecek kanunların şeriat ahkâmına tatbik edilmesini otuz milyon Osmanlı'nın hayatı kendi ellerinde bulunan siz, muhterem Osmanlı mebuslarından, sizin adaletinizden, himmetinizden talep ve istirham ediyoruz.

Yaşasın şeriat! Yaşasın Kanûn-ı Esâsî! Yaşasın Millet Meclisi, yaşasın milletvekilleri!

5 Safer 1326 - 13 Şubat 1324²

Ayrıca Kütahya, Kosova, İşkodra, Bursa Yenipazar, Cisir-i Mustafa gibi yerlerden “şeriata uygun kanunlar çıkması” için Meclis'e dilekçeler yollanmış, İttihad-ı

¹ BOA, DH. MKT. 1308/7; İrtem, s.114. Süleyman Kani, Kazanlı Hacı Ahmed Efendi tarafından “Şeriat istermisiniz?” sualine toplanan imzaların “boyları ancak metrelerle ölçülebilenleri görülmüyordu” diye tarif eder (a.g.y.).

² İrtem, s.114.

Muhammedî Cemiyeti'nin hedefleriyle uyduğu için bunların bazıları *Volkan*'da neşredilmiştir.¹ Meşrutiyete değil İslam hukukunun uygulanmamasına karşı çıktığı anlaşılan bu ve bu gibi talepler İT tarafından, İslam referanslı olan toplum ve cemiyetlerin, hususen İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin şariat için ayaklanma hazırlığı olarak algılanmış ve ayaklanma sonrası da meşrutiyet aleyhtarlığı gibi değerlendirilerek buna göre muamele edilmiştir.

Kamil Paşa'yı her zaman müdafaa eden ve "İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti organizatörü" diyebileceğimiz Derviş Vahdetî, *Volkan* gazetesini hükümeti yönlendiren İT'ye karşı şidetli ve cesaretli eleştirilerde bulunmuştur.² Derviş'in *Volkan* sayfalarındaki muhalefedinin şiddeti gün geçtikçe artmış, Kamil Paşa'nın sadareten düşürülmesiyle de muhalefeti büsbütün sertleşmiştir. Derviş, 22 Şubat 1909'da çıkan *Volkan*'ın 53. sayısında (22 Şubat 1909, s.4) talebe-i ulumun hakkını arayan bir yazısı sonrasında "küçük istihamlar bile dinlenmezse meclis var diye nasıl övünülebileceğini" sorgularken; sonraki bir yazıda "**Zavallı tunnet-i siyaset artık sadası kesilecek, bir ay sürmez bitecektir.**" diye gidişattan şikayetlenmiştir. Bir sonraki sayıda ise (s.4) Derviş, "şimdiye kadar çekilen mihnet ve meşakkatlerin son dereceyi bulduğunu"ndan bahsedip "**Artık yeter!**" diyerek "eski sadrazamdan (Kamil Paşa) yardım alınması tehlikelerin sükûnu için gereklidir" diye feveran ile devam eder. 56. sayıda (25 Şubat 1909, s.3) ise "**Âmâl-i Cemiyete hadim olmayan bir kabine şu aralık burada payidar olamaz. Fakat çaresi bulunabilecektir sanırım.**" diyerek hükümeti tehdit eder. 60. sayıda (1 Mart 1909, s.2-3) yoluna çıkan Enver Bey'in "*Fena değil ama ittihad çalışsanız daha iyi olur.*" dediğinden bahsettiği makalesinde Derviş, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni *Şura-yı Ümmet* ve *Tanın* gazetelerinin batırdığını ve "**Ya maazallah istibdat avdet edecek yahut hür bir memlekette İttihat Cemiyeti payidar olmayacaktır.**" diyerek İT'yi uyaracaktır. 63. sayıda ise (4 Mart 1909, s.1) İttihat Cemiyetine "**Anadolu'da icra-yı zulüm edenler alev-ekser sizinkiler ve size mensup olanlardır.**" diyerek direk suçlayacaktır.

İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin hızlı yayılması İttihatçılarda ciddi tedirginlik oluşturmuş ve cemiyetlere bir kanun çıkartılmak istenmiş, fakat bütün bunlar muhalefeti baskı altına almak olarak yorumlanarak tepkilere sebep olmuştur. İttihat

¹ *Volkan*, 4 Mart 1909, S. 63, s.4; 18 Mart 1909, S. 77, s.3; 1 Nisan 1909, S. 91, s.4; BOA, DH. MKT. 1308/7.

² Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2012, s.47

ve Terakkî Cemiyeti, kendilerine karşı muhalefetin şiddetlenmesi karşısında, durumunu sağlama almak için, yasal toplantı yapmak isteyenlere 24 saat önce izin alma şartı getirmiş (24 Mart 1909), basın yasağı çıkarmak istemiş (25 Mart 1909) fakat tepki üzerine karar günü ertelenmiştir. *Tanin* gazetesi dahil basına kanunî takibat yapılmıştır.¹ İT, Yıldızdaki muhafız alayının geri kalanını da Anadolu birlikleriyle değiştirmek istemiş, Padişah'a sadık Arap ve Arnavut birlikler direnince de Makedonyalı askerlerin zoruyla bu kararı uygulamıştır. İşkora'da (Arnavutluk) halkın camide şeriatın icrasını istemek maksadıyla toplanması, İstanbul'da "şeriat istermisiniz?" diye imza toplanması ve Kütahya gibi yerlerden şeriatın icrasını istemek maksadıyla dilekçeler yollanması² gibi hadiseler ise meclisin İslamî hassasiyetlere dikkat etmediği düşüncesiyle ortaya çıkmıştır.

İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti ve yayın organı olan *Volkan*'ın yayılması, "Osmanlı devleti içindeki birliğin sağlanması için çalışıldığı halde bu fikrin bu iç ve dış siyasete zarar vereceği, bütün Müslümanlara ait olan İttihad-ı Muhammedî isminin Müslümanlar arasında ayrımcılığa sebep olacağı" vb. fikirlerle, hükümet tarafından engellenmeye çalışılmış; hatta vilayetlere çekilen bir telgrafta "üye kaydetmek ve muzır telkinlerde bulunmakta olan cemiyetlere meydan verilmemesi" istenmiş; bazı yerlerde ise "şeriat isteyenler ile İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti taraftarlarının müftüler vasıtasıyla nasihat edilerek önlenmesi" istenmiştir.³ İttihatçıların ne kadar farkında oldukları pek belli olmasa da, taşrada kurulan İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti şubeleri'nin bir kısmı gayr-i resmi ve ihtilalci olan "İttihad-ı Muhammedî'ye aittir. Nitekim Abdülhamid'in eski danışmanlarından olan Ebül-Hüda taraftarlarından Haris es-Sakafi'nin Hama'da İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti şubesi açtığı haberleri üzerine Derviş "kendileriyle alakası olmadığı" hakkında açıklama ihtiyacı hissetmiştir.⁴

31 Mart isyanını sadece İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ne beya İslamî kesime maletmek, İttihatçıların halkın isyanına isim takarak suçlarını gizlemeleridir. Zira

¹ *Boşboğaz*, *Millet* ve *Tanin* gazetelerine yapılan kanunî takibat için bk. BOA, DH.MKT.2706/109. Asılsız yayın yaparak halkı heycana getiren basın hakkında tedbir alınması hakkında bk. BOA, ZB. 330/36.

² *İrtem*, s.102; *Volkan*, 4 Mart 1909, S. 63, s.4.

³ *Volkan*, 3 Nisan 1325- 16 isan 1909, S. 106, s.1; BOA, DH.ŞFR. 411/41; DH.MKT. 1308/7; 411/41.

⁴ *Volkan*, 20 Mart 1909, S. 79, s.1.

İttihatçılara karşı muhalefet sebebiyle patlayan isyanın birçok sebepleri vardır.¹ Bu muhalefetin kaynağını genel olarak şöyle özetleyebiliriz:²

1. Temmuz ihtilali sonrası Meşrutiyetten umulan maaşların düzenli verilmesi, siyasi istikrar, ittihadı anasır vb. beklentilerin karşılanamaması³

2. İttihatçıların gizli bir örgüt olması ve idareyi tahakkümü altına almasının yeni bir istibdada sebep olacağı korkusu

3. İttihat kulüplerinin, işlerini yapmadığı gerekçesiyle büyük küçük memurları İstanbul merkezine şikayet ile fırsatçılık eden ve pek muteber olmayan kişilerce kurulmasından⁴ toplumda oluşan huzursuzluk

4. Meşrutiyetin ilanı ile Abdülhamid'in casusluk ağı ortadan kaldırılıp nezaretler yeniden düzenlenmesi esnasında, liyakatsiz görülerek atılan birçok memur ve kadro dışı edilmiş alaylı subayların (I. Ordudan 1400kişi) muhalefeti

5. İttihatçıların orduyu siyasete karıştırması

6. İT'lilerin ekseriyetle küçük rütbelilerden oldukları halde ayaklanarak orduya hakim olması ve ordudaki hiyerarşi anlayışını yıkması bir huzursuzluk sebebi iken, orduda büyük amirlere saygısızlıklarının askere de sirayet etmesinin etkisi⁵

7. Cemiyet taraftarı genç subayların, kendilerinden büyük askerlere sert muameleleri ve askerlere kendilerini sevdirmek için gayret göstermemelerinden kaynaklanan hoşnutsuzluk⁶

¹ Hasan Babacan ve Mehmet Ali Karaman, *Said Nursi ve Siyaset ve Devlet*, Ankara: Altınpost Yayıncılık, 2013, s.71-72.

² Genel olarak bk. Mizancı, s.36-41; İrtem, s.116-121; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım 1*, s.294-296; McCullagh, s.63-64, 74-80; Danişmend, s.24-27; Mustafa Turan, *Bir Generalin 31 Mart Anıları*, İstanbul: Q-Metris Yayınları, 2003s.56-61; Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma*, s.229-296; Hasan Babacan ve Mehmet Ali Karaman, *Said Nursi ve Siyaset ve Devlet*, s.69-78; Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s.103-105.

³ McCullagh, 31 Mart günü bir askerın “Biz Manastır’da iken, yakınlarımızın canına kıyan katillerin elini kolunu sallaya sallaya dolaştığını görüyorduk. Mutlakçı rejim, buna bir çare bulmamızı hepten önlediği için karşı çıktık. Subaylarımız bize dediler ki: “Mutlakçılık ortadan kalkacaktır. Şeriat uygulanacak ve Kutsal Kitap’ın tüm buyrukları yerine getirilecektir.” Onların sözünü dinledik ve böylelikle, canımızı tehlikeye atarak meşrutiyet rejimini kurduk. Ama bugün görüyoruz ki; şeriat uygulanmaktan çok uzaktır. İnsanlar öldürülmekte ve katilleri saklamaktadır.” diye nutuk verdiğini söyler (McCullagh, s.110).

⁴ Süleyman Şefik Paşa, *Hatıratım*, s.177.

⁵ Süleyman Şefik Paşa, *Hatıratım*, s.186; Mizancı, s.36.

⁶ Abdülhamid olayın patlamasına ve Kamil Paşanın sadareten düşürülmesine de sebep olan “Avcı taburlarının geri çevrilmesi hadisesi”ni hatıra derfesinde şöyle anlatır: “Kamil Paşa kesin tedbirlere başvurmanın yeri ve zamanı geldiğini söyledi. Edirne’de bulunan İkinci Ordu komutanı Ferik Nazım Paşa da İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin her işe karışmasından ve Cemiyete bağlı subayların tavır ve tutumlarından iyice usanmıştı. Kesin tedbirler alınmasını bana yazı ile bildiriyordu. Avcı taburlarını geri çevirmeyi ve buradaki askerleri yatıştırıp azaltmayı kararlaştırdık.” (Abdülhamit’in Hatıra Defteri, s.101)

8. Orduda Prusya modeliyle sıkı ve sert eğitime başlanması ve bu yüzden namaz ve hamam gibi ihtiyaçların dahi aksaması; askerlerin hocalarla görüştürülmemesi; hatta “emir verilirse hocalara bile ateş edilmesi gerektiği”, “din işinin askerlikle alakası olmadığı” gibi tekinler verilmesi sebebiyle askerlerde oluşan memnuniyetsizlik¹

9. Cidde’ye yollanmak istenen Hassa ordusunun 2. Fırkasının 7. Ve 8. Alayından 86 asker gitmeyi reddetmesiyle bunların Avcı taburlarıyla ezilmesi sonucu İstanbul askerinin İttihatçılara kırılmış olması²

10. Harbiyeli subayların kendini siyasete ve sefahete kaptırması sonucu askerle teması ihmal etmeleri ile kıtalarda bütün işleri çavuşlara yüklemelerinden askerler arasında oluşan huzursuzluk ve bu subayların çekinmeden sefahat alemlerinde boy göstermelerinden rahatsız olan toplum³

11. Kör Ali hadisesine de sebep olan “kadının çarşı içinde dolaşmaması, meyhanelerin kapanması” gibi konulara isyan edebilecek potansiyel Osmanlı halkında bulunmaktadır. Meşrutiyetin ilanı üzerine kutlama yapılan Edirne’de “Padişahım çok yaşa” yazısını kılıcıyla parçalayan İttihatçı Ruşeni Bey’e tepki olarak ve İttihatçıların “Padişahı öldürecekleri” kanısıyla askerlerin çıkardığı isyan ancak bu askerlerin terhisleriyle önlenbilmesinden de⁴ anlaşıldığı üzere, askerlerin İslama ve halifeye muhabbeti ziyadedir. Buna rağmen açıktan meyhanelere giden İttihatçıların halife sıfatıyla halktan hürmet gören Padişah yetkilerini sınırlandırmaları ve Ayan Meclisi’ndeki bazı isimleri bile baskı ile değiştirebilecek konuma gelmelerine oluşan sosyal tepki⁵

12. Osmanlı toplumunda gelenekçi bütün unsurların Avrupaî değişim taraftarı İT’ye muhalefeti

¹ Askeriyedeki bu hoşnutsuzluklar muhaliflerin orduda destek bulmasını sağlayacak ve bu destek 31 Mart hadisesinde İT’nin getirttiği avcı taburları dahil olmak üzere kendisini gösterecektir.

² *Abdülhamit’in Hatıra Defteri*, s.100

³ Süleyman Şefik Paşa, *Hatıratım*, s.170, 185; Hasan Babacan ve Mehmet Ali Karaman, *Said Nursi ve Siyaset ve Devlet*, s.26-27.

⁴ Mizancı, s.258.

⁵ Ayan Meclisi için Padişaha baskı için bk. Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, s.48. Kör Ali hadisesi için bk. ayn. e, s.43-44. Kocahanoğlu “Bütün kalelerini yıllardır modern düşüncenin ve çağdaş devlet yapılanmasının kurumlarına terk eden ve devamlı savunmaya geçen İslam düşüncesi, meşrutiyette yoğun bir hareketlenmeye sahne” olduğunu söyler (Kochanoğlu, *Derviş Vahdeti ve Çavuşların İsyanı* s.XXI). Bu potansiyel savunma damarını hem muhalefet hem de nüfuz mücadelesi veren Avrupa Devletlerinin kullanması gayet kolay olacaktır.

13. Hükümet yani Bâb-ı Âlî, gücünün İttihatçılar tarafından kırılmasından ve saray bürokrasisi içinde yetişenler de, genç Cemiyet mensuplarının işlerine karışmasından rahatsız olması¹

14. Cemiyetin kendi içindeki birliği temin edememesi veya etmemesi sebebiyle kendini İttihatçı olarak gören kişilerin muhalefet etmesi

15. Hürriyet ve seçimlere kadar her kesimi kucaklayan Cemiyet, mecliste söz sahibi olduktan sonra birçok kesime kapılarını kapatmasından kaynaklanan memnuniyetsizler gurubu²

16. Başlangıçta İstanbul gazetelerinin hepsi İttihatçılara destek çıkarken, Ali Kemal'in Padişah'tan para alması sonucu başlayan Hüseyin Cahit'le münakaşası sonucu basının bölünmesi,³ Kamil Paşa'nın Sadarettin düşürülmesi ile de bu grupların tamamen birbirlerine düşman kesilmeleri

17. Osmanlı Devleti'nin ödemekte olduğu borç hasebiyle içinde bulunduğu maddi krizin getirdiği fakirlikten yakınan ve devletin zayıflığından istifade etmek isteyen Müslim- gayrimüslim kavimlerin muhalefeti⁴

18. Osmanlı yönetiminde nüfuz mücadelesinde bulunup dengelerin değişmesinden memnun olmayan Avrupalı devletler

19. İttihatçıların devletin varlığını kendi varlıklarına bağlamaları⁵ ve her şeyi kontrollerinde tutmak istemelerinden kaynaklanan sosyal ve siyasi baskıya tepki⁶

20. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin liberal bir siyaset izlemesinden dolayı, dine bağlı guruplar ile dini referansı kuvvetli asker ve halkın giderek muhalefetini kazanması⁷

¹ Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, s.35. Abdülhamid hatıratında "Hükümetin halka gözdağı veren gücünü İttihat ve Terakki Cemiyetini, Cemiyetin kuvvetini de 31 Mart olayı kırdığını" söylemiştir (*Abdülhamit'in Hatıra Defteri*, s.112).

² *Volkan*, 13 Aralık 1908, S. 3, s.3; 23 Ocak 1909, S. 24, s.2; 25 Ocak 1909, S. 25, s.2-3.

³ Karabekir, s.388396-398.

⁴ Abdülhamid'in deyişiyle "hiçbir kavim, bağlı olduğu ülke zayıflarsa rahat durmaz." (*Abdülhamit'in Hatıra Defteri*, s.53).

⁵ *Volkan*, 23 Mart 1909, S. 82, s.2-3.

⁶ Bu baskı öyle bir konuma gelmiştir ki, İttihatçılardan izin alınmadıkça cemiyetlere mühür kazınmaması (*Volkan*, 29 Mart 1909, S. 88, s.1-2), istedikleri bir yere yardım yapmayan esnaftan alışverişin yasaklanması (*Volkan*, 17 Mart 1909, S. 76, s.1) gibi olaylar yaşanmakla beraber tehditkâr tutum takınılmaya (*Volkan*, 12 Mart 1909, S. 71, s.1; 21 Mart 1909, S. 80, s.1-2) başlanmıştır.

⁷ *Volkan*, 14 Mart 1909, S. 73, s.2; 23 Mart 1909, S. 82, s.4; 24 Mart 1909, S. 83, s.1; 31 Mart 1909, S. 90, s.3. Kazım Karabekir Edirne ordusunun ayaklanmaya taraf olacağından korkması ve bu askerlerle ayaklanma bastırılmaya gidildiğinde, Yıldız askerlerinin bu askerlere "Günah değil mi? Din kardeşlerini birbirine vurduruyorsunuz. Taş kışladakiler de İslâm değil mi?" diyerek kaynaşmasından bahsetmesine nazaran (Karabekir, s.447, 452) askerlerin İttihatçılarla arasında güven

21. Avrupa kültürüyle hemhal olup milli değerlerden uzaklaşmış, Avrupaî ve İslama muhalif yaşantıları Osmanlı'ya getiren¹ İT'lilerin başkalarına tepeden bakan kibirli hallerine ve idarede yol yordam bilmemelerine karşı oluşan hoşnutsuzluk

22. Sultan Abdülhamid'in adamlarından olan İsmail Mahir Paşa, muharrir Ahmet Samim Bey ve *Serbesti* başyazarı Fehmi Bey gibi şahıslara düzenlenen cinayetler ve suçluların bulunmamasından oluşan tedhişe ek olarak *İkdam* yazarı Ali Kemal ve *Volkan* sahibi Derviş gibi bazı şahıslara yazılan tehdit mektuplarından dolayı İttihatçılara oluşan tepki

Görüldüğü gibi isyan tek sebeple çıkmamış fakat İttihatçılar tek isim altında suçluyu tesbit etmişlerdir.

4.4. 31 Mart İsyanı

Bütün bu tepkiler 31 Mart günü (13 Nisan 1909) isyana sebep olcaktır. Öncelikle Birinci Ordu birliklerinden Taşkışla'daki 4. avcı taburunun askerleri, subaylarını bağlayıp çavuşları emrinde gece 3. 45'te Sultan Ahmet önüne gelmişler, Meclis-i Mebusan-ı kuşatmışlardır. 4. Avcı taburunun çağrısıyla bu isyana Kılıç Ali ve Taşkışla askerleriyle, Yıldızdaki 5, 6 ve 7. Alayların askerleri katılmıştır. *Sabah* bunların sayısı 3000'i bulmuş, ilerleyen saatlerde ayaklanmaya 1000 kadar deniz eri, kadro dışı kalmış alaylı subaylar, ulema ve ilmiye öğrencileri² de katılmıştır. Tokat Mebusu İsmail Paşa'ya göre "İttihad-ı Muhammedî deyip Divan yoluna toplanan bir milyon suhte" demesine nazaran ayaklananların sayısı epeyce fazladır.³ İsmail

sorunu olduğu ve aynı fikirde olmadıkları görülür. İttihatçıların avcı taburlarının isyanda aldığı rol ile beraber bunlar değerlendirildiğinde askerlerdeki din referansının kuvveti daha iyi anlaşılacaktır. Mizancı Murat da "*Mehmetciklerimizin ise topu iki tane fikir malikanesi vardır. Biri, din. Diğeri devlettir. Onlara dokunmaya gelmez.*" demektedir (Mizancı, s.56).

¹ Nitekim kadınların açılması ve sokaklarda peçesiz dolaşmaları, meyhane ve eğlence yerlerinin serbestçe açılmasının diniyayınlarca eleştirilmesi, toplumda İT'lilere karşı büyük tepki oluşturmuştur.

² *Volkan* gazetesinin tabiriyle "*Mebusan Meclisi'nin önü bembeyaz kesildi [sarık kastediliyor], herkeste hissiyat-ı diniye galeyana geldi.*" (*Volkan*, 1 Nisan 1325- 14 Nisan 1909 104, s.2). *Volkan*'ın 15 Nisan 1909 tarihli 105. sayısında (s.1) beş altı bin askere beş altı bin ulemanın katıldığını yazmıştır. Francis McCullagh *Abdülhamid'in Düşüşü* kitabında (s.108), yedi- sekiz bin asker, çok sayıda da hoca olduğundan bahsetmiştir.

³ Tunaya, *Türkiye 'de Siyasal Partiler*, C. 1, s.219.

Kemal'in ifadesine göre yaklaşık 25 bin asker Meclis civarında bulunmaktadır ki neredeyse İstanbul askerinin tamamıdır.¹

31 Mart'ın ertesi günü çıkan gazetelerin ayaklanmaya bakışları şöyleydi:²

Serbesti: Bu alçaklar (Cemiyet üyeleri) kutsal ordumuzu iğrenç çıkarlarına alet etmeye kalkışmışlardır. Ama yurtseverler, ordunun coşkun çocukları, dün onlara hak ettikleri dersi verdiler.

Mizan: Yiğitliği dillere destan olan Osmanlı askerleri, dün tarihte şimdiye dek eşî görülmedik bir fazilet gösterisinde bulundular... Naşi kari'lerimiz (okurlarımızla) namına vekaleten ve kendi namımıza asaleten, ferden ferda cümlesinin ak alınlarından öperek Osmanlı Ordusu'na arz-ı azimet eyleriz (saygılarımızı sunuyoruz).

İkdam: Asker, Cemiyet-i Hafiye'nin (İT'nin) istibdadına nihayet vermek, şariat-ı İslamiyye dairesinde adalet-i hakikiyyeyi tesis ettirmek için azim bir sabırsızlık içinde tayin edilecek Sadrazama, Harbiye Nazırına intizar ediyordu.

Yeni Gazete: Umarız bugün, yiğit askerlerimizin vatanseverliği sayesinde, ülkeye özgür ve her türlü gizli etkiden bağışık bir hükümet kazandırılmıştır.

Rumca basınından *Neologos:* Ordu, yurtseverlik büyük ödülünü kazanmıştır ve bundan sonra 13 Nisan 1909 tarihi de tıpkı 24 Temmuz 1908 tarihi gibi, görkemli bir gün olarak anılmalıdır. Dün orduya esin kaynağı olan tek şey, vatan sevgisiydi, başka hiçbir duygu değil... Sadece silah elde, İmparator'u inim inim inleyen alçak rejimin kaldırılmasını ve gerçek anayasa ve özgürlük rejiminin kurulmasını istiyordu.

Proodos: Ordu, geleneklerine bağlı olduğunu ve erdemlerle donatılmış olduğunu, hayranlık ve aynı zamanda da saygı ve güven uyandıracak bir biçimde, bir kez daha kanıtlamıştır.

Times gazetesi ise olayı "bir irtica değil, İttihatçıların sorumsuz diktatörlüğünün devamının devlet için tehlikeli olacağı ve hızlı Batılılaşmaya karşı oldukları için çıkmış olduğu"nu yazar.³

31 Mart isyanında, Lazkiye mebusu Mehmet Aslan Bey,⁴ Mekke Emiri Şerif Abdülmüttalip Efendi'nin torunu Şerif Sadık Paşa, Adliye Nazırı Nazım Paşa

¹ *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, s.236-237.

² McCullagh, s.71; Danişmend, s.211-212.

³ Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s.133.

⁴ Hüseyin Cahit zannedildiği için yahut öldürülmek için emir verilmiş 20 genç mebusun biri olduğu için (McCullagh, s.117) öldürüldüğü de söylenir.

öldürülmüş, Bahriye Nazırı Rıza Paşa ise yaralanmış, 36 subay öldürülmüş, elliden fazlası yaralanmıştır.¹ Subaylarını hapseden askerlerden bazıları ise yolda gördüğü subaylara sataşmışlar ve hakir düşürmüşlerdir. Nadirattan kaza kurşununa bazı sivil vatandaşlar da ölmüştür. İT'nin Şeref Sokağı bürosu ve Kadınlar Kulübündeki eşyalar, *Tanin* ve *Şura-yı Ümmet* gazetelerindeki matbaalar parçalanmıştır. Bazı hususi olaylarda da askerlerden kimileri, şeriata aykırıdır diye, Türklerin Avrupaî yaka takmasına karşı çıkmış, Kadıköy'de, Kuşdili'nde, sokaklarda yürümekle şeriati çiğniyor diye bir Müslüman hanımı yere yıkıp saçlarını kesmişler, İstanbul'daki birkaç meyhaneyi basan Tersaneliler (deniz piyadeleri), içki içip kâğıt oynayanlara şeriati çiğniyor diye sataşmışlardır.²

Ordu komutanı Mahmut Muhtar Paşa isyanı bastırmak için hükümetten izin istemiş, fakat -dediğine göre- Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa ve ekibinin kararsızlığından ve kan dökülmemesini istemediklerinden izin çıkmamıştır.³ Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, olayı anlamak için polis müdürünü ve nasihat ile olayı yatıştırmak için Şeyhülislam'ı ve ulemayı isyancılara yollamışsa da pek başarı gösterilememiştir.⁴ Ayaklanmada subay öldürme hadiselerinin önüne geçmek için ulema ve askeriye'den bir ekip bir nasihatname hazırlanmış, ama padişah bunu muhtemelen “askeri kışkırtacağı” korkusundan geçiştirmiştir.

Askerlerin taleplerini Meclis'teki mebuslara Ahmet Rasim (Avni) Hoca ile Temyiz Mahkemesi (Yargıtay) üyesi Haydar Efendi iletmiştir. İsyancıların farklı yerlerde farklı talepleri olmakla beraber, özet olarak talepleri şöyledir:⁵

1. Şeraitin tamamen uygulanması
2. Taburlarında bulunan subayların değiştirilerek İstanbul'dan uzaklaştırılması (Sadrazamlığa Kamil Paşa'nın, Harbiye Nazırlığına Nazım Paşa'nın atanması,⁶ Hassa (1. Ordu) kumandanı Muhtar Paşa, 2. fırka kumandanı Cevat Paşa ve Taşkışla kumandanı Esat Bey'in azledilmesi)
3. Alaylılardan açığa çıkarılarak mağdur edilenlerin işlerine yeniden alınması

¹ Muhtar Paşa'dan rivayet ile bk. Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma*, s.65, 74.

² İrtem, s.189; McCullagh, s.74, 128-129.

³ McCullagh, s.95.

⁴ Antalya Mebusu Hamdi Bey (Elmalılı), “Keza”, *Beyanülhak*, 21 Haziran 1909 (8Haziran 1325), S. 30.

⁵ *Volkan*, 1 Nisan 1325- 14 Nisan 1909, S.104, s.2; İrtem, s.151-152; McCullagh, s.19; Mevlanzâde, s.53-54; Danişmend, s.216, 219; Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma*, s.62-63; Kocahanoğlu, s.155.

⁶ *Abdülhamit'in Hatura Defteri*, s.104.

4. Sadrazam Hilmi Paşa'nın istifa etmesi, kabinenin düşmesi, yerine Kamil Paşa'nın getirilmesi¹

5. İslam'dan uzak ve mason olarak gördükleri Meclis Başkanı Ahmet Rıza'nın, mebuslardan Hüseyin Cahit, Rahmi, Talat Bey ve Bahattin Şakir'in (bir yerde Rıza Tevfik geçer) uzaklaştırılması²

6. Meclis başkanlığına İsmail Kemal Beyin getirilmesi³

7. Kadınların sokağa çıkmamaları ve Beyoğlu'na gitmemeleri⁴

8. İsyan eden hiçbir neferin kılına dokunulmaması

9. Bütün bu isteklerinin Şeyhülislam tarafından mühürlü bir kağıtla kendilerine bildirilmesi.

Bu durum karşısında Sadrazam kabinesiyle istifasını vermiş, Padişah askerlerin isteklerini kabul etmiş, şeriatın zaten var olduğunu ve uygulanacağını bildirmiştir. Tevfik Paşa Sadrazamlığa getirilmiş,⁵ Müşir Ethem Paşa da Harbiye Nazırlığına, Nazım Paşa da Hassa Ordusu komutanlığına atanmıştır.⁶ İttihat ve Terakki Cemiyeti Cemiyeti mensubu mebuslar ise kaçmış ve saklanmış, İttihatçı gazeteler yağma edilmiştir. Boşalan alanı ise Ahrarcılar doldurmuştur. İT'ye karşı olan bu isyanla İT'nin bir anda çökmesi, yine Ahrarcılar'da en az İT kadar liberal fikirli oldukları ve içlerinde Hristiyan mebuslar da bulunduğu halde saldırının sadece İT'ye karşı olması,

¹ Kamil Paşa'nın sadarete getirilmesi Mevlanzâde Rıfat'ın *31 Mart Bir İhtilalin Hikayesi* kitabında geçer (s. 53).

² McCullagh'ın *Abdülhamid'in Düşüşü* isimli kitabında (s.24) Ahmet Rıza'yı "İttihat ve Terakki Fırkasının başı" olarak tarif eder.

³ İsmail Kemal'in Meclis başkanlığına getirilmesi isteği Mevlanzâde Rıfat'ın *31 Mart Bir İhtilalin Hikayesi* kitabında geçer (s. 53, 57).

⁴ Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, s.46, 54; Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, s.62.

⁵ Hüseyin Hilmi Paşanın Sadrazamlığını geri isteyen İttihatçı telgraflar yanında, Tevfik Paşanın Sadareti için Medine muhâfızı Bahri, Musul valisi Reşid, Konya valisi Mehmet Nâzım, Halep valisi Reşid, Cezâyir-i Bahr-i Sefid valisi Ekrem, Diyarbekir valisi Süleyman, Hama mutasarrıfı Âsaf, Midilli mutasarrıfı Ali Galib ve Antalya mutasarrıfı Âkif, Kudüs Rum Patriği Damyanos, Dersadet Keldani Patriği, Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı Yusuf, muhtariyetle yönetilen Sisam Emareti meclis heyeti ve beyi Kopas'tan gelen yeni hükümeti tebrik telgrafları da birçoktur. Yine isyanın Meşrutiyeti kaldırmak isteyenlerce düzenlendiği sanılarak Meşrutiyeti muhafaza için Abdülhamid'e muhabbetle emrine amade olduklarını yazanlar da vardır (Danişmend, s.99-106).

⁶ Müşir Deli Fuat olayında Fuad'ın arkadaşı diye sürgüne yollanan İstanbul'un Avrupa yakası (Hassa) komutanı Nazım Paşa ile, bomba olayından dolayı sürgün yiyen ve İstanbul'un Anadolu yakası komutanı olan kendisine güvenemediği için, Sultan Abdülhamid'in 31 Mart'ta İttihatçıları bertaraf ile yeniden seçimlere gidemediğini Süleyman Şefik Paşa Hatıratı'nda yazar (Süleyman Şefik Paşa, *Hatıratım*, s.184).

dahası dinsel bir ayaklanma olarak görülen bu isyanın Rum basınında övülmesi isyanın mahiyetini gösterir ipuçlarıdır.

İsyanın hedefindeki İT'nin Makedonya'da gücü devam ettiğinden buralardaki şehirlerden İT adına öfkeli telgraf mesajları yollanmıştır. Bu telgraflarda, Abdülhamid Anayasayı ihlal ve hükümeti yıkmakla suçlanmış ve Cemiyet tarafından İsmail Kemal, *Mizancı* Murat, Kamil Paşa'nın oğlu Sait Paşa, Padişah mabeyncilerinden Emin Bey gibi bazı Ahrar üyelerinin tutuklanması istenmiştir. Yeni hükümet, isyanın Anayasa ve Meşrutiyete karşı olmadığını Cemiyet taraftarlarına anlatmak için telgraf çekip elçiler yolladıysa da bunlar kale alınmamış ve Cemiyet bu çağrılarının duyurulmasını engellemiştir.

İsyanın ikinci günü sular epeyce durulmuş olmasına rağmen, isyanı bastırmak için Hareket Ordusu tertip edilmiştir. Üç gün içinde Selanik'ten sevk edilmeye başlanan Hareket Ordusu adına isyanın 7. gününde Hüseyin Hüsnü Paşa, "Hareket Ordusu'nun Meşrutiyeti güçlendirmek ve vatan ve millet hainlerine son ve kat'i bir ders-i intibah vermek için yola çıktığını; mazlum ahali, tarafsız askerler, saygıdeğer ulema ile mebusların, elçiler ve yabancıların korkmamaları; ayaklanmanın failleri, kışkırtıcılar ve yardımcıları hesap vermeye çağrılacaklarını" anlatan bir beyanname neşretmiştir.

Times'in haberine göre İT'ye durumu açıklamak için Selânik'e bir heyet yollamak üzere Ahrar fırkası, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti, Kürt, Arnavut, Hınçak ve Taşnaksutyon kulüp ve dernekleriyle İT'nin Edirne, Üsküp, Arnavutluk (İşkodra) teşkilâtları ile toplantı yapmışlardır. Asayişin temini maksadıyla bir kısım İT'lerle beraber Ahrar Fırkası, Taşnaksutyon Cemiyeti, Rum Cemiyet-i Siyasiyesi, Fırka-i İbad (Demokrat), Arnavut Başkım Merkez Kulübü, Kürt Teavün Kulübü, Çerkez Teavün Kulübü, Bulgar Kulübü, Mülkiye Mezunin Kulübü, Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye ve isimleri belli olmayan sair kulüp ve heyetler ile bütün Osmanlı basını birlikte Heyet-i Müttefika-yı Osmaniye isimli birleşik cephe kurmuşlar ve ittifak bildirisi yayınlamışlardır.¹ İT'li bazı mebuslar bu toplantıya katılmış, fakat Hareket ordusu İstanbul'a girdikten sonra muhalefetle ittifaka yanaşmamıştır. Hassa Ordusu komutanı olan Nazım Paşa da orduların birbirine silah kullanmaması için

¹ Selanik'e yollanacak heyetle ilgili bk. Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma*, s.113; Heyeti Müttefika-i Osmaniye için bk. age. 132; İrem, s.190. Selanik Merkezi şubelerin imzaladığı bu belgeyi tanımamıştır.

Ayestefanos'ta Hareket Ordusunu iknaya gitmiş, fakat orada tutulmuş ve geri yollanmamıştır. Netice de yola çıkan Hareket Ordusu'nun vazgeçirilmesi için gösterilen gayretler neticesiz kalmış, bunun için İngiliz elçisinin yardımı bile düşünülmüştür.

Derviş Vahdetî, *Volkan* gazetesinin 4 Nisan 1325 (17 Nisan 1909) tarihli 107. sayısında (s.1-2) cemiyetleri tefrikanın kaldırılması için İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ni başka bir şekle sokarak birlik olmaya davet etmiştir. Derviş Vahdetî, *Volkan* gazetesinin 109. sayı da (6 Nisan 1325- 19 Nisan 1909, s.1) Heyet-i Müttefika-i Osmaniye adıyla birlik oluşturulmasından memnuniyetle bahsetmişse de, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti ve Cemiyet-i İlmiye bu birlikte yer almamıştır. Sina Akşin bu durumu, Ahrar Fırkası'yla ulema arasına giren soğukluk veya heyeti kuranların bunların katılmasını engelleyerek suçu ulemaya yıkma amacına bağlamıştır.¹

İstanbul hükümeti, her ne kadar yaklanmanın meşrutiyet aleyhdarı olmadığı ve sükûna kavuştuğu yolunda mesajlarla Hareket Ordusu'nu durdurmak için çabaladıysa da, İttihatçılar Makedonya halkının da gönüllü olarak katıldığı taburlarla “meşrutiyet aleyhine fesat çıkarıcıların şerirlerinin vucutlarının ortadan kaldırılması, müsaade eden ve engellemeyenlerin cezalandırılması için” yola çıkmışlardır.² İttihatçılar Türkiye'nin dört bir yanından tehdit mesajları göndererek³ İstanbul idaresi psikolojik baskı altına almıştır. Gelen telgraflardan bazıları ise (İştîp ve Grebene'den gelen telgraflar) olaydan direk İttihad-ı Muhammedî ve Ahrar Fırkası'nı mesul tutmuşlardır. Edirne Cemiyet-i İlmiyesi ise meşveret ve Meclis'in önemini anlatıp olayları çıkarıcıları “*İstanbul'da el altından fesad ocağını uyandırmaya olanca kuvvetleriyle çalışan bir takım Allahtan korkmaz, vatan ve millet nedir bilmez zalimleri kendi taraflarına çektiler. Bunlar vâsıtasıyla İstanbul'daki asâkiri şeriat kalkıyormuş, din elden gidiyormuş diye keselerini altınlarla doldurarak kandırdılar. Meclis-i meşveretimize hücum ettiler.*” diye tanımladıkları bir beyanname

¹ Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma*, s.114, 134, 253.

² BOA, DH.MKT. 29/2803.

³ Buna emsal mesajlar, Prizren, Yenice, Vardar, Priştine, Geylan, Burhaniye, İzmir, Yanya, Van, Erciş, Kastamonu, Ankara, Bursa, Kosova, Beyrut, Nablus, Trablus, Bartın, Durazzo, Mitroviça, Sivas, Erzincan, Üsküp ve daha pek çok yerden geliyor, hepsi de yeni kabinenin düşmesini istiyor, telgrafları imzalayanların, silaha sarılıp İstanbul üzerine yürüyüşe geçmeye karar verdiklerini bildiriyordu (McCullagh, s.170).

yayınlayarak,¹ dindar kesimin ayaklananlara muhabbetini kırmaya çalışmışlardır. Abdülhamid tarafından “Meşrutiyetin mahfuz olduğunu” Hareket Ordusu’na anlatıp geri çevirmesi için yollanan Hurşit Paşa “İstanbul direnişe geçmediği sürece Hareket Ordusu’nun yürüyüşünden vazgeçtiğini” bildirmiş; Mebusan birinci reis vekili Talat Beyin de imzasıyla Mahmut Şevket Paşa “padişahın hal edilmesi söz konusu olmadığı” güvencesi ile² beraber sert bir ultimatona yayınlamış; Meclis üyeleri ve Donanma Hareket Ordusu yanına celbedilmiş; Hassa komutanı Nazım Paşa, Harbiye Nazırı Edhem Paşa ve Sadrazam Tevfik Paşa Hareket Ordusunun işini kolaylaştırmış;³ neticede sadece askerlerin selamlık merasiminde olmalarından boş kışlaların işgali kalmıştır. Neredeyse komutansız askerlerin direnişine kalan İstanbul’un düşmesi de kolay olmuştur. Hükümet ise, Padişahın kan dökülmesini istememesi ve ecnebi devletlerin müdahalesinden çekinmesinden dolayı olaya müdahale etmemiştir.⁴

3 gün içinde -10 bin Bulgar ve 3 bin Yunan gönüllü talip olduğu halde- 4000 bin Bulgar, 1200 Rum, 8000 Arnavut, 850 Rum, 700 Yahudi, hatta Makedon ve Ermenilerden de gönüllüler ile Hareket Ordusu⁵ askerlerini İstanbul’a çok yakın olan

¹ Danişmend, s.79-83.

² Danişmend, bu güvenceyi vermektan maksat “Padişah Hassa ordusunu kullanmaması için yapılmış bir hareket olduğu ve aslında 22 Nisan 1909’da Meclisçe hal kararı verilerek fetva müsveddesi bile hazırlanmış olduğu”ndan bahseder (Danişmend, s.127).

³ Danişmend, s.122-123; Mizancı, s.113. Tevfik Paşanın katibi Ali Şevki Bey “muhasara sırasında oynadığı rolden dolayı Mahmut Şevket Paşa’nın Tefik Paşa’ya teşekkür ettiğini” söyler (Danişmend, s.132). İstanbul’un Avrupa yakasındaki Hassa Ordusu komutanı Nazım Paşa Hareket ordusunun İstanbul’a girişini kolaylaştırdığı ve eğer isteselerdi Hareket Ordusunu beraber perişan edip devlete hakim olabileceklerini o zaman İstanbul Anadolu yakası (Üsküdar) komutanı olan Süleyman Şefik Paşa hatıratında yazar (Süleyman Şefik Paşa, *Hatıratım*, s.180-181).

⁴ Danişmend, s.114-115.

⁵ *Sabah* gazetesine göre, nizami 20.000, gönüllüler 16.000 idi. *İkdam* gazetesine göre, 50.000 olan sayı, 22 Nisan 1909 tarihli *Ceride* gazetesine göre 40.000 kişi idi (Emre Gül - Dünya Bülteni / Tarih Dosyası <http://www.dunyabulteni.net/> haber/156018/hareket-ordusu, 21-10-2014). Fakat düzensiz bir ordu olduğundan net sayıyı kestirmek zordur. İttihatçıların eskiden beri Sırp, Yunan ve Bulgar çetlele irtibatı vardı ki Meşrutiyet sonrası aralarında anlaşarak bunlara silah bıraktırmışlardı (Babacan, *Mehmet Talat Paşa 1874-1921*, s.36; Karabekir, s.551). İsmail Kemal , -güvenilir bir kaynaktan aldığı habere göre- İttihatçılar ülkede rağbet kazanmak, kurtulmak istedikleri devlet adamlarını gözden düşürmek ve bu tasfiye ile ülkeyi yabancı tesirlerden kurtarmak, bir de ırk birliği sağlamak politikası için her şeyi göze almaya karar veriklerinden bahseder ki vakıa mutabıktır. (*İsmail Kemal Bey’in Hatıratı*, s.227). Danişmend 3itabında (s.111), bu gönüllülerin yağmacılığın cazip imkanı için geldiklerini ve Yıldızı yağması hadisesini konu eder. Ayrıca Ermeniler bayan temsilcileriyle Hareket Ordusuna taraftarlıklarını gösterdikleri ve Cemal ve Talat Paşalarla anlaşma yaptıkları gibi (Danişmend, s.143); “adem-i merkezîyet” fikri işlerine gelmesinden Ahrar Fırkası ile aralarının iyi olması (Mevlanzâde, s.103), herhalde liberallikleri hasebiyle bu iki muhalif fırkânın kendilerine yardımları dokunacağını düşünmelerinden olsa gerektir. Nitekim *Serbesti* muharrirleri ile Ahrar mensuplarının Rumların çıkaracağı *Sada-yı Millet* gazetesine makale hususunda yardım etmeleri de dikkate değerdir (BOA, DH.EUM.THR. 11/18). Atılhan’a göre de Yahudiler Talat Paşa ile

Ayestefanos'ta toplayan Mahmut Şevket Paşa, bir ulti-matom yayınlamıştır. Hareket Ordusu masrafları için Makedon ve Arnavut mütaahhitlerle, parası meşruti idarenin tekrar kurulmasından sonra ödenmesi şartıyla anlaşmalar yapılmış, dönemin yazarlarından Yunus Nadi'ye göre de, Mahmud Şevket Paşa da başarıya ulaşmak için bütün servetini ortaya koymuştur. Almanya ve Fransa'da 9 yıl kalmış olan Mahmut Şevket Paşa, 1901'de Mekke-Medine telgraf hattı çekmek için görevli giderken bindiği gemide siyasi tutuklulardan etkilenmiş, Hicazdaki bedevilerin taşkınlık ve cahilliğinden yılmış, Almanya ve Fransa'dan edindiği deneyimlerle de padişaha saygısı epey sarsılmıştır. Bedevilerin taassubundan ve saldırılarından çekmiş olan Mahmut Şevket Paşa 31 Mart isyanını bir irtica olarak gördüğünden hiç tereddütsüz olarak bu ayaklanmanın üzerine yürümüştür.¹

Ayan ve Mebusan Meclisi, 22 Nisan'da Yeşilköy'de gizli bir oturumla toplanıp askerinin yaptığı bildiriye onaylamıştır. Bulgar çeteleri, Rum ve Yahudi gönüllüleriyle beraber, 23-24 Nisan (Rumi 10-11 Nisan)da Hareket Ordusu Mahmut Şevket Paşa komutasında İstanbul'a girmiş ve kısa zamanda kontrolü ele almış,² askerinin hareketinin milli ülküye uygun olduğu ilan edilmiştir. Ne Padişah, ne hükümet, ne de gerici olarak yaftalanan kesim orduların birbirine girmesini istememişken İstanbul askerlerinin direnmesine sebep, "gelenlerin Müslüman olmadığı ve kendilerini affetmeyecekleri, Bulgarlar halifeyi indirip, Ayasofya'yı kilise yapacakları"³ vb. söylentilerle askerlerin kışkırtılması olmuştur. Sonuçta Ayestefanos'ta gizli oturumda karar kılınan ve Şeyhülislam'dan zorla alınan bir fetva ile 27 Nisan'da Talat Paşa'nın baskılarıyla Mebusan Meclisinde de kabul edilen hâl kararı neticesinde Sultan Abdülhamid tahttan indirilip yerine Sultan Mehmet Reşat geçirilmiştir.⁴

anlaşıp, kendilerine engel olan Abdülhamid'i devirmek ve Filistin'de yer alarak kendilerine muhtariyet verileceği konusunda anlaşmışlardır (Atılhan, s.126) ki Hareket ordusuna destek vermişlerdir. Abdülhamid de hatıratında "Hem Osmanlı ülkesini parçalanmaktan kurtarmak istediklerini söylüyorlar, hem de parçalayanlarla iş birliği, ahit birliği yapıyorlar." diyerek şaşkınlığını belirtmiştir (*Abdülhamit'in Hatıra Defteri*, s.57).

¹ Genel olarak bk. McCullagh, s.149-150.

² Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma*, s.175. Çatışmalar neticesinde de askerler arasında kayıplar şöyle olmuştur: Beyoğlu'nda Hareket Ordusunda: 53 ölü, 65 yaralı; ayaklanmacılardan 240 ölü, 475 yaralı. İstanbul içinde ise Hareket Ordusundan 44 ölü, 95 yaralı; ayaklanmalardan 57 ölü, 110 yaralı. Ölen subay sayısı ise 25'tir.

³ Atılhan, s.141; Karabekir, s.449, 451-452..

⁴ Ayestefanos'ta vekillere ve Şeyhülislama Talat Paşanın baskısı için bk. Babacan, *Mehmet Talat Paşa 1874-1921*, s.73-74. Meclis'in ordu kararlarını uyguladığını yine İttihatçıların gazetesi *Tanin* itiraf etmekte, 3. Ordu komutanının ise Abdülhamid'i ilk önce hal etmek istemediğinden

31 Mart sonrasında, 1877 yılında çıkarılan İdare-i Örfiye Nizamnamesi'ne göre 12 Nisan 1325'de (25 Nisan 1909) Mahmut Şevket Paşa sıkıyönetim ilan etmiştir. İdare-i Örfiye'de, sıkıyönetimin hükümetçe alınmaması ve hakimler arasında sivil memurlar da bulunması gibi bazı usullere dikkat edilmemiştir. Hurşit Paşa başkanlığında bir Divan-ı Harp ile üç Sahra Divan'ı kurulmuştur. Bazı hususi durumlarda ise zanlıların yerel mahkemelerce yargılanmasına izin verilmiş, suçlu bulunanlar ise siyasi suçlu olduklarından temyiz için Divan-ı Harb'e yollanması kararlaştırılmıştır.¹

'Bekirağa bölüğünde toplanan tutukluların sayısının takriben 3000 kişi olup caminin bile tutuklularla dolduğu; tutuklular arasında Sultan II. Abdülhamid'in yakın adamlarından Cevher Ağa, Nadir Ağa, Kabasakal Çerkez Mehmed Paşa, Derviş Vahdetî, Miralay Ramazan Bey, Bahriye Nâzırı Hüseyin Hüsnü Paşa'nın oğulları Cemal ve Kemâl Efendiler, Miralay Mustafa Sâdık, Bedüzzaman Saîd-i Kürdî, sabık merkez kumandanı Sadeddin Paşa, Serasker Ali Rıza Paşa'nın da olduğu'ndan bahsedilir.² Hatta tutuklular o kadar kalabalıktır ki devlet bakamayacağı gerekçesiyle "zenginlere tayin verilemeyeceği, çalışabilecek olanların da çalışarak geçimlerinin sağlanması" istenmiştir.³

Ayaklanma sonrası ayaklanmalara taraf olduğu okuduğu gazete ve kitaplardan anlaşılan softalar ve hocalar falakaya yatırılmış, hapse atılmış ya da kurşuna dizilmiş⁴ saray'ın gücü iyice sınırlanmıştır. Volkan gazetesi sahibi Derviş ve Volkan yazarı Enderunlu Lutfî, eski istihbarat reisi Kabasakal Mehmet Paşa ve - Abdülhamid'in hazinesinin yerini söylemediği için-Başharemağası Cevher Ağa asılmış, Abdülhamid'in harem ehline ise yol verilmiştir. Orduya tekrar çeki düzen verilmiş, devletten dolgun maaş alan zengin kişilerin maaşları kesilmiştir.⁵

bahsetmektedir (*Tanin*, 22 Mayıs 1909, S. 258, s.2. Ayrıca bk. Danişmend, s. 196. Abdülhamid hal edilmeden önce etrafı kuşatılmış halde olduğu sırada Rus Büyükelçisi, İngiltere ve Alman kralları tarafından Abdülhamid'e yardım teklif edilmesi (Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma*, s.212-213), Vahdettin hadisesini anımsatmaktadır. Abdülhamid hal edildikten sonra ise sarayda bulunan 330 sandık dolusu jurnal Mahmud Şevket Paşa'nın emriyle Harbiye Nezâreti avlusunda yakılması da haklarında bilinmemesi hoş olmayacak bilgiler içerdiği yorumunu beraberinde getirmektedir.

¹ BOA, BEO 3597/269739; MV. 128/42. Divan-ı Harp'ten ceza alanlar için bk. *Son Vakayünavis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II. Meşrutiyet Olayları*, s.209-257

² Cellat Hasan'ın hatıratından rivayetle Akgündüz, s.634-635

³ BAO, ZB. 604/2.

⁴ *İkdam*, 1 Mayıs 1909, S. 5362. Camiye sığınanların Bulgarlarca katledilmesi hakkında bk. Ortaylı, "İmparatorluğun En Uzun Yılı", *Kayıp Tarihimiz II*, s.122

⁵ Genel olarak bk. McCullagh, s. 188, 212, 232, 255-257.

Ayaklanmaya iştirak eden 10.000 neferin, İstanbul'dan sürgün ile Selanik, Kosova, Manastır vilâyetleri dahilinde yol inşaatında çalıştırılmasıyla alakalı kanun teklifi Mebusan'da kabul edilmiş ve askerler yol çalışmasına yollanmıştır.¹ İdam edilenlerin haberi başka isyanlar çıkmasını engellemek için diğer vilayetlere tebliğ edilmiştir.² 31 Mart sonrası Erzurum, Erzincan, el-Şukurd, Veyl-Baba, Bergama, Kara Kilise, Beyrut, Halep, Diyarbakır, Arnavutluk ve Arabistan gibi yerler de de benzeri hareketlilikler yaşanmışsa da Hareket Ordusu'nun hızlı hareketi ve vilayetlerde gerekli tedbirlerin alınması neticesinde isyan çıkması önlenmiştir.³

İttihat ve Terakki, 31 Mart ayaklanması bastırıldıktan sonra getirdiği sıkıyönetim ortamından da yararlanarak muhalefete karşı tutumunu sertleştirmişse de, sadece İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti ile el-İslam Cemiyeti yasaklanmış, Fedakaran-ı Millet Fırkası ise kendini fesh etmiş (ki zaten reisi Avnullah Kazimi Kerkük Mutasarrıflığına atanarak Fırka etkisizleştirilmişti), sair parti ve cemiyetlere dokunulmamış, yenilerinin kurulması da engellenmemiştir.⁴ *Tanin* ve *Şura-yı Ümmet* gazetelerinin zararları tazmin ettirilirken, *İkdam* gazetesi ile *Independance* gazeteleri imtiyaz sahibi Ahmet Cevdet ile sermuharriri Ali Kemal ve *Serbesti* gazetesi imtiyaz sahibi Mevlanzade Rıfat Divan-ı Harp'te yargılanmak üzere davet edilmiş, gelmezlerse mallarının haczedileceği bildirilmiş, tutuklama kararı çıkmıştır.⁵ Ahmet Cevdet ve Ali Kemal Bey ihtilal ve irticaya karışmadıkları için berat etmişse de Ali Kemal'in Abdülhamid'in casusu olduğu iddiasıyla müebbeden sefine ve mallarının idare ettirilmesine karar verilmiştir.⁶ Paris'te çıkmaya başlayan *Serbesti* gazetesinin Osmanlı memleketlerine girmesi ise yasak edilmiştir.⁷ *El-İslam* adlı gazetede yazdığı yazılar sebebiyle Adanalı Hayret Efendi, *Mizancı* Murat ile Rodos'a sürgün edilmiştir.⁸

31 Mart olayı neticesinde kendilerine Divanı Harp tarafından pek bir ceza verilmemesine rağmen, Ahrar Fırkası siyasi olarak neredeyse yıkılmıştır. Cemiyet

¹ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. 1, s.224

² BOA, DH.MKT. 2825/67.

³ BOA, DH.MKT. 2809/59, 2814/35, 2820/58; TFR.I.UM. 29/2803; İrtem, s.232; McCullagh, s. 137-140, 145-146. Erzurum'da 3 firari 18 kişi, Erzincan'da 17 zabıt, yedi jandarma, Diyarbakır'dan 200 kadar kişi olaylara karışmaktan tutuklanmıştır (İrtem, s.306).

⁴ Turgut, s.245-246.

⁵ BOA, BEO 3571/267790; ZB. 602/49; 603/50.

⁶ BOA, DH.MKT. 2883/55

⁷ BOA, BEO 3614/271020

⁸ BOA, ZB. 414/95,70.

küçük subaylardan oluşurken bu olayda büyük subaylar da işin içine girmiştir. Cemiyete direk taraf olmayan ve askerinin siyasete karışmasına karşı olan Mahmut Şevket Paşa ve kurmay başkanı Mustafa Kemal Hareket Ordusu'nun ön safında yer almışlardır. Mahmut Şevket Paşa ilerleyen günlerde ilk 3 Ordu'nun müfettişliğine (ki böyle bir makam yoktu) atanmasını sağlayarak, kendini hükümet denetimi dışında bırakmış, maliyenin askeriye denetlemesini engellemiş, böylece devam eden yıllarda askeri dikta gücünü daima hissettirmiştir.¹ İttihatçılar -ne kadar liberal olsa da- Tefvik Paşa'yı kısa zaman sonra sadrazamlıktan almışlardır. İttihatçılar, her ne kadar eski saray kurnazlıklarına ve idare tarzına alışık oldukları gerekçesiyle Kamil, Hilmi, Said Paşaları bu makama koymak istemese de² sadrazamlığı kaldıracak adamları olmadığından Hilmi Paşa'yı tekrar sadarete getirmişlerdir. İttihatçılar bundan sonra memurlardan atanan müşavirleri meclisten atamak için uğraşmış ise de 74 olumsuz 113 olumlu oyla üçte iki çoğunluk³ sağlayamadıklarından bundan vazgeçmiş, kabineye direk kendi adamlarından başarılı olanları sokmaya çalışmışlardır.

31 Mart bahane edilerek yapılan irtica baskıları Müslüman halkı rahatsız ettiği için yeni isyanlar çıkacağı korkusu⁴ ile halka şirin görünmek ve herhalde istedikleri neticeyi aldıklarından olsa gerek İttihatçılar Temmuz 1909'da genel af ilan etmişlerdir. İlk af talimatında "suçluların ortaya çıkarılıp cezalandırıldığı için artık takibat yapılmayacağı", sonrasında ise "çıkan af talimatında Hareket Ordusu'nun duruma hakim olup irtica tehlikesi kalmadığı ve ailelerin maduriyetlerinden dolayı, şahsi hukuka tecavüzler hariç diğer bütün 31 Mart mahkumlarının affedildiği, aranan kişilerin yakalama kararlarının kaldırıldığı ve yeniden olabilecek bir irtica hadisesi

¹ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki* kitabında 1908-1914 (s.70) "Mahmut Muhtar ve Mahmut Şevket Paşalar Orduda yaşı başı olan, devlette değişime inanmış ama İttihatçıların tecrübesizliğine işi bırakmak istemeyip disiplini temsil eden subaylar" olduğunu söyler.

² *Tanin*, 22 Mayıs 1909, S. 258, s.2.

³ Bu durum da 31 Mart sonrasında Ayestefanos'ta meclisin ekserisini toplayan İT'nin, Mahmut Şevket Paşa'nın desteğini almasının da etkisiyle çıkan bu sonuç, Meclis'in üçte birden biraz fazlasının ancak İT'ye gönülden desteğini gösterdiğini söylemek yanlış olmasa gerektir.

⁴ 18 Mayıs 1909 tarihli *Tanin* gazetesi, üç şeyhin etrafında toplanan binlerce insanın *Askeri Hürriyet Kulübü*'nü yağma edecekleri, katliam yapacakları korkusunun Şam'da yayıldığından bahseder (Mete Tunçay ve diğerleri, *II. Meşrutiyet'in İlk Yılı*, s.349). *Tanin*'in 258. sayısında (22 Mayıs 1909), irtica tohumunu memlekette bulunması ve İttihatçıların zayıflığının anlaşılmasını "terakkiyat ve tekamülata mani her türlü aşkar-ı batıluya [yanlış fikirlere] dokunulmamış olması" diye tarif etmekle beraber Şam ve Hicaz'da irticacıların alttan alta silahlandıkları ve valiye verilen talimatları yerine getirmeyip suçluları koruduğundan valinin de bunlara iştirakinden bahsetmiş, İskodra'da ise valinin "Burada irtica meşkuddur. Hiçbir mürteci yoktur" dediği haber edilmiştir.

Divan-ı Harp'e tevdi edileceği" ilan edilmiştir.¹ Yine Nisan 1910'da da Peygamberimizin doğum günü sebebiyle bir kısım 31 Mart mahkûmlarının kalan cezaları affa uğramış, serbest bırakılmışlardır.² Af sonrası bazı memurlara yevmiyesi verilmiştir.³ Olayda kışkırtıcı rolü olduğu görülen *Mizancı Murat*'a verilen Rodos'a müebbet kalebenlik cezası, ihtiyarlık ve hastalığından dolayı cezası hafifletilmiş, hatta emekli maaşı bile başlanmıştır.⁴ İsyanın elebaşlarından Dördüncü Avcı Taburu Tüfekçisi Arif Usta'nın ailesine ise 1922'de maaş tahsis edilmiştir.⁵ Şam'da İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti kurucusu olarak tarif edilen Cezayirli Abdullah Paşa'ya ise maaşı iade edilmemiştir.⁶ İttihad-ı Muahmmedî Cemiyeti'nden istifa etmiş olan Abdullah Ziyaüddin Efendi de sürgün esnasında alamadığı maaşını istemişse de red cavabı almıştır.⁷ Bütün bunlar İttihatçıların af kanununda da standart bir uygulama yapmadıklarını gösterir.

4.5. 31 Mart Olayının Çıkmasında Etkisi Olan Cemiyetler

31 Mart olayının sebeplerini yukarıda saymıştık. 31 Mart'ı, olayın ortaya çıkışına sebep olanlar ve seyrini yönlendirmek isteyenler olarak ikiye ayırmak gerekir. 31 Mart hadisesinin çıkışında başta İttihat ve Terakkî Cemiyeti ve diğer siyasi partilerin –Fedakaran-ı Millet ile Ahrar Fırkası-, eski iktidar sahipleri ve paşaların, İslamî muhalefet ve İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin ve Osmanlı siyasetinde önemli rol oynayan büyük devletlerin ya direk ya da dolaylı olarak etkileri görülür. Bunların her biri farklı farklı deliller ve nazariyeler ile müsebbip veya müdahil olarak suçlanmaktadır. Bahsedilen suçlamalar ve delilleri ile kendilerine atfedilen suçlar şöyledir:

¹ BAO, DH.MKT. 2882/55; İ.ASK. 20-3-4; DH.EUM.THR. 92/60; BEO 4116/308693; ZB. 604/56.

² BOA, İ..MBH. 1/61.

³ BOA, DH.SYS. 54-2/2-17.

⁴ BOA, İ..AS.. 85/7; MV. 156/49; BEO 4054/304017; 4064/304793.

⁵ BOA, BEO 4717/353741.

⁶ BOA, BEO 4234/317525.

⁷ DH.EUM.MH. 191/148.

31 Mart olayına İttihatçıların direk veya dolaylı bir şekilde müdahil olmaları muhtemeldir. Şöyle ki:

1. 1907’de Jön Türkler -Adem-i Merkeziyet tezi sahibi Prens Sabahattin ile Ahmet Rıza taraftarları- aralarında anlaşmalarında ittifak ettikleri üç şarttan birincisi “Sultan Hamid’i tahttan feragate zorlamak”tır.¹ Kamil Paşa yeni sadrazam olduğu sıradaki halkın durumunu ele alan Kazım Karabekir “donanmanın birkaç ay içinde ellerinde olacağı, Selanik’ten de birkaç tabur gelirse Abdülhamid’in tahttan indirilebileceği”nden bahsetmesi de, II. Meşrutiyet sonrası bu fikirlerinden vazgeçmemiş olduklarını gösterir.² Harbiye ve Bahriye Nazırlarının değiştirmek istediğinden sadareten düşürülen Kamil Paşa, sadareten düşmesine sebep olarak “Padişahı hâl ile yerine -İttihatçıların sevdiği- Yusuf İzzettin Efendi’nin getirileceği”ni göstermesi de³ boş bir iddia olmasa gerekir. 31 Mart olayında da Sabahattin ve Ahrar Fırkası’nın büyük etkisi olduğu halde, olaydaki diğer zanlılara nispeten ceza almamaları,⁴ Abdülhamid’in indirilmesinde İttihatçılarla ittifak etikleri etikleri tezine kuvvet kazandırmaktadır.

2. İttihatçıların fikrine sahip çıkan *Hilal* gazetesinde Derviş Vahdetî’nin de ölümle tehdit edildiği günün akşamı Hasan Fehmi’nin öldürülmesi ve bu olaydan İttihatçı Meclis başkanı Ahmet Rıza’nın “hak etti” diye bahsetmesi⁵ ve iki ucunda karakol bulunan bir köprü üzerinde işlenen cinayetin faili bir zabıt olduğu halde bulunamaması olayı tetiklemiştir. Yani İttihatçılar katili ortaya çıkarmayarak hadisenin gelişine kapı aralamışlar, olayın çıkmasını hızlandırmışlardır.

¹ Ahmet Bedevi Kuran, üç maddeyi “1- *Sultan Hamid’i tahttan feragate icbar*, 2- *İdare-i hazranın esasen tebdili*, 3- *Usul-ü meşveret ve meşrutiyetin tesisi*” olarak sıralamıştır (Kuran, s.293). İki ekol arasında meşrutiyet sonrasında da Fırka ihtirasına meydan vermeme kararı alınmıştır (age., s.32).

² Karabekir, s.406.

³ İrtem, s.95, 108.

⁴ “31 Mart günü Padişahım çok yaşa” sadalarını işiten Kuran ve arkadaşları ayaklanmayı bastırmak için yetkili merci bulunduğu katılma kararı almış ve Mahmut Muhtar Paşa’nın – icabederse- yardım teklifine evet demişlerdir (Kuran, s.339). İttihatçılar kendilerine de olaydan pay çıkarmakla yetinerek Ahrar ve yan kuruluşları olan Nesl-i Cedit ve gazeteleri kapatmış, olay müsebbiplerinden Prens Sabahattin ve Ahrar başkanı Fazlı Bey sadece birkaç gün tutuklanmış serbest bırakılmıştır (age., s.344). Ahrar Partisi 2010 yılı başında Parti kurucuları tarafından feshedildiği halde Bedevi Kuran’ın Ahrar’ın kapatıldığına dair ifadesi, herhalde partinin uğradığı takip sonrası kendini toparlayamamasını belirtmek için olmalıdır.

⁵ *Volkan*, 26 Mart 1325, 9 Nisan 1909, S. 98, s.4.

3. Ahmet Bedevî Kuran'ın ifadesine göre isyanı başlatan Hamdi Çavuş daha önce Niyazi Bey'in yanındadır. Bu da akla olayın İttihatçıların tertibi olduğunu getirmektedir.¹

4. Abdülhamid, İttihatçıların desteğiyle buldukları makamlara gelen Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, Meclis Başkanı Ahmet Rıza ve 1. Ordu komutanı Mahmut Muhtar Paşa'yı olay çıkmadan uyarıp önlem almalarını istemiş olduğu halde, alınması gereken önlemleri ihmal etmeleri, olay sonrasında da hükümetin isyanı bastırmakta tereddüt göstermesi,² olayın gelişine göz yummuşlar yorumuna sebep olmuştur. İttihatçı gazetelerden biri olan *Tanin*'in isyan günü tarihsiz bir şekilde Selanik'te basılması da İttihatçıların olaydan daha önceden haberdar oldukları, hatta *Tanin* matbaasının yağmalanacağını da bildikleri iddiasına kuvvet verir.

5. 'Filozof Rıza Tevfik mahkemede sorgulanırken 31 Mart uydurma bir ihtilal olup İttihatçıların hazırladığını, Talat Bey'e kardeş kanı dökülüp fena tesirleri olacağı için vazgeçilmesini tavsiye ettiğinde ise Talat'ın "*Cemiyetin paraya ihtiyacı var. Bizim ihtiyacımızı ancak Yıldız Sarayının zenginliği karşılayabilir*",³ yine Talat'ın 31 Mart'ta sığındığı Hoca Halis Efendi'ye de "*Hoca bir halt yedik; ağzımıza, burnumuza bulaştırdık*"⁴ dediğinden bahsedilir. Cevat Rıfat Atılhan tarafından "İttihatçıların, memleketin bulunduğu muhtaç durumdan kurtulması için" masonların teşvikiyle askeri bir ihtilal çıkarma kararı aldıkları⁵ iddiası söylenti bile olsa, ayaklanma bastırıldıktan sonra Yıldız Sarayı'nın yağmalanması⁶ bütün bu iddiaları

¹ 31 Mart İhtilali Nasıl Oldu kitabından alıntı ile bk. Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma*, s.46. İttihatçılar bazı kumpaslarla muhaliflerinin bertaraf etmelerine başka misaller de vardır. Mesela Mizancı Murat'ın bahsettiğine göre "Niyazi Bey'in kardeşi Osman Bey tarafından güya Manastır İttihatçılarından kendisini İstanbul İttihatçılarından korumak iddiasıyla suçlu duruma düşürme planı" ve "kendisine 40 bin lira verilerek dini bir parti kurdurma bahanesiyle nabız yoklamaları"ndan bahseder (Mizancı, s.94-96). Bunun gibi 31 Mart hadisesi içinde İttihatçıların bir oyunu olması muhtemeldir.

² Olaydan iki gün önce orduyu İMC ve *Volkan*'a karşı askeri uyarı emrinden anlaşıldığına göre Mahmut Muhtar Paşa da olayın çıkacağından haberdardır (Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma*, s.45). Ali Cevat da şöyle der: "*Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinde azm-ü meram olsaydı, iki saat zarfında kıyam bastırılabilirdi. Çünkü adamlarımızın tahkik ve teminlerine göre en evvel hareket eden birkaç askermiş.*" (Ali Cevat Bey, s.48, 88-89, *Abdülhamit'in Hatıra Defteri*, s.137.). McCullagh'da olayın başlangıçta hemen bastırılabilceğini düşünen görgü şahitleri arasındadır (McCullagh, s.94, 99).

³ Turan, s.65.

⁴ Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım 1*, s.297.

⁵ Atılhan, s. 6-7.

⁶ Yağmalaynlar ve yağmalanan mücevheratın müfredatı için bk. *İkdâm*, 16-17 Receb 1337,17-18 Nisan 1335 (30-31 Nisan 1919), S. 7968,7969.

desteklemektedir. Eski rejim memurlarından şantajla para almaları¹ gibi birçok gayri-meşru yola tevessül eden İttihatçıların böyle bir şey yapması da mümkün gözükmemektedir.

6. 31 Mart isyanı hürriyete ve direk İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı olmadığı² halde, Cemiyet bunu direk hürriyete ve hürriyetin koruyucusu olarak tanıttıkları Cemiyetlerine karşı yapıldığını yaymış, hususen Makedonya olmak üzere Anadolu'da halkı kışkırtmaya çalışmıştır. Nitekim ayaklanma sonrası kurulan Tevfik Paşa'nın kabinesinin anayasa ve meclis güvende olduğu ve isyanın teskin edildiği yönündeki mesajlarını Cemiyet dikkate almamış ve bu mesajları kasten halka duyurmamışlardır.³ Hatta durumu bildirmek için yollanan milletvekillerini alıkoyup kale almamışlardır. Nitekim Tevfik Paşa hükümeti Hareket Ordusu duruma hakim olduğunda istifa etmek istemesine rağmen görevde bırakılması, ihtilalin "meşrutiyet elden gidiyor" bahanesine dayanıp yapıldığını göstermiştir.

7. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin kısa zamanda birçok yerde binlerce kişiyi etkilemesinden, bu cemiyetin siyasi partiye dönüşebileceği veya siyaseti etkileyebileceği korkusu İttihatçıları tedirgin etmiştir. Derviş'in çekinmeden eleştiri oklarına tuttuğu İttihatçıların bu duruma içerlemiş olmasından dolayı İttihat ve Terakki Cemiyeti, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin yayın organı *Volkan*'ın yayılmasını, şehirlere ve askeriye girmesini engellemeye çalışmıştır.⁴ Hatta Derviş Derviş ölümle tehdit edilmiş⁵ ve bir şekilde bu büyük hareketi bastırmak için İttihatçılar fırsat kollamıştır. Fakat İttihatçıların isyanı çıkararak mı yoksa isyan çıktığı için mi bu niyetlerine ulaşmış olduğu tartışma konusudur.

¹ Mizancı, s.103-104. Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, s.60. Kamil Paşa tarafından istibdatçı diye tutuklatılan Serasker Rıza Paşa'dan Rahmi Beyin para koparma hadisesi için bk. Karabekir, s.408.

² İsyancılar içlerindeki Mason ve dinsiz olarak görülen beş kişinin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden ihracını talep etmişler, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kapatılması gibi bir talepte bulunmamışlardır.

³ İsmail Hakkı *31 Mart* adlı kitabında (hususen bk. age., s.57,-100) bu konu üzerinde uzunca durmakta ve bu tehditnameleri yorumlamaktadır (age., s.99).

⁴ *Volkan*, 12 Mart 1909, S. 71, s.1; 13 Mart 1909 S. 72, s.2; 19 Mart 1909, S. 78, s.3-4; 21 Mart 1909, S. 80, s.1-3; 8 Nisan 1909, S. 98, s.3-4. İMC'nin onbeş gün içinde Arnavutluk'a yayılmasına acil tedbir kararı alınması hakkında bk. *Volkan*, 9 Nisan 1909, S. 99, s.1.

⁵ *Volkan*, 26 Mart 1325- 8 Nisan 1909, S. 98, s.1; 27 Mart 1325- 10 Nisan 1909, S. 99, s.1-4.

31 Mart olayının çıkmasında suçlananlardan biri de Prens Sabahattin'in ile Ahrar Fırkası'dır. Suçlamalar ve delilleri şöyledir:¹

1. Ahrar Fırkasına yakın olup, İT'ye ise düşman olan *Serbesti* gazetesinin² başmuharriri Hasan Fehmi'nin öldürülmesi sonrası, Ahrar ve Ahrar'a yakın gazeteler İT'ye karşı kuvvetlenen muhalefeti gayet tabii olarak körüklemişler, 31 Mart ayaklanmasında da ayaklanmayı açıkça desteklemişlerdir.

2. *Serbesti* gazetesinin muharriri Mevlânzâde Rıfat olayı bizzat Prens Sabahattin'in çıkarttığını, donanmanın padişahı topa tutması için Prens Sabahattin'in emir verdiğini, fakat askerlerin bunu engelleyip, bu yüzden komutanları Ali Kabülî'yi yakalayıp padişah huzuruna getirip öldürdüklerini *Bir İhtilalin Hikâyesi* adlı kitabında anlatmaktadır.³ Nitekim Sabahattin'in 31 Mart olayı günlerinde yazdığı yazılar harekete destek verdiğini göstermektedir. Kendisi aşırı derece de liberal fikirli olduğu halde Sabahattin'in "yaşasın asker, yaşasın şeriat, yaşasın meşrutiyet" yazılı pankart yaptırması ve Abdülhamid karşıtı olduğu halde ayaklanmada padişahıtan

¹ Sina Akşin'e göre Ahrar Fırkası, 31 Martı desteklemekle beraber olayın ilerisini düşünüp, ulemayı sorumlu tutmayı denemiştir (Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma*, s.243). Z. T. Tunaya da, Sabahattin'in gölge de kalıp İttihad-ı Muhammedîye'yi öne sürdüğünden bahseder (Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. 1, s.181, 222,223).

² Aslen Fedakaran-ı Millet Fırkası kurucularından olup, Ahrar'a yakın olan *Serbesti* yazarı Mevlanzâde, *Serbesti*'inin asıl amacını "Abdülhamid'i devirmek" olduğunu itiraf etmiştir (Mevlânzâde, s.96).

³ Mevlânzâde, s.23-25, 111, 127. Mevlânzâde bahsi geçen kitabında, "*Ayaklanmayı tertipleyip düzenleyenler ve dolayısıyla sorumluları, Sabahattin Bey, Kamil Paşa ve oğlu Said Paşa, Nazım Paşa, Hüsnü Paşa ve oğlu Kemal Bey, Ayan Reisi Sait Paşa, Cemalettin Efendi ve oğlu Muhtar Bey, eski Stockholm sefiri Şerif Paşa, İsmail Kemal Bey, Ali Kemal Bey, Fazlı Bey, Doktor Nihat Reşat Bey, Ahmet Cevdet Bey, Zühtü Bey, Murat Bey, Rıza Nur Bey, Vahdetî Efendi, Kasidecizade Ziya Molla, ben, vs.dir. Bu şahısların bilerek veya bilmeyerek olayda rolleri vardır. Kitabımızda anlatılmıştır. Hüseyin Hilmi Paşa ve hükümetinin hataları, olayın hazırlanışına kolaylık sağlamıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul merkezinin tutumu da meseleyi kolaylaştırmıştır. O sırada siyaset arenasında bulunanların tümü az çok bu olayda etkili olmuşlardır.*" der (Mevlânzâde, s.24-25). Mevlânzâde ayaklanma günü yanına gittiği Prens Saabahattin'in "*İşte biz durur durur da siyasete böyle atuluruz!*" dediğini nakleder (age., s.125). Yine Ahmet Bedevi Kuran da Abdülhamid'in devrilmesi için Sabahattin'in donanmayla ilgili girişimlerini anlatmıştır. Sabahattin'in bu iddialara cevap vermemesi kabullendiğini gösterir. Abdülhamid'in başkatibi Cevat Beyin ifadesine göre, *Serbesti* gazetesinin sahibi –müstakbel padişah- Reşat Efendi olup, İttihatçılara ve Abdülhamid'e karşı yayın yapmaktadır (Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, s.59). 1908'e kadar Reşat'ın adamı olduğu için Yemen'e sürgün edilmiş olan Mevlânzâde, Prens Sabahattin'in Reşat'ı "Reşat yumuşak huylu olması sebebiyle istediğini yaptırabileceği ve sonrasında taç taht sahibi olabileceği amacıyla desteklediği"nden bahseder (Mevlânzâde, s.24). Ahmet Samim, Fazıl Ahmet, Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'nin oğlu Muhtar gibi olayda isimleri geçen şahıslarla dost (Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım 1*, s.275) ve Ahrarcı Rıza Nur ile yine Ahrarcı İsmail Kemal gibi şahısların hatıratında bu kadar önemli bir olayın kısaca geçilmesi dikkat çeker.

yana tavır takınması da açıktan olayları körüklediğini gösterir¹ ki bunu Derviş Vahdetî bile yapmamıştır.

3. Ahrar Fırkası alenen İngiliz taraftarıdır. İngiliz yanlısı Kamil Paşa'nın sadrazamlıktan güven oylamasıyla düşürülmesinden beri Ahrar, gazetelerinde çok sert muhalefette bulunmuş ve olayın hazırlanmasında büyük etkisi olmuştur. Ayaklanma sonrasında da isyancıların taleplerinden birisi Ahrar gibi İngiliz yanlısı "Kamil Paşa'nın tekrar sadareti, Nazım Paşa'nın Harbiye Nazırı, Ahrar'ın Meclis'te sözcüsü gibi davranan İsmail Kemal Bey'in Meclis başkanı olması"dır.² Nitekim İsmail Kemal Bey'de isyancılar tarafından Meclis Başkanı gibi görülmüş, o da onlar adına sarayla irtibata geçmiştir.³ İsmail Kemal, isyanın neticesini yönendirmek maksadıyla Kamil Paşa'nın Sadaretini ve Nazım Paşa 1. Ordu komutanlığına getirilmesini Abdülhamid'e teklif etmiş ise de sadece ikinci isteğini elde edebilmiştir.⁴

4. İsyana önderlik eden Hamdi Çavuş ve isyancılar, liberal düşüncede olan Harbiyeli Subaylara tepkili olmalarına rağmen, Harbiyeli öğrenciler arasında Sabahattin taraftarı öğrencilerden olan Ahmet Bedevî Kuran'dan yardım istemeleri⁵ Ahrar Fırkası ile bir alakalarının olduğunu akla getirmektedir. İT'ye muhalif olan Sabahattin Kuran ve diğer Harbiyeli arkadaşları bu yardım çağrısını redderek

¹ Pankart hk. Bk. Mevlanzâde, s.136. Bu pankartı Sabahattin, ölüm korkusuna yaptırmış olabilir. Ayrıca Abdülhamid'den yana tavır için bk. Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma*, s.96. 5 Nisan 1325te (18 Nisan 1909) da *Osmanlı gazetesinde çıkan, Sultanzade Sabahattin Beyefendi'nin Ulema-i Kirama Hitaben Açık Mektupları* isimli yazısı ile fikirlerine zıt olarak ulemayı taltif etmesi ise Sabahattin'in suyun akışına hareket eden birisi olduğunu gösterir. Süleyman Kani'den bir rivayete göre Abdülhamid'le yakınlığı olan şehzade Vahdetin Efendi'nin Sabahattin'i çağırıp "Ahrar ve Fedakarancılardan Reşat'ı tahta çıkarma planlarını bildiği ve eğer böyle bir şey yaparlarsa Sultan Abdülhamid'e bağlı avcı kitalarının bir emirle katliam yapacağı"ndan bahsederek uyarmasıyla, Sabahattin tarafsız davranmaya başlamıştır (İrtem, s.178).

² *Abdülhamit'in Hatıra Defteri*, s.104; Mevlanzâde, s.54,57.

³ Yorgi Boşo'ya göre Ahrar Fırkasının reisi olduğu ve Arnavut olduğundan askerlere sözü geçtiği ve Arnavut Mebuslar içinde de en müktediri olduğundan Mabeyn'le irtibata en fazla o vasıta olmuş, bundan dolayı da asker onu Meclis-i Mebusan Reisi bilmişler (Kocahanoğlu, s.262-263, 316). Divan-ı Harp'in kendilerini sorgulama isteğini Meclis karara bağlamaya çalışırken, yine bir Arnavut vekil olan Müfit Beyle Yunanistan'a kaçan İsmail Kemal, Meclis'e verdiği istidasında 31 Mart Salı sabahına kadar olaydan haberdar olmadıklarını yazmışlardır (Kocahanoğlu, s.251). Mevlanzâde ise İsmail Kemal Bey ve Şerif Paşa'nın devrim diye nitelediği olayın içinde olduğunu söyler (Mevlanzâde, s.26,-28). İsmail Kemal hatıratında "olayı haber veren adamın hayal gördüğünü veya delirdiğini düşünmüş", sonra hemen Meclis'e gitmiş olduğundan bahseder (*İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, s.236).

⁴ Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma*, s.70; İrtem, s.171. Mevlanzâde'ye göre Miralay Hakkı Bey'in teklifi ile Meclis'te İsmail Kemal Harbiye Nezareti'ne getirilmek istenmiş, bu başarılamayınca da hal meselesini üstlenmiş olan Kamil Paşa'nın Sadaretini, Nazım Paşa'nın da hükümete alınmasını sağlamaya çalışmış; fakat Abdülhamid bunların olayın tertipçilerden olduğu bilgisini aldığı için bu teklife yanaşmamıştır (Mevlanzâde, s.63-64).

⁵ Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma*, s.53-54.

Mahmut Muhtar Paşa'ya yardım etmeyi kabul etmeleri, Mahmut Muhtar Paşa'nın kaçması sonrasında ise Hareket ordusu yanında yer almaları olayda İttihatçılarla Ahrarcıların ortak bir tertibi olduğunu akla getirmektedir.

5. Ahrarcı olması kuvvetle muhtemel olan Beyazıt Dersiamı Rasim Hoca'nın Meclis'e isyancıların sözcüsü olarak gelmesi,¹ Ahrar Fırkası'nın mecliste temsilcisi olarak görülen İsmail Kemal Bey'in de, ayaklananların taleplerini söylemek için Sultan Abdülhamid'e gidecek kadar hadise esnasında aktif rol oynaması tesadüf olmasa gerektir. Mecliste bulunan 60'tan fazla mebusun oybirliğiyle İsmail Kemal'i isyancıların isteklerini padişaha duyurması için başkan seçmesi, Mecliste toplanan mebusların çoğunun Ahrarcı olduğunu gösterir. Bu durum İttihatçı mebusların pek azının Mecliste olduğunu gösterir ki; bu da olayda bir kasıt olduğu şüphesi uyandırmaktadır. Nitekim Ahrar savunucularından olan Yunan asıllı Yorgi Boşo isyan sonrası İsmail Kemal Bey'i savunurken "onun Ahrar reisi olduğunu, 31 Mart'ta Ahrar'ı iktidara getirmek istediğini" söyleyerek "Bundan ne çıkar. Bu irtica değildir. Abdühamit taraftarı değildir." demesi aslında Ahrar'ın isyana bizzat katıldığıнын bir itirafıdır.²

6. Azınlıkların, Prens Sabahaddin'in adem-i merkeziyet fikrinden dolayı kendilerine yakın durdukları bilinen bir gerçektir. Hususen Ermenilerin Ahrar ile ittifak derecesinde bir itilafı olduğundan bahsedilir ki³ 31 Mart'tan bir gün sonra Adana'daki Ermeni vakasının rastgele olmadığı, hatta adem-i merkeziyete kapı aralanması için çıkarılmış olabileceği fikrini uyandırmaktadır..

7. Ekserisi Ahrarcı olan veya Ahrar'a dolaylı olarak destek veren Ahmet Cevdet, Ali Kemal, Rıza Nur, İsmail Kemal, Mısırlı Prens Aziz Paşa, Mevlanzade Rıfat,

¹ "Harp Divanı, Hoca'nın Şeyhülislamlik tarafından görevlendirilmiş olmadığı halde konuştuğunu, askerın galeyanını arttırdığı ve kışlalarda dağıtılıp askeri ayaklanmaya kıskırtan El İslam'ın yazı kurulundan olduğu gerekçesiyle, onu müebbet küreğe mahkûm etmiştir. Göz önüne alınması gereken bir nokta da, El İslam gazetesinin başyazarı Adanalı Hayret Hocanın Mahmut Paşa ile oğulları Sabahattin ve Lutfullah'ın hocası olup Abdülhamid'den de zarar görmesidir. Nitekim Nadiri Fevzi'nin Abdülhamid'e verdiği jurnal, Hoca'nın Ahrar'a eğilimli olmasını muhakkak sayıyordu." (Akşin, Şeriatçı Bir Ayaklanma, s.59; Tanin, 24 Mayıs 1909, 260).

² Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C. 1, s.177. İsmail Kemal, Kirkor Zohrap, Dr. Rıza Nur meclise girdikten sonra Ahrar Fırkasına geçmişlerdir. Ahrar'ın kurucularından Nureddin Ferruh Alkend (1950'de) İsmail Kemal'i Fırka ile ilişkilerini önlediklerini söylese de (age., s.184) icraat olarak böyle bir durum net değildir. Nitekim İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Sir G. Lowther İttihatçıların olayı çarpıtmalarını anlatan bir genelgeyi İsmail Kemal'in isteğine uyarak İngiliz konsolosluklarına yollayıp Hareket Ordusu'nu durdurmaya çalışması (İsmail Kemal Bey'in Hatıratı, s.244; Akşin, Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı, s.137) Ahrar Fırkası lehine gelişen durumu muhafaza amaçlı olduğu görülür.

³ İrtem, s.181.

Ahmet Celalettin Paşa, Ergiri Mebusu Müfit, Kamilpaşazade Sait Paşa'nın işler duruluncaya kadar yurt dışına çıkması suçluluk psikolojisi ile ceza alma korkusundan olması muhtemeldir.

31 Mart'a sebep olarak Alman-İngiliz nüfuz mücadelesinin siyasi cepheye yansımaları vardır. Şöyleki:

1. Abdülhamid'in kullandığı ve kışkırttığı bu Alman- İngiliz mücadelesi ticari alandan, siyasi alana her cephede yaşanmaktaydı.¹ İngiltere, sömürge yollarının güvenliği için Bağdat demiryolları imtiyazını almak istemiş, fakat alamamıştır. Ticari menfaatleri ve petrol sahalarını gidişata bırakmak istemeyen İngilizler, Kazım Karabekir ve Mustafa Kemal'le sıklıkla görüşen ve ileride Kurtuluş Savaşı'nda da kurmay kadrosu içinde olduğu söylenen Royal Dutch-Shell'in adamlarından bir ajan olan Ravlineson'u ve Sidney Leyi'yi İttihatçılar arasına sokmuştur.² Almanlar gibi-İngilizler de medeniyete hizmet bahanesiyle Musul ve Bağdat'ta petrol aramış; fakat Abdülhamid İngilizlerin Ruslarla Osmanlı'yı bölüşmek niyetini bildiği için buna izin vermeyerek petrolü işletebilmek için Amerika'daki bazı firmalara başvurmuş, netice alamayınca Japonya'dan uzman istemişse de kısa süre sonra tahtan indirilmiştir.³ Abdülhamid'in tahtta indirilme zamanlaması, 31 Mart olayında petrol kavgasının da etkisi olabileceğini göstermektedir.

2. Temmuz ihtilali ile meşrutî idare geldiğinde işin lehlerine mi, aleyhlerine mi olduğunu kestiremeyen Almanya, sonradan olayların kendi lehlerine geliştiğini anlamıştır. Muhtemelen 31 Mart hadisesi gibi kime faydası olacağı belli olmayan bir olaya karışıp, lehlerine olan durumu değiştirmek istememişlerdir. Almanya lehine gelişen ve Padişah'ın da tek başına söz söyleme yetkisini kısıtlayan Meşrutiyet'in ilanı, İngiltere'yi rahatsız etmişse de İngiliz taraftarı Kamil Paşa sadrazam olarak kaldığı müddetçe İngiltere çok ciddi bir tepki vermemişlerdir. İngiliz politikasına gerçekten inanan bir sultana ihtiyacı olan İngiltere Abdülhamid'den kurtulmak

¹ Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfusu*, s.171. II. Meşrutiyet sonrası İttihatçıların Alman ve İngilizlerle ilişkilerinde geniş bilgi için bk. Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s.159-194. Ekseriyetle Müslüman memleketlerde sömürge kurmuş olan İngiltere'ye karşı Almanlar da İslamcılığa destek vermiştir (age., s.150, 154).

² Aydın, s.237.

³ *Abdülhamit'in Hatıra Defteri*, s.71, 74-78.

istemiştir.¹ 31 Mart sonucunda Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesi de neticenin İngiltere'nin istediği şekilde olduğunu gösterir.

3. Osmanlı'daki meşrutî sistemin Müslüman memleketlerdeki sömürgeler, hususen Uzakdoğudaki sömürgelerine giden yolun can damarı olan Mısır'da meşrutîyet isteği uyandıracığı, sonucunda da buralarda silah kullanmanın zorlaşacağı sebebiyle İngiltere meşrutîyetten rahatsız olmuştur.² Mizancı Murat'ın naklettiğine göre “İngiltere Hariciye Nezareti medeniyet alemine karşı ‘Meşrutîyet idaresi Türkiye’ye verilecek son ilaçtır. Tesir etmezse ümit keserek başka çaresine bakmak lazım.” demiştir³ ki bu sözlerden İngiltere Meşrutîyetten istediğini alamazsa duruma müdahil olmaya istekli olduğu anlaşılır.

4. Mevlânzâde Rıfat'ın *31 Mart Bir İhtilalin Hikayesi* kitabının takdiminde Orhan Yeniaras “Selanik şubesinde İngiliz taraftarlığı ağır iken Manastır şubesinde ise Alman taraftarlığı dikkati çekmekteydi” der.⁴ Buna binaen Almanların Selanik İttihatçıları, Enver ve Niyazi Bey'ler vasıtası ile Temmuz ihtilalini ve sonrasında iktidarı elde etmeleri ve “İngilizlerin teşebbüsü elden kaçırdığı”⁵ sonucu çıkarılabilir. Nitekim İngiliz sefareti, hükümete dolayısıyla İT'ye muhalif olanlara destek vermiş, İngiliz basını da İT aleyhine neşriyat yapmıştır.⁶ 31 Mart hadisesinde ayaklananların en dikkat çeken yönünün İttihatçıların siyasetine ve başı çeken birkaçına muhalefet olması İngiliz tesirini göstermektedir.

5. Olaylarla ilişkisi olduğuna dair bazı emareler bulunan Kamil Paşa'nın oğlu Sait Paşa da İngiliz taraftarlığında babasından geride değildir.⁷ Abdülhamid

¹ Mevlânzâde, (Orhan Yeniaras'ın önsözünden), s.13.

² Bu konuda İngiltere dışişleri bakanı Grey'in açıklamaları için bk. Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s.161; Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s.102.

³ Mizancı, s.86.

⁴ Mevlanzade, s.10-11. Abdülhamid hatıralarında ise bunun tam zıddı olarak “Dünya Yahudilerinin Mason Locaları yolu ile “arz-ı mevud”un peşine düşerek teşkilatlandıklarından, İngilizlerin Manastır İttihatçıları, Almanların ise Selanik İttihatçıları kullandıkları”ndan bahseder (*Abdülhamit'in Hatıra Defteri*, s.67).

⁵ *Abdülhamit'in Hatıra Defteri*, s.73

⁶ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. 1, s.223. McCullagh *Abdülhamid'in Düşüşü* kitabında, İngiltere basınının neden bir iş tutamayacak kapasitede olan ve 31 Mart sonrası kaçmış Ahrar'cılarını desteklediğini anlamakta zorlandığından bahsetmiştir (McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s.57).

⁷ Abdülhamid hatıratında, güven oylamasıyla düşürülmesinden sonra Kamil Paşa'nın muhaliflere katılıp İttihatçılara açıktan cephe aldığından ve Sait Paşa'nın da “Hamdi Çavuş” adlı bir Arnavudu bulup para verdiği bahseder (*Abdülhamit'in Hatıra Defteri*, s.102-103). Divan-ı Harp sorgusunda Vahdetî, ayaklanma sonrası gelen celpname hakkında akıl almak için gittiği Said Paşa'nın “*Bunların ehemmiyeti yoktur... Bu millet benim ne adam olduğumu sonradan anlayacaktır*” sözlerinden “bu hadise-i irtcaiye de en birinci vasıta o olduğuna kanaat getirdiği”ni söylemiştir (Kocahanoğlu, s.210). Yine Sait Paşa'nın Arap Yaveri Derviş'e “*ahval-i alemler nasıl görüyorsun*” demiş, Derviş'te bir seneye

hatıralarında, “*Mithat Paşa nasıl İngiltere’ye bel bağlamışsa, İngiltere de Mithat Paşa’ya bel bağlamıştı.*” diye tarif ettiği Mithat Paşa’nın himayesinde yetişip onun gibi İngiliz politikasına taraftar olan *Mizancı Murat* da 31 Mart olayında başrol oyuncusu gibi davranması dikkat çekicidir.¹ Prens Sabahattin İngiliz muhibbi olduğu gibi, olayda heyecan uyandıracak yayınlar yapan Vahdetî de, Kamil Paşa ve İngiltere taraftardır. Bütün bu İngiliz taraftarlarının ortak hareketi 31 Mart olayında İngilizlerin müdahil olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir.²

6. Meşrutiyet sonrası İttihatçılar İngiltere’ye yakın davranmışlarsa da³ İngiliz nişanı almış Kamil Paşa’nın sadarettten düşürülmesiyle iktidardaki kalesi yıkılan İngiltere ve basını İttihatçıları savaş açmıştır. Dolayısıyla 31 Mart hadisesi bu savaşın devamı olması muhtemeldir.

7. İngiltere’nin İstanbul büyükelçisi Sir G. Lowther tarafından yapılan şu açıklama manidardır:

Gerçek görüşlerini şimdiye kadar saklı tutmuş birçoğu, gittikçe cesaret kazanarak Kâmil Paşa’nın düşmesine sebep olanları bu Anayasadışı şiddet gösterisinden ötürü kınamaktalar. Tuhaftır, yine birçoğu, Halifelik ve Sultanlık geleneklerinden bile yoksun olarak niteledikleri adamların yeni despotizminden kurtulmak için, İngiltere’yi kendilerine yardım edecek bir güç olarak görmekteler. Bazı mebuslar, bana gizli olarak, olayların gelişiminden duydukları endişeyi belirterek, İngiltere’nin gizli bir Cemiyet’in diktası sonucu ortaya çıkacak felaketleri önlemek üzere müdahale etmesi gerektiğini belirttiler... Cemiyet taraftarı basın, Kâmil Paşa’yı tutan gazetelere şiddetle saldırıyor. Bu saldırılarda hafif bir İngiliz aleyhtarlığı da sezilmekte... Halk, eskiden olduğu kadar İngiliz taraftarı ve ortaya çıkacak herhangi bir iç ya da dış kargaşalığı Cemiyet’in yanlış ve Anayasaya aykırı davranışının bir sonucu olarak

fırkalar boğaz boğaza girecek diyince Arap Yaver “*Mayıs’a kadar bir şey olmaz mı?*” diye sormuş, Derviş bu sualden, daima ailece karar alan Kamil Paşa ve Sait Paşa’nın isyan olayı içinde oldukları kanaatine ermiştir (Kocahanoğlu, s.219-220). Dikkati çeken şey ise Kamil Paşa’ya toz kondurmayan Derviş, ilk kez Kamil Paşa’yı suçlamış olmasıdır.

¹ *Abdülhamit’in Hatıra Defteri*, s. 40-41, 60. Murat Bey, Osmanlı’nın ve hilafetin geleceğini İngilizler bağlayacak ve Osmanlı’nın daima İngiltere menfaatine münasip hareket ederek gücünü İngiltere’ye karşı kullanmayacağı bir siyaset izlemesi gerektiğini söyleyecek kadar İngiliz taraftardır (Mizancı, s.24). Abdülhamid hatıratında, Murat Beyin ayaklanmanın lideri gibi davrandığından, halbuki “tertipleşme şöyle dursun, ayaklanmanın olacağından bile haberi olmadığı”ndan bahseder (*Abdülhamit’in Hatıra Defteri*, s. 105).

² Abdülhamid’in Hatıra Defteri’nde (s.36) “*Amcam Abdülaziz Han’ın İngiliz parmağı ile devrildiği apaçık ortadaydı*” demesine bakılırsa o zamanlardan beri işlere müdahil olmaları sonradan da müdahale edebileceklerini gösterir.

³ Abdülhamid hatıratında, “(Alman taraftarı) Selanik İttihatçıları ile (İngiliz taraftarı) Manastır İttihatçıları’nın birleşmelerine rağmen İngilizlerle Almanların birleşmemiş oldukları”nı söyler (*Abdülhamit’in Hatıra Defteri*, s.117). Sonradan Paşa olan Dides isimli istihbaratçı bir İngiliz’in Talat Paşa’nın da müşavirliğini yapacak olması da ayrıca dikkat çekicidir (Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım 1*, s.222).

yorumlamaya hazır. Padişah dahi kısa bir süre önceki görüşmemizde, durumdan büyük endişe duyduğunu gizlice açıkladı.¹

Bu açıklamalardan, bu karışıklıkta yardım isteyenlerden istifade edilmek istendiği de anlaşılmaktadır. Nitekim İngiltere'nin Ortadoğu uzmanı Fritzmaourice'da sultanın uzlaşmaz tutumundan bahis ile Sultanın birkaç sene ye ölebileceği veya rejimin değişebileceğinden bahsetmesi² rastgele olmasa gerektir. Mizancı Murat da İngiltere'nin "*Meşrutiyet idaresi Türkiye'ye verilecek son ilaçtır. Tesir etmezse ümit keserek başka çaresine bakmak lazım*" diye dünyaya ilan ettiğinden bahseder ki³ bahsedilen başka çare "meşrutiyet adı altında kendi istediği adamlarla başka bir istibdat kurmak fikriyle isyan çıkarmak" mıdır bilinmez.

8. Fransız bir yazarın, "İngiliz haberalma servisleri ile İngiliz Baştercümanı Fritzmaurice'nin para desteğiyle işin yürüdüğünden" bahsetmesi, her ne kadar sağlam bir delile dayanmasa da, askerlerin üzerinden İngiliz altınları çıktığının Abdurrahman Şeref Efendi tarafından da haber edilmesi⁴ şüpheyi artırmaktadır.

9. İngiltere, hilafet tehdidinden korktuğu için Mısır'ı işgal etmiş, Cemalettin Afgani'yi de kullanarak Arap hilafeti çıkararak Panislamist Abdülhamid ile halifeliğin gücünü kırmak istemiştir.⁵ 31 Mart olayı neticesinde her ne kadar istediği gibi taraftarlarını başa geçirememişse de Abdülhamid'in hal edilmesi ve Panislamist muhalefetin cezalandırılmasının İngilizlerin lehine olması dikkat çekicidir.

10. Olayın çıkışını hızlandıran Hasan Fehmi'yi öldürülme işini yaptığı söylenen İttihatçı fedailerden Laz Emin'in I. Dünya Harbi sonrası mütareke yıllarında İngilizler hesabına çalışmış olması⁶ 31 Mart'ta da İngiliz parmağının olabileceğini göstermektedir.

11. McCullagh, olay günü meydana "büyük ve altın harflerle Kuran ayetleri işlenmiş bir bayrak" dolaştığı sırada "*Aman Tanrım, Mehdi'nin sancağı bu*" diyen

¹ Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, s.57-58. İsmail Kemal de halkın büyük çoğunluğunda İngiltere'ye muhabbet beslediğini ifade eder (*İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, s.203).

² Mevlânzâde, s.14.

³ Mizancı, s.86.

⁴ Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s.135; *Son Vakayünüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II. Meşrutiyet Olayları*, s.21.

⁵ Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s.102-103; *Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, s.70-71. İngiliz yazar McCullagh'ın Hareket Ordusu'nun İstanbul'u alması sonrası, "*Tıknaz, hayallere dalmış, tutucu Anadolu'nun günü geçmiştir... İstanbul da artık salt bir Türk ve Müslüman olmaktan çıkmıştır.*" diyerek hadiseden memnuniyetini belirtmesi (McCullagh, s.214-215) İngiliz düşünününün de tavrını ortaya koymaktadır.

⁶ Turan, s.59.

Sudan savaşlarından kalmış kır bıyıklı ve İngiliz olduğu belli olan bir şahıstan bahsetmesi¹ ve İsmail Kemal Bey'in de, öldürülen Lazkiye mebusu Emir Arslan'ın yanında -askerlerin elinden ancak bir jandarmanın kendisini tanıması sayesinde kurtulabilen- Sir Lowther'in "Captain (yüzbaşı) Bettelheim" diye tanımladığı birinin bulunması",² ayaklanma sırasında İngiliz bazı propagandacıların bulunduğunu ve İngiltere'nin olayda aktif olduğunu gösterir.

12. İngiliz Amiral Douglas Gamble'nin (Gambel Paşa) tedbirindeki donanmanın, olayda önemli etkisi olan Ahrar Fırkasına akıl hocalığı yapan İngiliz taraftarı Sabahattin'e istediği desteği vermesi dikkat çekicidir. İngiliz taraftarı Prens Sabahattin'den geldiği söylenen "Yıldız'ı topa tutma" emrini yerine getirmeyen askerlerin komutanları Ali Kabuli'yi yakalayıp padişah huzuruna getirip öldürmesiyle işlerin istediği gibi gitmediğinden kaçan Sabahattin'in yine donanmaya sığınması, bir İngiliz komutasındaki donanmanın ayaklanmadaki rolünü gösterir.³ Ayaklanma esnasında donanmanın teftiş bahanesiyle Marmara'ya açılma planı önceden yapılmış olmasına ve Gambel Paşa'nın ayaklanma hakkında Rauf Bey'e "Bu rejim aleyhine bir şey değil, ordu kumandanı askeri çok talim ettirmiş ve namaz zamanı talime gelmiyen bir çavuşun rütbesini ref ettiğinden çıkmış. Mesele kumandandan şikâyettir, değiştirilince iş yatıştır."⁴ diye olayı basitleştirerek üzerine gidilmesini engellemeye çalışması, olayda İngiliz parmağı olduğu şüphesini artırmaktadır.

13. Ayaklanmanın ikinci gününde Bahriye silahendazlarından üç yüz kişinin - muhtemelen İttihatçı olan- subaylarını ve Bahriye Vekâletine getirilen Emin Paşa'yı protesto edip yerine İngiliz elçilik raporlarında "İngilizlerden yana güçlü eğilimleri var" diye nitelenen, Bahriye Nazırlığı kendine teklif edildiği halde Ali Kabuli Bey'in

¹ McCullagh, s.121.

² İsmail Kemal Bey'in Hatıratı, s.238. Sina Akşin, "Bir jandarma erinin bir İngiliz yüzbaşısını nereden tanıdığı ve gazetelerde bahsi geçmemesine rağmen, İsmail Kemal'in seneler sonra hatıratında bu şahsı nasıl hatırladığı merak konusudur." der (Akşin, Şeriatçı Bir Ayaklanma, s.60).

³ Hareket ordusu duruma hakim olduktan sonra Gamble Paşanın işine son vermesi, İT'nin olaydan İngilizleri de mesul tuttuğunu gösterir. Kuran, s.340-341; Akşin, Şeriatçı Bir Ayaklanma, s.96. Herkese dış geçiren Mahmut Şevket Paşa'nın, olaya müdahil olduğu neredeyse kesin olan Prens Sabahattin'i, "sebepsiz tutuklandığından" bahisle özür dileyip, salıvermesinde de İngilizlerin rolü olduğu söylenir. (Akşin, Şeriatçı Bir Ayaklanma, s.217.). Bunlardan İsmail Kemal Hariciye, Nazırı Rifat Paşa, Mevlanzâde'nin ne kadar İngiliz muhabbetdarı oldukları için bk. Akşin, Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı, s.267. İsamil Kemal, İngiliz muhabbetdarlığında o kadar ileridir ki Transvaal Harbi'nde kayıplar veren İngiltere için yürüyüş bile yapmak isteyecek (İsmail Kemal Bey'in Hatıratı, s.203), başı sıkıştığında da soluğu İngiliz sefaretinde alacaktır (age., s.209,221), kraliçe Viktoria ölünce de cenazesine katılma gayreti içine olacaktır (age., s.216).

⁴ Karabekir, s.436-437

başına gelenlerden sonra İngiliz elçilik gemisine sığınıp yine İngiliz gemisiyle İstanbul'dan ayrılan ve Abdülhamid'in halini tebliğ eden heyete katılmayı kabul eden Arif Hikmet Paşa'yı istemiş olmaları,¹ İngilizlerle Ahrar Fırkasının müşterek hareket ettiği fikrine destek verir.²

14. Ahrar'ın taraftar olduğu Kamil Paşa, Mahmut Şevket Paşa ayaklanma sonrası İstanbul'a geldiğinde İngiliz birinin evinde gizlendiği gibi, Ahrar içinde meclis önderlerinden olan İsmail Kemal'de İngiliz elçiliğine sığınıp, İngiliz gemisiyle İstanbul'dan ayrılması³ bu fikri desteklemektedir.

15. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti sindirilip, taraftarları tutuklanıp, içlerinden bazıları idama bazıları sürgüne giderken Ahrarcıların hemen hepsinin kaçabilmesi ve çoğunun berat etmesi ise 31 Mart'ın ya İT ile Ahrar arasında bir ortak hareket veya İngiliz himayesini etkisi ile olabileceğini göstermektedir.

Olayda Sultan Abdülhamid'in rolü olma ihtimali vardır.⁴

1. 30 seneden fazla devleti idare etmiş bir Sultan'ın devlet idaresini tamamen birden ortaya çıkan birilerine bırakması mümkün değildir. Bundan dolayı Abdülhamid, yakın çevresi ve basını kullanarak en azından gidişata müdahil olmak istemesi gayet doğaldır. Bundan dolayı azda olsa jurnal almaya devam ettiği söylenir ki⁵ bu durum Abdülhamid'in olaya müdahalesi şüphesi oluşturmuştur. Yine Sultan'ın Meclis binasına asansör yaptırmak istemesi, mebuslara iltifat etmesi ve ziyafet vermesi neticesinde Ahmet Rıza'ya bile “Peygamber ile hemen onu izleyen halifelerden beri, bir halifenin hiçbir zaman halka bu denli yakın olmadığını”

¹ Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma*, s.97-98, 146.

² Tunaya da aynı kanaattedir (bk. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. 1, s.227). Hatta “İngiliz sefaretinin hareketin asıl yaratıcılarından olduğunu” söyler (age., s.230)

³ Kamil Paşa için bk. McCullagh, s.45; İsmail Kemal için bk. *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, s.245; Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma*, s.169; Aydın, s.124. Mahmut Muhtar Paşa ise Alman elçisinin yanına sığınıp, Alman bir gemi ile kaçmıştır (McCullagh, s.89). 24 Nisan 1909 tarihli, Yunan *L'Illustration* gazetesi, Mahmut Muhtar Paşa'nın İngiltere sefaretinin emrindeki harp gemisiyle kaçtığını yazar (Danişmend, s.55).

⁴ İsmail Hami Danişmend Tefik Paşa'nın evraklarından yayınladığı *31 Mart Vak'ası* kitabında (s.21-23) “Abdülhamid'in 31 Mart'ta dahil olmadığı kati olduğunu” izah etmektedir. Konumuz olmadığından bahsedilmemiştir. İsmail Kemal de Sultan Abdülhamid'in olaylardan kesinlikle sorumlu olmadığı kanısındadır (*İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, s.243).

⁵ Padişahın başharemağası Cevher Ağa ve ikinci haremağası Nadir Ağa'dan rivayet için bk. McCullagh, s.36-37. McCullagh o kadar Abdülhamid düşmanıdır ki hemen her suçun ucunu Abdülhamid'e dayandırmaktadır. Mithat Paşa'nın öldürülmesi, Mevlanzâde'nin öldürülmesi istenmesi, Hasan Fehmi öldürüldüğü sırada köprü yakınlarında saray polislerinden biri görüldüğünden bahisle ölümünden de sorumlu tutması vb. her suç Abdülhamid'e isnat etmektedir.

söylettirecek kadar etkisine alması da idarede söz sahibi olmak istediğine yorulmuştur. Yine Abdülhamid'e az çok yakınlıkları bilinen Şehzade Vahdettin, Kamil paşazade Said Paşa, Başmusahip Cevher Ağa, Enderunlu Lutfi, Şura-yı Devlet azasından Tayyar, Maarif Teftiş ve Muayene Encümeni azasından Nadirî Fevzi, Rusumat İstatistik Müdür Muavini Tevfik Beyler ile Vahdetî gibilerin Abdülhamid hesabına irtica hazırladıkları iddia edilmiştir.¹

2. Olay sonrasında Abdülhamid Harbiye ve Bahriye Nazırını seçmek istemesi, askeri tayinlerde rol oynaması ve Yıldız'da Eyüp'teki İplikhane kışlasına İttihatçıların zorla götürdüğü askeri isyan sonrası geri getirmesi iktidarı ele almaya niyeti olduğunu gösterir ki bu kendisinin ayaklanmayı teşvik edebileceği şüphesi uyandırmıştır.²

3. Yıldız da yapılan aramalarda Hürriyet ilanından sonra Abdülhamid'in aldığı "ihtilal çıkacağına" dair bazı jurnaller, isyancılar üzerinde çıkan paralar ve Meşrutiyet öncesi iktidarları yıkılan saraya yakın isimler arasında istibdadın gelmesi için kurulmuş gizli bir cemiyet –paralar ve cemiyet direk Abdülhamid'le alakalı olduğu sabit olmasa da-³ Abdülhamid üzerinde kuşku oluşturmuştur.

4. İrtica taraftarı olan gayr-i resmi İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin ilk fikir babalarından olan İsmail Hakkı ve Emirizade Ömer Lütfi'nin saray ajanı olması;

¹ İrtem, s.108-109, 122-128.

² Fakat Şeyhülislam ve eski kabinenin çoğu nazırlarının yerinde bırakılması nazara alınırsa iktidarı ele alma niyeti zayıf ihtimal olarak kalır. Nitekim benzer suçlamalarla Sadrazamlıktan edilen ve olayların merkezinde olan Kamil Paşa dahi McCullagh'a "Abdülhamid'in suçu olmadığı hakkında kesin" konuşmuştur (McCullagh, s.63).

³ Jurnalın birinde cemiyetlerin hepsinin padişaha zararlı olduğu, İT'nin elven-üş şer olduğu yazılması iddiayı zayıflatır (Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma*, s.274). Ayrıca, istibdadın geri gelmesi için bir teşkilat kurdukları iddia edilip idam edilen Maarif Nezareti Teftiş ve Muayene Encümeni üyesi ve *El Adl* ve *Protesto* gazetelerinin yazarı Nadirî Fevzi Bey; Devlet Şurası üyelerinden Tayyar Bey, Rusumat İstatistik Kalemi Müdürü Tevfik Bey, Mabeyn özel tütün kıyıcısı Hacı Mustafa Efendi ve Musahip Miralay Halil Beyler, Abdülhamid adına mı kendi menfaatleri için mi çalıştıkları kesin olarak beli değildir. Ayrıca 13 yıl aralıksız Sultan Abdülhamid'in Dahiliye Nazırlığını yapmış Memduh Paşa hatıralarında -belki de Meşrutiyet sonrası kendine sahip çık-a-mayan Abdülhamid'e kızgınlığından- "31 Martı Abdülhamid'in yaptığı, dikkat çekmemesi için Saraya bağlı rical aracılığıyla Avcı taburlarına dağıtılan para ile askerlerin Meclis'i kuşattığı" iddiasında bulunmuştur (Kocahanoğlu, s.XVI). Kamil Paşazade Said Paşa'nın İzmir'den yurtdışına kaçarken *İttihat* gazetesi muhabinine verdiği açıklamada "Prens Burhaneddin Efendi'nin ayaklansınlar diye çavuşlara 15, onbaşılara 10, erlere de 5 lira dağıttığını" söylemesi (McCullagh, s.69) kendi suçunu kapatmak için midir, yoksa aslı var mıdır bilinmez. . İstanbul'daki 40 bin askerinin hepsinin parayla satın alması ise zaten mümkün değildir. İkinci Harem Ağası Nadir'in komşusu olup olayı ondan bizzat dinleyen Mustafa Turan, "baş musahip Cevher ağasının Abdülhamid'in hazinesinin yerini söylememesinden asılması sonrası canını kurtarmak için Nadir Ağa'nın hazinenin yerini söylediği" bahsine nazaran (Turan, s.87), Nadir Ağa'nın "Abdülhamid'in askerlere ayaklanmaları için para verdiği"ne dair itirafı da(McCullagh, s.62), aynı şekilde İttihatçıların baskısıyla olması kuvvetle muhtemeldir.

Evkaf-ı Hümayün Başveznedarı Raşid Efendi'nin Volkancı, resmi İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti kurucuları arasında yer alması; Sultan Abdülhamid'in el altından -diğer gazeteler olduğu gibi- *Volkan* gazetesine yardım yapması, şüpheleri Padişah üzerine toplamıştır.¹ Yine Sultan Abdülhamid'e yakın olanlardan Baba Tahir'in "Büyük Sultan Abdülhamid" klişesiyle birtakım heyecana sürükleyici yayınlar yapıp halkı ve askeri açıkça meşruti idare aleyhinde tahrik ettiği de söylenir.²

5. Abdülhamid, Arnavut askerlere önem verdiği bilinen bir gerçek olmakla beraber isyanda da Arnavut askerlerin önderlik etmesi dikkat çekicidir.³

31 Mart'ta İslamî sağduyuya sahip toplum, gazete, cemiyetlerin ve şahısların etkisi vardır. Şöyleki:

1. İslamî kesim yayınlarından *Sabah*, *Hilal*, *el-İslam*, *Mizan* ve *Volkan*'ın isyana taraf yazılar yazmıştır.⁴

2. Cemiyet-i İlmiye basını olarak bilinen *Beyanülhak* dergisinin İttihatçılara da isyancılara da çekişen tavrı bir kenara bırakılırsa, Talebe-i Ulum ve İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti askerleri sükûnete davetle beraber ayaklananları meşru görmüşlerdir.⁵

¹ Kocahanoğlu, s.91. Hâlbuki Sultan Abdülhamid hatıratında İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'den "Bir bu eksikti. Bu cemiyeti kurmuş olan Derviş Vahdetî, Kıbrıslı bir serseri imiş." diye bahsetmiştir (*Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, s.103).

² Mevlanzâde, s.149

³ Hatta Abdülhamid Selanik'te sürgünde iken Rıza Nur'un da kışkırttığı bir ayaklanma ile harekete geçen Arnavutlar'ın eski padişahı kurtarma derdine düştüğünden bahsedilir (Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım 1*, s.370).

⁴ *Hilal* mecmuasının isyana desteği hakkında bk. Mevlanzâde, s.149-150. Ayrıca *Hilal* gazetesinin Abdülhamid'in hâlini meşru olarak göstermesi hakkında bk. *Hilal*, 8 Nisan 1324, 2. Mizancı Murat isyan arafesinde bir yazısında "Niçin bunların karşısına çıkıp da haksız olanları hakka davet ve haksızlıktan men etmiyorsunuz?" diye ulemayı tahrik etmiş, II. Meşrutiyet sonrası Murat Bey'in Nazif Sururi ve eski bir şeyhülislam oğlu olan Cemil Molla ile Meşrutiyet aleyhtarı bir gurup kurdukları ortaya çıkmasıyla ceza almışlardır (Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, s.44). Mevlanzâde, Murat Beyin 31 Mart'ta Dahiliye Nezaretinde saklanan Ahmet Rıza'yı bulup istifası talebini talep ettiğinden bahseder (Mevlanzâde, s.71). Francis ise, 31 Mart'ın en gözdelelerinden olan Mizancı Murat Nisan'ın 14-16'sı arasında en muteber adam olduğunu söyler (McCullagh, s.167). Murat Bey ise "anayasayı savunacak en mühim kuvvet ve bütün siyasi inkılapların başkalfası olan ulemayı meşrutiyete bağlamak amaçlı hislerini okşadığımı" söyler (Mizancı, s.83).

⁵ Cemiyet-i İlmiye'nin tavrı için bk. Ramazan Boyacıoğlu, "Beyanü'l-Hak'ta Ulema, Siyaset ve Medrese", *Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, S. 2, 1998, Sivas, 51-92, s.56-58; *Volkan*, 6 Nisan 1325- 19 Nisan 1909, S. 109, s.1. Talebe-i Ulum cemiyeti başkanı Giresunlu el-Hac Hafız Mustafa Zeki, 2 Nisan 1325 tarihli *Volkan* gazetesi 105. sayısında (s.4) ayaklanan ahali ve softalar için adalet ve isyana destek isteyen yazısı yayınlamış, 6 Nisan 1325'de (19 Nisan 1909) yayınlanan *İkdam*

3. Medreseliler, gerek İttihatçıların yaşantılarından, kendilerine karşı tavırlarından, gerekse askere alınacak olmalarından ve askere alma usulündeki haksızlıklardan şikayetçi idiler. İlmîyelilerin, ekseri mektepli ve liberal (laik) eğilimli olan İT’lilere muhalefet etmekteydi. Her ne kadar Mevlanzâde’nin dediği gibi “bazı medreseliler askerler tarafından ayaklanmaya zorlanmış olsa”¹ bile, çoğu zaten böyle bir ayaklanmaya istekli bir durumdaydılar.

4. İsyân sonrası Meclis’e, Meclis’ten beklentilerini anlatmaya gelen temsilciler arasında 15 askerle birlikte bir ulema heyeti de bulunmuştur.²

5. İsyân günü Ayasofya Meydanı’nın askerleri yeşil ve beyaz sarıklı ilmiye sınıfı da desteklemiştir.³

6. Şeriat için Vahdetî’yi gayrete çağıran Vecdi imzalı mektupta “*bak bu gün yarın Arnavutlar şeriat ilan edecekler*” demesi,⁴ isyanda Arnavutların dini hamasetinin kullanılmak istediğine alamettir. Düveli muazzamanın baskısıyla çıkarılan reformlar sebebiyle bölgenin ecnebi eline geçeceğinden tedirgin olup reformları kabul ettiği için Osmanlı idaresine “mürted (dinden çıkmış)” diyecek kadar tepkili olan Arnavutlar,⁵ kuruluşundan kısa bir zaman sonra İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti’ne büyük çapta destek vermiştir. 31 Mart’tan bir hafta önce Yıldız sarayını koruyan Arnavut Zuhaf alayının Selanik’e sürülmesi de bu gayreti tahrik ettiği kesindir. Nitekim 31 Mart’ta etkin olan İsmail Kemal, ayaklanmacılar arasında ziyade olan Arnavutlar aracılığıyla ayaklananların sözcüleri gibi hareket etmiştir.⁶

gazetesinde ise askerlerin ilmiye öğrencileri tarafından kışkırtıldığını red eden bir yazısı çıkmıştır (İkdam, 19 Nisan 1909, S. 5352).

¹ Mevlanzâde, s.41-42.

² Heyette temyiz mahkemesi üyesi Haydar Efendi ve Beyazıt dersiamlarından Ahmet Rasim Efendi de vardır ki, Rasim Bey *el-İslam* gazetesinde “‘*Kanûn-ı Esâsî’de, Devlet-i Osmaniye’nin dini din-i İslamdır.*’ denildiği halde rakı şarap içmekte, terk-i salat etmekte, oruç yemekte hürriyet var diyenlere hürriyeti anlatmalıdır.” dediği yazısı 25 Mart’ta (1325) yayınlanmıştır (Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, s.56).

³ *Volkan* gazetesi 15 Nisan 1909 (2 Nisan 1325) tarihli 105. sayıda (s.1) 5- 6 bin askere 5- 6 bin ulemamı katıldığından bahseder.

⁴ *Volkan*, 8 Mart 1909, S. 67, s.4.

⁵ Hasip Saygılı, “20 Yüzyılın Başlangıcından Günümüze Arnavutlarda Osmanlı ve Türkiye Algısı”, *Bilge Strateji*, C. 6, S. 10, (Güz 2014), 35-62, s. 42-44

⁶ Yine Arnavut milliyetçiliği, kullanılmaya müsait olması hasebiyle olayı yapanlarca istimal edilmesi muhtemeldir. Dikkat edilirse Ahrar’ın Meclis’te vekil olarak sözcüsü veya reisi olarak öne çıkan ve olaylar esnasında Sultan Abdülhamid’in yanına ilk gelen mebuslardan olan İsmail Kemal Bey ve onun yakın dava arkadaşı Müfit Bey’in, hürriyet sonrasında suikastle ölen Hasan Fehmi’nin, İsmail Mahir Paşa’nın, ayaklanmayı çıkaran Hamdi Çavuş’un ve olaylar sonrası Abdülhamid’in halini bildirenlerden Esat Toptanı Paşa’nın da Arnavut olması Arnavut milliyetçiliği ile ilgili bir planın olabileceğini akla getirmektedir (Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma*, s.88-89). İsmail Kemal’in sonradan Yunanistan’a kaçıp Arnavutlukta bir ayaklanma çıkarmasından korkulması da bu hadiseyi teyit

Olayda İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti ve hususen İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin yayın organı *Volkan* gazetesi sahibi Derviş Vahdeti'nin de etkisi olduğu görülür:

1. Liberal (laik) dünya görüşü ile devleti idare etmek fikrinde olup İslamî konularda eleştirilerinden mason veya dinsiz olarak görülen kişileri barındıran İT'ye karşı ciddi rahatsızlık duyan İslamî muhalefet, ancak İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti ile toplumda bu kadar geniş karşılık bulabilmiştir. Bu muhalefet direk İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti tarafından 31 Mart'ta ayaklandırılmasa da, ayaklanma patlak verdikten sonra potansiyel olarak hadisede yerini almıştır.¹

2. 28 Martta 60 bin kişinin katılımıyla Hasan Fehmi'nin cenazesinin kaldırılması ardından *Volkan* gazetesi sahibi Derviş, eleştirilerini daha da sertleştirmiş; kendine gelen tehdit yazıları da bu tavrını pekiştirmiştir. Bu yazıların İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti yayın organı *Volkan*'da çıkması takipçileri üzerinde elbette etkisi olmuştur.

3. Derviş Vahdeti'nin, 30 Martta 1325'te İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin zulmü ve hükümeti idare etmesini sertçe eleştirdiği yazısında, -bir gün sonra ayaklananların da isteği olan- "İttihatçılardan beş kişinin vatan haricine atılması" isteğine bulunması ve -isim vermeden- "*Şeref sokağı bunlar*" diyerek hedef göstermesi;² yine ayaklanma neticesinde 1. Ordu komutanı olan Nazım Paşa'yı önceden beri savunması;³ isyan günü askerlerin bir mektubunun *Volkan*'da yayınlaması kendisinin isyanda müdahil olduğu kanısını uyandırmıştır. Yine 31 Mart günü çıkan *Volkan*'da (S.103, s.2-3) milletvekillerinin siyasetlerine uyarı mahiyetinde yazılan imzasız yazı da, sonradan 31 Mart koğuşurmalarında da isimleri geçen "Basra, Musul, Van, Bitlis Diyarbakır,

etmektedir (age., s.218). İsmail Kemal hatıratında, zaten bağımsız bir Arnavutluk için çalıştığını alenen söylemektedir (*İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*,211). Yine İT'nin merkezîyetçi- milliyetçi tavırlarına Türk olmayan unsurların bir tepkisi olduğu da iddialar arasındadır (Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma*, s.297).

¹ Her ne kadar Süleyman Kani, "İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti azasının mahallelerde kapı kapı dolaşarak ahaliyi birgün sonra için Ayasofya ve Sultanahmet meydanlarına çağırdığından" bahsetse de (İrtem, s.146) bu şahısların kim olduğunu bildirseydi belki dikkate değer bir bilgi olabilirdi. Bu tarz bilgiler çoğunlukla kulaktan dolma olup, İMC'nin Merkezî Meclis-i İdare azaları hakkında genelde kimsenin doğru bir bilgisi olmadığı araştırmalarımızda görülmüştür.

² *Volkan*, 30 Mart 1325- 12 Nisan 1909, S. 102, s.1. Ülke içinde kafir olarak nitelenen bu mebuslara saldırılırken ayaklanmacıların, itina ile üzerinde durarak yeniledikleri "*şapka giyen kimseye ilişmeyin*" (McCullagh, s.73) sözü ve yabancı elçiliklere, gayr-i Müslim esnafa ve yabancı sermaye kuruluşu olan Osmanlı Bankası'na ilişilmemeleri konusunda gösterdikleri hassasiyet, yabancı devlet müdahalesi korkusundan olsa da, olayda parmağı olması muhtemel Avrupa devletlerinin telkinini de akla getirmektedir.

³ *Volkan*, 16 Şubat 1909, S. 47, s.3.

Mamuretilaziz (Elazığ), Yemen, Hicaz, Trablusgarp'ta çıkacak feryadın bugün ulaşmasa da yarın ulaşacağı”ndan bahsedilmesi,¹ “mektubun kim tarafından ve ne amaçla yollandığı (?)” konusunda izaha muhtaç bir şüpheyi doğurmaktadır.²

4. Her ne kadar İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti Merkezî Meclis-i İdare azalarının bu isyana direk veya dolaylı olarak müdahil oldukları veya isyanı yönlendirmeye çalıştıklarını söylemek mümkün değilse de³ Cemiyet'te İdari azalar içinde ve söz sahibi olan Derviş Vahdetî, gazetesi ile isyanı alkışlamıştır. Hatta Ahmet Refik'e göre Vahdetî hoca kıyafetinde olay yerinde askere şeriat üzere konuşmalar yapmıştır.⁴ Yine Derviş *Volkan*'ın 104. sayısında (1 Nisan 1325- 14 Nisan 1909, s.1), olay üzerine “*hükümetin sükûtu muhakkak*” diye hedef göstermiş, 106. sayıda ayaklanan askerleri “aslan yavruları” olarak teşci etmiş, isyancı askerler namına yazılan mektupları yayınlarak sözcülük etmiş ve Mahmut Muhtar Paşa'nın İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti aleyhine neşrettiği ordu emrine müteakip hem Mahmut Muhtar Paşa'yı, hem de babası Ahmet Muhtar Paşa'yı eleştiren bir yazı yazmıştır.

5. İsyân öncesi *Volkan* gazetesinde, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti şubeleriyle askerlerin, İT'nin cinayet ve tehditlerine karşı gelip ayaklanmaya taraftarlık belirten ve şeriatın icrasını isteyen yazıları yayınlamıştır. Mesela, Derviş'e yapılan ölüm tehdidi için Erbilili Fakihvelizade M. Bedretti Örfi, “edepsizliğin karşılıksız kalmayacağı”, Gebze şubesi ise eğer bir cinayet olursa “cihanı lalezara çevirmeye ahd ü misak ettikleri”nden bahseden yazıları çıkmıştır.⁵ Yine İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti Gebze Şubesi, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti Bursa şubesi ve İlmiye İttihat Cemiyeti Bursa şubesinin, “şeriate hizmetkâr, meşrutiyet ve Kanûn-ı Esâsî için canlarını fedaya hazır olduklarını” anlatan yazıları *Volkan*'da yayınlanmıştır.⁶

¹ *Volkan*, 31 Mart 1325- 13 Nisan 1909, S. 103, s.2-3.

² Gerçi daha İMC tam tesis edilmediği 14 Şubat 1324 (27 Şubat 1909) tarihli *Volkan*'ın 58. sayısında (s.4) “Mekke, Medine, Halep, Musul, Diyarbakır, Bağdat, Basra gibi büyük şehirlerde birçok istibdatçının fırsat beklediği” ifadesine bakılırsa zaten buraların daha önceden de isyan etmesi muhtemel yerler olduğunun bilindiği kanaatini uyanmaktadır.

³ Derviş'in gazete yazılarında sert ifade kullanması İMC'nin en etkin isimlerinden Bediüzzaman'ı rahatsız etmiştir ki; “*Edipler edepli olmalıdırlar*” diye uyarıya bulunmak durumunda kalmıştır (*Volkan*, 26 Aralık 1908, S. 15, s.3).

⁴ Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma*, s.47.

⁵ *Volkan*, 28 Mart 1325- 10 Nisan 1909, S. 100, s.4.

⁶ *Volkan*, 5 Nisan 1325- 18 Nisan 1909, S. 108, s.4. Asker yazıları için bk. *Volkan*, 31 Mart 1325- 13 Nisan 1909, S. 103, s.1; 3 Nisan 1325- 16 Nisan 1909, S. 106, s.3-4; 6 Nisan 1325- 19 Nisan 1909, S. 109, s.4.

6. İsyanda Ayasofya meydanında toplanan isyancılarda kırmızı ve beyaz bayrakların yanında İttihad-ı Muhammedî'nin açılışında kullanılan yeşil bayrakların da kullanılması¹ 31 Mart hadisesinin İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti tarafında çıkarıldığı yorumuna sebep olmuştur.

Olayda Derviş Vahdetî'nin kışkırtmasının rolü olsa da, isyanı başlatan ve yöneten başlıca etken Derviş Vahdetî ve İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti olmadığına dair bazı kanıtlar da vardır:

1. İsyanı askerlerin başlatıp hocaları işin içine sonradan dahil olduğu, dahil olan hocaların da diğer askerleri isyana teşvik ettiği bilinen bir gerçektir. Fakat İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin, İslamî muhalefeti tamamen emrinde ve idaresinde tuttuğunu söylemek mümkün değildir.

2. Vahdetî, her ne kadar İttihad-ı Muhammedî'yi örgütleyen kişi olsa da tek söz sahibi değildir. Kendi ifadeleri kendini bağladığı gibi, Cemiyet şubelerinden yapılan açıklamalar da İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin kararı gibi algılanmamalıdır. Nitekim İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti Merkezî Meclis-i İdare azalarının hep itidal çağrısı yaptıkları görülür. Mesela, İttihad-ı Muhammedî'nin en itibarlı üyelerinden ve birinci sıra Merkezî Meclis-i İdare azası olan Seyyit Süheyl el-Fazıl Paşa yazılarında hep itidal ve Osmanlı vatandaşlarının husumeti bırakıp ittifak etmeleri nasihatinde bulunduğu görülür.² Yine ulema ile Harbiye nezaretine giderek 8 tabur askerinin itaatine vesile olan³ Cemiyetin en aktif üyelerinden Bediüzzaman, Derviş Vahdetî'yi üslup konusunda uyardığı gibi, yazılarında istibdat ve baskıyı eleştirdiği kadar sükûneti de tavsiye etmiştir. Bediüzzaman isyan günü gördüklerini yazdığı Divan-i Harb-i Örfî eserinin *Dokuzuncu Cinayet* bölümü, aslında olayı nasıl engellemek istediğini anlattığı gibi birçok kişinin de olay esnasındaki psikolojisini gösterir. Bediüzzaman bu eserine şöyle anlatır:

Martın otuz birinci günündeki dehşetli hareketi iki üç dakika uzaktan temaşa ettim. Müteaddit metâlibi [istekleri] işittim. Fakat yedi renk süratle çevrilse, yalnız beyaz görüldüğü gibi, o ayrı ayrı matlablardaki

¹ Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma*, s.43

² Süheyl Paşa, "Sada-yı İttihat", *Volkan*, 3-5 Nisan 1325- 16-18 Nisan 1909, S. 106, s.2-3; S. 107, s.4; S. 108, s.2-3.

³ Bediüzzaman'ın isyanı yatıştırmak için ulema ile gittiği Harbiye'de, askerlere "komutanlara itaatin farz olduğu"nu anlatıp 8 tabur askeri yatıştan nutku, 4 Nisan 1325 (17 Nisan 1909) tarihli *Volkan*'da (S. 107, s.3-4) *Kahraman Askerlerimize* başlığı altında yayınlanmıştır.

[isteklerdeki] fesâdâtı [bozgunculuğu] binden bire indiren ve avâmı anarşilikten kurtaran ve efrad [kişilerin] elinde kalan umum siyaseti, mucize gibi muhafaza eden 'lâfz-ı şeriat' [şeriat kelimesi] yalnız göründü. Anladım: İş fena, itaat muhtel [yok], nasihat tesirsizdir. Yoksa her vakit gibi, yine o ateşin söndürülmesine teşebbüs edecektim. Fakat avâm çok, bizim hemşehriler gafil ve safdil. Ben de şöhret-i kâzibe [yalancı şöhret] ile görünüyorum. Üç dakikadan sonra çekildim, Bakırköyüne gittim; tâ beni tanıyanlar karışmasınlar, rastgelenlere de karışmamak tavsiye ettim. Eğer zerre miktar dahlim [müahalem] olsaydı, zaten elbisem beni ilân ediyor, istemediğim bir şöhret de beni herkese gösteriyordu, bu işde pek büyük görünecektim. Belki Ayestafanos'a kadar, tek başıma olsun, Hareket Ordusuna mukabele ederek isbat-ı vücud edecektim; merdâne ölecektim. O vakit dahlim bedihî [açık] olurdu; tahkike lüzum kalmazdı.

İkinci günde bir ukde-i hayatımız [hayat bağımız] olan itaat-i askeriyeden sual ettim; dediler ki:

– Askerlerin zabitleri, asker kıyafetine girmiş, itaat çok bozulmamış.

Tekrar sual ettim:

– Kaç zabit vurulmuş?

Beni aldattılar; dediler:

– Yalnız dört tane; onlar da, müstebid imişler; hem şeriatın âdâb ve hududu icra olunacak.

Bir de gazetelere baktım; onlar da o kıyamı meşru gibi tasvir ediyorlardı. Ben de bir cihette sevindim; **Zira en mukaddes maksadım, şeriatın ahkâmını tamamen icra ve tatbiktir.** Fakat itaat-i askeriyeye hâle geldiğinden, nihâyet derecede me'yus ve müteessir oldum [üzüldüm] ve umum gazetelerle askere hitaben neşrettim ki:

"Ey askerler! Zabitleriniz bir günah ile nefislerine zulmediyorlarsa, siz o itaatsizlikle otuz milyon Osmanlı ve üç yüz milyon nüfus-ı İslâmiyenin haklarına bir nevi zulmediyorsunuz. Zira umum İslâm ve Osmanlıların haysiyet, saadet ve bayrak-ı tevhîdi, bu zamanda bir cihette sizin itaatinizle kaimdir. Hem de şeriat istiyorsunuz; fakat itaatsizlikle şeriata muhalefet ediyorsunuz."

Ben onların hareketini, şecaatlerini [kahramanlıklarını] okşadım. Zira efkâr-ı umumiyenin [kamuoyunun] yalancı tercümanı olan gazeteler, nazarımıza hareketlerini meşru göstermişlerdi. Ben de takdir ile beraber nasihatımı bir derece tesir ettirdim, isyanı bir derece bastırdım. Yoksa böyle âsân [kolay] olmazdı.¹

3. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ni kurmayı ilk kez gündeme getiren tarikat erbabı şahısların şüpheli hareketleri ve esrarlı, istibdat ve irtica taraftarlıklarından dolayı Vahdetî bu adamlardan ayrılıp kendi başına İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ni

¹ Bediüzzaman, Tarihçe-i Hayat, 34-35

kurmuştur ve bunlara karşı da *Volkan*'da daima uyarılarda bulunmuştur.¹ *Volkan* gazetesinin 66, 67, 68, 69, 70. sayılarında (7- 11 Mart 1909 arası) çıkan *İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin Hakikati* makalesin de, ilk kez İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti kurulması fikrini açanların -istibdat manasında- irtica taraftarı olduklarından onlardan nasıl uzaklaştığını anlatır. Vahdetî, *Volkan*'ın bu cemiyete sözcü olmasını teklifi edenlerden el-Hac İsmail Hakkı bir istibdatçı olduğu için bununla beraber olmanın Cemiyete zarar vereceğinden bahsetmiş; -bu şahıslardan ayrıldıktan sonra- Hazret-i Vecdî isimli bir şahsın, milleti kıskırtmak için yapılması gerekenleri amirane ve tehditkâr bir şekilde anlattığı bir mektubuna sert bir cevap yazmıştır. Bu cevap şöyledir:

Bizim siyasetteki ictihâdımız veçhile; senin maksadın ise irtica'dır ki, var sen kendine, bir âlet ara!.. Şayet dini menâfi'-i şahsiye te'mine [şahsi menfaat elde etmeye] âlet ittihaz edenlerin teşvikatıyla [teşvik etmesiyle] meydana getirilmek ihtimali de vârid-i hâtır olursa [hatıra gelirse], maa-zallah [Allah korusun] bir de kıyam vuku'a gelirse ifnâ edilmiş [öldürülmüş] birçok vücudlar meyânında bizi de görerek zevk mi almak istiyordunuz! Öyle ya! Şerîati istemeyen senden başka kim vardır? Eğer sen, hakikaten şerîati isteyecek bir meziyeti hâiz olsaydın öyle heyecanlı bir zamanda bizi ahmak sanarak, teşvik ve teşci'e [cesaretlendirmeye] koyulmazdın... Eyvâh, din gitti, şerî'at bitti, diyerek birkaç kişiyi tepelettirerek, ya birkaç yüz kişiyi boğaz boğaza getirerek veyahut bir milleti ayaklandırarak kan gövdeyi götürdüğünü görmek mi istiyorsun?.. Volkan nefsi emmâreye kapılarak acele ile hareketi muhâtaradan [yanlıştan] salim [kurtulmuş] görmüyor, tedrici [derece erece] terviç ediyor [revaç buluyor]. Zira hüsn-i niyet bunu icab ediyor. Sen ise ya nefsi emmârene tâbi' olarak, muhâtara [yanlış] görmüyorsun yahut dehşetli bir mürteci'sin.²

31 Mart'tan bir buçuk ay önce vuku bulacak tehlikeleri ön görebilen Vahdetî'nin bu mektubu, 31 Mart gibi bir hadiseye sebep olacak birisi olmadığını göstermektedir.³ Hatta sahtekâr olarak gördüğü bu adamlardan İttihad-ı Muhammedî'yi kurtarmak için ayrı bir cemiyet olarak örgütleyen de Vahdetî olması dikkate alınmalıdır.

4. Vahetî, Ahrar Cemiyeti taraftarı yazar Mevlanzade'ye "İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ni -her ne kadar yeni bir istibdat kurmaya çalışsa bile- kanunlar dairesinde protesto etmesi, haklı muhalefetin susturulması için bir dolap çevirildiğinden bahisle

¹ Bk. *Volkan*, 7 Mart 1909, S. 66, s.1; 13 Mart 1909, S. 72, s.1; 14 Mart 1909, S. 73, s.1; 20 Mart 1909, S. 79, s.1; 5 Nisan 1909, S. 95, s.1-4; 9 Nisan 1909, S. 99, s.4.

² *Volkan*, 9 Mart 1909, S. 68, s.4.

³ Vahdetî, aldığı ölüm tehditleri ve değişen sosyal hava neticesinde isyan sonrası fikrini değiştirdiği görülür.

akıllıca hareket etmekle ancak İttihatçılarla baş edilebileceği” tavsiyesini 31 Mart’tan yaklaşık bir ay önce yayınlamıştır.¹ Ayaklanmadan dört gün önce, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti’nin hızla yayılmasına tepki olarak çıkarıldığı düşünülen cemiyetlerle alakalı kanuna dair yazılan şu makale de Vahdetî’nin ayaklanmayı tertipleyecek bir kişi olmadığını gösterir:

Ey şûbeler! Siz de sakınıp hükümetin teşebbüsâtına karşı bulunmak hatırınızdan bile geçmesin. Dâima hükümete zahir [yardımcı] olunuz! Çünkü bizim hükümetten bir beklediğimiz yoktur. Zaten nizamnamemizde menfaat-i şahsiye [kişisel çıkar] aramak memnûdur [yasaktır]. O halde biz hükümetin muhâfazakârı mesâbesindeyiz. Lâkin hükümet de bir fırkaya mensûb olmadığını ispat ederse. Yoksa bu haliyle, bi-taraf [tarafalı] bulunacağımız tabiidir.

Şu makalenin hülâsası, hükümet Rumeli’de İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti’nin teşebbüsâtını meydana çıkarmakla meşguldür.

Bizim için telâşa mahal yoktur. Cemiyetlerin bir nizamnameye tâbi olması için takrir [kanun teklifi] verilmiştir ki: Herhalde bu bizim cemiyetimiz için olduğu şüphesizdir. Binaenaleyh mebusan-ı kirâm bu keyfiyeti nazar-ı dikkate alacağı, almazsa efkâr-ı umumiye [kamuoyu], buna bir çare bulacağı tabii olduğundan ihvânımıza itidali tavsiye eyleriz.²

Makalede kamuoyunun bulacağı çarenin ne olacağı belirtilmese de dört gün sonra isyanın patlak vermiştir. Bu yazı her ne kadar tehdit ima etse de sonunda mensuplarını itidale çağırması şüpheleri kaldırmaktadır. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti’nin resmi açılışından sonra tehditler almaya başladığında itidal tavsiye eden Vahdetî, ayaklanma sonrası *-Volkan*’ın son sayısında- şubelere hitaben “hükümete yardımcı olarak kalma, hükümetin işine karışmama ve itidalli hareket etme”, askere de “ulûlemre itaat farz olduğu için komutanlarına itaat etme ve siyasete karışmama” tavsiyelerinde bulunması niyetinin isyan olmadığını gösterir.

5. Derviş, istibdat manasında irticaya karşı gelip meşrutiyete ve meşrutiyetin gelmesine vesile olanlara taraf olduğunu her fırsatta söylemiştir.³ *Volkan*’ın bütün sayılarında da hürriyetten yana tavır takınılıp istibdat ve irticadan nefretle bahsedilmiştir.

6. 31 Mart’tan bir sonraki gün çıkan gazetede Vahdetî, “isyancıların ne istediğinin tam bilinmediği”nden bahsetmesi, isyanın üçüncü günü çıkan gazetede ise

¹ *Volkan*, 6 Mart 1909, S. 65, s.4.

² *Volkan*, 27 Mart 1325- 9 Nisan 1909, S. 99, s.2.

³ Bk. *Volkan*, 13 Şubat 1909, S. 49, s.1-2; 22 Mart 1325- 4 Nisan 1909, S. 94, s.1; 1 Nisan 1325- 14 Nisan 1909, S. 104, s.1 vs.

isyancıların sadece üç isteğini gazetede yazması olaydan tam olarak haberdar olmadığını gösterir.¹ *Volkan* muharriri Lutfi ise olaydan sonradan haberi olduğundan ve isyan günü olayı korkarak anlamaya çalıştığından bahsetmiştir.

7. Derviş'in ayaklanmanın ikinci gününde *Volkan*'da çıkan yazısında, Abdülhamid'e "Meclisi kapatmanın elinde olduğu'na dair ifadesi arkasından 'kapatma fikri verenleri hain ilan ediniz" demesi ve bu konuyla alakalı Cemiyeti İlmîye'yenin itirazına 109. sayıda (6 Nisan 1325- 19 Nisan 1909, s.1) "o sözü ne halde söylediğinin (İttihatçı zabitten ölüm tehdidi aldığı veya durumu Abdülhamid ele aldığı zannıyla telaşa kapılmasını kastediyor olmalı) dikkate alınması" gerektiğini söylemesi meşrutiyet aleyhine olmadığını gösterir ki aynı yazıda zaten Abdülhamid'den meşrutiyeti muhafaza etmesini istemiştir.

8. İngiliz İstanbul Büyükelçisi'nin İT muhalefedinin sonucu oluşan ayaklanmanın Vahdetî'ye yıkıldığından bahsetmesi, ayaklanmayı şeriatçı olarak tanımlayan Sina Akşin'in bile "kurbanlık olarak Vahdetî'nin seçildiğini" yazması Vahdetî'nin tamamen olayın mesulü olmadığına delildir.²

Vahdetî'nin ayaklanmayı doğrudan planlayıp teşvik ettiği ve Meşrutiyet karşıtı olduğunu iddia etmek zordur. Fakat "İslam fihına (şeriat-ı Muhammediyeye) zıt kanunların çıkmasını engellemek ve tehditleriyle terör estirdiğini düşündüğü İttihat ve Terakki Cemiyeti güdümündeki hükümetin devrilmesini temin etmek" için çıktığını düşündüğü 31 ayaklanmasını desteklediği kesindir. Selanik ordusunun yola çıkması üzerine çıkacak kargaşayı bir ay önceden fark eden Vahdetî'nin sert üslubu yumuşamaya başlamıştır. Vahdetî, "askerlerin birbiriyle savaşmayacağı, kucaklaşacağı,³ istibdattan vazgeçilmesi ile birlikte Mebusan'ın kendi fikirlerince hareketine izin verilmesi, birlik olarak ne yapılmak gerekiyorsa yapılması,⁴ alaylı zabitli farkı olmadığı, askerlerin gazeteye yazmalarının siyasete karışmak demek olup yapmamaları gerektiği"ni⁵ anlatan yazılar yazmaya başlamıştır.

¹ *Volkan*, 1 Nisan 1325- 14 Nisan 1909, S. 104, s.1. Vahdetînin 1 Nisan'da "Ne olursa olsun, kabinenin sükutu muhakkak" diye yazması ve "Teşekkül edecek kabinenin de ne İttihat ve Terakki Cemiyeti, ne de Ahrar Fırkası mensubu olmaması" nı Abdülhamid'den talep etmesi muhtemelen isyanı halkta İttihatçılara karşı oluşan nefrete bağlamasındandır.

² Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma*, s.256-257.

³ *Volkan*, 3 Nisan 1325- 16 Nisan 1909, S. 106, s.4.

⁴ *Volkan*, 4 Nisan 1325- 17 Nisan 1909, S. 107, s.1-2.

⁵ *Volkan*, 5 Nisan 1325- 19 Nisan 1909, S. 108, s.1-2.

İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ni kurmak fikrini ilk önce ortaya çıkaran ve sonrasında gayr-i resmi bir şekilde İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti adına icraatleri duyulan şahısların¹ isyanda rolleri olduğuna deliller ise şöyledir:

1. Vahdetî'nin yayınladığı makale ve mektuplardan anlaşıldığına göre isyanı gayr-i resmi İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti mensupları teşvik etmek istemişlerdir. Vecdi imzası ile bu şahıslardan gelen bir mektup, bunların açıktan ihtilale davet etmekte olduğunu açıkça göstermektedir.² *Volkan* gazetesinin 66. Sayısının tamamı ile 67, 68, 69, 70. sayılarında (8-11 Mart 1909) *İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin Hakikati* ismiyle yazılan makale bu şahısların gizli niyetleri olduğu konusunu işlemiştir. Buna rağmen bu yazıya bahsi geçen şahıslardan cevap mahiyetinde bir red gelmemiştir. *Volkan*'ın yine 67. sayısında (8 Mart 1909, s.4) çıkan ve Derviş'i şeriat için mücadeleye davet eden Vecdi imzalı -gayr-i resmi İttihad-ı Muhammedî namına- yazılan mektupta Derviş'ten her müftüye meccanen gazete yollaması istenmesi; 72. sayıda (13 Mart 1909, s.1) ise gayr-i resmi İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti mensuplarının mahalle imamlarıyla gayr-i resmi kayıtlar yaptıkları haberi, gayr-i resmi İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti taraftarı şahısların hususen ulema ve hocalara el atarak ayaklanmada bunları kullanmak istediklerini gösterir.

2. *Volkan*'ın 67. sayısında (8 Mart 1909, s.3) bahsi geçen sabık irticacı şeyhülislam Cemaleddin Efendi ile yakınlığı olan ev sahibi Emirizade Ömer Lütfî'nin (istibdad taraftarı manasında) irticacı olduğu kaygısıyla “donanma emrimizdedir, ordu bizimdir” dediğini Derviş naklettiği halde, bunlar bu şahıslarca tekzip edilmemiştir. Donanma ise meşrutiyetten pek de memnun olmayan İngiltere'nin bir komutanı olan Douglas Gamble'ın (Gambel Paşa) komutasında olmasından, bu ayaklanmada İngilizlerle bahsi geçen gayr-i resmi İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti mensupları ve donanmaya emir veren Prens Sabhattin arasında bir bağ olduğu fikri uyanmaktadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif ve istibdat taraftarı, hafiyelik yapmış gayr-i resmi İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin

¹ Bu şahıslar Kayserili Ahmed Paşa damadı el-Hac İsmail Hakkı, bahriyeli bir Mülâzım olan İsmail Hakkı, safderûn bir Müslüman diye bahsedilen azledilmiş bir mülkiye kaymakamı Hoca Abdullah Efendi, lisandan olduğu anlaşılan Midilli'li Hamit Efendi adında ihtiyar bir avukat, Buhari-i Şerifi tercüme eden Tekfurdağı Naibi Ömer Ziyaeddin Efendi, Maarif aza-yı sabıkasından Şükrü Efendi ve bir de Mısır'da Nakşî şeyhlerinden Seyyit el-Emergani'nin vekili olan ve asıl işin başında olduğu anlaşılan ev sahibi diye bahsedilen Emirizade Ömer Lütfî'dir.

² *Volkan*, 8 Mart 1909, S. 67, s.3-4.

reisi olduğu söylenen İsmail Hakkı Bey'in istibdatçı ve Kanûn-ı Esâsî'nin iptali için isyana teşebbüs edeceğine dair haberler çıktığı halde bu da reddedilmemiştir. Nitekim İsmail Hakkı'nın "İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin reisi olduğu iddiasıyla ortaya atılıp işsiz güçsüzlere sahip çıkıp, Kanûn-ı Esâsî aleyhine olay çıkartacağı" endişesi, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin açılış mevliti öncesinde polis müdürünün de vehmine sebep olmuştur. Bu endişe sebebiyle Derviş, *Volkan*'ın 95. sayısının (23 Mart 1325- 5 Nisan 1909) neredeyse tamamını bu konuda uyarı mahiyetli çıkarmıştır.

3. Derviş Vahdetî, gayr-i resmi İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin ilk teşvikçilerinden ve istibdat taraftarı olan el-Hac İsmail Hakkı Efendi, kendisi ile yanında altı kişi huzurunda "Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa ile aralarının iyi olduğunu ve Paşa'nın hürriyet kahramanı Enver Beyin başına çorap örmek istediğini, fakat Enver Bey'in fark edip kendini kurtardığını" naklettiği halde¹ bunun da tekzip edilmemesi, bu şahısların daha derin ilişkileri olduğu ve olayın bir hedefinin de İttihatçılardan mason veya liberal fikirli olanlarının, İttihatçılar içinde dindar kesime yakın olduğu bilinen Enver Bey'i dolaylı olarak yıpratmak niyetini gösterir.² Nitekim İngiltere'nin olması zaten beklenen böyle bir hadiseyi kendi lehine kullanarak İslamcı kesimi bertaraf etmek istemesi gayet doğaldır.

4. Gayr-i resmi İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti efradı, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti adını kullanarak şubeler açması, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nden bazı azaların bu şahıslarca kandırılması vb. olaylar söz konusu olmuştur. Derviş bunlara tekzip yazıları yazmak durumunda kalmıştır.³ İsyân esnasında *Cellad* ismiyle istibdatı öven ve isyana kışkırtan risale yazdığı⁴ iddiası Vahdetî'nin yargılanmasına sebep olması da benzer bir vakıadır ki ve Vahdetî bunun kendisine atfedilmesini tekzip etmiştir. Gayr-i resmi İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti mensuplarının niyetleri olmasaydı alttan alta resmi İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti ile herhalde çekişmeyi

¹ *Volkan*, 10 Mart 1909, S. 69, s.2.

² Cihan Harbi öncesi birbirlerine husumeti olduğu söylenen İttihatçıların sivil kanadı başındaki Talat Paşa ile askeri kanadı başındaki Enver Paşa, 1. Dünya Harbi sıralarında da alttan alta mücadele ettikleri bilinmektedir (Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım 1*, s.414; Babacan, *Mehmet Talat Paşa 1874-1921*, s.207-213; Aydın, s.170-177).

³ *Volkan*, 7 Mart 1909, S. 66, s.1; 13 Mart 1909, S. 72, s.1; 14 Mart 1909, S. 73, s.1; 20 Mart 1909, S. 79, s.1.

⁴ *Volkan*, 7 Nisan 1909- 20 Nisan 1909, S. 110, s.1.

tercih etmez, ya başka bir isimle çıkar aynı ideale hizmet eder ya da Volkancı Derviş'in İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ni egellemeye çalışmazlardı.

5. İsyân sonrasında sorumlu görülerek sürülen *Mizancı* Murad'ın da bu şahıslarla isminin geçmesi bu şahısların 31 Mart'ın çıkmasında etken olabilecekleri gösteriyor. Derviş bu şahıslardan ayrıldıktan sonra bu şahısların Murat Beyin *Mizan* gazetesinde İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti namına yazılar çıkarmışlardır. Resmi olarak İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti açıldıktan bir hafta sonra, isimleri *Mizancı* Murat ile -eski istibadat atfen- irticaya karışıp ceza alan Nazif Sururi ve Cemil Molla Efendi adında iki kişinin İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ni idare etmekte oldukları, gazeteyi üstad-ı muhterem (*Mizan* sahibi) Murat Bey çıkardığına dair söylentilerden dolayı Derviş, *Volkan*'ın 100. sayısında (28 Mart 1325- 10 Nisan 1909, s.1-2) tekzip yayınlanmak durumunda kalmıştır. Bu şahıslarla ismi çok geçen Murat Bey ise 31 Mart'ta ayaklanmayı en fazla sahiplenen kişilerden olması dikkat çekicidir.

6. Bu şahısların İran ulemasını, basınını ve Şahı övmelerine bakılırsa, meşrutiyete geçmek istemeyen ve geçmesi İngiltere ve Rusya tarafından engellenen İran Şahı ile İngiltere ve Rusya'nın ortak bir organizesi ile isyanın çıkma ihtimali söz konusu olur.¹

Gayr-i resmi İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti olayın çıkışında her ne kadar faal rol oynamış olsa bile, bütün suçun bunlara yüklenmesi mümkün değildir. Çünkü kullanılan şahıslar mı yoksa olayın organizatörleri mi olduğu konusu muğlaktır.

31 Mart hadisesinde kışkırtmalar yapıldığına dair bazı emareler de vardır ki olayda bir tertip ihtimalini göstermektedir. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

1. Hasan Fehmi'nin öldürüldüğü gün olan 31 Mart'tan bir hafta öncesi, Yıldız Sarayı Zuhaf askerlerinden Arnavut askerler Selanik'e, Arap askerler Suriye'ye

¹ Osmanlı'nın Meşrutî idareye geçmesine İmparatorluk olan Rusya ve Avusturya karşı çıktığı gibi, sömürgelerinin tehlikeye düşmesinden çekinen İngiltere ve Fransa'da Osmanlı'ya Meşrutiyet'i yakıştıramıyordu (Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, s.305). Rusya ile İngiltere İran'da kendilerine nüfuz alanları belirlemiş, Rus subaylarının eğittiği ordu ile yapılan darbe ile meclis dağıtılıp mutlak hakimiyet Şah'a geri verilmiş ve Rusya bu hareketi yaparken İngiltere de desteklemekten geri kalmamıştır (Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, s.20- 21).

gönderilirken başlarında İttihatçı subaylar yollanmış, saraydaki birliklerin başındaki Abdülhamid'e bağlı komutanlar ise yerlerinde bırakılmıştır.¹

2. Ayaklanma çıkacağına farkında oldukları halde İttihatçılar gerekli tedbiri almamış, olayın en mühim sebeplerinden biri olan Hasan Fehmi'nin öldürülmesi hadisesi de Divanı Harp'te sorgulanmamıştır.²

3. Hadisenin oluş tarzı siyasetten anlayan mantıklı insanların organizesi ihtimali olmadığını gösterdiği gibi, isyanı çıkaranların başsız, düzensiz ve arkasından olabilecekleri ölçüp tartmadan hareketleri de bir tertibin içine itildiklerini göstermektedir.

4. Mizancı Murat, "Niyazi Bey'in kardeşi Osman Bey tarafından güya Manastır İttihatçılarından kendisini İstanbul İttihatçılarından koruyacağı iddiasıyla suçlu duruma düşürme planı" ve "40 bin lira verilerek kendisine dini bir parti kurdurma bahanesiyle kendisine yoklama çekmeleri"nden bahseder.³ Böyle kışkırtmalara meyyal olan İttihatçıların bu olayda da bir kışkırtma planı olabileceği fikrine kuvvet vermektedir.

5. Ayaklanma esnasında askerlerin İttihatçı komutanların adreslerine kadar bilmeleri, listelerin askeriye iyi bilen birileri tarafından verildiğini gösterir.⁴ Subayları en iyi bilen ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'dir.

6. 31 Mart hadisesi, Selanikli bir Yahudi ve mason olduğu söylenen binbaşı Remzi'nin idare ettiği Nişancı Taburları ve hürriyet muhafızı olarak İttihatçılar tarafından İstanbul'a getirilen Avcı Taburları'ndan çıkmıştır. İsyana eden birliklerin başındaki komutanların soruşturulmaması ve ceza görmek yerine terfi almaları, isyanda vuruşmayı önleyenlerin de mükafat yerine ceza almaları; yine isyanı bastıramada acziyet gösteren Hüseyin Hilmi Paşa'nın taltif edilir gibi tekrar sadarete getirilmesi de İttihatçıların olayı kışkırttığı iddiasına destek vermektedir.⁵

7. Mizancı Murat'ın gördüklerini anlattığı *Tatlı Emeler, Acı Hakikatler* eserinde göre "ayaklanma akşamı Avcı Taburları'nın onabaşı ve çavuşlarının askerleri isyana

¹ Kocahanoğlu, s.176.

² Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. 1, s.222; Mizancı, s.124. Sadrazam Hilmi Paşa, olaylar hakkında önceden uyarı aldığı, fakat 10 Nisan'da yüksek kişilerle yaptığı toplantıda orduya güvenilebileceği cevabını alınca rahat davrandığı söylenir (McCullagh, s.100-101).

³ Mizancı, s.94- 96.

⁴ Hamdi Çavuş'a Divan-ı Harb'de bu konu sorulunca "bir liste halinde Süreyya Paşa tarafından gönderildiğini, ama getireni bilmediğini" söylenmiştir (Kocahanoğlu, s.176).

⁵ Mizancı, s.1118-119, 121-122, 126.

teşvik ettiği subaylarına haber verilmesine rağmen ne o okşam ne bir sonraki gün subaylar askerlerinin başına gelmemiş; hatta ayaklanma esnasında nefer kıyafetine giren komutanların olayı idare etmekte olup, öğleden sonra ayaklanma İttihatçıların aleyhine dönünce de bu zabitler ortalarda gözükmemiş; bu subayların kim olduğu da Divan-ı Harp tarafından araştırılmamıştır.¹

8. Olayların canlı şahidi Mustafa Turan, “hadiseden on gün önce erlere dini bilgiler vermek maksadıyla kışlaya hoca kılığında şahısların geldiği; on gün sonra ise bunların bir daha gelmediği; sonrasında ise İttihatçıların önde gelenlerinden birkaçının sahte paşa üniformasıyla gelerek Şeyhülislam’dan alınan fetva ile bundan sonra daha iyi iş görmek için siperlikli şapka giyileceğini” söyledikleri; bunun ardından ise İttihatçıların fedailerinden on kadar kişinin sahte baş çavuş kıyafetiyle gelerek askeri tahrik etmesi sonucu olaylar çıktığı ve bu hadisenin diğer kışlalarda da olduğu’ndan bahsetmesi² olaydaki tertibi gösterir.

9. Şeriat çiğneniyor diye ayaklanan askerlerin bazılarının sarhoş olması³ “şeriat istiyoruz” sözünün bahane olarak kullandıklarını gösterir.

10. Ayaklanma esnasında hastaneye kaldırılan askerlerin üzerlerinde 15, 20, 25 lira, iki çavuşun üzerinde 50 lira ve hocaların üzerinde toplamda 12 300 lira⁴ gibi o zamanın büyük parası çıkmıştır. Askerler, sorgulamada bu paraları saray erkânından -sarayda muhasip olup İT’ye itirafçı olup paçasını kurtaran Nadir Ağa ve Hassa Hazine müsteşarı Halis Efendi’den- aldıklarını itiraf etmeleri de⁵ olaya oldukça temkinli yaklaşan Abdülhamid’i devirme planı olanların tertibi olma ihtimalini gösteriyor.

11. Koca İmparatorluk merkezinin üç beş çavuş ve onbaşının hükmüne kaldığı isyan günü “para için isyan ederek günaha giren bu askerlerin (!)” gayrimüslim

¹ Mizancı, s.60, 116-119,123, 132. Zabitler hakkında bk. Atılhan, s.120, 122, 162. 31 Mart’ta sivil polis olan Rıza Türkoğlu’da olayı nefer kıyafetindeki zabitlerin yönlendirdiğini ve zorla herkesi sürüklediklerini söylemiştir (Atılhan, s.218).

² Turan, s.72-75.

³ Kuran, s.339. Meyhane basıp kağıt oynayanları kınayan Tersanelilerin kendilerinin de sarhoş olmaları için bk. McCullagh, s.74, 123. Üsküdar komutanı olup askerlerinin ayaklanmaya katılmasını engellemiş olan, 1. Dünya Harbi sonrası ise Harbiye Nazırı olan Süleyman Şefik Paşa, şeriat istemek için ayaklanmak isteyen çavuşların sarhoşluğuna şahit olmuştur (Süleyman Şefik Paşa, *Hatıratım*, s.176-177).

⁴ McCullagh, s.232. Askerler, bu paraları alsalar bile günlerce üzerlerinde taşımış olmaları ayrıca bir garabettir.

⁵ *İkdam*, 22, 26 Nisan 1909, S. 5355, 5358.

dükkanlarını ve Osmanlı Bankası gibi bir gâvur (!) bankasını talan etmemesi de gariptir.¹

12. Mizancı Murat, Harbiye Nazırı Nazım Paşa İstanbul kışlalarını Hareket Ordusu için boşalttığı halde Hareket Ordusu'nun İstanbul askerlerine silah sıkıp süngü kullanmasıyla mukabelede bulunmaya sevkettiğinden bahseder.²

13. Ayaklanma esnasında hadiseyi yuvarlak ifadelerle geçiştirmek yerine ayaklananları göklere çıkaran bazı gazetelerin, Hareket Ordusu şehre girdikten sonra Hareket Ordusu'na methiyeler düzmesini³ korku ile izah etmek eksik olacaktır. Böyle hareket etmek tahrik amaçlı olduğu ihtimalini gösterir.

14. 22 Nisan 1909'da *İkdam*'ın (S.5355), “bir kısım hoca kıyafetinde üstlerinde *Volkan* gazetesi, rakı ve şarap şişeleri ve müstehcen mektuplar bulunan kırk tane casus yasaklandı” diye verdiği haberi -doğruluğu şüpheli olsa bile-, kamuoyunda isyancıların İslamcı kimliğine bir algı operasyonu yapıldığı fikri uyandırıyor.

15. La-Turque gazetesine göre (9 Nisan 1325, 22 Nisan 1909) “Hüseyin Hüsnü Paşa elinde 543 kişilik bir irticacı listesi olduğu” haberinden anlaşıldığına göre, İttihatçılar İstanbul'dan kaçmışken, daha tahkikat yapılmamış ve olayı tahrik edenler ortaya çıkarılmamışken İttihatçılar olaya irtica damgası vurmuş, kendilerine muhalif olanları hedefe koymuştur.

16. 1907'de Ahmet Rıza ve Prens Sabahattin'in cemiyetlerinin birleştiği anlaşmada alınan üç karardan biri, Abdülhamid'in devrilmesi olup,⁴ 31 Mart olayında da direk kabahati gösterilemeyen Abdülhamid tahtından edilmiştir.⁵

¹ Ayaklanmacı askerler, Müslim- gayrimüslim kimsenin malına kasten zarar vermediği gibi, ordudan alınan silahların yerli yerine ulaşması için gazetelere bile ilan verdimiş, kaçmaya çalışan mahpusları bile engellemiştir. Bu da askerlerin genel olarak niyetlerinin para ya da şahsi menfaat olmadığını gösterir.

² Mizancı, s.113.

³ Ayaklanma esnasında orta halli yazılar yazabilecek iken övgüler dizilmesi normal değildir. Mesela *İkdam* (2 Nisan 1325- 15 Nisan 1909, S. 5348, s.1), askerinin İttihatçıların istibdadına son verdiğinden bahsederken, 15 Nisan 1909'da “*cism-i hunhar-ı istibdada doğru koşan muzafer, fedakar ordu*” diye ayaklanan askerlere istibdatçı diyordu. Hasan Fehmi'nin öldürülmesi sonrası *Serbesti* gazetesi 26 Mart 1325'te (13 Mart1909) “*Ey hadim-i erkan-ı istibdat*” diye hitap ettiği İttihatçılar için “*İstibdat bir merkezden kalktı, merâkiz-i müteaddideye [birçok merkeze] geçti*” diye meclise ve İttihatçılara çatarken (*Serbesti*, 13 Mart1909, S. 142), 9 Nisan 1325'te Hareket Ordusu himayesinde Meclis'in Ayestefanos'ta toplanması için “*Osmanlı tarihinin ve belki tarih-i alemin en şanlı sahıfesi olacaktır.*” diye iltifat edecektir (*Serbesti*, 9 Nisan 1325, S. 156).

⁴ Kuran, s.293

⁵ Tefik Paşai İttihatçılara alet olmayacağı için 21 günlük sadareten sonra Ahmet Rıza ve Talat Beyin ısrarları neticesinde Sadrazamlıktan istifa etmiştir (Danişmend, s.205). “*İleri gelen İttihatçılar – başta Talat Paşa olmak üzere Abdülhamid'in suçsuz olduğunu kabul ettikleri gibi, son zamanlarda bu*

Abdülhamid'in olaydaki rolü daha araştırılmadan Ayestefanos'ta hâline karara verilmesi ve bu hal meselesinde de oy vermek istemeyen mebuslara Talat Beyin ters ters bakarak zorla oy verdirmesi daha önce planlanmış bir kararın uygulanmaya konulduğunu gösterir.¹

17. Abdülhamid'in kurduğu hükümete itiraz ederek yola çıkan Hareket Ordusu'nun aynı hükümeti yerinde bırakmasından, geliş maksatlarının "hükümet kurtarmak" değil, başka hesaplar için olduğunu gösterir.

18. Derviş'ten daha fazla hadisenin içinde bulunduğu kesin olan Said Paşa² ve gayr-i resmi İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti mensupları ile olayı meşru gördüğünü açıkça ifade eden İsmail Kemal, Prens Sabahattin ve Ahrar Fırkası'dır. Bunlar, isyan istedikleri mecradan çıktığını görünce İttihatçıların işine yarayacak şekilde hareket etmiş ve olay sonrasında garip bir şekilde diğer zanlılara göre hafif ceza almış ya da berat etmişlerdir. İsyanda asıl rolü oynayanlar yerine olayın başlangıcında bulunmayan ve olaya sonradan hatta zorla dahil olan medreseliler³ ile alaylı komutanların cezalandırılması da bütün bu kuşkuları artırmaktadır.

19. 31 Mart'ta Sabahattinci olan Ahmet Bedevi Kuran ve Harbiyeli talebelerden olan ekibi Mahmut Muhtar Paşa ile ittifak etmiş; Sabahattin'in emrini dinleyen donanma da sonradan Hareket Ordusu'na katılmıştır.⁴ Bu durum, Sabahattin ve Ahrarcıların öncelikli hedefleri olan Abdülhamid'den kurtulmak ve ayaklanmada iktidarı kaptırdıkları İslamcılara meydan vermemek için siyasi bir manevra olarak görülebilirse de tarafsız kalmak yerine düşman gördüğü İttihatçılara destek vermeleri gariptir.

görüş gitgide daha fazla iltifat görmektedir." Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma*, s.229. Ayrıca bk. Atılhan, s.130.

¹ Ayestefanos'ta vekillere ve Şeyhülislama Talat Paşanın baskısı için bk. Babacan, *Mehmet Talat Paşa 1874-1921*, s.73-74. Bir rivayete göre de, ekalliyet mebuslarından birisinin padişahın Avusturya sefaretine sığındığına dair getirdiği yalan haber üzerine Ayestefanos'ta hal kararı alınmıştır (Atılhan, s.212). 31 Martın canlı şahidi ve İttihatçıların fedailerinden olan Mustafa Turan'dan rivayete göre, masonların teşvikiyle Cemiyetin padişahı indirerek Viyana bankalarındaki serveti ve Yıldız'daki servetine el koymak için karar almıştır. (Atılhan, s.191).

² Meşrutiyetin ilanı zamanında Abdülhamid'e Meşrutiyeti vermemesini tavsiye eden Said Paşa'nın (Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım 1*, s.348) evi aranmış "yatakların altında *Volkan* gazetesinde çıkan bütün baş makalelerin asılları, orjinelleri ele geçirilmişti. Bu vesikalar Harbiye Nezareti ve Örfi Divan-ı Harp reisliğine verilmiş ise de ne hikmetse hiç kimse sesini çıkarmamıştır." (Turan, s.91). Yine isyan patlak verdiğinde Said Paşa mabeynde olup Padişah kendisine "Yediğiniz halı gördünüz mü?" diye bağırdığı söylenir (Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım 1*, s.296).

³ Atılhan, s.135-137; Turan, s.76.

⁴ (Kuran, s.339-342).

20. Abdülhamid'in etkisini kırmak, hilafet ve Panislam hedeflerine darbe vurmak için olmalı ki, 31 Mart öncesi Abdülhamid'e uydurularak Pariste bastırılan Sultan Abdülhamid'in çıplak kadınlarla resimleri, 31 Mart sonrası ise müstehcen plaklar halka dağıtılmıştır.¹ Bunlar da olayda Panislamist söylemden rahatsız olanların siyasi manevralarını göstermektedir.

21. Abdülhamid için Divan-ı Harp'te "*Sultan Hamid'i katiyen sevmem. Ve a'dayı ekberiyim*" diyen Derviş Vahdeti'nin isyan sonrası Abdülhamid'e "*Meşrutiyeti vermek de almak da elinizde*" diye yazması gibi; verdiği yemeğe katılmayacak kadar Abdülhamid'e mesafeli duran, hatta -Üsküp Mebusu Sait Efendi'nin İsmail Kemal'den rivayetine göre- "Abdülhamid tekrar idareyi eline alsa kendisini yaşatmayacağı'nı söyleyen² İsmail Kemal'in de Abdülhamid'e -Karesi Mebusu Ali Galip Efendi'nin ifadesiyle- "*Padişahım şimdiye kadar kuvvetini elinden almışlardı. Şimdi istirdat ettik [geri aldık]. Bundan sonra rica ederim, iyi kullan.*" demesi³ Abdülhamid'i isyanın içine çekmek ve kumpasa getirmek için söylenmiş sözlere benzemektedir. Hatta İtihatçılar, kendilerine destek için İstanbul'a getirdikleri Avcı Taburlarıyla isyanı başlatıp "yaşasın padişah, yaşasın şeriat" dedirterek Sultan Abdülhamid'in isyana çekip tahttan indirmeyi ve bu vesileyle muhaliflerini ezilmeyi hedeflendikleri de söylenir.⁴

22. 17 Nisan 1325'de Aslan Beyin cenaze törenine hükümetçe Aslan Beyi öldüren Selanik hafif piyadelerinin gönderilmesi ve Cenaze Haliç'e doğru ilerlerken genç bir talebenin -nasıl tanıdıysa- Selanik şeref kıtasını "Niyazi Beyin Çatalca'ya vardığı'nı haber vererek tehdit etmesi⁵ kasıtlı bir şekilde tahrik yapıldığı şüphesi uyandırmaktadır.

23. Hareket Ordusu'nun kısa zamanda maddi kaynak bulup, Ayestefanos'a gelmesi ve günde 25 kilometre ancak yürüyebilecek düzensiz birliklerin 50 kilometreye yakın yol almaları önceden hazırlık yapıldığı şüphesi uyandırmaktadır.

¹ Atılhan, s.111, 151.

² Kocahanoğlu, s.271.

³ Kocahanoğlu, s.257.

⁴ Mizancı, s.61-62

⁵ McCullagh, s.167-168.

24. Meşrutiyet öncesinden beri İttihatçıların bu ayrılıkçı milletlerle gizli görüşmeler ve anlaşmalar yaptığı bilinen bir gerçektir.¹ Fakat bu milletlerle ne konuda anlaşıldığı tamamen bilinmese de inkılap ve ihtilaller neticesinde bunların ya muhtariyet ve kısmi serbestlik ya da özgürlük kazanmaları, Rıza Nur'un dediği gibi her milletin kendi başının çaresine bakması konusunda anlaşılmış olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir. 31 Mart'tan bir gün sonra Adana olaylarının çıkması da Mizancı Murat'a göre İstanbul'u zorla işgal etmek için kurulmuş bir tertiptir.²

25. İngilizler her ne kadar Kamil Paşa'yı İT'ye tercih etse de, Hareket Ordusu iktidarı ele alınca İT'lilerin İngilizlere bağlı siyaset gütmek istemeleri ve bu konuda İngilizlere teminat vermeleri ortak amaçlar için birlikte bir planın içinde olabileceklerini göstermektedir.³

31 Mart'tan karlı çıkanları nazara alındığında şöyle bir netice ortaya çıkar:

Ayaklanma aleyhlerine geliştiği halde⁴ iktidarı tamamen ellerine alan İttihatçılar, devletin ve Abdülhamid'in maddi kaynaklarını ellerine alarak⁵ sorumsuzca harcama gücüne erişmiştir.⁶

¹ İsrail Kohen "The Zinst Movement isimli kitabında Talat Paşanın Yahudi dostu bir gazeteciye verdiği mülakatta Yahudilere Filistine yerleşme ve muhtariyet sözü verdiği"nden bahsedilir (Atıllan, s.126).

² Mizancı, s.125. Murat Bey askerlerin Ermenilere saldırmasına sebep olan teyakkuz halindeki askerler silah sıkılmasının Müslüman mahallesinden olması ve Adana olaylarında cinayet, ırza geçme, ev yakma gibi olaylardan ceza alanların affa uğramasında olağan dışı bir şeyler olduğundan bahseder (age., 127).

³ Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s.129-130. Mevlânzâde Rıfat'ın *31 Mart Bir İhtilalin Hikayesi* kitabının takdiminde (s.16) Orhan Yeniaras olayı "İngiltere tarafından kotarılmış, Almanya tarafından meyvelerini toplamış" olduğunu söyler. Temmuz 1908'den beri İttihatçıların İngiltere'ye karşı dostça yaklaştığı halde İngiltere'nin bu muhabbeti karşılıksız bırakması (Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, s.57-59), İngiltere'nin İttihatçılardan beklediğini alamayacağı veya istediklerini verebilecek daha iyileri olduğu veya artık menfaatini hilafetle sömürgelerinde söz sahibi olan, petrol bölgelerine sahip olan Osmanlı'nın yıkılmasında gördüğüyle yorumlanabilir. Gerçi İsmail Kemal, 31 Mart sonrası İttihatçılara Britanya, Fransa ve Rus sefirlerinin yakın davrandıkları, Alman sefirinin ise ihtiyatla yaklaştığını söylese de (*İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, s.248) gidişat Almanlar lehine olduğu kesindir.

⁴ İngiliz büyükelçisine göre: "Her halükarda (İT'lilerin) vilayetlere gönderdikleri bilgiler gerçeği en yüzüstü bir şekilde çarpıtmakta ve başlangıç bakımından İT'ye karşı bir parti hareketi olan olayı, Meşrutiyeti kaldırmak için gericilerin düzenlediği sinsi bir tasarı olarak göstermekteydi." (Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma*, s.256-257). Sina Akşin'in Ahmet Bedevi Kuran'dan naklettiğine göre "Vahdeti, Mizancı Murat, Mevlanzâde Rıfat, Ali Kemal Beylerin Beyoğlu'nda Kroker Oteli'nde ayaklanmalara karşı nasıl hareket edileceği konusunda toplantı yapması ve Meşrutiyet tehlikeye düşmemesi konusunda anlaşmaları" muhalefetin, olayın İT muhalefeti üzerinde kalması için mücadele verdiğini göstermektedir (Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma*, s.253-254)

⁵ Abdülhamid'in şahsi servetini almaları ile ilgili bk. BOA, HR.SYS. 200/6; *Abdülhamit'in Hatıra Defteri*, s.135-137.

⁶ Yıldız Sarayı yağmalanmış (Danışmend, s.111), Abdülhamid'in şahsi hazinesi ve Bankalardaki birikimine zorla el konulmuştur. McCullagh saray hizmetçilerinin hırsızlıklarından bahsetse de bunu

Ahrar'ın, hususen Prens Sabahattin'in en fazla ilgilendiği hedef olan “Abdülhamid tahttan indirilmesi” sağlanmıştır. Olay sonrası Ahrar Fırkası sinmiş, sonrasında ise sanki hedefine ulaşmış gibi lağvedilmiştir. Fedakaran-ı Millet, isyandan önce başkanı Avnullah el-Kazımi Kerkük mutasarrıflığına atanarak etkisizleştirilmiş, 31 Mart sonrası zayıflamış ve kendini feshetmiştir.

Liberal düşünceliler (İttihat ve Ahrarcıların ekserisi), hareket alanlarını her seferinde sınırlayan “kanunların İslam hukukuna uygun çıkması”nı isteyen İslam referanslı cemiyet, basın ve tarikatları bertaraf etmiştir. Nitekim başta İT muhalefesinde birleşen tepkiler, Hareket Ordusu sonrası irtica ve Abdülhamid muhalifliğinde karar kılmıştır.

‘Abdülhamid’i sıkıştırmak için II. Meşrutiyet ilanı öncesinde İttihatçılara destek veren Bulgarların kısa zaman sonra –kabul görmese de- 5 Ekim 1908’de bağımsızlık ilan etmesi; Hareket ordusu içinde Bulgar çeteleri yer aldığı halde isyan sonrası bağımsızlıklarının tanınması, “gizli ittifaklar neticesinde verilmiş bir sözün yerine getirildiği” fikrini uyandırmaktadır. Nitekim İsmail Kemal de güvenilir bir kaynaktan aldığını söylediği bilgiye göre İttihatçıların üç temel hedefi “ülkede rağbet kazanmak, istemedikleri devlet adamlarını gözden düşürmek ve bununla ülkeyi yabancı tesirinden kurtarmak ve ırk birliği politikası” olması¹ bu fikri desteklemektedir. Ermeniler 31 Mart hadisesiyle neredeyse eş zamanlı olarak Adana’da ayaklanırken, 20 Nisan 1909’da Hareket Ordusu’na destek vermeleri de bu şüpheyi teyit ediyor. Eğer İttihatçılarla anlaşmamışlarsa muhtemelen düvel-i muazamanın planı ile olaylarda bulunmuşlar ve onların müdahalesini beklemişlerdir. Siyasi dehası ve denge politikası ile uzun zaman devletin bölünmesini engelleyen Abdülhamid’in tahttan indirilmesi, Osmanlı’nın parçalanmasından yana olup Abdülhamid’e “kızıl sultan” lakabını takan Ermeni ve yurt isteyen Yahudilerin işine gelmiştir.

31 Mart olayını genel olarak değerlendirdiğimizde olayın birçok yönü olduğu görülecektir. *Volkan* ile yakından ilgilendiği 31 Mart sonrası evinde yapılan

Hareket Ordusuyla ilişkilendirmemiştir (McCullagh, s.223-224,228.). Süleyman Şefik Paşa da *Hatırat*’ında “kuzu gibi zayıf ve aciz Sultan Reşad’ı makam-ı saltanata getirmekten maksatları istedikleri gibi devletle oynamak, malını parasını yağma etmek için idi. Nitekim öyle oldu.” der (Süleyman Şefik Paşa, *Hatıratım*, s.180).

¹ İsmail Kemal Bey’in *Hatıratı*, s.227.

aramalarda belli olan ve ayaklanmada rölü olduğu bilinen Said Paşa'nın Amiral olması; İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin ilk fikir babalarından olup irtica taraftarı oldukları için Derviş'in kendilerinden ayrıldığı gayr-i resmi İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti reisinin "donanma emrimizde" demesi; Prens Sabahattin'in donanmaya sarayı topa tutması için talimat yollayabilmesi; donanmanın başında -meşrutiyetten memnun olmayan- İngilizlerin bir paşasının bulunması ve hepsinden önemlisi Kamil ve Sait Paşa İngiltere taraftarı olduğu gibi Derviş ve Sabahattin'inin de İngilizlere toz kondurmaması olayın en büyük ittifak yüzünü gösterir ki, olayda İngilizler ile İttihatçılardan zarar gören kesimlerin direk veya dolaylı olarak etkisi bulunmaktadır.

Panislam siyaseti izlediğinden İngilizlerce tehlikeli görülen, Müslüman milletler içinde halife unvanıyla ciddi hürmet gören ve kendilerine karşı Almanya'yı öne çıkaran Abdülhamid'in devrilmesi İngilizlerin işine gelmiştir. 31 Mart sonucunda İslam referanslı olanların şeriatla yönetilen kendi memleketlerinde suçlu konuma düşürülmesi de İngilizler ile liberal düşünceli olanlar için ayrıca bir başarı olmuştur. Dolayısıyla Abdülhamid'in hal'ini isteyen İttihatçılar, Sabahattin ve onun fırkası Ahrar, Osmanlı'daki gayrimüslim ayrılıkçı milletler ve İngiltere'nin direk veya dolaylı olarak isyanda etkisi olduğu iddia edilebilir. 31 Mart'ın çıkışında bir ihtimal de, hilafete düşman olan Bektaşî ve Melamilerle teması bulunan, İtalya localarına bağlı olup Fransa Meşrik-i Azamlığı koruması altına giren¹ ve tamamen devlet idareini ele almak isteyen Selanik İttihatçılarının, masonluk vasıtasıyla Panislamizm'den rahatsız olan İngilizlerle ittifak edip bütün muhalif kesimlerin ihtilafını da kullanarak yaptığı bir tertip olduğudur ki, neticesinde Osmanlı Devleti Panislam çizgisinden çıkarılmak ve İslamî söylemi olanları bertaraf edilmek hedeflenmiştir.²

Azınlık olduklarından efendi değiştirmek ve ticari bütünlüğü cihetiyle Balkanların bölünmesini istemeyen, fakat Filistin'den yurt isteklerine ret cevabı veren Abdülhamid'in devrilmesinden yana olan Yahudilerin mason teşkilatlarında etkin olması, İttihatçıların ve Hareket Ordusu'nun Yahudilerin kesretle bulunduğu Selanik

¹ Turan, s.25. Ahmet Rıza ve Talat Paşa gibi İttihatçılar Bektaşî olup, İttihatçıların Arnavutlar arasında yayılmasını kolaylaştırmış; Selanik'te masonlar, Manastır'da ise Melami tarikati İT'nin gelişmesinde rol oynamıştır (Babacan, *Mehmet Talat Paşa 1874-1921*, s.21, 33).

² İttihatçılar içinde dindar kesime en yakın duran ve mason olmayan Enver Paşa'nın olay esnasında yurt dışında olması dikkat çekicidir.

merkezli olması, İttihatçıların organizesinde önemli rol oynayan önemli şahısların da (Cavit ve Emanuel Karasu vb.) Yahudi olması dikkat çekicidir. Atılhan, Fransız Mason mecmuası 70 sayılı Acacia'dan naklen "Osmanlı'daki tebaa kelimesi yerine vatandaş kelimesinin ikame edildiği, Fransız İhtilali'nda kullanılan 'hürriyet, musavat, eşitlik' kelimeleriyle Türkiye'de para basıldığı, Yahudi olmayan aristokrasi yıkılıp yerlerine kendi aristokrasilerinin konulduğu, Osmanlı'nın harici ve dahili matbuatı ele geçirildiği, meclisteki 90 masonu idare eden Talat ile Cavit ve Şeyhülislam Musa Kazım'ı içine alan mason kabineler teşkil edildiği"ni anlatmaktadır¹ ki vakıa mutabıktır. Nitekim İngiliz hariciyecisi Lowther'ın İngiltere'ye verdiği rapora göre "bütün Yahudiler mason ve Siyonist Yahudi olup 31 Mart'ı onlar çıkartmış, Yahudi parasıyla Panislamcı ayaklanma çıkarılmıştır."² Böyle hassas bir konunun sonradan genel hatlarıyla bir gazetede çıkması algı operasyonunu akla getirirse de hakikat payı olma ihtimali de yüksektir.

Hareket Ordusunu organize eden Selanik ekolünün başındaki Talat Paşa İtalya menşeli Makedonya Rizorta locasına bağlı mason olduğu halde Osmanlı Büyük Doğusu adıyla kurulan Türk Maşırık-ı Azamlığını tanıması için İngiliz Maşırık-ı Azamlığının onayını almaya çok uğraşmıştır.³ Ayrıca Talat, I. Dünya Harbi öncesi İngiltere'nin Türkiye'ye öğretmen olmasını isteyenlerdendir.⁴ Mahmut Şevket Paşa ise, sadece Almanya ve Fransa'da bulunup Alman taraftarı olduğu halde yabancılarla Almanca yerine İngilizce ilmi sohbet etmesi⁵ Paşa'nın İngilizlere bir hayranlığı olduğunu gösterir. Alman kapitalistlerin İngiliz kapitalistlerle ortaklık kurduğu Şark Demiryolları Bankası'nın, -ücretini hareket başarıya ulaştıktan sonra almak üzere-trenlerini Selanik kuvvetleri emrine vererek risk alması da dikkat çekicidir. Yine I. Dünya Harbi eşiğine gelindiğinde, Osmanlı ile ittifak kuran Almanların, diğer yandan petrol için İngilizlerle anlaşmaya giderek ortak The Turkish Petroleum

¹ Atılhan, , s.90-92.

² Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s.188-190.

³ Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s.147-148. Zira Osmanlı Büyük Ortadoğusu kendi görüşünü açıklayabilmek için mason güçlenen, özellikle Avrupalılardan gerekli onayı alması gerekiyordu(age., s.143). Mevlânzâde Rıfat'ın *31 Mart Bir İhtilalin Hikayesi* kitabının takdiminde (s.10-11) Orhan Yeniaraş da, İttihatçıların Selanik merkezinde İngiliz taraftarlığı, Manastır merkezinde ise Alman taraftarı ağır bastığını yazar.

⁴ Babacan, *Mehmet Talat Paşa 1874-1921*, s.243. İngilizlerle ittifakı siyasi menfaat icabı isteyen Talat Paşa, kurtuluş savaşına destek için Panislam çizgisinde faaliyetler gösterdiğinden İngilizler tarafında öldürülmüş olabilir (Babacan, *Mehmet Talat Paşa 1874-1921*, s.244-245, 249-254).

⁵ McCullagh, s.150

Company Limited adlı şirketi kurmaları ilginçtir.¹ Bütün bu iki yönlü taraftarlıklar uluslararası bir organizasyon olan masonların veya uluslararası şirket ve sermaye sahiplerinin etkisine işaret etmektedir. Uluslararası şirketler ve hususen bunların bir kısmını organize eden mason teşkilatlarının devletlerin siyasetine yön vermesi ve işlerine yarayacak şekilde devletleri desteklemesi de kuvvetle muhtemeldir.

Olayda İT ile siyasete henüz parti bazında müdahil olmamış İslamî muhalefetin Cemiyet olarak temsilcisi konumuna kısa sürede yükselen ve siyasete dolaylı olarak müdahale eden İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti -cemiyet olarak olmasa da- içindeki bazı şahısların etkisi olduğu görülür. Ama Ahrar Partisi ile gayr-i resmi İttihad-ı Muhammedî mensuplarının olayı direk yönlendirdikleri açıktır. Şeriatın yani İslam fikhının yani kanunlarının uygulanmadığından şikayetçi olup isyan eden halk ve askerlere bir kısım alimlerin fikren, bazılarının ise bizzat destek verdiği görülür. İslamî söylemi ağır basan *Volkan* gibi bazı gazetelerde çıkan şeriat taraftarı heyecanlı yazıların isyana katkısı olmakla beraber, bunlar isyanın kurgulayıcısı olmaktan ziyade sonradan destekçisi olduğu görülür.

Netice itibariyle olayın başlangıcında Abdülhamid hariç olmak üzere her kesim hadiseden memnun olmuştur. Hadisenin gidişatından İT ve Ahrar çekinmiş, sonrasında ise olay en ziyade İT'nin yararına gelişip Selanik ekolünün ipleri ele almasıyla sonuçlanmıştır. Olay sonrası İngiltere, meşrutiyetin yara alması, Panislam siyaseti güden Sultan Abdülhamid ve İslamcılık tarafatarlarının belinin kırılması ile; Almanya ise İttihatçılar vasıtasıyla Osmanlı Devlet'inde söz sahibi olmalarıyla karlı çıkmışlardır.

¹ Aydın, s.239.

6. SONUÇ

16. yy. sonrası Osmanlının baskısı altında, fakirlik ve iç çekişmelerle mücadele eden Avrupa, “zaruret ilmin hocası” olması sebebiyle çıkış noktası aramış ve dünyayı keşfetmeye başlamıştır. Coğrafi keşiflerle ticaret yollarının değişmesi ve Avrupalı devletlerin artık farklı birçok cephede boy göstermesi ve her biri tek başına Osmanlı Devleti’yle mücadele edebilecek kadar kudretli devlet olmaya başlamasıyla devletler arası güç dengeleri değişmeye başlamıştır. Avrupalı devletleri, keşiflerden gelen servet, bilgi ve imkânlarla güçlü devletler olma yolunda ilerlemişler, insanların millet bilincini edinmeleri ve devletlerini sahiplenmeleriyle de dinamik ve sağlam bir yapıya kavuşmuşlardır.

Osmanlı Devleti ise Karlofça Anlaşması sonrası kolay fetihleri elde edememeye, hatta aksine toprak kaybetmeye başlamıştır. 1800’lerde 25 yıl ömür biçilen Osmanlı’nın ihtiyar bedeni, iç ve dış bazı dengeler ve takviyelerle bir asır daha yaşamış, 20. yy. da ise gerileme ve çözülme dönemine girmiştir. Osmanlı’nın yıkılışında iç dinamiklerinin etkisi büyük olmuştur. Osmanlı Devleti merkezîyetçi yapısı gereği genişleyen sınırları ve dünyada gelişen yeni akımlar ve dengeler içinde normal olarak zorluklar yaşamaya başlamıştır. Saray içi dengeler ve mücadeleler ise merkezîyetçi sistemden vazgeçmeyi ve idari sistemde hızlı değişim yapmayı zorlaştırmıştır.

Osmanlı idarecileri, Avrupa devletlerinin gücünün farkına sonradan varmış, kaçırdığı asrı yakalamakla uğraşmıştır. Maddi olarak kendine yeten bir ülke olma avantajını taşıyan Osmanlı Devleti son zamanlarına kadar ekonomik kalkınma için gereken tedbirleri almamış veya alamamış, aldığı tedbirleri de tekâmül ettirememiştir. Savaşların getirdiği sosyal sıkıntılara ekonomik sıkıntılara eklenince durum iyice kritikleşmiştir.¹ Durumun düzelmesi için çabalayan idarecilerden bir

¹ Abdülhamid hatıralarında bu yokluk zamanlarını şöyle anlatır: “93 seferinin perişan ettiği Ordu daha henüz toplanamamıştı. Hazine tamtakırdı. Askerin ihtiyaçlarının karşılanması, memurların aylıklarının verilmesi için bile güçlükle para bulunuyordu. Öyle Vilayetler vardı ki oradaki

kısmı (gelenekçiler) eskiye dönmeye, Avrupa tecrübesi edinen bazı idareciler ise Avrupavarî değişime taraf olması, yönetimde negatif muhalefete ve bu negatif muhalefet de devlette zafiyete sebep olmuştur. Yoksulluk ve idare bozukluğundan bizar,¹ eğitimsizlikten cahil kalmış ve milliyetçilik asrı olan 20. yy. akımlarından etkilenmiş bir kısım Türk olmayan Müslüman kavimlerde reislerinin teşvikiyle kendi kendilerini idare etme isteği uyanmıştır. Azınlıkların bir kısmı ise daha güzel bir gelecek için bağımsız olma taraftarı olmuşlardır.

Osmanlı mütefekkirleri baştan beri farklı derecelerde de olsa asra ayak uydurmak için değişimin lüzumunu hissetmişlerdir. Başlangıçta teknik olarak Batılılaşmak fikri varken, her teknoloji transferinde olduğu gibi kültür transferi de beraberinde gelmiştir.² Galiplere mağlupların hayranlığı sosyal bir olgu olması hasebiyle bu transfer hızlanmış. Osmanlı'nın genç kuşağının dinamizmi ile yaşlı kuşağın deneyimi ve birikimi bir potada eritemediğinden gençlik Paris, Londra, Berlin gibi merkezlerin kontrolüne girmiştir.³ Müslümanların dili ve İslamî esaslarının koruyucusu olan ulemanın, Tanzimat sonrası gittikçe hem alanlarının daralması, hem itibarlarının azalması karşısında Batılılaşma fikrine tepkiyle yaklaşmaya başlaması ise gayet doğaldır. Başlangıçta Osmanlı idarecileri, sonrasında ise aydın kesim ve kültürlü tabakanın Avrupa kültürünü İslam kültürüne tercih eder olmaları, düşünce merkezinde İslamı bulunduran ulema ve ulemaya hürmeti ziyade olan halkın tepkilerine sebep olmuştur. Müslüman milletlerin gayr-i Müslim devletlerin istilasına uğraması ve vatanını kaybeden Müslümanların göç dalgalarının da tetiklemesiyle Avrupa devletlerine ve neticede Avrupa'dan gelen kültüre tepki büyümüş ve İslamcılık, akım olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. Düşmanlarına karşı tek başına karşı duramayan Müslüman milletlerin birbirine ihtiyaç hissetmesi de İslamcılık

jandarmalar, yirmi aydan, otuz aydanberi aylık almıyordu.” (Abdülhamit'in Hatıra Defteri, s.29). Yine aynı eserde Abdülhamid “Hiçbir kavim, bağlı olduğu ülke zayıflarsa rahat durmaz.” diyerek Osmanlı'nın son zamanının halini özetlemiştir (age., s.53).

¹ Süleyman Şefik Paşa Hatıratı'nda Gazi Ahmet Muhtar Paşanın Yemen kabilelerinden haksız olarak aldığı 40000 altın kendisine sual edince “Yemen'de adet olduğu ve diğer komutanların da aşiretler darılmasın diye aldığını” söylediğinden bahisle idarecilerin halkı nasıl soyduğunu (Süleyman Şefik Paşa, *Hatıratım*, s.26-27); Yemen, Habeş gibi yerlerde halkın karnını doyurmak için çaldığını; Lawrens'in aşiret reislerine verdiği altınlarla onları safına çektiğini (s.219) yazar. Yani bir tarafta çalan idareci, diğer tarafta ise veren düşman...

² Kaldı ki hiçbir zaman hiçbir ülke, kendine her zaman taraf olan ve aksi muhtemel olmayan ülkeler hariç, üstünlük sebebi olan sanayi ve teknolojiyi bir üstünü yapmadan başka devletlere vermek istememesi, verse de tekniğini vermeden satması veya sattığına da ciddi bedeller ödetmesi bilinen bir realitedir.

³ Mevlânzâde Rıfat, *31 Mart Bir İhtilalin Hikayesi*, s. 10-11.

akımını kuvvetlendirmiş; Müslümanlarda birlik olma fikriyle İslamı referans yapan İttihad-ı Muhammedî vb. cemiyetlerin çıkmasını netice vermiştir. İslama tarafgirlik manasıyla İslamcılık, her ne kadar yeni bir şey olmasa da, eskiden farkındalık oluşturacak uyarıların bulunmaması sebebiyle şursuz olarak var olan bu inanç, uyarılarla farkında olunan bir yapı kazanmıştır.

Osmanlı'nın son zamanlarında Türk olmayan Müslüman milletlerin çeşitli sebeplerle isyan etmesi ve Osmanlı'dan ayrılma talepleri mütefekkirlerimizde tutunacak tek dal olarak gördükleri Türkçülük akımına taraf olmalarına sebep olmuştur. İslamcılık, Türkçülük ve Garpcılık olarak tasnif edilen bu üç cereyanın ortak noktası, her üçünün de derece farkıyla yenilik taraftarı olmalarıdır. Bu hususta en liberal olanlar garpcılar, en muhafazakâr olanlar da eskiden beri devlet İslamî usullere göre idare edildiğinden elbette İslâmcılar olmuştur.¹ Birbirleriyle ciddi münazaralar ve mücadeleler içine girecek olan bu akımlar günümüze de değişimlerle beraber etkilerini bırakmışlardır.

Devlete ve dinine çok ehemmiyet veren Osmanlı Devleti'nin çekirdeğini oluşturan Anadolu insanı,² Osmanlı sülalesinin hilafet makamına da sahip olması hasebiyle merkezi otoriteye sadakatle bağlıdır. O zamanın sivil toplum kuruluşları olan tarikatlar da bu sadakati perçinlemiştir. Savaşların getirdiği fakirlik ise eğitimin yayılmasını zorlaştırdığından cahilliğin önü alınamamıştır. Medreselerden fenni ilimlerin kaldırılması, dini çevrelerde bağınazlığı artırırken, yeni kurulan okullarda dini ilimlerin zayıf olarak verilmesi de dine uzak veya düşman insanların yetişmesine zemin hazırlamıştır. Dini bilgi ve yaşantıda zayıf olan Avrupa usulü eğitim almış veya Avrupa'yı görmüş olan devletin müstakbel idarecileri, Avrupa yaşantısı ile hareket edip halkın kültür ve geleneklerinden kopmuşlar; halka da Avrupaî bu yaşantıyı yaymaya başlamışlardır. Neticede usul farklılıkları birçok yeni fikir ve cemiyetlerin ortaya çıkmasına neden olmuş, toplumsal ve siyasi değişime paralel olarak bunların arasındaki sürtüşme giderek artmıştır.

Batı merkezli misyonerlik, masonik faaliyetleri kapsamında açılan okullarda yetişen azınlık gayr-i Müslimler ile Müslüman elitlerin etkisiyle Müslüman

¹ Turhan, s. 284

² Francis McCullagh *Abdülhamid'in Düşüşü* adlı kitabında "Küçük Asya'nın bir yandan gerici olmakla birlikte, aynı zamanda pek saf olduğunu ve İstanbul'dan fazlasıyla korktuğu"ndan bahseder (McCullagh, s. 137).

memleketlerde Avrupa kültürünün etkisini hızla artmıştır. İngiliz komutan ve askeri ajan G. Wyman Bury'in *Panislam veya İslam İmparatorluğu* kitabında İslam alemindeki misyoner faaliyetleri hakkında verdiği bilgiye göre: Müslümanların yoğunlukta olduğu milletler, ya memleketleri istila edilerek direk olarak ya da eğitim, tıbbi veya maddi yardım bahanesi altında misyonerlik ile dolaylı olarak sömürgeci güçlerin tesiri etkisi altına girmiştir. Bu da İslam aleminde inanç farklılıklarının artmasına; sonucunda da fitne tohumlarının rahat ekilmesine zemin hazırlamıştır. Bury'e göre: Misyonerler Mısır ve Sudan'da rahatlıkla cirit atmaktadır. Hindistan, Çin (hususen nehir kenarları), Yerkent, Kaşgar, Umman, Hadramut'ta (Aden hariç tüm güney Arabistan) misyonerler rahat hareket etmekte, Bahreyn'de ise uzun süredir faaliyet göstermektedirler. Afganistan, Belucistan, Tunus, Cezayir, Tripoli'ye kadar misyoner faaliyetleri girebilmekte, Umman gibi sultanlıklar misyonerliğe rahatlıkla izin vermektedir. Fransız etkisiyle sekülerliğin yaygınlaştığı Fas ise Avrupa için engel teşkil etmemektedir. Misyonerlik Afrika içlerinde olabildiğine yayılmış olup Müslümanlarla yarışmaktadırlar. Sudan'da ise (Habeşistan) eski Hristiyan inancını koruyan rahipleri ise misyonerliğe izin vermemektedir. Semerkant, Buhara, Kabil, Doğu Türkistan'da da Müslümanlar dinlerini yaymak konusunda misyonerlerden şanslıdır.¹ Birinci elden verilen bütün bu bilgiler değerlendirildiğinde Avrupa inanç ve kültürünün Müslüman memleketlerdeki etkisinin ne kadar yoğun olduğu görülmektedir.

Osmanlı'da Avrupaî değişime başta padişahlar taraf olmuştur. III. Selim, II. Mahmut ve Abdülmecid bizzat değişime taraf olmuşlardır. Reşit Paşa sonrası Bâb-ı Âlî'nin idarede yetkisi artmış ve Avrupaî ıslahat gayretleri devam etmiştir. Bâb-ı Âlî'deki Avrupaî ıslahat taraftarı olan paşalar ve sonrasında idarede ağırlığını hissettiren Sultan Abdülaziz, devletin girdiği borçlar ve idaredeki zayıflıklar sebebiyle Genç Osmanlılar denilen aydınlar tarafından eleştirilmeye başlanmıştır. Sultan Abdülhamid zamanına gelindiğinde sadece idareciler, aydınlar değil, Harbiyeli askerler ve halk da artık değişim isteyenler arasına katılmıştır. 93 Harbi'nin getirdiği yoksulluğa ek olarak eğitim kurumlarının yaygınlaşması ve iletişimin artmasıyla düşün dünyası hareketlenmiş, her kesimden söz söylemek isteyen insan çıkmaya başlamıştır. Padişahın yetkilerinin Bâb-ı Âlî'ye

¹ G. Wyman Bury'in *Panislam veya İslam İmparatorluğu* kitabı geniş çapta bu konuda bilgi vermektedir.

devredilmesinden sonra halkın idareye ortak olması demek olan meşrutiyet dillendirilmeye başlanmıştır.

İlk Meşrutiyet Abdülhamid zamanında ilan edilmiş, fakat savaş şartlarının olumsuz etkisi ve gayr-i Müslim azınlıkların Meclis'te çokluğu vb. sebeplerle kaldırılmıştır. Osmanlı'daki ekonomik darlık sebebiyle şikayetlenenlerin çokluğu vb. sebeplerle zorlaşan kontrolü elde tutmak için Abdülhamid'in kurduğu sıkı kontrol istibdat diye adlandırılmıştır. Bu idarenin yıkılıp ikinci kez meşrutiyetin gelmesi ordu zoruyla gerçekleşmiş, halkça muteber insanların gayretiyle de benimsenmiştir. Meşrutiyetle beraber artık her kesim kendini ifade etmek için cemiyet ve kulüpler kurmaya teşkilatlanmaya başlamıştır. Dindar kesim de Talebe-i Ulum, Cemiyet-i İlmîye-i İslamiye ve İttihad-ı Muhammedî vb. şekillerde organize olmuşlardır. Diğer İslamî cemiyetlerin belirli bir hedefi veya savunduğu bir kitle varken İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti bütün Müslümanlara kucak açan bir kimliğe bürünmüş ve kısa zamanda kendini Osmanlı coğrafyasına hatta dünya Müslümanlarına duyurmuştur.

İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin kısa zamanda çok taraftar toplaması, devrimi istedikleri gibi yönlendirmek isteyen İttihatçıların işine gelmemiş ve engelleme çabaları başlamıştır. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin bütün Müslümanlara hitap eden bir cemiyet olması; idareciler ile ilmiyeden muteber insanlarla Osmanlı toplumunda saygın yere sahip olan tarikat mensuplarınca kurulması sebebiyle bütün İslamî cemiyetlerden daha çabuk yayılmıştır. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti, meşrutiyet taraftarı ve hatta İttihatçıların dindar kesimine destek olmakla beraber İttihatçıların İslama muhalif yaşantılarına ve Meclis'te İslam şeriatına (fikhına, kanunlarına) zıt kanunlar çıkarılmasına karşı çıkmıştır. Cemiyet, Hilafet ve Şeyhülislam makamının izzetinin muhafazasını istemiş, medrese talebelerinin hakkını savunmuş, askeriye'nin İslam'ın öngördüğü ibadet ve anlayıştan uzaklaştırılmasına karşı çıkmıştır.

Meşrutiyet ilanı ile idareyi ele alan İttihatçı devrimcilerin, aceleci, acemice, halkın ne düşündüğüne ehemmiyet vermeden hatta halkı küçümser vaziyette ve terör estirerek kuvvet kullanmaya başlaması ciddi bir muhalefete sebep olmuştur.

McCullagh'ın dediği gibi halk tutucudur, dine taraftardır.¹ Askeri gücüne güvenerek İttihatçıların İslamî yaşantıdan uzak davranışları, ulemayı, medreselileri ve onlara itimat eden halkın güvenini kırmıştır. Fotoğraf çektirmek ve yabancı dil öğrenmek bile günah olduğu konuşulan bir toplumda, Beyoğlu alemlerindeki kadınların açıklığını, meyhaneleri ve fuhuş serbestliğini normal karşılanmasını beklemek mümkün değildir. İnanç ve yaşam tarzı o zamana göre çok değiştiği günümüz de bile idarecilerin böyle bir yaşam tarzını toplum kaldırmazken, 1909'daki toplumun böyle şeylere tahammülü beklenemezdi. Devrimi yapan İttihatçıların önderliğini yapan temelde sayıları beş on kadar olan kişiler ise devlette İslamî söylem istememektedir.² Bu şahısların halkın ruhundan, anlayışından uzak olması bunlara karşı büyük bir güvensizliği beraberinde getirmiştir. 31 Mart'ta patlak veren isyan da biriken bu muhalefetin patlaması olarak değerlendirilebilir ki 31 Mart'ta isyancılar bu kişilerin Meclisten ellerini çekmesini istemiştir.

İsyan öncesi sertleşen tahammülsüz 31 Mart havasına İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin yayın organı olan *Volkan*'da çıkan yazıların etkisi muhakkaktır. Fakat gazete her ne kadar İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti adına çalışsa da, heyecanlı ve ölümlü tehdit edilmiş biri olan *Volkan* sahibi Derviş'in etkisi göz ardı edilmemelidir. Ayrıca isyan günü çıkan *Volkan*'da bildirildiği gibi bu gazetede çıkan her yazı İttihad-ı Muhammedî adına çıkmadığı nazara alınmalıdır. İsyan başlangıçta İslam şeriatının uygulanması adına olduğundan İttihad-ı Muhammedî taraftarlarınca meşru görülüşse de sonradan cahil insanların yanlış hareketleriyle bazı ölümlere sebep olunmasıyla olay mecrasından çıkmıştır. Zaten isyan meşrutiyetin aleyhinde ve istibdada taraftar olarak çıkmamıştır. Siyasi beklentileri olanların toplumda muhalefetin en önemli kaynağı olan dini hassasiyeti kullanmasıyla isyan başlamış, ciddi bir lideri olmadığından bastırılmış, dini muhalefet de şiddetli bir şekilde ezilmiştir. Hatta 31 Mart'tan sonra da, "*Cemiyet-i Hafiyeye*" diye bir örgüte mensup

¹ "İkinci Mehmet zamanından bu yana[1909'a], ödün vermeyecek biçimde liberal olan ordu ve tutucu olan halktır... Anadolu insanı tutucudur" (McCullagh, s.48, 214).

² Hatta Mizancı Murat, İttihatçıların kendisiyle barışmak için çok görüştüğünden bahsetmiş, en son uzlaşma sağlandıktan sonra "Mizan'da tutucu fikirleri tahrik eden hilafet ve İslamiyet gibi kelimelerin kullanılmamasını istediklerinden" uzlaşmanın kalktığını ve kendilerine "Osmanlı'nın Avrupa'ya benzemeyeceğini, burada ancak İslamiyet ve hilafet ile milli hassasiyetin okşanmasıyla netice elde edilebileceğini" anlattığından bahseder (Mizancı, s.81-82).

olup, şeriatla hiç alakası olmayan ama mecliste muhalefetin başını çeken Rıza Nur “şeriat istemek”le suçlanacak, böylelikle muhalefet ezilmeye çalışılacaktır.¹

II. Meşrutiyet sonrası Abdülhamid dönemi iktidarları sarsılanlar haricinde hemen herkes siyasi, sosyal ve ekonomik olarak bir şeylerin değişmesini istemiş ve idarede söz sahibi olmak demek olan meşrutiyete sahip çıkmıştır. Yalnız bunlardan bir kısmı Avrupa'nın tamamen taklit ve takip edilmesini savunurken, bir kısmı ise Avrupa'dan, İslam inancı ve örfü terk edilmeden, yalnız millete menfaati olacak şeyler alınması taraftarı olmuştur. Fakat devrimcilerin tarihi evrimi daima birinci düşünce yönünde olmuştur. Ayrıca devrimciler, “halk cahildir, sonradan anlar” mantığı ile hareket edince halk ile devrimci idareciler arasına giren mesafeler gittikçe açılmıştır. Devlet de, idareciler ile halk arasında mutabakat olmaması, beyin ile vücudun uyumla hareket edemediği spastik bir beden gibi uyumsuzluğa sebep olmuştur. İttihatçı devrimcilere muhalefet edenlerin ezilmesine sebep olan 31 Mart Vakası, devrimin her şeye rağmen, hatta halka rağmen devam edeceği sinyalini vermiştir.²

31 Mart ayaklanması böyle bir ortamda çıkmış ve –daha önce anlatılan- birçok sebep de bu ayaklanmayı tetiklemiştir. Dolayısıyla suç sadece belirli bir kesim üzerine yıkılmayıp, biriken muhalefeti ve bu muhalefetlerin doğrudan veya dolaylı etkilerini görmek gerekir. Her ne kadar devleti idare edenlerin fikir yapıları değişse de, Devlet-i ebed müddet anlayışının semeresi olarak yeni nesil bir devlet kurulmak ve ilerlemeye (Teraki'ye) engel olarak görülen her engel kaldırılmak istendiği aşamada 31 Mart hadisesinin ehemmiyeti büyük olmuştur. İfratların tefritleri, tefritlerin de ifratları doğurması hasebiyle, kırılma noktası olan 31 Mart ile hızlanan bu değişimin çalkantıları, fırtınası, günümüzde de hala devam etmektedir.

¹ Rıza Nur'un bu konuyu anlatan *Cemiyet-i Hafiyeye* isimli bir kitabı bulunmaktadır. Şeriat istendiği bahanesiyle irtica yaftası vurularak muhalefetin ezilmesi günümüze kadar bir gelenek olarak devam edecektir.

² İttihatçıların tek tip bir toplum oluşturmak için çabalarını Şükrü Hanioglu güzel tanımlamıştır: “İmparatorluğun temel sorununun "farklılık" olduğu varsayımından yola çıkarak tedricen onları ortadan kaldırarak tek tipleştirme siyasetlerinin kapısını açan "ittihad" yaklaşımı daha sonra "birlik ve beraberlik" söylemine dönüşerek benzer bir amacı dile getirmiştir... İttihad ve terakki kavramlarından farklılıkları törpüleyici tek tipleştirmecilik, dayanışmacılık, topluma devlet müdahalesi, tarihçi bir ilerleme ve çağdaş uygarlığa ulaşma tezleri çıkaran ideoloji iki kavrama daha sıklıkla atıfta bulunuyordu. Bu iki kavram ise "vazife ve mesuliyet" idi... [Mizancı] Murad Bey'e göre vazifenin "büyüğünü büyükler, küçüğünü ise küçükler" yaparlardı... Ziya Gökalp'in "Vazife" manzumesinde "Gözlerimi kaparım; vazifemi yaparım" ifadesiyle ideal üyelerinin davranış biçimini özetlediği bu toplumun düsturu ise "hak yok, vazife var" olacaktı.” M. Şükrü Hanioglu, “İttihat ve Terakki; Vazife ve Mesuliyet”, *Sabah*, 21.07.2013.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA, A.}MKT.MHM. 663/30; 734/2.

BOA, BEO 319/23910; 766/57397; 771/57766; 1283/96183; 1293/96931;
2592/194367; 2619/196369; 2806/210436; 2807/5; 3535/265105;
3546/265948; 3548/266039, 266069; 3564/267234; 3571/267790;
3597/269739; 3598/269809; 3602/270127; 3614/271020; 3626/271908;
3841/288053; 3898/269809; 4054/304017; 4064/304793; 4116/308693;
4190/314332; 4234/317525; 4375/328087; 4717/353741; 269732/1.

BOA, DH.EUM.MH. 191/148.

BOA, DH. EUM. THR. 5/7; 6/68; 11/18; 92/60.

BOA, DH.İ.U.M.EK. 28/104; 48/50.

BAO, DH.MKT. 29/2803; 50-1/24; 52/5; 55-1/28; 411/41; 414/116; 582/70;
1131/21; 1278/26; 1300/34; 1308/7; 1904/118; 2611/38; 2644/39; 2660/60;
2674/92; 2706/109; 2730/76; 2739/98; 2764/66; 2793/4; 2794/97; 2794/97;
2799/85; 2794/97; 2802/100; 2803/84; 2809/59; 2810/29, 79; 2814/35;
2820/25, 58; 2824/109; 2825/67; 2826/49; 2845/67; 2849/57; 2802/100;
2803/84; 2800/8; 2810/29, 30, 37, 79; 2811/100; 2812/50; 2813/55;
2832/58; 2841/29, 44; 2849/50, 57; 2845/67; 2882/55; 2883/55; 2896/66;
2841/29; 25802/100.

BOA, DH.MUI. 8-5/18.

BOA, DH.SYS. 48/2; 54-2/2-17; 55-1/28.

BOA, DH.ŞFR. 54/114; 390/24; 412/47; 413/2, 29, 92, 116; 414/28, 116;
415/14.

BOA, HR.TO.. 542/99.

BOA, HR.SYS. 200/6; 234/56; 2341/4; 2388/38; 2402/84; 2340/48.
BOA, İ.AS.. 85/3, 7; 87/35.
BOA, İ.ASK.. 20-3-4; 1327C/120.
BOA, İ.DH.. 860/68838; 1107/86685; 1413/25.
BOA, İ.DUİT 17/51.
BOA, İ.HUS. 173/37.
BOA, İ.MBH. 1/61; 7/57; 11/13.
BOA, İ.TAL. 202/16.
BOA, MF.MKT. 114//60; 936/13; 959/21.
BOA, MV. 126/53; 128/42; 156/49; 182/43; 224/107.
BOA, ŞD. 2840/21; 2842/15; 2842/55.
BOA, TFR.I.SL. 208/20785.
BOA, TFR.I.UM.. 29/2803.
BOA, Y..A..HUS. 487/116.
BOA, Y..A...RES. 1/32.
BOA, Y.EE. 3/58; 9/20; 10/56; 34/76; 38/14, 15; 38/93; 38/101; 71/4;
128/110.
BOA, Y..MTV. 280/52.
BOA, Y..PRK.ASK. 102/42.
BOA, Y..PRK.AZJ. 46/50.
BOA, Y..PRK.BŞK. 81/43.
BAO, Y.PRK.UM. 79/110; 80/74.
BAO, ZB 325/115; 328/36; 328/123, 48; 330/36; 332/35, 93; 333/86; 405/69,
70; 414/95,70; 495/86; 496/70; 495/37; 602/49; 603/50; 604/2, 56; 628/71;
629/55.

2. Cumhuriyet Arşivi

Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 86-132 Yer No: 30 18 1 2.38.51.19.

Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: A4 Yer No 30 1 0 0.8.49.14.

Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: A4 Yer No 30 1 0 0.9.52.7.

II. Araştırma İnceleme Eserleri

1. *Abdülhamit'in Hatıra Defteri*, (Yayına Hazırlayan: A. Alaaddin Çetin), Ankara: Alter Yayınları, 2012.
2. ABDÜLHAMİD, Muhsin, *Cemaleddin Afgani*, Ankara: Fecr Yayınevi, 1991.
3. AHMAD, Feroz, *İttihatçılıktan Kemalizme*, (Çev: Fatmagül Berktaş (Baltalı)), İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014.
4. AHMAD, Feroz, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1999.
5. Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, ed.: Mustafa Güçlükol ve Bilge Bozkurt, 1-2 Cilt, İstanbul: İlgü Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.
6. AKDAĞ, Said, *Said Nursi ve Siyasi Düşünceleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Anabilim Dalı, Y. Lisans Tezi, İstanbul 2009.
7. AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Arşiv Belgeleri Işığında Said Nursi ve İlmi Şahsiyeti Birinci Kitap- Eski Said-*, Ankara: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2013.
8. AKMAN, Dr. Zekeriya, *Osmanlı'da Devlet Tekke Münasebetleri*, Ankara: Elipskitap, 2013.
9. AKYOL, Taha, *Kayıp Tarihimiz I-II*, ed.: Orhan Çelebi, İstanbul: Yakın Plan Yayınları, 2012.
10. AKŞİN, Prof. Dr. Sina, *Şeriatçi Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1994.
11. AKŞİN, Prof. Dr. Sina, "1839'da Osmanlı Ülkesindeki İdeolojik Ortam ve Uluslar arası Durum", ed.: Halil İncelik ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012, 131-143.
12. AKŞİN, Prof. Dr. Sina ve Prof. Dr. Ali Birinci, "31 Mart Vak'ası İttihat ve Terakkili Yıllar", Taha Akyol, *Kayıp Tarihimiz I-II*, İstanbul: Yakın Plan Yayınları, 2012, 87-114.
13. ALBAYRAK, Mustafa, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi ve Bağdat Demir Yollarının Yapımı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Doçentlik Tezi, İstanbul 1980.
14. ARMAOĞLU, Fahir, "Hilafet'in Dış Cephesi", *10 Kasım 1999 Devlet Töreni ve Hilafetten Cumhuriyete Paneli*, Ankara: Divan Yayınları, 2000, 53-64.

15. ARNOLD, Thomas Walker, “Halife”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. 5/1, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1948, 148-155.
16. ARTUÇ, Yrd. Doç. Dr. Nevzat, *İttihat ve Terakki'nin İttihad-ı İslam Siyaseti Çerçevesine İttihatçı Senusi İlişkileri (1908-1918)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2013.
17. **Atatürk Ansiklopedisi**, C. VIII, İstanbul: May Yayınları, 1971.
18. ATATÜRK, Kemal, *Nutuk*, (Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Zeynep Korkmaz), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2012.
19. ATILHAN, Cevat Rıfat, *31 Mart Faciası*, İstanbul: Bahar Yayınevi, 1972.
20. AYDIN, Nurullah, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İstihbarat*, İstanbul: Paraf Yayınları, 2010.
21. AYNÎ, Mehmet Ali, *Tasavvuf Tarihi*, (Sadeleştiren: Hüseyin Rahmi Yananlı), İstanbul: Kitabevi, 1992.
22. AZİMLİ, Prof. Dr. Mehmet, *Son Müderris Musa Kazım Efendi*, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2013.
23. BABACAN, Doç. Dr. Hasan, *Mehmet Talat Paşa 1874-1921*, Ankara: Altınpost Yayınevi, 2012.
24. BABACAN, Doç. Dr. Hasan ve Mehmet Ali Karaman, *Said Nursi ve Siyaset ve Devlet*, Ankara: Altınpost Yayıncılık, 2013.
25. BECKHER, C. H., “İslam Politikası”, *Siyasi İslam ve Pan İslamizm*, (Hazırlayan: Mümtaz Türköne ve Ümit Özdağ), Ankara: Rehber Yayıncılık, 1993, 151-174.
26. Bediüzzaman, *Âsâr-ı Bediye* (Osmanlıca Nüsha olup basım yılı ve yeri bulunmamaktadır.)
27. Bediüzzaman Said Nursi, *Emirdağ Lahikası I- II* (Osmanlıca Nüsha olup basım yılı ve yeri bulunmamaktadır.)
28. Bediüzzaman Said Nursi, *Mektubat II* (Osmanlıca Nüsha olup basım yılı ve yeri bulunmamaktadır.)
29. Bediüzzaman Said Nursi, *Tarihçe-i Hayat* (Osmanlıca Nüsha olup basım yılı ve yeri bulunmamaktadır.)
30. BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.

31. BİRİNCİ, Ali, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2012
32. BOLAT, Bengül Salman, “Fransız İnkılabı’nın Modernleşme Sürecine Etkileri”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 6, S. 1, (2005), Ankara, 149-167.
33. BOYACIOĞLU, Ramazan, “Beyanül- Hak’ta Ulema, Siyaset ve Medrese”, *Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, S. 2, (1998), Sivas, 51-92.
34. BOYACIOĞLU, Ramazan, “Hilafet”, *10 Kasım 1999 Devlet Töreni ve Hilafetten Cumhuriyete Paneli*, Ankara: Divan Yayınları, 2000, 89-98.
35. BOZKURT, Gülnihal, “Hilâfetten Cumhuriyet’e Hukukun Gelişimi, *10 Kasım 1999 Devlet Töreni ve Hilafetten Cumhuriyete Paneli*, Ankara: Divan Yayınları, 2000, 35-39.
36. BRAUDEL, Fernand, *II. Flipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası 2*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1992.
37. BURY, G. Wyman, *Pan-İslam veya İslam İmparatorluğu*, çev: Mehmet Akçanbaş, İstanbul: Destek Yayınevi, 2011.
38. CANAN, İbrahim, *Kütüb-üs Sitte Tercüme ve Şerhi (e-kitap)*, www.darulkitap.com, (11.10.2006).
39. ÇETİNSAYA, Gökhan, *Abdülhamid’in İlk Yıllarında ‘İslam Birliği’ Siyaseti*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y. Lisans Tezi, Ankara 1988.
40. DANIŞMEND, İsmail Hami, *Sadra’zam Teyfik Paşa’nın Dosyasındaki Resmî ve Hususî Vesikalara Göre: 31 Mart Vak’ası*, İstanbul: Fatih Yayınevi, 1974.
41. DAVİSON, Roderic, “Osmanlı Modernleşmesinde Batılı Eğitim”, eds.: Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, çev.: Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012, 665-681.
42. DAVUDOĞLU, Ahmed, *Dini Tamir Davasında Din Tahripçileri*, İstanbul: Huzur Yayınevi, 1989.
43. DEMİR, Şerif, “Beyanülhak Mecmuası ve Hamdi Efendi”, Selçuk - Üniversitesi *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 32, (Güz/2012), 309-325.
44. DENİZ, Akif, *Derviş Vahdeti ve 31 Mart Olayı*, Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2005.
45. DOĞRU, Deniz, “I. Dünya Harbi Sırasında Şerif Hüseyin’in Faaliyetleri”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 112/5, 51-57.

46. DÜZDAĞ, Ertuğrul, *Mehmet Âkif Ersoy*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002.
47. DÜZDAĞ, Ertuğrul, *Said Halim Paşa Buhranlarımız ve Son Eserleri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.
48. DÜZDAĞ, Ertuğrul, *Volkan Gazetesi 1908-1909 (Derviş Vahdeti)*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1992.
49. EDİP, Eşref, *Said Nursi Hayatı Eserleri Mesleği*, İstanbul: Sözler Neşriyat, 2006.
50. Filibeli Ahmet Hilmi, *İslam Tarihi*, ed: Yasin Topaloğlu (Sadeleştiren: Havvanu Ünver Altun), Ankara: Elips Kitap, 2013.
51. GENÇ, Reşat, “Hilafetten Cumhuriyet’e, 10 Kasım 1999 Devlet Töreni ve Hilafetten Cumhuriyete Paneli”, Ankara: Divan Yayınları, 2000, 41-50.
52. GÖRTAŞ, İrfan, *Felsefe Tarihi Üzerine Bir İnceleme*, Ankara: Birleşik Yayınevi, 2012.
53. GÜNDÜZ, Mustafa, “II. Meşrutiyet ve Erken Cumhuriyet Dönemi, Eğitim ve Öğrenci Dernekleri”, *Turkish Studies* 5/ 2, Spring 2010, 1088- 1120.
54. GÜRLEK, Dursun, *Ayaklı Kütüphaneler*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2003.
55. HANIOĞLU, M. Şükrü, “İttihat ve Terakki; Vazife ve Mesuliyet”, *Sabah*, 21.07.2013.
56. *Hasenat 4 (206-2009)*, www.hasenat.net (21.2.2013).
57. Hayrat Vakfı İlmî Çalışmalar Heyeti, *Bediüzzaman Said Nursî ve Hayr ’ul-Halefi Ahmed Hüsrev Altınbaşak*, Isparta: Hayrat Neşriyat, 2013.
58. İbn-i Haldun, *Mukaddime*, çev.: Halil Kendir, Ankara: Yeni Şafak Yayınları, 2004.
59. İRTEM, Süleyman Kani, *31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu*, (Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul: Temel Yayınları, 2003.
60. İŞCAN, Mehmet Zeki, *Muhammed Abduh’un Dini ve Siyasi Görüşleri*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1998.
61. KAPLAN, Yrd. Doç. Dr. Doğan, “İran’da Şîi-Sünnî Yakınlaştırma Çalışmaları”, *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI/2, (Güz 2013), 257-274.
62. KARA, İsmail, *Hilafet Risaleleri (Abdülhamit Han Devri)*, C. 2, İstanbul: Klasik Yayınları, 2002.

63. KARA, İsmail, “Tanzimattan Cumhuriyete İslamcılık Tartışmaları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul: İletişim Yayınları., 1985.
64. KARA, İsmail, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler*, 1-2-3, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997.
65. KARABEKİR, Kazım, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, İstanbul: Emre Yayınları, 1993.
66. KARAL, Enver Ziya, “Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nda Batı’nın Etkisi”, ed.: Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012., 111-132.
67. KARAL, Enver Ziya, “Halifeliğin Kaldırılması”, *10 Kasım 1999 Devlet Töreni ve Hilafetten Cumhuriyete Paneli*, Ankara: Divan Yayınları, 2000, 65-73.
68. KAYAOĞLU, Doç. Dr. İsmet, “Halifelik”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Yayınları*, S. 4, 1980, 133-149.
69. KNİGHT, Edward F., *1908 İhtilali’nin Hikayesi Jön Türkler ve II. Abdülhamid*, çev: S. Deniz, İstanbul: Kariyer Yayınları, 2010.
70. KOCAHANOĞLU, Osman Selim, *Derviş Vahdeti ve Çavuşların İsyanı 3 Mart İsyanı ve İslamcılık*, İstanbul: Temel Yayınları, 2001.
71. KOLOĞLU, Orhan, *Abdülhamit ve Masonlar*, İstanbul: Pozitif Yayınları, 2004.
72. KOLOĞLU, Orhan, *İttihatçılar ve Masonlar*, İstanbul: Eylül Yayınları, 2002.
73. KURAN, Ahmet Bedevi, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2000.
74. LANDAU, Prof. Dr. Jacob M., *İslami Birliğin Sağlanmasına Yönelik Gayretler*, <http://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=285244> (27.12.2014) saat 17: 48.
75. LEE, Dwinght E., “Pan İslamizm’im kaynakları”, (Hazırlayan: Mümtaz Türköne ve Ümit Özdağ), *Siyasi İslam ve Pan İslamizm*, Ankara: Rehber Yayıncılık, 1993, 111—123
76. LEWIS, Bernard, *İslam’ın Siyasal Söylemi*, çev.: Ünsal Oskay, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2011.

77. MACİT, Rukiye, *Türk Basınında Dinî Tartışmalar (23 Temmuz 1908 – 31 Mart 1909)*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2007.
78. MARDİN, Şerif, “İslamcılık”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, 1400-1404.
79. MEVDUDİ, Eb-ul-A’la, *Hilfet ve Saltanat*, çev.: Ali Genceli, İstanbul: Hilal Yayınları, 1980.
80. Mevlânzâde Rıfat, *31 Mart Bir İhtilalin Hikayesi*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2010.
81. **MEB İslam Ansiklopedisi**, C. 5/1, İstanbul 1948.
82. McCULLAGH, Francis, *Abdülhamid’in Düşüşü*, İstanbul: Epsilon Yayınevi, 2005.
83. MISİROĞLU, Kadir, *Geçmişi ve Geleceği ile Hilafet*, İstanbul: Sebil Yayınevi, 2013.
84. Mizancı Mehmet Murat, *Hatırat 4: Tatlı Emeller Acı Hakikatler*, (Yayına Hazırayan: Ahmed Nezih Galitekin), İstanbul: Şehir Yayınları, 2005.
85. MÜCAHİD, Huriye Tefvik, *Farabi’den Abduh’a Siyasi Düşünce*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
86. NAR, Ali, “Cemaleddin Efganî’de Kelamî Kimlik”, *Cemaleddin Efganî’nin Gerçek Yüzü*, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1997, 51-68.
87. NAR, Ali, Hasibe es-Samarrai, *Dini Modernizmin Üç Şövalyesi*, İstanbul: DYG Yayınları, 2013.
88. ONAT, Hasan, “İslam’da Yeniden Yapılanma Üzerine”, *10 Kasım 1999 Devlet Töreni ve Hilafetten Cumhuriyete Paneli*, Ankara: Divan Yayınları, 2000.
89. ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
90. ORTAYLI, İlber, “İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı”, Taha Akyol, *Kayıp Tarihimiz I-II*, İstanbul: Yakın Plan Yayınları, 2012, 115-134.
91. ORTAYLI, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu*, İstanbul: Alkım Yayınevi, 2006.
92. ÖKE, Mîm Kemal, *Hilafet Hareketleri*, İstanbul: İrfan Yayıncılık, 2005.

93. ÖZAKPINAR, Yılmaz, *Batılılaşma Meselesi ve Mümtaz Turhan*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1997.
94. ÖZCAN, Azmi, “Hilafet- Osmanlı Dönemi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası, 1998, 546-553.
95. ÖZCAN, Azmi, *Panislamizm Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1992.
96. ÖZCAN, Azmi, “İngiltere’de Hilafet Tartışmaları, 1873-1909”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 2, 1998, 49-71.
97. ÖZDEMİR, Hüseyin, *Şark’ta İsyân Hareketleri ve Bediüzzaman*, www.sorularlasaidnursi.com/said-nursi/3-said-donemi/eski-said/271-sarkta-isyân-hareketleri-ve-bediuzzaman.html (04.11.2013).
98. RESULAN, Osman, *Bediüzzaman’ın Volkan Yazıları*, İstanbul: Nûbihar Yayınları, 1994.
99. REŞÂD, Dr. Muhammed, “Efgani Hakkındaki Sualler”, *Cemaleddin Efgani’nin Gerçek Yüzü*, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1997, 9-50.
100. Rıza Nur, *Cemiyet-i Hafîye*, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1997.
101. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım I Rıza Nur Kendini Anlatıyor*, (Yayına Hazırlayan: Abdurrahman Dilipak), İstanbul: İşaret Yayınları, 1992.
102. *Sahih-i Müslim*, (Yayına Hazırlayan: Ahmet Davutoğlu), Sönmez Neşriyat, 1968, www.darulkitap.com (19.12.2007).
103. SARIBIYIK, Mustafa, “İslam Siyaset Düşüncesinde Hilafet Kurumunun Aşılamayan Sorunları Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası*, S. 23, (2013-2), 169-185.
104. SATAN, Ali, *Türk ve İngiliz Belgelerinde Halifeliğin Kaldırılması*, İstanbul: Ufuk Yayınları, 2013.
105. SAYGILI, Hasip, “20 Yüzyılın Başlangıcından Günümüze Arnavutlarda Osmanlı ve Türkiye Algısı”, *Bilge Strateji*, C. 6, S. 10, (Güz 2014), 35-62.
106. SILAN, Necmettin Sahir, *II. Meşrutiyet ve Sonrası Hatıralarım*, (Yayına Hazırlayan: İsmail Dervişoğlu), İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2010.
107. SIRMA, İhsan Süreyya, *II. Abdülhamid’in İslam Birliği Siyaseti*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2013.

108. *Son Vakayünavis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, (Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Bayram Kodaman, Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.
109. SOYALAN, Mehmet Yaşar, *Elmalılı Tefsirinde Kurani Terimler ve Deyimler (e-kitap)*, Ağaç Yayınları, www.darulkitap.com (15.12.2007).
110. SOY, Bayram, “Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918’e Kadar”, *bilig*, S. 30, (Yaz/2004), 173-201.
111. STORY, Sommerville (ed.), *İsmail Kemal Bey’in Hatıratı*, çev.: Adnan İslamoğulları ve Robin Hoxha, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009.
112. SUNGU, İlhan, “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”, *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, 777-857.
113. Süleyman Şefik Paşa, *Hatıratım Başıma Gelenler ve Gördüklerim 31 Mart Vak’ası*, (Yayına Hazırlayan: Hümevra Zerdecı), İstanbul: Arma Yayınları, 2004.
114. *Sünen-i Tirmizi (e-kitap)*, çev.: Abdullah Parlıyan, 2004, www.darulkitap.com (04.09.2006).
115. Şeyh Hasan Attar, *İslamda Hilafet ve Osmanlı Hilafetinin Önemi*, çev.: Dr. Mustafa Özcan, İstanbul: Ark Yayınları, 2011.
116. ŞEN, Hasan, “Bir Modernleşme İdeolojisi Olarak İslamcılık”, *Sosyoloji Dergisi Ülgen Oskay’a Armağan Özel Sayısı (Hakemsiz)*, 2007, 235-266.
117. Şeyhülislam Mustafa Sabri, *Kemalist Türkiye’nin Din Yanlıları*, İstanbul: Derin Tarih Kültür Yayınları, 2014.
118. Şeyhülislam Mustafa Sabri, *İslamda Münakaşaya Hedef Olan Mes’eleler Hakkında Cevaplar*, (Sadeleştiren: Osman Nuri Gürsoy), Ankara: Sebil Yayınevi, 1984.
119. **Tanzimat Ansiklopedisi**, 1, İstanbul 1940.
120. **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 5, İstanbul 1985.
121. TOKMAKÇIOĞLU, Erdoğan, *Türk Basın Tarihi*, Ankara: İsim Yayınları, 2011.
122. TRT Haber Radyo, Haber Programı, (19 Temmuz 2014 C.tesi saat 8:30).
123. TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2004.

124. TUNAYA, Tarık Zafer, *İslamcılık Akımı*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.
125. TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, C. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
126. TUNCAY, Mete, Raşit Çavaş, Nuri Akbayar, Bahattin Öztuncay ve Yücel Demirel (ed. & hazırlayan), *II. Meşrutiyet’in İlk Yılı (23 Temmuz 1908 – 23 Temmuz 1909)*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
127. TURAN, Mustafa, *Bir Generalin 31 Mart Anıları*, İstanbul: Q-Metris Yayınları, 2003.
128. TURGUT, Nükhet, *Siyasal Muhalefet*, Ankara: Birey ve Toplum, 1984.
129. TURHAN, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri*, İstanbul: Meb. Yayınları, 1972.
130. **Türkler Ansiklopedisi**, C. 9, Ankara 2002.
131. TÜRKÖNE, Mümtaz ve Ümit Özdağ, *Siyasi İslam ve Pan İslamizm*, Ankara: Rehber Yayıncılık, 1993.
132. UÇAR, Şahin, *Tarih Felsefesi Açısından Mülk ve Hilafet*, İstanbul: Şule Yayınları, 2011.
133. ÜLKEN, Hilmi Ziya, “Tanzimattan Sonra Fikir Hareketleri”, *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940.
134. ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları, 2011.
135. YALÇINKAYA, Alaaddin, “Cemaleddin Efgani ve Terörizm”, *Cemaleddin Efgani’nin Gerçek Yüzü*, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1997
136. YALÇINKAYA, Mehmet Alaaddin, “Uyanış ve Toparlanma Çabaları”, ed.: Tufan Gündüz, *Osmanlı Tarihi El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012, 355-460.
137. YALÇINKAYA, Mehmet Alaaddin ve İbrahim YILMAZÇELİK, “Yeniden Yapılanma”, ed.: Tufan Gündüz, *Osmanlı Tarihi El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012, 461-530.
138. YAVUZ, Ercan, “Yavuz Sultan Selim ve Dönemi”, ed.: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 9, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 421-445.
139. YAVUZ, Hulusi, “Sadriâzam Lütfi Paşa ve Osmanlı Hilafeti”, *Marmara Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5-6 (1987-1988), İstanbul 1993.

140. YAZIR, Elmalılı Hamdi, *Hak Dili Kuran Dili(Kuran-ı Kerim Tefsiri) (e-kitap)*, Akçağ Yayınevi, Ankara, 1995, www.mucahid.net (12.11.2000).
141. YILDIZ, Sıddık, *Çıkışından Bastırılmasına Kadar 31 Mart İsyanı*, Gazi Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.

III. Gazeteler

1. *Beyanülhak*, 21 Haziran 1909, S. 30.
2. *Hilal*, 8 Nisan 1324, S. 2.
3. *İkdam*, 3 Nisan 1909, 5336; 15 Nisan 1909, S. 5348; 19 Nisan 1909, S. 5352; 21 Nisan 1909, S. 5353; 22, 26 Nisan 1909, 5355, 5358; 1 Mayıs 1909, S. 5362; 30-31 Nisan 1919, S. 7981,7982.
4. *İttihat ve Terakki*, 6 Eylül 1908, S. 14.
5. *Mizan*, 23 Mart 1909, S. 103.
6. *Serbesti*, 26 Mart 1325, S. 142; 4 Nisan 1325, S. 151; 9 Nisan 1325, S. 156.
7. *Şark ve Kürdistan*, 20 Kasım 1908, S. 1.
8. *Tanin*, 15 Mart 1909, S. 223; 22 Mart 1909, S. 231; 4 Nisan 1909, S. 243; 22 Mayıs 1909, S. 258; 23 Mayıs 1909, S. 259; 24 Mayıs 1909, 260; 17 Haziran 1909, S. 284.
9. *Volkan*, 11 Aralık 1908- 20 Nisan 1909, S. 1-110.

EKLER

Ek 1. Derviş Vahdetî

142. Kaynak: Mizancı Mehmet Murat, *Hatırat 4: Tatlı Emeller Acı Hakikatler*, (Yayına Hazırlayan: Ahmed Nezih Galitekin), İstanbul: Şehir Yayınları, 2005.

Ek 2. Volkan Gazetesi İlk Sayısının Birinci Sayfası

LXXXIX VOLKAN GAZETESİ

۲۸ کتون ثانی سنه ۱۳۲۴

صاحب و مطبوع
توپرسل عدویش و حسن
امور تحریریه اید اداره مطبع
مسائل ایچون مدره مراجعت
اولنور
آدرسی:
وزیر خانه ۱۵ نوسرولی دائرة
عضومدر

وولکان

Journal VOLKAN

سرحدوی جمال حسن
ایوب قشاش
مجموع نظایه اید بنارستان وسنه
حرکت معده + مجله
و کرد ایچون
سنه ۱۲۰ آتی ایلی ۷۰ موشدر
استانبول ایچون سنه ۱۰۸ موشدر
اعلامات طریقک رسالیه
قرارشد بریلیم

اساپنه خادم دین سیاسی جوی من مودر

تعمدسی ۹۰ بار

تعمدسی ۹۰ بار

توراپت و فوت	حقیقت	بسم الله الرحمن الرحيم
<p>توراپت و فوت، آنککجه لیکنه رجز الانجیزی مکک نور و فوت . ایوب برهمن حقیقتکه : احد ، صده . تولید و تولدین نوز اولان قانک ، قدرتیسه . طبیعه ، اراده سیه مخط - ایتنه مبدأ اوردر . سفالنی آمد اظهار ، ذاتی آمد اخفا ایچمدر . حوالاول والاخر و الظاهر و الباطن . جیلان ذات و کمال مقابله مودو و مستبد یعنی صلح مایرشد . ذات اسفل اعلاسی ، ایمان کاتبه ادراک کام اید ناظردر . ایمان کاتبه یلرمدن خیردار تکلمدر . ذرا بوتلر . وجودک قنوقوسنی یکه المشاوردر . بوتلر اسماءانکه : معلوماند . علم ازلیسی اصابه واحوال و کیفایته مشفقدر . هریشته جوهریتدن ، محدودیتنه تساهبتدن برابر . اوت : جسمده تکلمدر ، مادیت مودو و توتولور و تعدیده ایدیلرسه ، نهدر و اصلدر اید سؤال اولنمدر : الوان واکواندن ربه معرف اولحق ایستیلرسه . بنده علیه : اوخلاق لم یزل حسرتدری بر ایدان کاتبه وجود و یرمک و انسان بطرقتدن اولانقری ایمان کاتبه ماطر و فوات الوهیتنه خلفه بر نظیر تملیق ایتمدی ، ایچیق السابلیک غایبه کال اولان مرتبهده خلق اولحق اولیلر کشدیلرلی قلم بالذات ظن اندجیکلری نزه الوهیتده درکار اولدیتدن بوتلر ایچون بریدان</p>	<p>ایوب فضاه امتناعیه سرسیلان اجرام نور و مستنیر ، مباحثه ذره مباحثه اولان ارشدن قهوجر این و انسان نامق طغیان عواقب : شهور آمدنیردر . عشق لاجون اید . کییکر دعوی الوهیته نهدر . کییکر زمام انایته المالحق درک قبول اید اولدیکیز . کییکر مبدأ موعظه . سورته جولای . و قوتو جاذبه و دانسیه حازر جزا لانیجری . کییکر ذره ایترک کاتبی ریاضوه . موات . که میل خط ، نقرت الله نفس ارواحک اتحاد و امتزاجدر درک حقیقتدن یک چوق تیاه ایندیکیز . ایتنه السابیت عقل کاتبه مالت اولدینی کونخدجوی - کورک دعوی الوهیت ایدتله ذوقدن ، حالدن محروم و لهرق المالحق و یتلرک و کورک ایتمه خفته بر چوق سورنور و نلره . آفر . آتیاج ایستلرک . فصل بر کویو ضلالته دوهندکلری اید قلبیه و عقلیه اید اثبات ایمکنیز و من الماتوق . کوردهیکیز بواجرام . بادشده برهمن حقیقتدن ایلنمدر . ایوب برهمن حقیقتکه : عیاسی یلدیکیز کی دکل ، کندیس کوردهیکیز شمس کی مائل تکلمده دکل ، نور ، لکنیز بر نور . ایوب نورکه : فنا قدر بر ساقدهیک</p>	<p>بسم الله الرحمن الرحيم و الحمد لله رب العالمین و الصلوة والسلام عل محمد و آله صحیح : و وولکان . ک زمان انتشاری متک حید ایدی اولان مجلس میسوکت کتادی کونه خلق اولحق ایکن بر کورک استانبول مسوکتده جم اعلا اولسی بردر . بر چوق زلزلات سببه وقوعه کلیسی . چوریلان مولایرک استقامتیه توریتنه حل قدر الاستقامه خدمت باجیزانده برقته سلیک ارزوی حق پرستاسیه بکون توراه باشلامدر . وولکان . یک کوچکدر لکن مالدیر . تمام اولدنه شاهقه جلال مطوبانه قدر یوکسه جک اورادن لاور صاحبمقدر . القدام انسان قدر منی صباح بهار قدر مشفق اولحق . خلق رباب قدر ایکله جکدر . زمان زمانه کوروتیلر قرار . جلد و وولکان و سطلن ایلنار . و سئلنه قادری حرکت ایچر مقصدی انسان خدمتدر بر اید اولک جاننه مشغدری . بر قدرده یک کائنات اخلا . بر قدردن یک حادثات اعلا این مؤسس بیان موالم . و وولکان . مطبوعات اسلامییه ارسلند رغبت و تقدیر مومینه مظهر اولسی و رضاه الیه که موافق خدمتات مجورده یوقه عیلمسی اسباب و وسائیلک استکالی ایچیق ذات دروینکدن انته ایلر .</p>

Kaynak: Ertuğrul Düzdağ, *Volkan Gazetesi 1908-1909 (Derviş Vahdeti)*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1992.

Ek 3. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti Nizamnamesi

Kaynak: Ertuğrul Düzdağ, *Volkan Gazetesi 1908-1909 (Derviş Vahdeti)*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1992.

Ek 4. Vahdetî'nin Mahmud Şevket Paşa'ya Gönderdiği Mektup

Maruzatımdır,

İşlenen cürümlerde aranılan şey, daha önceden düşünülüp karar verilmesidir. Ve bir işden maksat ne ise hüküm de ona göredir. Hakkı da revâ görülen hüküm ki idamdır. Bu ceza kesin olarak hak ve adal aykırıdır. Benim yaptığım işler ne beni bugünkü günde selâmete çıkar bilir ne de cezalanmamı icabettirir. İnsanlar mükemmel olarak doğmadığı gibi tam, dürüst bir şekilde de hayatlarını devam ettirmeleri lâzım gelmez. İnsanları daha ziyade intizamlı bir durumda bulunduran dinlerdi. Yaptıkları aşikâr kötülüklerden dolayı aşikâr cezalara çarpılır korkusu başkalarının haklarına tecavüz etmeyen kimseler, ahirete ait ceza korkusu olmadığına kani olursa, öyle cinayetler, öyle kötülükler yapar ki, hem melun olduğunu kendisi bilir hem de halkın gözünde en hamiyetli bir adam derecesinde görünebilir, insan madem ki ahiret korkusuyla gizli gizli başkalarının haklarına tecavüz etmemek gibi beşerî bir haslete malikdir, bunun tetkiki lâzımdır. İnsan olur ki «Biz babalarımızı bulduk» diyerek ömür geçirir ve bu gibi insanlardan kat'iyen hayır beklenemez, insan olur ki doğuştan hür, kendisine has fikirlere malik bulunur. Bu gibi adamlar, her bir muhitte yuvarlana yuvarlana, her iyiliği, her kötülüğü öğrene öğrene ve felekten nice silleler yiye yiye ya câniyane işler gördüğü bir zamanda cezaya çarpılır yahut yüksek gayeli bir insan olduğu halde cezaya lâayık bir adam zannolunur ki mükâfata lâayık bir adam olarak insanlar arasında hususî bir mevki alabilir. İnsanların doğuştan malik bulunduğu haller nazarı dikkate alınmayarak haklarında körü körüne verilecek hükümler, gerçi bir zaman haklı görünse bile, zaman gelir ki mücadele içinde geçen hayatın külleri altında saklı kalan hak elbette ve elbette ortaya çıkarak melun mahkûm denilen mazlum büyük bir adam olarak insanların kalbinde harikulâde bir mevki işgal eder. Âdil hâkim zannolunanlar da, yaptıkları hatâlardan dolayı İnsanî üzüntülerden doğacak kalbî tenkitlere uğramaktan kurtulamazlar. Bu hakikat fertler arasında, cemiyetler içinde hattâ milletler arasında dahi caridir.

Kumandan Hazretleri,

Abdülhamid Devri ne idi. O kuvvetin bir anda altüst olabileceğini kim düşünebilirdi. Bir taraftan Osmanlı Devleti'nin hâzinesi boş yere saçılıp, heder edilir, bir taraftan millete çeşitli işkenceler tatbik edilip, bütün millet ister istemez o

idareden tir tir titrerken sonunda o kuvvet birdenbire mahvolmadı mı? İşte bunun gibi şu herkesin takdir ettiği muzafferiyeti iyi bir sonuca bağlamış olmak için, yapılacak şey, adaleti tamamen tatbik etmektir. Geçen gün söylemiş olduğunuz gibi “haksız iş yapılamaz, meğer yanlışlık ola” fakat cereyan eden muhakememde geçen Pazartesi gününe kadar bütün samimiyetimle Divan-ı Harb-i Örfî'nin adaletten ayrılmayacağına eminken birden bire bir değişiklik evet birden bire bir değişiklik beni idama mahkûm etti. Dünyanın İttihad-ı Muhammedî diye ta'nettiği [kötülediği] bir Cemiyet'in reisiyle kötü fikirli üyesi tamamıyla benimle bir sayıldı. Divan-ı Harb tarafından da bu, hakikat kabul olundu. Volkan idaresine mensup olan yirmi beş üyeden yirmi üçü Gebze Bucağı beraet etti. Demek oluyor ki, esas gayenin fesat olmadığı nazarı dikkate alındı. Ve bu suretle ikinci derecede olanlar kurtuldu. Demek ki Volkan gazetesinin başındaki «İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin fikirlerini yayma organıdır» cümlesi kaldırılınca Volkan diğer gazetelerin durumunda kalıyor. Eğer heyecan uyandıran makale yayınladım deniliyorsa, öteki gazeteler arasında olan Tanin ile Siper-i Sâika en büyük fesat çıkaracak bir mahiyette değil miydiler? Mademki bu gazeteler memleket için bir fesat kaynağı idi, hükümet vaktiyle niçin menetmedi? Vaktiyle Mizan'ı kapatan ve sahibini; tevkif eden hükümet bizi de men ve tevkif edemez miydi?

Bundan dolayı hakkımda verilen hüküm, efkâr-ı umumiyenin yanlış düşüncesini göz önünde tutarak veriliyorsa, bir gazetecinin suçsuzluğu hakimler tarafından da açıkça bilinirken kurban edilmesine nasıl razı olunur? Yaptığım yayınlar fesat çıkarmayı önceden tasarlamış olduğumdan dolayı ise, bu, ne ile isbat edilir? Kimden para almışım, kimin kandırıcı sözlerine kapılmışım? Bunlar bence de bilinseydi, hiç olmazsa boynuma ipi kendi elimle geçirirdim. Yazık ki beraete lâıyk bir adam, bugün hususî emellere kurban oluyor. Fakat Ey yüzünden, bir Napolyon ciddiyetini haiz olan Şevket Paşa: benim haksız yere öldürülmeme sen de mi razısın? İnan ki ümid etmiyorum.

Kumandan Hazretleri! Meydana getirilen karışıklığın Volkan tarafından olduğuna kim inandırılabilir? Evet, Divan-ı Harblerin ilk kuruluşlarında ilk önce yargılanan ben olsaydım, o vakit Divan-ı Âliler hiçbir hakikati bilmediklerinden ihtimal ki bir yanlışlığa uğrayabilirim. Fakat bu vaka ile ilgili bulunanların çeşitli Divan-ı Âlilerden geçerek, bunun hangi ellerle meydana getirildiği anlaşılmışken ve

yargılanmam esnasında bilerek hiçbir teşebbüsüm olmadığı açıkça görüldüğü gibi, hiçbir işi de kendim icat etmeyip başkalarının iftira ettiği kötü fikirleri doğru yola koymaya çalıştığımın anlaşılması lâzım gelirken böyle bir adamı nasıl idam edeceksiniz?

Kumandan Hazretleri, şu âcizin idamından meydana gelecek faydalardan çok beraat etmesindeki ama hakkıyla beraat etmesindeki faydalar, memleket nazarı dikkate alınmış olsaydı ve Türkiye'nin de bir Dreyfüs'ü olduğu Avrupa nazarında tahakkuk etmiş olsaydı, siyaset bakımından ne gibi faydalar elde edilecekti. Bunu ben bu acizlikle takdir ettiğim halde Divan-ı Harblerin de takdir etmesi lâzım gelmez miydi?

Esefle arz etmek isterim ki, Emîrizâde ve Hoca İsmail Hakkı Partisi nasıl olur da Volkan Cemiyeti'nden gösterilir? Cemiyet'in iki olduğu bir hakikat iken ben de onlardan olarak nasıl gösterilebilirim?? Günâh değil mi? Aslında kötü niyet olmayan bir şeyin teferruatı olan gazete yazılarının kötü fikirle yazıldığına nasıl hükmedilir? Hangi bakımdan idama mahkûm olduysam sebebinin bildirilmesi sizin askerî namusunuzdan beklenir.

25 Haziran 325 (8 Temmuz 1909) Volkan Yazarı Vahdetî

Not: Doğuştan sinir krizleriyle rahatsız bulunduğumdan çoğu zaman yazdığım şeylerin getireceği fayda ve zararı düşünemeyecek bir halde olduğum için bu cihetin Divan-ı Harb-i Örfî tarafından göz önünde tutulması istirham olunmuşsa da bu dileğime kat'iyen kulak aşılmadığını adalet adına söylemek zorundayım. Muhakemem Avrupa'nın bir tarafında yapılmış olsaydı çoktan beraet etmiş olacağıma şüphe yoktu sanırım. Eğer zerre kadar mesuliyete sebep olacak bir halim olduğuna vicdanım kani olsaydı böyle sizi rahatsız etmeye kat'iyen lüzum görmezdim. Fakat suçsuzum. Suçsuzları siz de aramıyacak olursanız, şu Meşrutiyet devrinde kime müracaat edilebilir. Rica ederim. Ya mahkumiyetimin sebebi bildirilsin, yahut bir kere de lütfen huzurunuzda çağırarak bir iki söz söylemekliğime müsaade buyrulsun.

25 Haziran 325 (8 Temmuz 1909) Vahdetî

Kaynak: Vahdetî'nin idam kararı ile mektubu aynen şu kitaptan alınmıştır: Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, C.II, s.384, 631, İstanbul 1966 Aktaran: KOCAHANOĞLU, Osman Selim, *Derviş Vahdeti ve Çavuşların İsyanı 3 Mart İsyanı ve İslamcılık*, İstanbul: Temel Yayınları, 2001.